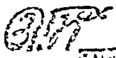
२१०८७

દિપોત્સવી વિશેષાંક : સૌરાષ્ટ્રની ધર્મસાધના

તંત્રીઓ : ઈશ્વરલાલ મો. દવે : જયમલ્લ પરમાર

વર્ષ : ૪૪ ઓકટોબર-નવેમ્બર ૧૯૭૩ : અંક ૭-૮ : ૫૨૩-૫૨૪

નવું વર્ષ આપણા સૌ માટે પરાક્રમી નીવડો

સંપાદકીય

વીતી ગયેલું વર્ષ આપણા દેશની પ્રજા માટે જીવવાનાં ઝાવાંનું નીવડયું. આજે ય વલખાં મારી મારીને દિવસો વીતાવીએ છીએ. પંદરસો વરસના મહાન પરાધીન દેશમાં મહાત્મા ગાંધીએ થોડું શહુર પેદા કરલું તે પચ્ચીસ વરસની આપણી સ્વરાજની સરકારોએ અને આધ્યાત્મિક અંચળાવાળી બ્રહ્મવાણીની માયાજાળવાળા લોકસેવાના પ્રણેતાઓએ જડામૂળથી ધોઈ નાખી પ્રજાને પુરુષાતનહીન અને પામર બનાવી દીધાનું વીતેલા વર્ષે પુરવાર કર્યું. નહિ તો પળે પળે પશુવત જીવન સ્વીકારવાને બદલે પ્રજાએ બળવો જ પોકાર્યો હોત.

પરાધીન ભારતમાં પણ વ્યક્તિઓને અને એના બનેલા વર્ગોને પરાક્રમની કંઈ ને કંઈ પ્રેરણા મળી રહેતી. એવી પરાક્રમી વ્યક્તિઓનાં અરમાનથી જીવવવાના અને સમે મોતે મરવાનાં ઉજળાં ઉદાહરણો અન્ય વ્યક્તિઓ માટે બળનાં તેજનાં પરાક્રમનાં પ્રેરક બની રહેતાં. આજે તો અપવાદોને બાદ કરતાં સ્વરાજની સરકારોએ અને પાખંડી લોકસેવકોએ સૌને એકસરખા નિર્માલ્ય બનાવી મૂકયા છે. પ્રેરણા આ ગરીબ દેશની સામાજિક સંસ્થાઓની અને રાષ્ટ્રની મિલ્કતની ભાંગફોડની જ રહી છે. મહત્તા બુદ્ધિની કુટિલતાની અને મારીને ભાગી જવામાં રહી છે. ગરીબી હટાવવાનાં અને લોકશક્તિ જાગૃત કરવાનાં સૂત્રો એકસરખાં ફરેબી હતાં એટલે વંધ્ય નીવડયાં છે.

પ્રજાને એવા ખભેડે ચડાવી દેવામાં આવી છે કે હાડય હાડય અને હડધૂત થઈને પણ જીવવાનાં ઝાવાં નાખ્યા જ કરે. પોતાનું દૈવત ખોયા પછી પ્રજા પારકે શ્વાસે જીવે. આ પ્રજા સામે સ્વરાજની સરકારોનું, સંપ્રદાયોનું, શ્રીમંતોનું અને હવે વધારામાં માલેતુજાર ઉત્પાદકોનું વણપ્રયોજ્યું કાવતરું જ યોજાઈ ગયું છે જેથી ચારે ય એને ચૂસ્યા જ કરી શકે. એકબીજા સામે ખાંવડા ચડાવતા લાગતા એ બધા અંદરથી એકના એક છે. નિર્માલ્ય પ્રજાને બધું સમજવા છતાં એના દંભને, પાખંડને અને પ્રપંચને વશ થઈને જ વરતવાનું રહે છે.

દેશની આ દારૂણ દશામાં અધર્મને જ્યાં ધર્મ, અનીતિને નીતિ, અને દુરાચારને જ્યાં આચાર તરીકે સ્વીકારીને આગળ ચાલવું પડે ત્યાં જીવનના કે સાહિત્યના, લોકસાહિત્યના કે એની ખુમારીના કે પછી ખુવારીના કોઈ પણ ધ્યેય કે ભાવાનાની શેખી શું કરીએ?

જેને મહેનત કરીને ખાવું છે છતાં મહેનત કરવાની તક આપવામાં આવતી નથી, જેને પ્રમાણિકતાથી જીવવું છે છતાં જેને અપ્રમાણિક બન્યે ય પેટ ભરાતાં નથી, એનાં ભૂખ્યાં બાળકોના પેટના ખાડા પૂરવા જે સમાજ કે સરકાર ચપટી ચણ નાખવાની તેવડ ધરાવતા નથી એ પ્રજા ગુસ્તાખી કઈ કરે? કયા સાહિત્યની? કયા સંસ્કારની? કયા ધર્મની? કઈ રાષ્ટ્રીયતાની?

સાહિત્યનો જો કોઈ ધર્મ હોય તો સૌથી પહેલાં એણે આ અમાનુષિતાની જે દુર્ગંધ ફેલાઈ રહી છે તે દૂર કરવાનો હોઈ શકે. કંગાલોને ગાલે ગુલાબગ્હોરાવવાં એ જ અસુંદરતામાંથી સુંદરતા શોધવાનો મર્મ હોઈ શકે. એ માટે શ્રીમંતોના, સંપ્રદાયોના, માલેતુજાર ઉત્પાદકોના અને 'લોકશાહી—સમાજવાદના જાલીપોને 'રૂકે જાઓ' કહેવાની તાકાત કેળવવી રહી. સાચાને સાચું ને ખોટાને ખોટું કહેવાની શકિત કેળવવી રહી.

એ તાકાત ત્યાગ માગે છે, સમર્પણની તત્પરતા માગે છે. માર્ગ ભૂલેલાં ભાંડુઓને—જીવનનાં ઝાવાંને માર્ગે ચડાવી દીધેલી માનવ—વણઝારને ભાઈચારાના, બંધુતાના, માનવતાના માર્ગે પાછી વાળવાના પ્રયત્નો કરવાના રહે છે. નિર્દય નેતાગીરી સામે માનવતાનો—સાચનો સંગ્રામ ખેલી લોકજાગૃતિ કેળવવાની રહે છે. જો સ્વરાજની આ વધતી જતી યાતનાઓમાંથી દેશને

ધર્મ–સાધના અંકનું આકલન

ઈશ્વરભાઈ દવે : જયમલ્લ પરમાર

પંદરમી સદીમાં જામનગરના કવિ શ્રીકંઠે સૌરાષ્ટ્રને વર્ણવતાં કહેલું કે:

सौराष्ट्रे पंचरत्नानि नदि नारी तुरंगम ।
चतुर्थ सोमनाथश्च पंचमम् हरिदर्शनम् ॥

'ઊર્મિનવરચના'ને થોડાં વર્ષો પહેલાં જ્યારે લોકસાહિત્યનો વળાંક આપ્યો ત્યારે શ્રીકંઠ કવિએ કહેલાં નદી, નારી, અશ્વ, સોમનાથ અને દ્વારકાધીશ એવાં સૌરાષ્ટ્રનાં પાંચેય રત્નો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રનું સંસ્કૃતિ દર્શન કરાવવાનો અમે સંકલ્પ કરેલો.

સને ૧૯૬૭માં દિવાળી–વિશેષાંક રૂપે અમે નાનકડો પણ 'લોકવાર્તા અંક' આપેલો. ૧૯૬૮ની દિવાળીએ 'લોકસાહિત્ય વિશેષાંક' આપ્યો એ પછી એશિયામાં એક માત્ર સ્થળે રહેલા સોરઠી સિંહનો વિશેષાંક ૧૯૬૯માં આપ્યો. કવિ શ્રીકંઠને સિંહનું મહત્ત્વ ત્યારે નહિ લાગ્યું હોય. કારણકે એ કાળે તો સિંહ આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ઉપદ્રવી જનાવર ગણાતું હતું. ધીરે ધીરે એની વસતી માત્ર ગિરના જંગલમાં જ રહેતાં એવું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું છે. બીજી રીતે સિંહને 'હરિ' પણ કહે છે.

ત્યારબાદ ૧૯૭૦માં 'અશ્વ અંક' આપ્યો. ૧૯૭૧માં 'નારી અંક' અને ૧૯૭૨માં 'નદી અંક' આપ્યો. એ ચારે વિશેષાંક દ્વારા અપ્રગટ એવું વિપુલ લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય આપી શકાયું પણ સોમનાથ અને દ્વારકાધીશ સાથે બહુ ઓછું લોક-સાહિત્ય જોડાયેલું હતું. ત્યારે આપવું શું ? એણે મૂંઝવણ વધારી દીધી.

બીજી રીતે લોકજીવનની આધારશીલા જ ધર્મ છે. સૌરાષ્ટ્રનો ૭૦૦ માઈલનો સાગરકાંઠો, ગિરનાર, શત્રુંજય અને બીજા પહાડો, અસંખ્ય નદીઓ અને જંગલો વગેરેથી સમૃદ્ધ સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓ પોતાના ધર્મો લઈને ઊતરતી ગઈ તેમ પંથ–પૂજા–ઉપાસનાના કેટલાક પ્રવાહો સૌરાષ્ટ્રમાંથી પણ ઉદ્ભવ્યા.

સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન પૃથ્વીના અગોચર એવા પ્રદેશોના આદિવાસીઓના અણસ્પર્શ્ય જીવન જેવું નથી પણ અનેકવિધ સંસ્કૃતિઓથી ઘડાયેલું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધર્મ એ સંસ્કૃતિનું પ્રભાવક બળ રહ્યું છે. ત્યારે સોમનાથ અને દ્વારકા એ બે માત્ર શૈવ અને વૈષ્ણવપંથના ઉપાસ્ય દેવોને બદલે પશ્ચિમ ભારતના બે મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર પ્રભાસ અને દ્વારકા વિવિધ પ્રજા-સમૂહોના ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓનાં પ્રવેશદ્વાર અને મિલનસ્થાન લાગ્યાં. પ્રભાસ અને દ્વારકા તો બધા પ્રમુખ ધર્મોની સેંકડો વર્ષો સુધી વિદ્યાપીઠો રહેલ છે. સૌરાષ્ટ્ર દ્વારકા અને પ્રભાસ વચ્ચે ધર્મ અને સંસ્કૃતિના બે કોળીંડાના પારણે ઝૂલ્યું છે. એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલા શક્ય એટલા ધર્મો–સંપ્રદાયોના પ્રવાહોના નિદર્શનમાં સોમનાથ અને હરિદર્શનનાં બે રત્નોનો સમાવેશ થઈ જતો હતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલા ધાર્મિક પ્રવાહોનું નિદર્શન આપવાનું વિચારતાં વળી મૂંઝવણ વધી. બધા ધર્મો, સંપ્રદાયો, પંથો, પૂજાઓ અને ઉપાસનાઓની સમગ્રતાનો ખ્યાલ જ અમને પહેલ વહેલો આવ્યો. ત્યારે લોથલ સંસ્કૃતિપૂર્વેથી ગાંધીજી સુધી વહેલા ધાર્મિક પ્રવાહોનો ઉટાંક આપી કોણ શકે ? અને એવા અસંખ્ય પ્રવાહો ઉપર લખી આપનારા અનેકને ક્યાંથી શોધવા ?

ભીડ પડે ત્યારે પોરબંદરના અમારા પરમ હિતચિંતક શ્રી. મણિભાઈ વોરા અને એમના પુરાતત્ત્વમંડળના મિત્રોને યાદ કરીએ. એમને આ ધાર્મિક પ્રવાહોના અંકનું સંપાદન હાથ ધરવા આગ્રહ-ભરી વિનંતી કરી. એમના માટે નવી જવાબદારી ઊભી થતી હતી અને હાથ કામથી ભરેલા હતા એટલે એ જવાબદારી સ્વીકારી શકયા નહિ.

જીવ પંથોની પાટીએ ચડી ગયો ને એકાએક યાદ આવ્યો આનો માલમી સાંઈ મકરન્દ–પંથોનો જ પરખંદો. મકરન્દભાઈ ઘણા ખુશી થયા. મિત્રોને ધાર્મિક પ્રવાહો અંગે સૂચના કરવા પત્રો લખેલા. એમાં મકરન્દભાઈએ મોકલેલી સૂચિ સર્વગ્રાહી હતી.

હરિશંકરભાઈનો એકનો એક ભરજુવાન દીકરો અવસાનને પામ્યો અને એવા આઘાતમાં શાસ્ત્રીજીની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં અમારા લાગણીને પાછી ન ઠેલતાં લેખ લખી મોકલ્યો એમાં ઈશ્વરની કરૂણા જ અમે નિહાળીએ છીએ.

પુરાતત્ત્વ, સંશોધન, ઈતિહાસ, પુરાણ, શિલ્પ, લલિતકલા અને શ્રદ્ધા–ભક્તિ એવા અનેકવિધ દષ્ટિકોણથી અહીં ધર્મોનું આલેખન થયું છે. બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મોની સાધન ધારા જ નહિ પણ માનવ ઉત્ક્રાંતિનાં બીજ અહીં અણુમાં બ્રહ્માંડની જેમ રહેલાં છે. એટલે માનવને અને ધર્મને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણથી વિચારવા માટેની વિપુલ શકયતા આ અંકમાં પડેલી છે. છતાં આ અંકમાં સૌરાષ્ટ્રની સાધનધારાનું ચિત્ર પૂર્ણ નથી થતું. ઘણું ઘણું બાકી રહી જવા પામ્યું છે, ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે, કાગળની અને અન્ય સુવિધાઓ ઊભી થશે તો એ ચિત્ર પૂર્ણ કરતા રહેવાનો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

પુરાતત્ત્વ, ઈતિહાસ, સાહિત્ય કે સંસ્કૃતિદર્શન પાછળનો હેતુ કોઈ ભૂતકાલીન ગૌરવ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જ માત્ર નથી હોતો પણ એ બધા દ્વારા સત્ય દર્શનનો પણ હોય છે. વિજ્ઞાનનો અંતિમ હેતુ પણ એ જ છે. આજે સૌરાષ્ટ્રમાં ૬૦ લાખની પ્રજા છે. એકસો વરસ પહેલાં ૨૫ લાખની હતી. ત્યારે પાંચસો હજાર વરસ પૂર્વે બે ચાર લાખથી વિશેષ વસતી હોવાનો સંભવ નથી. એવી ખોબા જેટલી પ્રજા વચ્ચે અઢળક ધર્મો–સંપ્રદાયો–પૂજા–ઉપાસનાઓ આવ્યાં, ઊતર્યાં કે ઉદ્દ્ભવ્યાં એય તે ભારે કૌતુકપૂર્ણ ને રસનો વિષય બને છે. એનાથી અલગતા કેળવાતી ગઈ કે એકતા?

જે ધર્મો આવ્યા કે ઉદ્દ્ભવ્યા તે બધા જીવંત નથી. ઘણા લુપ્ત થયાનું આપણે જાણીએ છીએ. ઘણું હજી ઈતિહાસની જાણ બહાર છે. સવાલ થાય છે કે પ્રત્યેક ધર્મ ને સપ્રદાય સાચા જ હતા તો પછી નવા ને નવા આજસુધી શા માટે ઉદ્દ્ભવતા ગયા છે ને અસંખ્ય જૂના એવા સંપ્રદાયો કે ફાંટાઓને જકડીને હજી અસંખ્ય માનવીઓ શા માટે બેઠા છે? ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે 'બધા ધર્મો છોડીને મારે શરણે આવ.' એવી ગીતા ઉપનિષદ ને વેદની પ્રસ્થાનત્રયીમાં માનનારા નવા નોખા સંપ્રદાયો કાં નીપજાવતા ગયા? એક વાતની સ્પષ્ટતા કરીએ કે અમારો કોઈ હેતુ, કોઈ દષ્ટિકોણ સાંપ્રદાયીક નથી.

આ અંક તૈયાર કરવામાં અનેકની શક્તિ કામે લાગેલી. એમાં પોરબંદરના શ્રી. મણિભાઈ વોરા, શ્રી. નરોત્તમ પલાણ અને એમના મંડળની અપાર લાગણી, ઔદાર્ય અને નિર્વ્યાજ ભાવને અમે કદી ભૂલી શકીએ નહિ. એ જ રીતે રાજકોટમાં ડૉ. પ્રવીણભાઈ પરીખને જરીએ જંપવા નથી દીધા ને શ્રી. છોટુભાઈ અત્રિને અવારનવાર પરેશાન જ કર્યા કર્યા છે. ત્યારે એમના જોડીદાર બગસરા દ. શ્રી. મેરામવાળાને તો કેમ જ વિસરાય? જેમના લેખ ન લઈ શકાયા ને જેમના લેખ લઈ શકાયા તે તમામ પુરાતત્ત્વવિદો, સંશોધકો, ઈતિહાસિકો અને લેખકોનો ઊંડા દિલથી આભાર માનીએ છીએ. અમે તો માત્ર આયોજકો જ છીએ, સર્જકો એ બધા છે. એમની લાગણી સિવાય આ અંક શકય ન બનત.નવું વર્ષ એ સર્વને સર્વવાતે સુખી નીવડો.

'ઊર્મિનવરચના'નો દોર અતૂટ રાખનાર મિત્રોને, સ્વજનોને ન ગ્રાહકોને, વાચકોને અને વિજ્ઞાપકોને નવા વર્ષના અમારા અંતરના અભિનંદન પાઠવીએ છીએ. એ સૌના સ્નેહ અને સદ્ભાવથી 'ઊર્મિ' મજલ ખેડી રહ્યું છે.

પણ કાગળથી માંડીને ઊ. નવ'. ને પોસ્ટ કરવા સુધીની બધી વ્યવસ્થા અને ચિંતા સુરૂપ મુદ્રિકાના સંચાલક અને કર્મચારી ભાઈઓ ન કરતા હોત તો ઊર્મિનું સંચાલન એકલે હાથે અશકય બનત. સુરૂપ મુદ્રિકા અને ઊર્મિનવરચના એટલે અર્ધામાં જૂનાગઢ અને અર્ધામાં સીતાફળી જેવું છે.

જેમની યાદી રહી જવા પામી હોય તે સર્વ સહિત સૌને નવા વર્ષની શુભેચ્છાઓ પાઠવીએ છીએ.

*

અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સોમનાથ અને પ્રભાસ પ્રાટણ-નો જીવંત જ્ઞાનકોષ. આ પ્રતિભાવાન ઈતિહાસવિદ્દના પુરુષાર્થથી જ પાટણનું મ્યુઝિયમ ઊભું થયું છે. સૂઝપૂર્વકની શિલાલેખ વાચનાઓ અને પુરાતત્ત્વ તથા ઈતિહાસ ઉપરના એમના લેખો ગુજરાતમાં પંડિતયુગ-થી પ્રકાશ પાથરી રહેલ છે.

પ્રા. શ્રી. જનાર્દન જ. દવે

ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે નવદૃષ્ટિ પામેલા યુવાનો માંહેના સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક શ્રી. જનાર્દન દવે ભાગવતના તલસ્પર્શી અભ્યાસી છે. એમની વાણીમાં ભાગવત શ્રવણ કરવું એ એક લ્હાવો ગણાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર મનનીય લેખો લખે છે. શ્રી. જનાર્દન દવે ભાવનગર આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક છે.

ડૉ. શ્રી. પ્રવીણ સી. પરીખ

અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધન ક્ષેત્રે ગુજ-રાત ગૌરવ લઈ શકે તેવી નવી પેઢી માંહેના એક શ્રી. પ્રવીણભાઈ 'લિપિ વિદ્યાનો વિકાસ' પર સંશોધન કરી પીએચ. ડી થયા છે. વ્યવહારમાં ધીર, લેખન-માં ગંભીર અને વિદ્યામાં વેગવાન શ્રી. પરીખ ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના મંત્રી છે. હાલ રાજકોટ મહિલા કોલેજમાં અધ્યાપનનુ કામ કરે છે.

પ્રા. શ્રી. અનંત વ્યાસ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે કંઈક નામી અનામી ટાંકણાં કામે લાગ્યાં છે. સ્વને ઘડીને ઘડવૈયા બનેલા મૂળ મહુવાના શ્રી. અનંતરાય નરોત્તમ વ્યાસ મોજ પડે ત્યારે કવિતા, નાટિકા, વાર્તા કે વિવેચન ઉપર કલમ ઉઠાવે છે. એમને લખતા કરતાં મહેનત લેવી પડે, પણ લખે ત્યારે આરપાર જાય. આજે તેઓ ભૂજની લાલન કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક છે.

પ્રા. શ્રી. નરોત્તમ પલાણ

ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પાંખો વીંઝતા ઘોડલે જેનાં પલાણ છે એવા વિદ્યાવ્યાસંગી ને અધ્યયનશીલ શ્રી. નરોત્તમ પલાણ સૌરાષ્ટ્રની અપ્રકાશિત એવી મૂલ્યવાન્ મૂર્તિઓ 'કુમાર' દ્વાર પ્રકાશમાં લાવી રહ્યા છે. પોરબંદર મહિલા કોલેજના આ યુવાન પ્રાધ્યાપક ડૉ. ભાયણીના હાથ નીચે સૌરાષ્ટ્રનાં સ્થળ-નામો ઉપર મહાનિબંધ લખી રહ્યા છે.

ડૉ. શ્રી. હરિલાલ ગૌદાની

શ્રી. હરિભાઈ ડૉકટર તો માણસના દરદના છે, ને અમદાવાદ-સરસપુરમાં ગૌદાનીનું સુવિખ્યાત નર્સીંગ હોમ ચલાવે છે, પણ મંદિરો અને મૂર્તિઓના સંશોધન ક્ષેત્રે એમનું સમર્પણ અદ્વિતીય છે. દર રવિવારે નાદુરસ્ત શરીરને મોટરમાં ગોઠવી પદરના ખર્ચે અઢી-સોક માઈલની મુસાફરી ખેડી અતીતમાં ખોવાઈ ગયેલ એકાદ મંદિર કે મૂર્તિને ઈતિહાસને અજવાળે આણ-વાનુ વિરલ કાર્ય તેઓ કરી રહ્યા છે.

ગોસ્વામી શ્રી. મોહનપુરી

વણપઢયે કોઠા વિદ્યાથી ધર્મ, ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના ઊંડા ધરામાં ડૂબકીઓ મારી મોતી ગોતી લાવ-વાનું અનોખું ઉદાહરણ એટલે ગો. મોહનપુરી. ભણતર સાત ગુજરાતીનુ, કામ પોરબંદર બીરલા ફેકટરી-ના કારીગરનું પણ અધ્યયન આવળું ને સ્વાધ્યાય-પ્રિય જીવ. એમના નિબંધો ગુજ. સાહિત્ય પરિષદ ને ઈતિહાસ પરિષદમાં સ્થાન પામ્યા છે.

શ્રી. જોરાવરસિંહ જાદવ

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે હરણફાળે ફલાંગતા શ્રી. જાદવ ખૂબ ઉત્સાહી ને તેજસ્વી યુવાન છે. લોક-સાહિત્યને સંબંધિત એવા સાહિત્યના અધ્યયન વડે તેઓ સારભૂત તત્ત્વોનો સંચય કરતા રહી, લોકજીવનના વિવિધ અંગોને નવા નોખા સ્વરૂપે પ્રગટાવતા રહી શ્રેણીબંધ પ્રકાશનો આપી રહ્યા છે. મૂળ ભાલના આકરૂ ગામના અને હાલ અમદાવાદ સ્થિત શ્રી જાદવનું આંખ ઠરે એવું અનુશીલન છે.

શ્રી. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા

મેસવાણા હાઈસ્કુલના આચાર્ય ને કેશોદ પાસેના સોંદરડા ગામના આ શિક્ષિત યુવાનમાં કવિતા કલા અને અભ્યાસનીયતાનો સુભગ સમન્વય થયો છે.

પ્રેયની અને શ્રેયની સારગ્રાહી શક્તિ રામાયણો અને અન્ય ગ્રંથોના અધ્યયને આપી. કથામાંથી સમય મળતાં ઘડીક લેખન માથે પણ મીઠી નજર માંડી લ્યે છે.

અધ્યા. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી

લગભગ પંચોતરે પહોંચતાં પણ જેમની કેકાની શક્તિ એકધારી અથાહ અને બુલંદ રહી છે એવા શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ ૧૦૦ જેટલા ગ્રંથોનું લેખન–સંપાદન કર્યું છે. આ વિદ્યાવાચસ્પતિ અધ્યાપક મૂળ નાધવપુર–ઘેડના હાલ અમદાવાદના ભો. જે. વિદ્યાભવનના સંશોધન વિભાગમાં ગુજરાતી બૃહત્કોષ ઉપર કામ કરી રહ્યા છે. મહાભારતમાંથી 'ભારત' અને 'જય' શોધી કાઢવા માટે ભારતભરમાં ખ્યાતનામ બનેલા શાસ્ત્રીજી ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

ડૉ. શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના આ પરમ જ્ઞાતા એમની શાંત અને તેજસ્વી બુદ્ધિ-પ્રભા વડે અધ્યયન સંશોધન કરતા રહી સંસ્કૃત અને ઈતિહાસ ઉપર અનેક લેખો અને ગ્રથો આપતા રહી મહત્તાનાં શિખરો પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા છે. આજે તો તેઓ ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના ઈતિહાસક ગણાય છે ને અમદાવાદના ભો. જે. અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષપદને શોભાવી રહ્યા છે. એમના સંપાદન તળે ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસની મહાન ગ્રંથશ્રેણી તૈયાર થઈ રહી છે. વિદ્યા વિનયથી શોભે તે એમણે ચરિતાર્થ કર્યું છે.

શ્રી. દલપતસિંહ પઢિયાર

શ્રી. દલપતસિંહ પઢિયાર ઊગતી પેઢીના તેજસ્વી તારક છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ૧૯૭૧માં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં સ્નાતક થયા ને ૧૯૭૩માં અનુ-સ્નાતક થયા. એમ. એ. નિમિત્તે 'રવિભાણ સંપ્રદાયના મોરારની વાણી' ઉપર નિબંધ લખેલો. હાલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં પીએચ. ડી.નો અભ્યાસ કરે છે.

શ્રી. હરસુરભાઇ ગઢવી

શ્રી. હરસુરભાઈએ આખું જીવન પોલિસખાતામાં વિતાવ્યું અને એમની ફરજોએ અવકાશ આપ્યો એમાં સાહિત્યોપાસના કરતા જ રહ્યા. વિષયો પ્રાચીન અને શૈલી અર્વાચીન એવાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ એમણે લખ્યાં છે. આ વિદ્યાવ્યાસંગી શ્રી. હરસુરભાઈ હાલ જૂનાગઢ જિલ્લાના ભેસાણ ગામે નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહ્યા છે.

પ્રો. શ્રી. અરૂણભાઇ મહેતા

શ્રી. અરૂણભાઈએ એકડું જ કર્યે રાખ્યું છે. આપણે ત્યાં કહેવત છે કે વિદ્યા સંઘરે ને આપે નહિ એને મગરમચ્છનો અવતારે આવે. મૂળ શિહોરના વતની પ્રોફેસર અરૂણભાઈ સાતેક વરસથી પોરબંદર મહિલા કોલેજમાં ઈતિહાસના વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કરે છે. ઉદ્યમ અને ઉત્સાહથી આગળ વધતા શ્રી અરૂણ-ભાઇ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. હિસ્ટ્રી–ટીચર્સ એસો. ના મંત્રી છે.

શ્રી. બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય

ધર્મશાસ્ત્રોનો એમનો અભ્યાસ અધ્યાત્મનિષ્ઠ છે. એ નિષ્ઠાની અવન્યે જ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો. નિષ્ણાત ચિકિત્સક ને વિદ્વાન વૈદ્ય બન્યા. 'આયુર્વેદિક માનસશાસ્ત્ર'નો અભ્યાસ–ગ્રંથ લખી 'આયુર્વેદ બૃહસ્પતિ' થયા. જામનગર આયુર્વેદિક સોસાયટીના મંત્રી-પદે સાત વર્ષ અને વર્ષો સુધી સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યાસભાના પ્રમુખ રહ્યા. આઝાદી સગ્રામમાં દોઢ વરસનો કારવાસ ભોગવ્યો. રાજ આવ્યું ત્યા સુધી જ રાજકારણમાં રહ્યા. મૂળ સાવરકુંડલાના સેંજળના. હાલ જામનગરમાં પોતાનું દવાખાનું ચલાવે છે.

આચાર્ય શ્રી. નર્મદભાઈ જ. ત્રિવેદી

ભાવનગરની આર્ટ્સ અને કોમર્સ કૉલેજના આચાર્ય શ્રી. નર્મદભાઈ એટલે વિદ્યાનુરાગ, અધ્યયન અને અધ્યાપન. એક સાચા શિક્ષક તરીકે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની ચાહના. માનસ આધ્યાત્મિક. થીઓસોફીકલ લોજના એક મુખપત્રનું પણ તેઓ સંપાદન કરે છે. એમની કાવ્ય રચનાનો એક સંગ્રહ 'કિસલય' નામે પ્રગટ થયો છે.

સામુદ્રધુનીના મુખ આગળ એવું મથક રહ્યું હોવું જોઈએ અને તે તામ્રયુગમાં હડપ્પાસંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૨૪૦૦–૧૭૦૦)નું લોથલ હતું એમ પુરાતત્ત્વ વડે જાણવા મળ્યું છે. કારણ ગમે તે હોય પણ પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા સરસ્વતી નદીના મુખને ખંભાતના અખાત સુધી લાવતી હોઈ ઉપરોક્ત સામુદ્રધુની અને રણસાગરને એના પ્રવાહમાં જ ગણી લેતી હતી. એવું જ એકાદ મથક પ્રાચીન સિંધુમુખે નારાયણસરોવરની આજુબાજુ ક્યાંક રહ્યું હોવું જોઈએ.

રણઅખાતને જેમ બે નદીઓ મળતી તેમજ બે મોટી નદીઓ ભારતના હાર્દમાંથી નીકળીને આનર્તને દક્ષિણ દરિયાકાંઠે સાગરને મળતી. આ હતી રેવા (નર્મદા) અને પયોષ્ણી (તાપી). પરંતુ બંનેના પ્રવાહો ઉપર સંખ્યાબંધ ધોધ તથા ક્યાંક ક્યાંક આ પ્રવાહો ડુંગરોને લઈ ખૂબ જ સાંકડા હોવાથી સિંધુ અને સરસ્વતીની જેમ આ બંને નદીઓમાં સળંગ હોડીઓ ચાલી શકતી નથી. અલબત, એમની સમાંતરે સ્થળ મહામાર્ગોનો વિકાસ અવશ્ય થયો હતો. રેવામુખ નિકટ આવેલા ભરૂકચ્છ મહાબંદરેથી એક આવો મહામાર્ગ ઉજ્જયિની, વિદિશા, વગેરે થઇ કૌશાંબીને આગળ યમુનાને તથા વારાણસીખાતે ગંગાને મળતો. ત્યાંથી રાજગૃહ થઈ બંગાળના ઉપસાગરના મહાબંદરે તામ્રલિપ્તિ (તામલુક) ખાતે વિરામ પામતો. બીજો મહામાર્ગ તાપીને ઓળંગીને નંદિપુરદ્વારી (નંદરબાર), નાશિક્ય, દેવગિરિ, એલોરા વગેરે થઈ પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) જતો. રણઅખાતની ઉપસ્થિતિને કારણે ઉત્તર ગુજરાતને પણ સાગરકાંઠો હોઈ તેનાં પર બંદરો હતાં (અમૃત પંડયા, 'ભૂતકાળની શોધમાં; કુમાર, ૧૯૩૯–૪૦) અને મહામાર્ગ અર્બુદતળેટી, પુષ્કર, વિરાટનગર (બૈરાર) ઈ. આગળ ફંટાઈને એક બાજુ મથુરાં અને બીજી બાજુ ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને અંતે ગંગાકિનારે હસ્તિનાપુર જતો.

આર્થિક સંપત્તિ

ભારત અને પશ્ચિમ જગતના દેશો વચ્ચે વ્યાપારિક–સાંસ્કૃતિક હેતુઓની આપેલ માટેના મુખ્ય સેતુરૂપે મહાભારતકાળ (ઈ. પૂ. ૧૩૦૦, 'ઊર્મિ', સપ્ટેમ્બર, ૭૩, પા ૩૯૮) પૂર્વે સૌરાષ્ટ્ર શી શી અનુકૂળતાઓ ધરાવતું હતું એ આપણે જોયું. આ અનુકૂળતાઓ ખાસ કરીને વહાણવટુ, માર્ગવ્યવહાર અને વાણિજ્ય માટે આ પ્રાગૈતિહાસિક બેટમાં આ ધંધો કરનારા લોકોને વસવા માટે આકર્ષિત કરે તેમ હતી. હવે સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ બેટ તથા સંલગ્ન આનર્તાદિ પ્રદેશોની પાસે એમની પોતીકી કોઈ એવી આર્થિક સંપત્તિ હતી ખરી કે જેની મારફત આ બેટ પશ્ચિમ જગત સાથે પોતે બારોબાર વેપાર કરી શકે?

ઉત્તર હકારમાં છે. પ્રાચીન જગતમાં ભારત સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય કપાસ થતો કે વપરાતો ન્હોતો અને ભારતમાં ગુજરાતનો નર્મદાકાંઠો (કાનમ અને રાજ) એના તથા એની સારામાં સારી જાતના ઉત્પાદનમાં મોખરે હતું. ગળી સર્વત્ર થતી હતી. દરિયાકાંઠે સર્વત્ર મીઠું પાકતું અને ગુજરાતનું મીઠું સર્વોત્તમ હોવાથી એની બધે ભારે માગ રહેતી. કચ્છમાં ફટકડી થતી. સાગનાં વિપુલ જંગલો હતાં એનું લાકડું, સીસમ, હળદરવો, ગુંદર, લાખ, વાંસ, જડી–બુટ્ટી વગેરેની પરદેશમાં સારી જરૂરીઆત રહેતી. ખનિજો તરફ દૃષ્ટિ માંડતાં અકીક (રતનપોર, રાણપુર, ટંકારા, ઈ.), સોનું, શંખજીરું, ચકમક, રંગીન માટોડીઓ, તાંબુ વગેરે ખાસ તરી આવે છે. શંખ અને કોડીઓ (ઓખામંડળ), હાથીદાંત તથા મોતી (કચ્છના અખાતનો હાલારકાંઠો) પણ આ દૃષ્ટિએ નોંધનીય છે. એ તામ્રયુગ (ઈ. પૂ. ૩૫૦૦–૧૨૦૦)મા લોખંડનું ખનિજ, મેંગનીઝ, બોક્સાઈડ, કોલસા (નર્પત્રાણા, થાન, ભુરી, ઈ.) વગેરેનો ઉપયોગ થતો ન્હોતો. આ કાચા દ્રવ્યોને આધારે પ્રાગૈતિહાસિક સુરાષ્ટ્ર–આનર્તમાં ઠેકઠેકાણે કાપડ વણાટ. રંગામણ, કુંભકળા, સોની અને કંસારા કામ, શિલ્પ, લાખકામ, વૈદક, સુતારીકામ, અકીક ઉદ્યોગ, શંખાદિની બંગડી ઈ.નું કામ, વગેરે ઉદ્યોગો આપોઆપ ઊભા થાય એ દેખીતું છે.

ખાદ્ય પદાર્થોના પૂરતા ઉત્પાદન કે પૂરતી પ્રાપ્તિ સિવાય ખાદ્યોત્પાદન સિવાયના ઉદ્યોગો ભાગ્યે અસ્તિત્વમાં આવી શકે તેમ છે. મહાભારતના પૂર્વના

દ્વારા માણસ મુખ્યત્વે જીવનની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ (ખોરાક, વસ્ત્ર અને રહેઠાણો) જ પૂરી કરી શકતો હોવાથી આ આર્થિક તબક્કામાં કળા–સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે ભાગ્યે જ અવકાશ રહેતો હોય છે. કોદાળીખેતીમાં પણ એવું જ છે આ હકીકત આપણે આદિવાસીઓની સ્થિતિ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. કળા–સંસ્કૃતિને હાલના તબક્કા સુધી આગળ વધારવામાં તથા ઈતિહાસનાં ચક્રોને ગતિ આપવામાં પશુપાલન સાથેની હળખેતી જ મુખ્ય ભાગ ભજવતી આવી છે. કોદાળીખેતીથી ત્રણ ચાર વર્ષમાં જમીનના રસકસ નિચોવાઈ જતાં ખેડુતોને ખેતરો અને રહેઠાણો બધું બદલવું પડે છે. આવી સ્થિતિમાં સ્થિર ગામડાંઓનો ઉદય થતો હોતો નથી. વળી હળખેતીમાં એક જ ખેતરમાંથી તથા પશુપાલન દ્વારા કાયમ માટે અનાજ, દૂધ, રૂ, ઊન, માંસ, હાડકાં, ચામડાં, ઈ. જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીઆતોને પૂરી પાડનાર વસ્તુઓ મળી રહેતી. પરિણામે સ્થાયી ગામડાંઓનો ઉદય થતો. !બીજી આર્થિક પદ્ધતિઓ પર આધારિત અસ્થાયી જીવનમાં માટીનાં પાત્રો તેઓ જલ્દી તૂટી જાય તેમ હોવાથી સાથે રાખી કે ફેરવી શકાતાં નહિ એટલે કુંભકળાનો વિકાસ થઈ શક્યો નહિ. હળખેતી આધારિત સ્થાયી જીવને એ તથા બીજા અનેક હુન્નર અને કળાઓનો વિકાસ શક્ય બનાવ્યો.

રાજાશાહી અને નગરસંસ્કૃતિનો ઉદય

હળખેતી–પશુપાલન અર્થપદ્ધતિને આધારે ધીમે ધીમે રાજાશાહી સાથે નગરસંસ્કૃતિનો શી રીતે વિકાસ થયો આ એક રસપ્રદ વિષય છે. આ અર્થ-પદ્ધતિને લઈ એક કુટુંબ તેની જરૂરીઆતો કરતાં ઘણું વધારે ખાદ્યોત્પાદન કરવા લાગ્યું. આ વધારાના કૃષિઉત્પાદનનો શો નિકાલ કરવો એ પ્રશ્ન ગામો સમક્ષ ઊભો થયો. દરેક ગામનો અકકેકો રક્ષકદેવ (ગ્રામદેવતા) થતો. લોકોના મનને એમ કે આ દેવની કૃપા અમારા ઉપર ઊતરી આવતાં ધરખમ ઉત્પાદન થયું છે માટે ફાજલ ઉત્પાદન દેવને અર્પણ થવું જોઈએ. દેવના ભૂવાએ પણ એવી જ સલાહ આપી. કાપણી થતાં કૃષિઉત્પાદનના ઢગેઢગ દેવની દહેરીની ચારે પાસ ખડકાવા લાગ્યા. સવાલ એના નિકાલનો ઊભો થયો. દેવ દહેરીને મંદિરમાં પલટો. એને શણગારો. રોજ પ્રસાદ ધરો. દેવપ્રતિમા માટે ઝવેરાત અને સોનાનાં આભુષણો અને રેશમી વસ્ત્રો જોઈએ. દેવની સમક્ષ ભજન, નૃત્યાદિ માટે દેવદાસીઓ જોઈએ. કામ વધી જતાં સંખ્યાબંધ પૂજારીઓ જોઈએ. પુરાતન ઈરાકમાં દરેક ખેડૂતકુટુંબને તે એકબીજા કુટુંબને નભાવી શકે એટલું ઉત્પાદન કરતું. પરિણામે આ ફાજલકુટુંબો મંદિરસંસ્થાનને આશ્રયે વણકર, દરજી, સોની, મણિયાર, માળી, ગાંધી, કંદોઈ, પૂજારીઓ, દેવદાસીઓ, ખેપિયા, વગેરે ધંધાઓમાં ખપી ગયા. મંદિરની આજુબાજુ એમનાં મકાનો થયાં. એ રીતે ઈતિહાસમાં સર્વ પ્રથમ ઈ. પૂ. ૩૫૦૦ લગભગ નગરસંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ. દેખીતી રીતે મૂળ દહેરીનો ભૂવો મુખ્ય પૂજારી-રૂપે આ મંદિર–નગર સંસ્થાનો વહીવટકર્તા બન્યો. એક જ સ્થળે જો સંપત્તિ ભેગી થાય તો બહારના લોકો લુંટી પણ જાય. એથી મંદિર–નગરો ફરતા કોટ ચણાયા. જોખમ વધતાં ખડું સૈન્ય રાખવું પડયું જેનો પૂજારી આપોઆપ સેનાપતિ પણ બન્યો. આ રીતે પુરાતન પશ્ચિમ જગતમાં પુરોહિત–રાજા (Priest–King)ની પરંપરા ઊભી થઈ જે ઈ. પૂ. ૩૦૦૦ના અરસામાં રાજાશાહીમાં પલટાઈ ગઈ. આ રીતે ઈતિહાસમાં નગરસંસ્કૃતિ અને રાજાશાહી સાથે સાથે ઉદ્‌ભવ્યાં છે. નગર સંસ્કૃતિના અવશેષો મળે તો તેનો કોઈ રાજા રહ્યો જ હોવો જોઈએ. રાજાઓ માટે દરબારગઢો નગરમાં જુદા બંધાતા. મોંહેન્જોડેરો, હળપ્પા, લોથલ, સુપરકોટડા, મહેશ્વર, નાગદા, વગેરે ભારતના તામ્રયુગીન આરંભિક નગરો ખાતે દરબાર-ગઢોના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

માનવસંસ્કૃતિના વિકાસ માટે જોઈતી આર્થિક–વૈજ્ઞાનિક–સામાજિક ભિત્તિને લગતા સિદ્ધાંતો અને એમની સૌરાષ્ટ્ર કેટલે સુધી પૂર્તિ કરે છે એ બધું આપણે જોયું. હવે એના આધારે તામ્રયુગીન સૌરાષ્ટ્રના ઈતિહાસનાં ચક્રો શી રીતે ચાલ્યાં એનું હવે દિગ્દર્શન કરીએ.

પાષાણયુગ

પાંચથી દોઢેક લાખ વર્ષ પૂર્વના પૂર્વપાષાણ-યુગ તથા પચ્ચીસેક હજાર વર્ષ પહેલાંના મધ્યપાષાણ

પુરાણકારો અને મહાભારતકારો રાજ્યવંશોના આશ્રિત ભાટો (સૂતો) હતા એટલે આ સાહિત્ય મુખ્યત્વે રાજવંશો સાથે સંબંધિત છે, ગણરાજ્યાદિ પ્રજાસત્તાકો સાથે નહિ. ગણરાજ્યાદિની પુરાણોએ ભાગ્યે જ નોંધ લીધી છે.

પુરાણાદિની વિગતો શબ્દશઃ સાચી છે એમ માની લેવાનું નથી, અલબત્ત એમનામાં સત્યાંશ ખરો. આ બધી બાબત 'યાદવાસ્થળી એક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ' (ઊર્મિ, સપ્ટે, ૭૩) આ લેખમાં આપણે તપાસી ગયા છીએ. મહાભારત–પુરાણાદિમાં આપણા પરાજયો, પીછેહઠો, આર્થિક પતનાદિપર કેવી રીતે સૂતોએ ઢાંક-પિછોડો કર્યો છે એ આપણે જોયું છે. આ છતાં પાર્જીટરે એમના જાણીતા પુસ્તક The Ancient Indian Historical Traditionમાં પુરાણ–વેદાદિનો જે વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરીને ભારતના પૌરાણિક ઈતિહાસનો જે ઢાંચો રજૂ કર્યો છે તે હાલ મને ઠીક ઠીક અંશે માન્ય છે માટે આ લેખમાં હું આને જ અનુસરવા પ્રયત્ન કરીશ. પુરાણોમાં બધે રાજાશાહી–નગરસંસ્કૃતિના તબક્કાનું ભારતીય આર્યોનું સામાજિક જીવન રજૂ થયું છે, હવે જ્યારે ઈજીપ્ત–ઈરાકમાં આ સંસ્થાનો આરંભ થયા પછી ભારત આવતાં ઠીક ઠીક સમય લાગ્યો હશે એટલે, પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે, ભારતમાં એના આરંભ માટે ઈ. પૂ. ૨૦૦૦–૨૫૦૦નો ગાળો આપણે પસંદ કર્યો છે. એ યાદ રહે કે તાંત્રિકી (Technology)ના વિકાસની દષ્ટિએ એ તામ્રયુગનો તબક્કો હતો. ભારતમાં તાંબુ અને કલાઈ (કાંસું બનાવવા તાંબામાં મિશ્રિત કરવા)ની અછત છે. એટલે નીચલા થરના લોકો દરદાગીનાદિ સિવાય અગાઉથી ચાલ્યા આવેલા પથ્થારાદિનાં હથિયાર–ઓજારો વાપરતા જ્યારે ઉપલા થરના લોકો મોંઘું પડતું તાંબુ અને તેની મિશ્ર ધાતુ કાંસાનો ઉપયોગ કરી શકતા. આર્યો અશ્વરથ બનાવતા અને વાપરતા આ તેમની એક વિશેષતા હતી. રાજાશાહી–નગરસંસ્કૃતિનો આધાર હળખેતી–પશુપાલનની અર્થપદ્ધતિ ઉપર કેવી રીતે હતો એ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. એનો અર્થ થયો કે પુરાણ–વેદાદિ સાહિત્ય માત્ર આ તબક્કો તથા તેની પછીના ઈતિહાસ સંશોધન માટે ઉપયોગી છે. એની પહેલાં માત્ર પશુપાલન, કોદાળીખેતી, શિકાર–માછીમારી, વગેરે પર આધારિત અસ્થાઈ વસતિઓ અને રઝડપાટમાં પરોવાયેલી આર્યોની પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાં વાસો કરી ગયેલી પ્રજાઓ તથા ત્યાં અસ્તિત્વમાં આવેલા ગણતંત્રાદિ વિષે કશી માહિતી પૂરી પાડી શકે તેમ નથી.

પુરાતત્ત્વની મર્યાદાઓ

પુરાતત્ત્વ આંશિક રીતે ઉપરોક્ત ખામી અમુક અમુક કિસ્સાઓમાં પૂરી પાડે છે. શિકારી, માછીજીવન, પશુપાલન અને કોદાળીખેતી સાથે સંકળાયલાં રહેઠાણો અને ગ્રામોના અવશેષ ભાગ્યે જ મળે છે, પણ સંબંધિત લોકો પથ્થરાદિ કઠણ પદાર્થોનાં જે હથિયારાદિ વાપરતા તે મળી આવતાં આવા સમુદાયોના ભૂતકાલીન અસ્તિત્વ તથા તેઓ તાંત્રિકી અને અર્થવ્યવસ્થાને કયે તબક્કે પહોંચ્યા હતા એનો ખ્યાલ આપણને આપે છે. પરંતુ તેઓ આર્ય, દ્રવીડ, ઑસ્ટ્રિકાદિ, કોણ હતા તે જાણવું બહુ શક્ય હોતું નથી. આ ભાષાકીય વર્ગો છે અને પ્રાગૈતિહાસિક પુરાતત્ત્વ આ બાબતમાં મુખ્યત્વે મૌન સેવે છે. અલબત્ત જો પાળેલા અશ્વ, અશ્વરથ, સૂર્યસત્રાદિના અવશેષો પ્રાપ્ત થાય તો સંબંધિત લોકો આર્ય રહ્યા હોવાની ભારોભાર શક્યતા ખરી. વાંચી શકાય એવા જો લેખો પ્રાપ્ત થાય તો તેમની ભાષા અગર વ્યક્તિઓના નામો પરથી જાતિ નક્કી થઈ શકે. સચવાઈ રહેલાં પ્રાચીન ભૌગોલિક નામો પણ ઉપયોગી ખરાં. આ દષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રમાં મળી આવેલા પાષાણ યુગના અવશેષો બહુ ઉપયોગી નથી. તેમની ઉપસ્થિતિ આપણા પ્રદેશમાં માનવજીવનની જૂનવાણી સૂચવે છે.

જેની જાતિ પારખી શકાય એવી સુરાષ્ટ્રમાં આવીને વસેલી પ્રજા તે ઑસ્ટ્રિક (નિષાદ) માછી–નાવિકોની હોવાનું જણાય છે. દ્વારકાનું મૂળ પ્રાકૃતનામ બારાવતી હતું એમ જૈન સાહિત્ય અને મંજુશ્રી–મૂલકલ્પ ઉપરથી જણાય છે. આ ઑસ્ટ્રિક ભાષા-વર્ગની 'બર' (સાગર') ધાતુ ઉપરથી ઉદ્ભવ્યું હોવાનું સિલ્વાન લેવી જણાવે છે. 'બાર' શબ્દ તથા ભરૂચનું પ્રાચીન નામ 'ભરુ કચ્છ' (વસ્તુતઃ 'બરુ કચ્છ')ની

બેબીલોનિયામાં બહુ પહેલેથી પહોંચી ગયેલા જ્યાં તેમને સૈનિક અમલદાર, સુબો, વગેરેના હુદ્દાઓ મળતા. એવો જ કોઈ આર્ય 'ઈક્કુસી' એટલે સુબો ભારત આવ્યો અને અહીં તેના નામનું 'ઈક્ષ્વાકુ' એવું આર્યભાષાકરણ થયું હોવાનું લાગે છે. એના કહેવાતા પિતા 'મનુ'નું નામ પણ બેબીલોનિયન છે. ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ ના અરસાની આ વાત હોઈ શકે. તે વખતે ભારતમાં શી સ્થિતિ હતી તે કહી શકાય નહિ. મનુના કહેવાતા નવ પુત્રોએ રાજ્યેચ્છુક આર્યોના સમુદાયો હશે. એમાં મોટો ઈક્ષ્વાકુ સૂર્યવંશનો આદિ-પુરૂષ થયો. આ તથા એના બીજા સાત ભાઈઓએ પૂર્વ, અને મધ્ય ભારતના જુદા જુદા ભાગોનો કબ્જો મેળવ્યો પરંતુ નવમોભાઈ શર્યાતિ પશ્ચિમે છેક દૂર આનર્ત્ત-સુરાષ્ટ્ર શા માટે ગયો આ સૂચક બાબત છે. ભારતના પરદેશ સાથેના વેપારનું ક્ષેત્ર કબ્જે રાખવાનો મહત્ત્વ-પૂર્ણ ઈરાદો હોવો જોઇએ. શર્યાતિએ કોની પાસેથી સુરાષ્ટ્ર–આનર્ત્તનો કબ્જો લીધેલો કે વિજય મેળવેલો આ બાબતમાં આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય મૌન સેવે છે.

શાર્યાતો અને પુણ્યજનો

શર્યાતિએ સુરાષ્ટ્રમાં આવેલ બંદરનગરી કુશ-સ્થલીને પોતાની પાટનગરી બનાવી. 'કુશ–સ્થલી' એટલે 'કુશ લોકોનું મથક'. તે વખતે પૌરાણિકાદિ વંશાવળીઓ પ્રમાણે ભારતમાં કોઈ 'કુશ' નામે વ્યક્તિ કે જાતિ ન્હોતી. પ્રાચીનકાળમાં ઈજીપ્તની દક્ષિણના આફ્રિકાના દેશ અને લોકોને 'કુશ' કહેતા. બીજી એક 'કુશ' પ્રજા ઈ.પૂ. ૧૫૦૦ ના અરસામાં બેબીલોનિયાના પૂર્વ ભાગમાં રહેતી. શર્યાતિ સૌરાષ્ટ્ર ગયો એની હજારેક વર્ષ પછીના આ લોકોએ કુશસ્થલી વસાવેલું નહિ હોય, પરંતુ આફ્રિકાના કુશ લોકો કે જેઓ વહાણવટી હતા અને આફ્રિકાના વનપર્વતોનાં ઉત્પન્નો ઈજીપ્તને પૂરાં પાડતા (ઈજીપ્શીઅન અને બેબીલોનિયનો કુશળ વહાણવટી ન્હોતા) એમણે મૂળ કુશસ્થલીનગરી વસાવીને સૌરાષ્ટ્રનો વેપાર કબ્જે રાખ્યો હશે. ઠીક એ જ અરસામાં ભૃગુઆર્યો નર્મદામુખ–પ્રદેશ એટલે પછીના લાટ પ્રદેશપર પ્રભુત્વ સ્થાપી ચૂક્યા હતા. શાર્યાતોની નોંધ વૈદિક સાહિત્ય (ઋગ્વેદ ૧, ૧, ૧૯૨, ઈ.: ઐતરેય બ્રા. ૪, ૩૨, ૭, ઈ.)માં આવે છે. શર્યાતિને એક પુત્ર નામે આનર્ત્ત અને સુકન્યા કરીને કન્યા હતી. સુકન્યાને ભૃગુપુત્ર ચ્યવન સાથે પરણાવવાની આખ્યાયિકા જાણીતી છે.

શાર્યાતવંશ ફક્ત ચાર પેઢી ચાલ્યો (શર્યાતિ—આનર્ત-રૈવત–રૈવત કકુદ્મી) એનો દેખીતી રીતે પરાજય થી જ અંત આવ્યો હશે પણ આ પરાજયની બાબતમાં-પણ આપણે 'ઊર્મિ' સપ્ટેમ્બર, ૭૩માં બીજા દાખલા-ઓમાં જેમ જોઈ ગયા છીએ તેમ, પુરાણકારે ઢાંક-પિછોડો કર્યો લાગે છે. પોતાની પુત્રી માટે યોગ્ય વર મેળવવા સારૂ સલાહ લેવા રૈવત બ્રહ્મલોક ગયો અને ત્યાં સંગીત સાંભળવામાં એવો મશગુલ થયો કે આ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્રનો કબ્જો પુણ્યજન રાક્ષસોએ લઈ લીધો અને તેમની પાસેથી મથુરાના યાદવોએ લઈ લીધો હતો. આ ગાળો પાર્જીટરની વંશાવળી પ્રમાણે (પ્રા. ૧૪૪) ૯૦ પેઢી જેટલો એટલે અનેક સૈકાઓ જેટલો લાંબો હતો. આ ગાળા પર પુરાણાદિ વડે પ્રકાશ પાથરી શકાય તેમ નથી. પુણ્યજન રાક્ષસો અવશ્ય કોઈ પરદેશી લોકો રહ્યા હશે. આ અનુસંધાન-માં બેબીલોનિયાના ઈતિહાસના એક બે પ્રસંગો મને યાદ આવે છે. અક્કદનો રાજા શર્રુકિન (ઈ. પૂ. ૨૩૦૩–૨૨૪૭) એક શિલાલેખમાં જાહેર કરે છે, "મેં પૂર્વ સમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર)ની પેલીમેર આવેલા દિલમુનને પોતાને તાબે આણ્યું." (H. R. Hall, 'The Ancient History of the Near East,' p 185-7) આ પ્રદેશનો કબ્જો રાખવા-ની આ ભારત અને બેબીલોનિયા વચ્ચેની હરીફાઇની પરંપરાનો છેલ્લો દાખલો બેબીલોનિયાના ઈતિહાસમાં ઈ. પૂ. સાતમા સૈકા જેટલો જેટલો મોડો મળે છે.

યાદવો અને તેમનું મથુરાથી પુનઃસૌરાષ્ટ્ર આગમન.

ગૂંચ આટલેથી ઉકલતી નથી. હરિવંશ જણાવે છે કે યદુઓ (યાદવો) એ મૂળ મથુરા તથા શૂરસેન (વ્રજ) પ્રદેશના રહેવાસી ન્હોતા. વસ્તુતઃ તેઓ સૌરાષ્ટ્રથી જ મથુરા ગયેલા અને આપત્તિકાળમાં પોતાને વતન (સૌરાષ્ટ્ર) પાછા ફર્યા હતા.

ભાગવતપુરાણ, દમાં જણાવ્યું છે કે સિન્ધુ

પાટણમાં હળપ્પા સંસ્કૃતિની સમકાલીન એક જુદી સંસ્કૃતિ મળી આવી છે જેનો સંબંધ દ્વીપ કલ્પીય અશ્માયસ સંસ્કૃતિ સાથે મુખ્યત્વે રહ્યો હોવાનો જણાય છે. આ સંસ્કૃતિ તથા રંગપુરાદિમાં હળપ્પા સંસ્કૃતિ પછી ઓપદાર લાલ કુંભકળાની સભ્યતા આવે છે અને એના ગાળામાં તામ્રયુગનો અંતને લોહયુગ બેસી જાય છે. અને હકીકતના આધારે આ સભ્યતાના અંતિમ તબક્કા (ઈ. પૂ. ૧૩૦૦)ને આપણે 'ઊર્મિ' સપ્ટે.માં જોયું છે તેમ મહાભારત કાળમાં મૂકી શકીએ. આ દૃષ્ટિએ આ સભ્યતાના લોકો આર્યો હોઈ યાદવો સાથે સંકળાયલા રહ્યા હશે. એની પૂર્વની હળપ્પા સંસ્કૃતિ પણ આર્યો સાથે સંકળાયેલી હતી આ હકીકત સુરકોટડામાં આ સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક તબક્કામાં મળી આવેલા પાળેલા ઘોડાઓના અસ્થિ અવશેષો વગેરેને આધારે સિદ્ધ થાય છે.

કયો ભારતીય કે બેબીલોનિયન આર્યવંશ સૌરાષ્ટ્રની કઈ પૌરાતાત્વિક સભ્યતા સાથે સંકળાયલાં હતાં આ બાબતમાં હાલ એથી વિશેષ કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. લોથલ બંદરના અવશેષોમાં બેબીલોનિયન અને ભારતીય આર્ય આ બંને પ્રકારનાં વજન કરવાનાં તોલાં મળ્યાં છે. એ સૂચવે છે કે લોથલના વહાણવટા અને વેપારને આ બંને દેશોના લોકો સાથે સંબંધ હતો. ઈ. પૂ. ૧૭૦૦ ને આસરે એક બાજુ નદીઓમાં આવતી મહાપુરોની પરંપરાને કારણે અને બીજી બાજુ ધરતીકંપોને લઈ સરસ્વતીનો પટ ખંડિત બનતાં એ નદી સુકાઈ (A. V. Pandya, Lost Sarasvati, 1967, p.172) અને તેથી મારવાડનું રેતાળ રણ (મરુભૂમિ) ઉત્પન્ન થતાં હળપ્પા સંસ્કૃતિ વિનાશને ભેટી. ઓપદાર લાલ કુંભકળા સાથે બનતાં સુધી સંબંધિત યાદવોનો નાશ નવી ધાતુ લોખંડના શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં યુદ્ધ વડે અસીરિયન (અસુર) લોકોએ કરેલો તેની વિગતો આપણે 'ઊર્મિ' સપ્ટેંબરમાં જોઈ ગયા છીએ. પાંડવોનો ગાદી ત્યાગ, પરીક્ષિતનો પરાજય અને વધ તથા જન્મેજયનો 'નાગ (બેબીલોનિયન) યજ્ઞ' કેવી રીતે આવાં જ યુદ્ધોમાંથી પરિણમેલા એ પણ આપણે જોયું. એ છતાં અસીરિયન છાના થઈને નહોતા બેસી રહ્યા. પૂર્વભારતના જ્યારે શિશુનાગવંશ (ઈ.પૂ. ૬૪૨–૪૭૦)નો આરંભ થતાં પહેલાંના સોળ મહાજનપદો ઊભાં થયેલાં ત્યારે બેબીલોનિયા–અસીરિયામાં પ્રતાપી 'અસ્સુર' સમ્રાટ સેન્નાચેરિબ (ઈ. પૂ. ૭૦૩–૬૮૧) રાજ્ય કરતો હતો. પોતાના બાવિયાનના શિલાલેખમાં તે લખી ગયો છે, "મેં બેબીલોનના દેવોની મૂર્તિઓ ભાંગ્યા પછી આ નગરના પાયા આ રીતે ઉખેડી નાંખ્યા કે તેમની માટી પૂર્વસમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર)માં વહેતી વહેતી જ્યાંથી સૂર્ય ઊગે છે એ દિલમુનદેશ સુધી પહોંચી અને તેથી ત્યાંના લોકોને મારી શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો અને ત્યાંનો રાજા ભયભીત બની ખંડણી લઇ મારી હજુરમાં હાજર થયો." (S. A. Pallis, 'Antiquity of Iraq, p. 629).

ગ્રાહકોને નોંધ લેવા વિનંતી

૧– ઑકટોબર–નવેમ્બરનો આ સંયુક્ત અંક તા. ૨૦મી ઑકટોબરે પ્રગટ થયો છે. હવે પછી નવેમ્બરનો અંક પ્રગટ ન થતાં ડિસેમ્બરમાં પ્રગટ થશે.

૨– ૧૯૭૩ના ઓકટોબર કે નવેમ્બરમાં થયેલા ગ્રાહકો ૧૯૭૩ના ઓકટોબરથી જ ગણાશે ને એમનું લવાજમ ૧૯૭૪ના સપ્ટેમ્બરમાં પૂરું થશે.

વ્ય. 'ઊર્મિનવરચના'

લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૧૨ : પરદેશમાં, રૂપિયા, ૨૫
ઊર્મિનવરચના કાર્યાલય : ૧૩, જાગનાથ પ્લોટ : રાજકોટ

બહાનું મળી ગયું. પવિત્રતાનાં પીતાંબર ધરીને આવનારામાં ગજચર્મ પહેનારને આમંત્રણ જ કેમ અપાય? મહાદેવનું અપમાન કરવામાં આવ્યું ને ધ્વંસનો વંટોળ વીરભદ્રની જેમ ઘૂમી વળ્યો. આર્યદેવો પણ આમાંથી બરાબર પાઠ શીખી ગયા લાગે છે. એટલે પ્રજાપતિની કન્યા ધરતી પર આવી, હિમાલયની પુત્રી બની અને મહાદેવે તેનું પાણિગ્રહણ કર્યું ત્યારે ઈન્દ્રાદિક દેવો મંગલ વાદ્યો વગાડવા માંડયા ને સાજનમાજનની જેમ ભૂતપતિની જાનમાં ચાલ્યા. પાર્વતીની સખીઓ જેવી હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓ સાથે મહાદેવનું સામ્રાજ્ય ભારતમાં ફેલાઈ ગયું. સરસ્વતી કિનારે જ્યાં પ્રભાસની યજ્ઞ ભૂમિ રાજતી હતી ત્યાં જ સોમનાથની કીર્તિ–ધજા ફરકવા લાગી. દક્ષ પ્રજાપતિનો સહુથી પ્રિય જમાઈ ચન્દ્ર હશે. નહીં તો તેની સાથે સત્તાવીશ પુત્રીઓને તે કાંઈ થોડી પરણાવે? પણ એને ક્ષય થયો. અને એક વેળાના અપમાનિત મહાદેવને શરણે જવાથી જ એનો ક્ષય મટયો. સોમનો સંબંધ યજ્ઞવેળાના એક જાતના માદક રસ સાથે પણ છે. યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોને તે અતિ પ્રિય હોય એમાં શંકા નથી. એવા આકાશી ને ધરતી પરના આરાધ્ય સોમનું આમ મહાદેવને આત્મ સમર્પણ એ આર્યેતર પ્રજાના પ્રબળ જીવન રસની ઝાંખી કરાવે છે.

સોમનાથનું ગગનચુંબિત મંદિર, તેનું વિશાળ પટાંગણ, સુવર્ણની સાંકળે લહેરાતા ને રણકતા ઘંટ, દેવદાસીઓનાં નૃત્ય ને મહાદેવને ચરણે ઢળતી અઢળક સમૃદ્ધિ– એ બધાનું ભભકભર્યું વર્ણન કરવાની ઈચ્છા નથી, પણ આ 'સોમ' શબ્દમાં એક બીજો સંકેત પણ રહ્યો છે એ તરફ ધ્યાન જાય છે. મહાદેવ અસુરોના પૂજ્ય હતા. અહીંની અસુર જાતિને મધ્યપૂર્વનાં અસુર રાજ્યો સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ હોય એ બનવા જોગ છે. ઈસ્લામ જેવા સુધારક પંથે પણ અસુરોના ઈષ્ટદેવને મસ્તકે બિરાજતા બીજના ચન્દ્રને પોતાની ધજા પર ધારણ કર્યો છે. કોઈ પણ પ્રજા પોતાના મૂળ સંસ્કાર–બીજને સાવ ભૂંસી શકતી નથી. સોમ આર્યોનો દેવ, અસુરોને પૂજ્ય દેવની શોભા, તો અહીંની અસુરોથી જુદી પડતી દ્રવિડ જાતિનો તો એ પ્રાણ હશે એમ લાગે છે. આર્યો જેમ સૂર્યપંથ–સોલર કલ્ટના અનુયાયીઓ છે, તેમ દ્રવિડો ચન્દ્રપંથ–લ્યૂનર કલ્ટના પ્રતિનિધિ છે અને ચન્દ્રપંથના લોકોની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેઓ સ્રીને પ્રધાન પદ આપે છે. સૌરાષ્ટ્રના મૂળ ધરમ, આદિ ધરમ ધૂનાધરમ ગણાતા મારગી પંથે આ મહત્ત્વ સાચવી રાખ્યું છે. એવી કલ્પના આવે છે કે પ્રભાસના ત્રિવેણી તીર્થે આર્ય, અસુર, દ્રવિડ જાતિને ચન્દ્રમૌલિ મહેશ્વરમાં એક બનાવતો સંગમ રચાયો હશે. વળી ચન્દ્રવંશી આર્ય ક્ષત્રિયકુળો ને એમના પુરોહિત બ્રાહ્મણ કુળોનો પણ આમાં મોટો ફાળો હશે. યાદવોએ અહીં નિવાસ કર્યો એની પાછળ આર્યેતર સંબંધોનું આકર્ષણ પણ હોઈ શકે. સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોની અણનમતા સાથે ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોની તરલતા સરખાવીશું ત્યારે કેટલું આર્યેતર લોહી તેમની નશોમાં વહેતું થયું હશે તે કલ્પી શકાય. 'આર્યાવર્ત'ને ભારતવર્ષ બનાવનારું આ ચન્દ્રવંશી ભરતકુલ. તેનો આદિપુરુષ સોમ ગણાય છે. ક્યાંક તેને મનુનો પુત્ર તો ક્યાંક અત્રિ–અનસૂયાનો પુત્ર ગણવામાં આવે છે. પુરાણોમાં આવી મિશ્ર રાગણી બન્યા કરે છે. પણ એટલું તો નિશ્ચિત કહી શકાય કે આ સોમ દ્વારા આર્યો–અનાર્યોની ઉગ્રતા, સંઘર્ષો, વેરઝેર શમ્યાં છે ને ભારતીય સંસ્કૃતિનું અમૃત ઝર્યું છે.

સોમનું નામ જેની સાથે સદા કાળ માટે જોડાઈ ગયું છે તે સોમનાથ પ્રાચીન ભારતની એકતાનું પ્રતીક છે, તો નવીન ભારતની પ્રેરણા બનવાનું પણ તેના ભાગ્યમાં આવ્યું છે. પ્રભાસને સાગર–કિનારે સરદાર વલ્લભભાઈએ જળની અંજલિ લઈ આ પ્રાચીન મંદિરના નવનિર્માણનો સંકલ્પ કર્યો તેની સાથે ભારતના પ્રાણતત્ત્વનું પણ ઉત્થાન નિહાળવું જોઈએ. કુમારપાળે સોમનાથની યાત્રા કરી ત્યારે તેની સાથે જૈન આચાર્ય હેમચન્દ્ર પણ હતા, સોમનાથનાં દર્શન કરતાં હેમચન્દ્રચાર્યે જે શ્લોક રચ્યો હતો તેને આજે પણ સોમનાથના ઘુમ્મટ નીચે ગુંજતો કરવો જોઈએ. ભારતની સાધના ને સિદ્ધિનું દર્શન તેમાં આવી જાય છે. મુનિએ આ શ્લોક રચી મહાદેવને નમન કર્યું હતું:

'યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા
યોડસિ સોડસ્યભિધયા યયા તયા,
વીતદોષકલુષ: સ ચેદ્, ભવાન્,
એક એવ ભગવન્! નમોસ્તુ તે.

ભાન ભૂલે છે ત્યારે રાજમતી તેને સન્માર્ગે વાળે છે. આ ઘટનાઓ જાણીતી છે. આજે પણ 'રાજુલની ગુફા'ને નામે એ સ્થળ બતાવવામાં આવે છે. આ બધું ઐતિહાસિક હોય કે ન હોય પણ ભારતવાસીના ચિત્તમાં તો તે ઐતિહાસિક ઘટના કરતાં પણ વધારે સત્ય બની અંકિત થઈ ગયું છે. અને નેમિનાથને કૃષ્ણના ભાઈ તરીકે આપણે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે સાધનાના બે માર્ગો બંધુ બનીને આપણી સામે સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

જૈન પરંપરા પ્રમાણે નેમિનાથનો જન્મ છિયાસી હજાર વર્ષ પહેલાં થયો. બ્રાહ્મણ પરંપરા પ્રમાણે કૃષ્ણને થઈ ગયાં પાંચ હજાર વર્ષ થયાં. આમાં સમયનો મેળ કેમ કરી બેસે? પણ કાળક્ષેત્ર નહીં તો ભાવક્ષેત્રમાં નેમિનાથ કૃષ્ણના ભાઈ બની રહે એમાં તો સમન્વયધર્મના કોઈ દ્રષ્ટાની સત્યપૂત દૃષ્ટિ કામ કરી ગઈ લાગે છે. રાધા-કૃષ્ણના દિવ્ય પ્રેમની લીલા જે સમાજ ગાય છે તે નેમિનાથ-રાજુલના પરમ ત્યાગની કથા પણ ગાતો હોય તો તેના પ્રેમને સ્થૂળ ભૂમિકા પર સરી પડવાનો વારો ન આવે. આજે પણ જૈન કન્યાઓ નેમિનાથ રાજુલના લગ્ન-પ્રસંગનું એક ગીત ગાય છે. એ ગીતમાં રાજુલની સખી માંડવામાંથી પાછા ફરી જતા વરનું વર્ણન કરે છે તો બહારનો ત્યાગ હોવા છતાં અંતરમાં કેવો કરુણાભીનો, વિશુદ્ધ અને મુક્ત કરતો પ્રેમ રહ્યો છે તેની રાજુલ 'ન સમજાય એવી વાત' સખીને સમજાવી દે છે. કોઈ કાવ્યતત્ત્વને હિસાબે નહીં પણ જીવન-દૃષ્ટિની અ-પૂર્વતાને કારણે એ ગીત ઉતારી આપવાનું મન થઈ જાય છે:

'તોરણથી વર પાછો જાય રે, રાજુલ બેની
તોરણથી વર પાછો જાય.
માંડવેથી જાન પાછી જાય રે, રાજુલ બેની,
તોરણથી વર પાછો જાય.
ઘણું ઘણું કીધું તો યે માને જરી ના,
કેટ કેટલું કીધું તો યે કાને ધરે ના,
લાખ લાખ કીધા ઉપાય રે, રાજુલ બેની.–
નારીની પ્રીત એણે નહીં રે પિછાણી,
સ્નેહની વાતું નહીં રે સમજાણી,
લાખેણી પળ વીતી જાય રે, રાજુલબેની,–
જાવું હતું તો આવ્યા'તા શીદને?
પ્રેમના અંકુર વાવ્યા'તા શીદને?
કુમળી કળી કરમાય રે, રાજુલ બેની,–
પશુના પોકારે એનું કાળજું કોરાણું,
નારીનું અંતર નહીં ઓળખાણું,
આવો અન્યાય કેમ થાય રે, રાજુલ બેની–
લગન તણી એણે વરમાળા તોડી,
કોડ ભરી કન્યા તરછોડી,
માંડવામાં દીવડા બુઝાય રે, રાજુલ બેની,–

રાજુલ સખીની ફરિયાદનો જવાબ આપતાં કહે છે:

'તોરણથી વર ભલે જાય રે, સાહેલી મોરી,
તોરણથી વર ભલે જાય.
માંડવેથી જાન પાછી જાય રે, સાહેલી મોરી,
તોરણથી વર ભલે જાય.
દેશો નહીં એને દોષ લગીરે,
રાખશો મા કોઈ રોષ લગીરે,
લેખ લખ્યા ન ભૂંસાય રે, સાહેલી મોરી.–
માનવી એ તો મોટા રે મનના,
પાડે નહીં કદી ભેદ જીવનના,
દિલમાં દયા ઊભરાય રે, સાહેલી મોરી.–
આવીને કામ કર્યું ઉપકારી,
પશુની સંગાથે એણે મુજને ઉગારી.
તમથી એ નહીં સમજાય રે, સાહેલી મોરી –
તનડાનું સગપણ ભલે દીધું તોડી,
આત્માની પ્રીત એણે આત્માથી જોડી,
જ્યોતમાં જ્યોત પ્રગટાય રે, સાહેલી મોરી.–
જાઓ ભલે મારા ભવોભવના સ્વામી,
તુમ પગલે નવું જીવન પામી,
અંતરમાં અજવાળાં થાય રે, સાહેલી મોરી.–

પૌરાણિક પાત્રોના અતિમાનુષી ચરિત્ર જોઈ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય પણ નેમિનાથ-રાજુલની ત્યાગભાવના

છે. એટલા માટે જ્ઞાનીના આત્મા હોવાથી ભગવાન વાસુદેવ તેને અત્યંત પ્રિય હોય છે આ અભિપ્રાય છે.

તથા તે જ્ઞાની પણ મારો, વાસુદેવનો આત્મા જ છે, તેથી તે મને અત્યંત પ્રિય છે."

અદ્વૈત દર્શનને આપણે કોરું લૂખ્ખું, ખાલી શબ્દોમાં ખખડતું કરી મૂકીએ ત્યારે આચાર્ય 'ભજ ગોવિન્દમ્' ગાતા ગાતા આપણને દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરી આવવાનું કહેતા ગયા લાગે છે. અદ્વૈતનો અલાયદો ઝંડો ફરકાવીને પોતાના નામની છાપ મારતું કોઈ નવું સ્થળ તેમણે પસંદ ન કર્યું. ભારતની અત્યંત પ્રાચીન પરંપરામાં આચાર્ય પોતે લીન બની ગયા અને ભવિષ્યને પ્રતાપ સાથે પ્રેમનું, મહત્ સાથે માધુર્યનું મિલન કરાવવાનો સંદેશ આપતા ગયા. સાંસ્કૃતિક પરંપરા જ્યારે સ્થગિત થઈ જાય, જડ બની જાય, રૂઢિ નિયમોની ચુસ્ત દીવાલો જ્યારે જીવનમાં વહેતાં જળને થંભાવી દે ત્યારે સુરંગ ફોડવાની વેળા આવે છે. પણ જેણે પરંપરાને આત્મસાત કરી નથી તે પરંપરાને વહેતી પણ કરી શકતા નથી. પણ પાંચ–પચીસનો બળવો બની તેમના પ્રયત્નો બેસી જાય છે. સમગ્ર સમાજને ખળભળાવી એ આગળ લઈ જઈ શકતા નથી. પરંપરા પર વજ્રપ્રહાર કરવો એ કુશળ ઈજનેરી કામ કરવા જેવું છે. સૈકાઓની મહેનત પછી ઊભા થયેલા બંધને જમીનદોસ્ત કર્યા વિના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહને નિર્બંધ કરવો એ ભગીરથ કાર્ય છે. આવા ઘડવૈયા વિવેકને ચૂક્યા વિના વિદ્રોહ જગાડે છે અને મગરનાં મોઢાં ફાડી આગળ વધતાં મોજાંને નવનિર્માણની દિશામાં વાળી શકે છે. ભારતમાં જમાને જમાને આવા પુરુષો થયા તેની સાથે સૌરાષ્ટ્રનું લોકહૃદય પણ તાલ પુરાવતું આવ્યું છે. પોતપોતાના જીવનની વિવિધ વીણા પર તેમણે કેવું એકત્વનું મહાસંગીત રેલાવ્યું છે! માત્ર માનવ જ નહીં પણ પ્રાણીમાત્ર તેમની હિતચિંતામાં આવી ગયાં છે. આજે પણ સર્વભૂતહિતેરતઃ થવાનું–તેમનું વ્રત જોઈ આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની જવાય.

મહેશ્વર પશુપતિ સોમનાથ તો સર્વ પ્રાણી સમુદાયના દેવતા. તેમને ચરણે ભૂત પ્રેત, નાગ બધાં આશ્રય પામે. દત્ત અવધૂતને નિહાળીએ તો ગાય અને કૂતરાં તેમને વિંટળાઈ વળ્યાં છે. નેમિનાથના નામ સાથે જ કસાઈવાડેથી મુક્ત થતાં પશુઓ યાદ આવી જાય. ગોપાલ તો ગાયોનો રખેવાળ છે જ. પછી કરુણાવતાર બુદ્ધનાં વચનો પણ આ પ્રદેશમાં પોતાની છાપ મૂકતાં ગયાં છે. શંકરાચાર્ય પછી ગોરખ, કબીર, તુલસી, ચૈતન્યે જે જે મોજાં ઊછાળ્યાં તેની સાથે અહીં પણ જુવાળ ઊઠયો છે. અને ભારતના આત્મધનમાં ઉમેરો કરતી સૌરાષ્ટ્રની પોતીકી પુંજી અનુકૃતિની નથી, સ્વીકૃતિની છે. અનુકરણમાં તો પોતાની પાચનશક્તિ કામ કરતી નથી. જ્યારે સ્વીકારમાં મૂળ ભાવને વાગોળી, પચાવી આત્મસાત કરી જીવંત રીતે વહેતો કરવાનો રહે છે. ભારતીય મહાપુરુષોની વાણી અને જીવનકાર્યના સૌરાષ્ટ્રે કેવા પડછંદા પાડયા છે અને અહીંના સપૂતોએ ભારતના પ્રાંતે પ્રાંતે કેવા પડછંદા જગાડયા છે તે અભ્યાસનો વિષય છે. ગઈ કાલની જ વાત કરીએ તો પ્રણામી સંપ્રદાયના મૂળ પુરુષ પ્રાણનાથ સ્વામીની સમન્વય સાધના અને મહર્ષિ દયાનંદનો વિશુદ્ધ વૈદિક ઉદ્‌ઘોષ–એ બંને છેડા વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રે ભારતનો હિંડોળો ઝુલાવ્યો છે.

ગુરુ નાનકને નામે આપણે ત્યાં ગવાતું એક ભજન ઉતારી વિશાળ ભારત સાથે તાર મેળવતા સોરાષ્ટ્રના એકતારાનો ઝણકાર સંભળાવતો જાઉં:

સિતાર બન્યો સારો,
ઝરે રે સાતમો ઝારો,
એને તુરતે સુરતે નીરખો
બોલે બાવનથી બારો.

(સાખી)

સાચે સુથારે કોરિયો, ઠારી પોતાનું ઠામ,
દાંડી માથે પાટી જડાવી, ગમે ગમે રચાયાં ગામ,
એનો વગાડનારો છે વિવેકી રે,
હંસની સામે દિયે હોંકારો.

(સાખી)

પાંચ પચીસ મળી કરીને, દેહનો બાંધ્યો દ્વારો,
ઊગ્યા સૂર, મટી ગઇ રજની,
પછે સાંસે ભગ્યો સુવારો,

દાનવો નગરનિર્માણ અને વાસ્તુવિધાનના બાહોશ તજજ્ઞો હતા. (પાણ્ડવકૃત રાજસૂય યજ્ઞમાં જલસ્થલ રચના કરનાર મયદાનવ દાનવકૂળનો હતો, દ્વારકાનું નવનિર્માણ કરનાર વિશ્વકર્મા અસુર કૂળનો હતો, ખુદ યાદવો પણ અસૂરોત્પન્ન હતા અને વાસુદેવ શ્રી કૃષ્ણે ઈન્દ્રપૂજા બંધ કરાવી હતી.) સિંધુસભ્યતાકાલીન નગરરચનાનો આમ અસુરો સાથે મેળ બેસતો હોઈ ઈન્દ્રે તેમાંની કેટલીકનો વારંવાર કે અનેકવાર નાશ કર્યો હોય તે બનવા જોગ છે. આ સંયોગોમાં ચન્દ્રવંશી કે અન્ય આર્યો અને અસુરો, સમાનધર્મી હોવાનો સંભવ નથી. આર્યો મૂર્તિપૂજક નહોતા. અસુરો હતા. સિન્ધુસભ્યતા પણ મૂર્તિપૂજક હતી, તેથી પણ તે અસુરોની હોવા સંભવ છે.

૩ અસુર-ધર્મ-તત્વ-દર્શન

ધર્મના તાત્ત્વિક પાસાંની બાબતમાં અસુરો સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી બંને આર્યોથી જુદા પડતા હતા. અસુરો કાંઈક હઠયોગીમાં ખપે તેવા તપસ્વી હતા. તેમના તપનો હેતુ આધ્યાત્મિક નહિ, પણ ભૌતિક હતો. સંભવ છે કે આવા 'તપ'નો અર્થ 'વૈજ્ઞાનિક સાધના' જ હોય, જે સમય જતાં બદલાઈ ગયો હશે. પ્રકૃતિને માતા માની તેને પૂજવાને બદલે તેનાં રહસ્યો પામી તેના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા 'તપ' દ્વારા તેઓ મથતા. આ માટે દેવસભ્યતાનું આંધળું અનુકરણ કરવાની કે ઈશ્વરના અવતારોને 'દેવ' માની પૂજવાની આવશ્યકતા તેમને ભાગ્યે જ જણાઈ હશે. પરાજિતનો નિરાદર કરવાની અને વિજેતાનો આદર કરી તેને ઉચ્ચાસને બેસાડવાની, તેનું અનુકરણ કરવાની આપણી પરંપરા છે. પોતાનાં આવાં ભૌતિકવૈજ્ઞાનિક તત્વદર્શનને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક માર્ગે ન લઈ જનાર અસુર કૂળો કાળક્રમે દેવ અને આર્ય સભ્યતાના સંયુક્ત હલ્લા સામે ટક્કર નહિ ઝીલી શક્યા હોય, જ્યારે સમય જતાં તેમાંથી અનેકોએ પોતાના ભૌતિક દષ્ટિબિન્દુને આધ્યાત્મિક બાજુએ વાળ્યું પણ હશે. સભ્યતાના સમાગમની જેમ ધર્મવિષયક માન્યતાઓનો સમાગમ પણ અવશ્યંભાવી જ છે. આનું સચોટ ઉદાહરણ છે અસૂરમૂળના યાદવકુલોત્પન્ન વાસુદેવ શ્રી કૃષ્ણ. દેવસભ્યતા સ્વીકાર્યા વિના દેવોનો અને તેમના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીને કુટિલનીતિવિશારદ આ વિભૂતિએ ભૌતિક હેતુઓ માટે 'તપ' આચરીને, પોતાના તત્ત્વદર્શનનો કોણ જરાક જ બદલીને આધ્યાત્મિકતાનું જે ઉચ્ચતમ શિખર પ્રાપ્ત કર્યું તે અદ્વિતીય છે. અહં બ્રહ્માસ્મિ ની બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ તેઓ અર્જુનને કહી શકયા હશેઃ

सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥

તેમના પૂર્વગામી કોઈ અસુરે આવાં વેણ ઉચ્ચાર્યા હોત તો? ખેર, આ સર્વોચ્ચ ભૂમિકાની અનુભૂતિના મૂળમાં અસુરોની આરંભિક ભૌતિક સિદ્ધિ–માટેની સાધનાનાં બીજ ન જ હોય એમ કેમ બને? દેવસભ્યતા કે અવતારવાદને ન માનવું એટલે અધાર્મિક અનાધ્યાત્મ એવું સમીકરણ તો પાછળથી ચંદ્રવંશી આર્યોના વંશજોએ જ બેસાડેલું જણાય છે. મૂર્તિપૂજક અસુરોના આર્યો અને દેવો વિરોધી હોવા છતાં આજે આપણે મૂર્તિપૂજક, દેવપૂજક, અવતારપૂજક, ભૌતિક લાભાલાભ માટે અનેક ગતાગત ભકત–જ્ઞાની–યોગીના આરાધક છીએ અને છતાં આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની અનુભૂતિની વાતો પણ કરીએ છીએ તેમાં અસુર સભ્યતાના પણ અંશ શું મોજૂદ નથી?

૪– સમય–વિચાર :

સિન્ધુ સંભ્યતાનો સમયગાળો પુરાતાત્વિક દ્રષ્ટિએ સાપેક્ષ સમય નિર્ધારણ પદ્ધતિ મુજબ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ઈ. પૂર્વે ૧૫૦૦નો માનવામાં આવતો પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૪૯ દરમિયાન "કારબન-૧૪" નામના વાયુના, સજીવ પદાર્થોના 'મૃત્યુ' બાદ તેમાં રહેલા, અંશ ઉપરથી સબંધિત પદાર્થ કેટલા વર્ષ પહેલાં 'જીવિત' હતો તે જાણવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો આવિષ્કાર થતાં અને જુદી જુદી સિન્ધુ સભ્યતાકાલીન વસાહતોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી અવશેષોની તે રીતે ચકાસણી થતાં આ ગાળો હવે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૫૦ સુધીનો માનવામાં આવે છે. (આ જાતનાં સમયાંકન ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખવામાં ઘણા ભયસ્થાનો છે

પરંતુ પાછળથી આવી ચકતીઓ ધર્મસ્થળેથી, ખાસ તો અગ્નિકુંડ આસપાસથી મળી આવી છે, તેથી તેમનો સંબંધ ધર્મવિધિની સામગ્રીને લગતો હશે એમ હવે માનવામાં આવે છે.

૮ વ્યક્તિગત ધાર્મિક માન્યતાઓ

સિન્ધુ સભ્યતાના અને તેના ધર્મના અનેક તત્ત્વો હાલ આપણામાં છે. તેથી આપણી ધર્મવિષયક માન્યતાઓની જે જે બાબતનાં મૂળ હાલમાં અજ્ઞાત હોય, કે મૂળ માટે જે કાંઈ ભળતી દંતકથા કહેવાતી હોય તેવી બાબતનાં મૂળ, વધુ સંશોધન બાદ સિન્ધુ-સભ્યતામાં મળી આવવા વકી ખરી. હાલમાં આપણે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનનો સંકલ્પ કરતી વખતે ઈષ્ટદેવતા, કુલદેવતા, સ્થાનદેવતા, ગ્રામદેવતા આદિનું સરણ કરીએ છીએ. આજનો આપણો સાંપ્રદાયિક ધર્મ ગમે તે હોવા છતાં આ બધા દેવોને નમન કરીએ છીએ, દરેક પેટાજ્ઞાતિમાં વિવિધ અવટંક–કુળ–દીઠ અલગઅલગ કુળદેવ કે કુળદેવી હોય છે, અને છતાં દરેકના પોતાના ઈષ્ટદેવ અલગ હોય છે અને ભૌતિક લાભાર્થે ઈષ્ટગુરુ પણ કયાં નથી હોતા? સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણો માટે કહેવાય છે:

कान्यकुब्जा : द्विजा: श्रेष्ठा: ।
न शैवा: न च वैष्णवा : ॥
आंतर शाक्त्या: बहिर्शैवा : ।
सभामध्ये च वैंष्णवा : ॥

આવા અંદરખાનેથી શક્તિપૂજક કાન્યકુબ્જોમાં દીવે અર્થાત્ દ્વિવેદી અવટંકધારીઓની કુળદેવી નગ્ન છે! તેને વસ્ત્રો ધારણ કરાવે તો કુળનું સત્યાનાશ કાઢી નાખે! વસ્ત્રો ન પહેરવા પાછળ અહીં અપ્રસ્તુત એવી દન્તકથા માન્ય રાખવા કરતાં મને આ પ્રથાના મૂળ સિંધુસભ્યતાકાલીન નગ્નસ્ત્રીપૂજામાં જોવાં વધારે ગમે!

૯ પ્રતીકપૂજા

વિવિધ સ્થળોએથી પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મ કે ધાર્મિક માન્યતાસૂચક પુરાવશેષોમાં માટીની પકવેલી મૂર્તિઓ ઉપરાંત મુદ્રા ઉપર અંકિત થયેલાં પ્રતીકો મુખ્ય છે. ક્રમશ: જોઈએ:

૧– પશુપતિ–શિવ–પૂજા

પ્રાપ્ત થયેલ મુદ્રાઓમાં અંકિત થયેલ શ્રેષ્ઠ પ્રતીકોમાં પશુપતિની ગણના થાય છે. બે શિંગડાંવાળો, ત્રિશૂળાકાર વિશિષ્ટ મુકુટ, બંને બાહુમાં પોંચાથી ખભા વલયાવરણ, સંભવતઃ કોઈપ્રકારના આસન ઉપર ભૂમિ-સ્થ દેહયષ્ટિ, કયારેક ત્રિમુખ તો કયારેક એક મુખ, યોગી–શી મુખચ્છટા, આસપાસ હાથી, વાઘ, ગેંડો, ભેંસ અને હરણ કે બકરાં આદિ પશુઓ. સાચા અર્થમાં પશુપતિ. પ્રજાનો આધાર પશુ ઉપર માટે પ્રજાપતિ! તે સર્વદા કલ્યાણકારી જ હોય માટે શિવ ઋગ્વેદના રુદ્ર અને સિંધુસભ્યતાના શિવ વચ્ચે ભેદાભેદની ચર્ચા અત્રે ઈષ્ટ નથી. પાછળથી તેમની વચ્ચે અદ્વૈત થતાં આપણા મહાદેવમાં ઉભયના ગુણોનો સુમેળ કરવામાં આવ્યો હશે. આર્યોએ ઊભા કરેલાં દેવોના કૂળશીલ આપણે જાણીએ છીએ. તેથી જ મહાદેવની નાત–જાત માત–પિતા, કુળ–શીલ આદિ બાબતો અતર્ક્ય મનાઈ હશે.

૨– માતૃપૂજા

માટીની પકવેલી સ્ત્રીમૂર્તિઓમાં મોટાભાગની દિગમ્બરા છે, કોઈને કટિસૂત્ર અને લઘુ:અધોવસ્ત્ર હોય છે. વૃતાકાર જઘનસ્તની આ પ્રતિમાઓ કારીગરીની દ્રષ્ટિએ ગ્રામ્ય હોવા છતાં ઠીક ઠીક પ્રચલિત જણાઈ છે. સગર્ભા સ્ત્રીની બાળક સાથે સ્ત્રીની પ્રતિમાઓ પણ મળી છે. આને માતૃપૂજા, શક્તિપૂજાના પ્રતીકરૂપે માની શકાય. શિવપૂજા સાથે ચાલી આવતી શક્તિપૂજા –એ જ આપણને શિવ અને શક્તિ વચ્ચે તત્વતઃ અભેદ માનવાનો ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો આપ્યો હશે.

૩– પશુપૂજા

પશુપતિની પ્રતિમા સાથે આવતાં પ્રાણીઓ ઉપરાંત એક શૃંગી (બળદને મળતું પણ ગદર્ભ તરીકે પણ ઓળખાવાતું), ગેંડો, ગૌર, ભેંસ વૃષભ, વાઘ, હાથી અને મઘર આદિ પ્રાણીઓની સ્વતંત્ર મુદ્રાઓ પણ ધાર્મિક બાબતો જોડે સંકળાયેલ માનવામાં આવે છે. આમાં ગાય નથી તે નોંધનીય છે.

આમાંનાં કેટલાંક પશુઓ માનવમુખી, કેટલાંક બહુપશુમુખી અને બાકીનાં એક મુખી છે. આમાંથી

કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. આ લોકોને જો ધર્મપ્રેમી માનવા હોય તો તેનાં કારણોમાં મુખ્ય જણાય છે તેમનું અલ્પ આયુષ્ય. જેટલાં હાડપિંજરોનો અભ્યાસ થયો છે તે ૨૦ થી ૪૦ વર્ષની વચ્ચેનાં જણાયાં છે, મોટાભાગનાં ૩૦ની આસપાસનાં. અલ્પજીવી પ્રજાને ધર્મપ્રેમ જાગે અને જાતજાતની પૂજા પ્રચલિત બને તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ચાર-સાડાચાર હજાર વર્ષો પહેલાંની આ પરિપાટીમાંથી આપણને વારસામાં ઘણું ઘણું મળ્યું હશે અને કેટલીક બાબતોમાં આપણે એ જ પરંપરાવાદી પરસ્પર વિરોધી વિવિધ ધાર્મિક મનોભૂમિ ધરાવતા હશું એમ સહુ કોઈ પોતાના અને આસપાસના નિરીક્ષણ ઉપરથી જ સમજી શકશે.

તા. ક. આ લેખ તૈયાર થઈ ગયા બાદ, નીચે સંદર્ભ--૧૨માં બતાવેલ, તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયેલ ગ્રન્થ લેખકના ધ્યાનમાં આવ્યો. તેને અનુલક્ષીને લેખમાં ફેરફાર કરવાનું શકય નહોતું. આ વિષયે વધું રસ ધરાવતા વાચકોને તે ગ્રન્થના પ્રકરણ ૧૧ અને ૧૩ વાંચવાની વિનંતિ સાથે આટલું ઉમેરવું જરુરી છે કે આ લેખના લેખકે સિંધુસભ્યતા સાથે અસુરોનો મેળ બેસાડવા કરેલાં અનુમાનને અને સમય-વિચારમાં કરેલ વિધાનને આ ગ્રંથના પ્રકરણ ૧૩થી યોગ્ય બળ મળી રહે છે.

સંદર્ભગ્રન્થ સૂચિ.

1. GORDON D. H. The Pre-historic Backgroued of IndianCulture.
2. WHEELER Sir Mortimer The Indus Civilization.
3. શાસ્ત્રી, ડૉ. હ. ગં. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ.
4. દેશાઈ શંભુપ્રસાદ હ. પ્રભાસ અને સોમનાથ.
5. WHEELER Sir M.M Civilization of the Indus valley and beyond.
6. Indian Archacology A Review 1968-69.
7. Somnath-1956
8. गणपतिशंकर मंथन-१. कर्ण-कृष्ण ।
9. પંડયા અમૃત વસંત "સોમનાથની મહત્તા અને પુરાતનતા." અખંડ આનંદ માહે ઓગષ્ટ ૧૯૭૨.
10. સાંકળિયા ડૉ. હ. ધી. "સૂરકોટડા ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનો કચ્છનો અને ભારતનો એક અદ્વિતીય કિલ્લો." પથિક માહે ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩
11. Joshi Jagat pati 'Exploration in kutch and Excavation at surkotda and New Light on Harppan Migration." Journal of the oriental Institute, M. S. University Baroda. Vol XXII. Nos.1-2.
12. Rao S. R. Lothal and the Indus Civilization.

અનુ. પૃષ્ઠ ૪૪૨થી ચાલુ

એવો રોમે રોમે રમિયો રે,
તાંતે તાંતે તુંહીકારો.
(સાખી)
ઈંગળા પિંગળા સુખમણા નારી,
તરવેણી ઘાટ તમારો,
ગગન મંડળમાં ગુંજી રહ્યો,
ધરણી માથે ધમકારો.

એવો લોચનિયામાં લાગ્યો રે,
સુંદરવરનો સનકારો.
(સાખી)
ઊંચ-નીચ એક છે, આયાં આંખ્યો છે વાડો,
ચતુરાઈ કરે સંસારમાં, ત્યાં છે એકાકારો,
નાનક કહે છે નીરખો,
ભેળો બેઠો છે એને ભાળો.'

*

શાકલ્ય—એટલે કે શકલને લગતો અથવા અપત્ય (!) શકલને લગતું કંઈ જ આજે પ્રાપ્ય નથી. હા. શાકલ એટલે કે મહાભારતકાલીન મદ્રદેશની રાજધાની (શિયાલકોટ). (જુઓ. ભગવદ્‌ગોમંડળકોશ. પૃ. ૮૨૯૮).

શાકલ્યનો ઉલ્લેખ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં પણ એક પ્રમાણરૂપ વ્યાકરણકાર તરીકે થયેલો છે. (લોપો શાકલ્યસ્ય । શાકલ્ય સ્થવિર તરીકે પણ ઐતરેય (૩. ૨. ૧. ૬) અને શાંખાયન (૭.૧૬) આરણ્યકોમાં જોવા મળે છે, ફક્ત શાકલ્યનો ઉલ્લેખ તો તે આરણ્યકોમાં જ (૩.૧.૧; ૭.૧. અનુક્રમે) તથા નિરુક્ત (૬.૨૮)માં ઋગ્વેદના એક શિક્ષક તરીકેનો મળે છે. યાસ્કુ (નિ. ૬.૨૮) ઋગ્વેદ ૧૦.૨૯.૧.ની ઉપમા વને ન વાયો ની ચર્ચા કરતાં પદપાઠકાર શાકલ્યે આપેલો પદપાઠ વને ન વા યો ની ચર્ચા આપેલ છે. આમ શાકલ્ય એ એક જ પ્રસિદ્ધતમ પ્રમાણરૂપ પદપાઠ માટે યાસ્કના સમયમાં હતા, તે સાબીત થાય છે.

શાકલ્ય 'વેદમિત્ર' (મેક્સ મ્યૂલર. HASL, 136 વિષ્ણુ, પુ. ૩.૪.૨૦) કે 'દેવમિત્ર' તરીકે પણ જાણીતા છે. કદાચ પ્રામાણિક વેદજ્ઞ હોવાથી તેઓ 'વેદમિત્ર' વિશેષણને પામ્યા હોય, તેમ માની શકાય.

બીજી એ પુરાણ માન્યતા (ભ. ગો. કોશ. પૃ. ૮૨૯૮) પ્રમાણે સૌભરી (કે સોભરિ?) ઋષિના પુત્ર છે. અને તેમણે પોતાની (ऋक्) સંહિતા પાંચ શિષ્યોને ભણાવી હતી.

સોભરિ એ કણ્વ વંશના એક ઋષિ છે. સોભરી કાણ્વઃ અને તેઓ ઋ. ૮.૧૯ થી ૨૨, ૧૦૩ના દ્રષ્ટા છે. અને તેમનું નામ ઋગ્વેદ મંડળ ૮માં આઠવાર ઉલ્લેખ પામ્યું છે. સૌભરીનો ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. તો શું શાકલ્ય સૌભરિ ઋષિના પુત્ર એક काण्व : હતા?

વેબર (Indian Literature 32, 33) વિદગ્ધ શાકલ્યને એક માની તેમને ઋગ્વેદના પદ પાઠકાર તરીકે જ ઓળખે છે. જ્યારે ઓલ્ડેનબર્ગ (Prol. 380. n.) વિચારે છે કે પદપાઠકાર શાકલ્ય એ બ્રાહ્મણયુગ કરતાં પછીના યુગના છે. ગેલ્ડનરે મધ્યમમાર્ગ સ્વીકારી (VS. 3. 144–6) સંહિતાકાર અને પદપાઠકાર શાકલ્યને એક માન્યતા છે.

આ બધી હકીકતો શાકલ્ય માટે ઘણી ચર્ચાઓ ઉત્પન્ન કરે છે–શાકલ્ય એક હતા કે અનેક? શું સંહિતાકાર–પદપાઠકર–વ્યાકરણકાર અને યાજ્ઞવલ્કય તથા ઉદ્દાલક આરૂણી જેવા પંડિત શિષ્યોના શાકલ્ય ગુરુ એક હતા? કાળની દ્રષ્ટિએ આ પ્રશ્ન ઘણી વિચારણા માગી લે છે.

છતાં એક હકીકત સ્પષ્ટ છે જ. શાકલ્ય ઋષિ એક મુંનિચિંતક હોવા જોઈએ. કારણ કે તેમનો પદપાઠ સંહિતાને ઓળવામાં એક માત્ર પ્રાચીનતમ પ્રમાણ છે. તેથી તેમને એક યુગપ્રવર્તક ઋષિ માનવામાં કંઈ વાંધો નથી. તેમણે પાઠોની પરંપરાથી પોતાની સંહિતાને સદીઓ સુધી જીવંત રાખી છે તેથી તેમને વિદગ્ધ કે સ્થવિર કે વેદમિત્ર શાકલ્ય તરીકે ઓળખીએ તો શું વાંધો?

*

અનુ. પૃષ્ઠ ૪૫૩]

સ્વરૂપે કરી અને તેને જ્યોતિર્લિંગ કહ્યું.

લિંગ પૂજા સ્વીકૃત થઇ, લિંગના પણ અનેક પ્રકારો પ્રચલિત થયા અને તે સાથે શંકરની ઉત્સવ અને શૃંગાર મૂર્તિઓ વિવિધ સ્વરૂપે ભારતનાં મંદિરોમાં અને પરદેશનાં મંદિરોમાં પાછળથી પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી છે, તેની ચર્ચા અત્રે ન કરતાં માત્ર એટલું જ વિધાન કરવાનું રહેશે કે નિરાકાર ઈશ્વરની જો સાકાર પૂજા કે દર્શન કરવાનાં હોય તો લિંગથી બીજી કોઈ રીતે તે થઈ શકે નહિ પણ તે લિંગ કુકુટાંડ હોવું જોઈએ.

અનાર્ય સિધ્ધાંતોમાંથી ઉદ્‌ભવેલા પાખંડ મતોનું અનુસરણ કરવા પ્રેરાયા.

આવી પરિસ્થિતિમાંથી વેદ ધર્મને બચાવવા અને વેદોના ડૂબતા નાવને તારવા કોઈ વચલા માર્ગનું સંશોધન આવશ્યક બન્યું અને રાજ્યાશ્રયથી વંચિત થયેલા અને પ્રજાનો અનાદર પામેલા બ્રાહ્મણોએ એક મધ્યમ માર્ગ શોધ્યો અને તે અનાર્ય અને તે પાખંડ મતના દેવતાઓને વૈદિક સ્વરૂપ આપવાનો.

સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં આદિ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથની સ્થાપનાની કથા છે તેમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે શંકરે ચંદ્રમાને પ્રથમ લિંગ આપ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે અહીં હું અત્યારે ભૈરવેશ્વર નામે પુજાઉં છું, હવેથી સોમનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈશ.'' પ્રભાસ-પાટણમાં હોળીના દિવસે, એક વિરાટ કાય ભૈરવ-નાથ નામની મનુષ્યાકારની અશ્લિલ મૃતિકા મૂર્તિનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે તેની પૂજા થાય છે, આરતી ઉતરે છે અને ધૂળેટીના દિવસે તેના ઉપર હલ્લો કરી લાકડીઓ મારી તોડી પાડવામાં આવે છે. માત્ર તેનું લિંગ લઈ જવામાં આવે છે. આ પ્રસંગ ઘણો સૂચક છે. ભૈરવનાથની મણુયાકારની અશ્લિલ મૂર્તિ અનાર્યો કે પાંખડીઓ પૂજતા. આર્યોએ તે તોડી પાડી પરંતુ સમાધાન યોજી તેના લિગનું સ્થાપન કરી તેની પૂજા સ્વીકારી અને તેને શિવ અને રૂદ્રના વૈદિક નામો આપ્યાં. આમ વૈદિક ધર્મના વિશાળ વર્તુળમાં અનાર્ય જાતિઓને સમાવી લઇ એક અપૂર્વ સમાધાન યોજ-વામાં આવ્યું અને નષ્ટ થતી વૈદિક ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને પુનર્સ્થાપિત કરવામાં આવી.

વેદોમાં 'શિવનો' અર્થ શુભ કે કલ્યાણ એવો થાય છે. તેમાં ક્યાંય 'શિવ એટલે ભસ્માંગનેપન વાળો જટા જૂટ, ડમરૂ વગાડતા રૂંઢમાળ ધારણ કરનારા જોગીની કે નટરાજની કલ્પના નથી. વેદોમાં 'રૂદ્ર' શબ્દ પણ ઇશ્વરના રૌદ્ર સ્વરૂપ માટે વપરાયો છે. શતપંથમાં "अग्निर्वै रुद्र" એવો પ્રયોગ કરી અગ્નિ અને રૂદ્રને એક કહ્યો છે. અને અગ્નિના વાયુને **અગ્નેય** કહ્યા છે, એ પ્રમાણે સોમના વાયુને સૌમ્ય કહ્યો છે. અગ્નિ રૂક્ષ છે અને તેથી રૂદ્ર છે. સોમ સ્નિગ્ધ છે તેથી શિવ છે અને તેથી સૂર્ય કે અગ્નિ અને ચંદ્ર કે સોમનો વિરોધાભાસી રૂદ્ર અને શાંતિદાતા સ્વરૂપો ઉપરથી એક ભવ્ય કલ્પના કરવામાં આવી અને તેને સદાશિવ અને રૂદ્રનાં નામો આપવામાં આવ્યાં.

આમ જે ઈશ્વર સર્જક છે, અને તે જ સંહારક છે તેમ આ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કલ્યાણકારી પણ છે અને સંહારક પણ છે આથી અતિ ભવ્ય નિર્મળ, સુંદર અને સરસ કલ્પનાને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપીને તે દેવને શિવ કહ્યો, શંકર કહ્યો કે શંભુ સદાશિવ કહ્યો અને એક સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો કે તેની આરાધના કરવાથી તે ફલ આપશે. પણ જો સારા કાર્ય કરવામાં આવશે તો તે શિવ હશે અને દુષ્કૃત્યો કરવામાં આવશે તો તેનું સ્વરૂપ રૂદ્રનું હશે-સાયણાચાર્ય તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે

द्वै हि सद्रस्य तन् तया चोवरिष्या दाम्नायते वा एष यदग्नि तस्यैते तनुया : घोराऽन्या शिव चेति:

અર્થાત તેમાં ઘોર અગ્નિ અને શાંત રૂપ શિવ છે.

આ ભવ્ય અને ઊંચી કલ્પનાના ફલ સ્વરૂપે શિવ પૂજાનો પ્રારંભ થયો અને જોતજોતામાં ભારતના ચારે ખૂણામાં તો નહિ જ પણ દક્ષિણ અમેરિકા, અગ્નિ એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા સુધી તેનો ફેલાવો થઈ ગયો. પરંતુ આપણા દેશમાં હજી બને છે તેમ ત્યારે પણ અંધાર યુગમાં આ શિવના નામ પાછળ પુરાણો, આખ્યાનો અને આખ્યાયિકાઓ લખાયાં તેમાં તેને ભોળો, ભંગેડી ચિતાભસ્મ લેપન કરનારો, રૂંઢમાળ અને સર્પો પહેરનારો, સ્મશાનવાસી અને સમજ્યે વગર સમ-જ્યે જેને તેને વરદાન દેનારો, તેની પત્ની કે પુત્રને પણ ન ઓળખી શકે એવો ખપ્પર લઈને ફરનારો બતાવી તેની પ્રભુતા દર્શાવવા જતાં લઘુતા દર્શાવી દીધી. શિવપુરાણ સ્કંદપુરાણ, ગણેશપુરાણ વગેરેમાં તો શિવની વિચિત્રતા અને બુદ્ધિહિન અને નિંદ્ય વર્તનની કથાઓ આલેખવામાં આવી. કવિઓએ અને કથાકારોએ તે ઉપરાંત અનેક પ્રસંગો યોજી તેની ભારોભાર નિંદા કરી અને સામાન્ય પ્રજાએ નહિ પણ વિદ્વાનોએ પણ તે પુસ્તકો, આખ્યાનો

દેવીપૂજા અને સૌરાષ્ટ્રના દેશ્ય દેવી-દેવલાં

(પરંપરા અને પ્રતીકો)

ખોડીદાસ પરમાર

આદિ માનવી દ્વારા પૂજાતી માતાઓ

જળ બંબાકાર, જળમય પ્રલય અને આછેરા ઉજાસની રશ્મિતમાની ઓથે વિશ્વનિયંતાએ ડૂબતી ધરણીને ઓધારી, થીર કરીને થાપી અને એ સ્થિરતાના થાવરમાંથી સરજનની પ્રક્રિયા આરંભી દીધી. અને નવસર્જનના નિચોડરૂપે અંતે, આ નવખંડી ધરતીને માથે બે બળ સરજાણા. એક પુરૂષ. બીજી પ્રકૃતિ.

"નવખંડ ધરતીમાં બળ બે જણાં,
ત્યાં છે નરને નાર્ય વધાવો રે આવિયા."

પુરુષ અને પ્રકૃતિની બેલડીએ આ ધરુણીને શણગારી દીધી. તેના એકમેકના સંગથી જીવનવેલ પાંગરી, પ્રહટી અને ચોખુંડ પ્રથમીની ચારે દશ્ય આ માનવકુલવેલ સાગરની જેમ ફરી વળી.

આ હતો માનવજીવનના પરોઢનો પ્રથમ તબકકો, માનવીયજીવનનો આદિમ કાળ. તે કાળનો માનવી પણ બીજાં પ્રાણી કરતાં વધારે બુધ્ધિક્ષમતા ધરાવતો હતો, તેથી બુદ્ધિના મંડાણરૂપે વનજંગલ અને વેળાવેળાના વૃક્ષોના રહેઠાણ છોડી અંધારઘેરી ગુફામાં વસતો થયો. ગુફાકાલીન જીવનમાં માની કૂખના જેવો જ અંધકાર હતો. તે કાળે શિથિલ એવી કૌટુંબિક ભાવના પણ તે કાળના માનવીના મનમાં તો હતી જ. તેનું બંધન નર અને નારીનું જાતીય સ્વરૂપનું આકર્ષણ પણ હોઈ શકે. નરનારીના જાતીય સંયોગ પછી નવજીવનનું પ્રગટીકરણ થતું, જનેતાની કૂખેથી નવશિશુ પાંગરતું, તેના પ્રત્યે માનો પ્રેમ હૃદયમાંથી ફૂટી નીકળતો. પ્રગટતા અસહાય શિશુને માતા હૃદયના ઊમકળાથી ઉછેરતી, તેડીને ફરતી અને માતૃત્વતત્ત્વભર્યા ઉમળકાથી સ્તનપાન કરાવી તે બાળકને મોટું કરતી. આ ઉછેરના આલંબનમાં નર કરતાં નારીમાં માતૃત્વતત્વની ઉષ્મા વધારે મહોરી ઊઠેલી જોઈ શકાય છે, અને સૌ પ્રથમ આ જ સ્થળેથી વિશ્વમાં માતૃભકિતના મંડાણ મંડાયાં હશે. જે જનેતાએ જન્મ આપ્યો, પાલન પોષણ કર્યું અને આ દુનિયાના દર્શન કરાવ્યાં તે શકિતને . માટે બાળકના મુખમાંથી પ્રથમ શબ્દ સરી પડયો હશે "મા" અને આમ માનવીને .આવી "મા" પ્રત્યે અહોભાવ જાગ્યો અને તેની પ્રત્યેની ભક્તિ શરૂ થઈ.

જનેતાએ જન્મ આપી ઉછેર્યો મોટો કર્યો, પછીનું પાલન પોષણ તો પ્રકૃતિના ઓથારમાંથી જ માનવી મેળવતો થયો, આ તેની પોષક માતા બની– આમ બીજી પ્રકૃતિ માતા–ધરણી મા.

"મંગળવારે નમું રે મારી માતને
જેણે નવ માસ રાખ્યો ઓદર્ય,
રટણ કરો રામનું.
બુધવારે નમું રે ધરતી માતને
જેણે પડતો ઝીલ્યો મારો ભાર,
રટણ કરો રામનું."

આમ જનેતાએ જન્મ આપ્યો, પ્રકૃતિમાએ પ્રાણબંધ શરીરનું પોષણ કર્યું, તેથી પોષકતત્ત્વના આધારરૂપ પ્રકૃતિમાતાની પણ આદિ માનવે તે કાળે પૂજા શરૂ કરી દીધી. તેના પડઘો આજની દેશ્યવાણીમાં ય સંભળાય છે:

"ખૂંદી તો ધરતી ખમે
અને વાઢી ખમે વનરાઇ
વેણકવેણ સંતજન ખમે
સાયરના નીર સાયરમાં સમાય."

આમ આદિકાળનો માનવી જ્યારે ગુફાવાસી હતો ત્યારે તેના જીવનમાં બે દેવી માતઓ પૂજાસ્થાને રહેલી જોઈ શકાય છે. એક જન્મ આપનાર જનેતા.– બીજી જીવનનું પોષણતત્ત્વ આપનાર–ધરણી મા.

આ જોતાં લાગે છે કે માતૃપૂજા અને પૂજ્યરૂપના આકારરૂપના વળોટની શુધબુધ છેક આદિમકાળની અંધારી અને ગર્ભ જેવી કુહરોમાંથી શરૂ

પણ પ્રથમ તબક્કે તો માતૃપૂજા તથા પ્રકૃતિપૂજા શરૂ થઈ હતી તેમ માનવાને કારણો મળે છે. પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળની માતૃમૂર્તિઓના રૂપની પરંપરા અહીંની દેવીમૂર્તિમાં પ્રતિબિંબિત થાય જ છે. તેમાં કલાતત્ત્વ પણ ઉમેરાય છે.

તે કાળની લિપીમાં દેવીસૂક્તના કંઈ લખાણો વગેરે હશે કે કેમ તે હજી સુધી લિપી ન ઉકેલવાથી અણજાણ રહ્યું છે, છતાં અહીંની પૂજામાં જરૂર દેવીસૂક્તો વગેરે હશે જ, કારણ કે માતૃદેવી તો અહીં ઘેર ઘેર પૂજા સ્થાને હશે તેવું અનુમાનાય છે, વળી અહીં દેવીમૂર્તિ તેમજ પ્રતીકસંજ્ઞાઓની રચના પણ જોઈ શકાય છે. દા. ત. મોહેં જો દડોમાંથી પ્રાપ્ત એક મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ યોગીની મૂર્તિ છે. તેના માથા પર ત્રણ ફણાવાળું ત્રિશુળ છે. આ ત્રિશુળ તે દેવીની સંજ્ઞારૂપ હશે તેવું કલ્પી શકાય, કારણ કે તેની અનુગામી સંસ્કૃતિમાં ત્રિશુળ પૂજા દેવીના પ્રતીકરૂપે થાય છે. અહીં સિંધુઘાટીમાં દેવી સર્વ રીતે સન્માનિત છે, તે આ યોગીના માથા પરનું ત્રિશુળ બતાવે છે વળી લોથલમાંથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થતાં ત્રિકોણ આકારે ઘડેલા માટીના ફડેલાં તે દેવીમાના જ પ્રતીકો છે. આજેય આવા લાકડાંના ફડેલાં નીચલા-વર્ણોમાં દેવીમાના પ્રતીકરૂપે પૂજાય છે.

મોહેં જો દડો અને લોથલમાંથી પાકી માટીની ઘરાટૂટ (ટેરાકોટા)ની બે પ્રકારની નારી મૂર્તિઓ મળે છે: તેમાં એક પ્રકાર દેવીમાતાની મૂર્તિનો છે અને બીજો બાળકોને રમવાની રમકડાંની પૂતળીઓનો છે. દેવીમૂર્તિ અર્ધનગ્ન, કેડ ઉપર કટિમેખલા, માથે શીરોવેષ્ટનના વિવિધ કંડાર તેમજ દીપ પ્રજ્વલાવી શકાય તેવા માથે કે ખભે કોડિયાવાળી, ડોકમાં માળા બંધ બાંધી શકાય તેવા કાણા પાડેલી અસંખ્ય મૂર્તિઓ મળે છે. ઘર ઘરના ખંડિયેરોમાંથી મળતી હોવાથી તે દેવીમાતા તરીકે દરેક ઘરોમાં પૂજાતી હશે તેવી કલ્પના કરી શકાય. વળી હાથે ઘડીને પકવેલી આ મૂર્તિઓના પાછળના ભાગે બહુ ધ્યાનથી કંડારી નથી તેથી તેને ગોખલામાં પધરાવીને પૂજતાં હશે. મોટાભાગે આ બધી જનેતા—માતાના રૂપની પૂજા હશે. કારણ લગભગ આ મૂર્તિઓ નીચેથી નગ્ન સ્વરૂપા જ છે.

બીજા પ્રકારમાં એક મુદ્રામાં પીપળવૃક્ષની બે ડાળીઓ વચ્ચે એક દેવી ઊભી છે. તેને માથે શીંગડા છે. આ દેવી પ્રકૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરનાર કોઈ દેવી હોવી જોઈએ કારણ કે વૃક્ષ ફળ, મૂળ અનાજ આપનાર, શીંગડા—પશુરૂપે પોષણ આપનાર ગાય, વગેરેની સંજ્ઞા અને તે સર્વની વચ્ચે બિરાજેલ દેવી તે પ્રકૃતિમાતા પોષણની દેવી કહી શકાય.* તે પ્રકૃતિ દેવી સામે માણસના મુખવટાવાળો બકરો ઊભો છે, અને બીજી સાત સ્ત્રીઓ હારબંધ ઊભી છે, તેથી અનુમાની શકાય છે કે પ્રકૃતિદેવી એ મુખ્ય અને બીજી ગૌણ દેવીઓ હશે. વળી બીજી એક મુદ્રા પરના તક્ષણમાં નારીની યોનિમાંથી વૃક્ષનો અંકૂર ફૂટતો બતાવ્યો છે—તે પરથી આ દેવીનો વનસ્પતિ—પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ હશે તેવું માની શકાય છે.

આ ઉપરાંત નારીની યોનિના પ્રતીક જેવા કાણાવાળા થોડાક આકારો મળ્યા છે. પુરુષના લિંગના પણ આકારો મળ્યા છે; તેના પરથી માત્ર અનુમાનાય છે કે અહીં યોનિરૂપ પૂજ્ય માતૃત્વરૂપે અને પ્રજોત્પતિના પ્રતીકરૂપે પૂજાતું હોય. આજે પણ નેપાલમાં અમૂક સ્થળે આ પ્રથા પ્રચલિત રૂપે જોવા મળે છે,

ઋગ્વેદના સૂક્તોમાં યોનિ શિશ્નની ઉપાસના કરનાર અનાર્યોની નિંદા કરવામાં આવી છે, તેથી મનાય છે કે આદ્ય દેવી પૂજાઓમાં સર્જનના ગૃહ્ય અંગોના પ્રતીકો બનાવી તેમાં દેવત્વ અર્પી આવા પ્રતીકો પૂજાતાં હશે. તે જ આ બતાવે છે.

વળી યોનિ—ભગ અને તેની આંતર રહેલો જીવગર્ભ—દીવડો—સંતાન, તે આંતરદીપ—જીવને કૂખે ધારણ કરનાર માતા,—ભગવતીની અહીં વિશેષ પૂજા થતી હશે. એટલે ભગવતી અને ગર્ભદીપ—ગરભ, દીવડો—ગરબો તે દેવી માના પ્રતીકની જોડાજોડ આજેય પરંપરાએ જોઈ શકાય છે. નવરાત્રના કાણા

---

* તે કાળે મીસર, મેસોપોટમીઆ વગેરેની સંસ્કૃતિમાં દેવ અને દેવીઓને શીંગડાવાળા કંડાર્યા છે. તે તેનું દેવત્વ મનાય છે. વળી મીસરમાં તો ચાંચવાળી પણ દેવીઓ છે. તેવી ભારતમાં પણ છે. તેવી ભારતમાં પણ છે. જેવી કે બલાકા શક્તિ વગેરે.

જાય છે. દેવીઓના રૂપો, તેના લક્ષણો તેમજ તેની કથા, આખ્યાયિકાઓ અને શક્તિ સ્વરૂપો અનેક રીતે ઝળહળી ઊઠે છે.

ઈ. સ. પૂર્વના ઐતિહાસિક કાળની માતૃદેવીઓ

બુદ્ધ, મહાવીરના સમયની આસપાસ માતૃદેવીઓ અને ધરતીમાતાની વિધવિધ રૂપમંડનો વાળી ધરાકૂટની (પકવેલી માટીની) અનેક મૂર્તિઓ મળે છે. હાથે ઘડેલી, ભારે અંબોડાવાળી, નીચેથી નગ્ન સ્વરૂપા બધી જ આ દેવીઓ છે. તેમાં નંદનગઢ લોરિયામાંથી મળેલી સુવર્ણપત્ર ઉપર કંડાર કરી ઉપસાવેલી પ્રતિમા ધરિત્રી દેવીની છે. તેને પાંખનું પ્રતીક પણ ઉપસાવેલું છે.

તે પછી નંદવંશ, મૌર્યવંશ કાળથી માંડીને શુંગવંશના નેજવા સુધી અનેક માતૃદેવીઓની ધરાકૂટની હાથે ઘડેલી, બીબાંથી પાડેલી, તેમજ ચાકડે ઉતારેલી અનેક મૂર્તિઓ મળે છે. આ મૂર્તિઓમાં શુંગકાલીન માતૃમૂર્તિઓમાં કલાતત્ત્વ વિશેષ પ્રકારે જોઈ શકાય છે. તેના શોભનમંડિત અલંકારો, શીરોવેષ્ટનની ખચિતતા, ભારે નિતંબ અને પીન પયોધર વાળી આ દેવીઓ બહુ જ સુંદર છે. આ કાળે મૂર્તિમાં સુડોળતા, ઘાટ અને શોભનતત્ત્વનુ અનેરું રૂપ દેખાય છે. આ કાળે થયેલા નાટકકાર પાસે પણ પોતાની સંસ્કૃત નાટ્યકૃતિઓમાં તે કાળની દેવીઓના રૂપો વર્ણવ્યા છે; તેમાં માતુશક્તિ દેવી શક્તિ ચાંડાલિની દેવી, યક્ષી દેવી વગેરે દેવીઓના સ્વરૂપો નિરૂપ્યા છે: "બાલ ચરિત" નાટકમાં દેવીશક્તિ અને ચાંડાલિનીને રજૂ કરી છે. તો અવિમારક નાટકમાં યક્ષિણીને રજૂ કરી છે. તે ઉપરાંત કુશાણ અને ગુપ્ત કાળમાં તો દેવી મૂર્તિઓ પેત્થર અને આરસમાંથી શરુ થઈ ગઈ. અને તેના સ્વરૂપમાં પણ અનેકવિધતા આવી. માતૃદેવી, ધરિત્રીદેવી, દિવ્યશક્તિવાળી દેવી, યક્ષિણીદેવી, નાગદેવી, તેમજ નિકૃષ્ટ કક્ષાની દેવીઓ ચાંડાલિની વગેરે અનેક શક્તિરૂપ દેવીઓ ભારતીયક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પામી ચૂકી છે.

આ ઐતિહાસિક કાળની માતૃમૂર્તિઓ દેવીઓ તે કાળના ખંડેરોમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી છે. જેમકે લોરિયા, નંદનગઢ, અહિછત્રા, ભીટા, વિદિશા, મથુરા, પાટલિપુત્ર વગેરેમાંથી વિધ વિધ રૂપશોભનની મૂર્તિઓ મળી છે.

તે કાળે દેવીપૂજન માત્ર ભારતીય લોકોમાં જ નહિ પણ શકક્ષત્રપ રાજા અસયકની સુવર્ણમુદ્રા પર પણ દેવી–ગજલક્ષ્મી છે. અહીં આ રૂપ ગ્રીક પરંપરાનું છે. વળી પ્રાથમિક મધ્યકાળના મહંમદ ઘોરી જેવા ઈસ્લામી બાદશાહના સિક્કામાંય ગજલક્ષ્મીનું લાંછન જોઈ શકાય છે. પ્રારંભના સુવર્ણયુગે તો વાઘેશ્વરી, લક્ષ્મી, મયુરપ્રિયા, અને ગંગા આ બધી જ દેવીઓના સુવર્ણ માષ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. આમ ભારતીય અને ભારતમાં આવેતુ પ્રજા, ભારતમાં સ્થિર થતાં અહીંના દેવી–દેવલાં અપનાવતાં, તેના પૂજાતાં દેવીદેવલાં પણ ભારતીય બની જતાં, એક એક અતૂટ સંસ્કૃતિની સાંકળ જોડાયેલ થઈ જતી !!

યક્ષિણી, નાગ વગેરે ઉપદેવીઓ

શુંગ અને પછીનો કુશાણકાળ ભારતીય સંસ્કૃતિ સંસ્કારનો નવ જાગરતિનો સમો છે. આ કાળે શિલ્પ, સ્થાપત્યમાં યક્ષ યક્ષિણીઓ, નાગદેવીઓ વગેરેને ઉપ-દેવી–દેવતા તરીકે પૂજનીય સ્થાન મળેલું સાંચી, ભારહૂત વગેરેના શિલ્પો અને ભારતના નાટકોમાંથી જોઈ શકીએ છીએ. યક્ષો પુલહઋષિ અને પુલસ્ત્ય-ઋષિના સંતાનો છે. મહાભારતમાં તેને શુદ્ર દેવી દેવતા કહેલ છે. *

કૂબેર યક્ષોનો રાજા છે. તેની સભાના મણિમંત્ર અને મણિવરના સંતાનો ગુહ્યકો (નીચલી કક્ષાની પ્રજા)માં યક્ષો–યક્ષિણી પૂજા સ્થાને હતા. કાળ વિતતાં ભારતની શુદ્ર ગણાતિ પ્રજામાં તેનો પૂજનવિધિ રહી ગયો. આજે પણ કચ્છમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં સંઘાર જાતિના કોળીઓ યક્ષને પૂજે છે. કચ્છમાં જખૌ બંદર છે અને રા'પુંઅરાના ગઢ પાસે ૭૨ જખ (યક્ષ)નો અવકાશી છત્રનો થડો છે: યક્ષો રિદ્ધિસિદ્ધિ આપનાર હોવાથી તેની પૂજા થતી.

યક્ષદેવીઓને કુદરત અને વનસ્પતિની સાથે સંલગ્નિત કરી લેવામાં આવી છે. જેમકે કદંબની યક્ષી,

---

* જુઓ ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ચરિત્રકોષ. સિધ્ધેશ્વર શાસ્ત્રી કૃત. પૂના.)

પટને હિંગોળવર્ણા સિંદૂરથી રંગીને, મુખ ઉપર શોભન સજ્જાની, પીયળ, નેત્રો વગેરેની આભા ઉપજાવી દૈવી રૂપની મૂર્તિ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી તેને ઘરેણાં લુગડાંથી શણગારાય છે. આવી મૂર્તિ અમૂર્તરૂપની છતાં શક્તિના પ્રભાવ જેવી ભાસે છે. સિદૂરિયો વર્ણ માનવીના મનમાં શૌર્યની સતેજના ઉમેરી રોમાંચિત કરી દેતો હોવાથી દેવી દર્શન કરતાં માનવીને ઘણીવાર કમકમાટી આવી જાય છે.

ઉત્તરકાળની દેશ્ય દેવીઓ અને સત્વ સ્વરૂપો.

ઉત્તર મધ્યકાળમાં તો દેશ્ય દેવીઓના અનેક રૂપો આરાધના રૂપે પૂજાતાં જોઈ શકાય છે. પરાપૂર્વની જે સાત્વિક વૃત્તિની તેમજ શક્તિરૂપ દેવીઓ હતી તેની જગ્યાએ રાજસી અને તામસી વૃત્તિની માતૃઓની આ કાળે વિશેષ આરાધના થતી જોઈ શકાય છે. માતૃ–શક્તિને જુદી જુદી કામનાથી આરાધવામાં આવે છે. કોઈ રિદ્ધિ સિદ્ધિ માટે, કોઈને શેર માટીની ખોટ હોય તો તે દૂર કરવા, કોઈ ભૂત પ્રેતથી બચવા, કોઈ તંત્ર વિદ્યા કે જાદુ–મંત્ર સિદ્ધિની યાચના માટે અને કોઈ અદશ્ય શક્તિની ઉપાસના માટેય દેવીની ઉપાસના કરે છે. ભૂવો માનો પોઠિયો–માને નામે દાણાની ચપટી નાખે છે. લોકો વહેમ વમળમાં અટવાય છે. અને દેવીના નામે ઘણુંય થતું જાય છે.

આ દેશ્ય દેવી–દેવળના ગ્રામજનતામાં બેવિભાગો બહુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. (૧) સુરી શક્તિઓ. (૨) અસુરી શક્તિઓ.

સુરી શકિતઓમાં આદ્યશકિતઓ, માતૃત્વપદ આપનાર અને કલ્યાણવાંછુ અને મનોકામના સિદ્ધ કરનારી શકિતરૂપ દેવીને આરાધાય છે : તેના નૈવેદ્યમાં ખીર, ચોખા, લાપશી, કૂલેર અને શ્રીફળ જેવી ખાદ્ય વસ્તુઓનું ઝારણ કરાય છે. મનોકામના પૂર્ણ થતાં આ વસ્તુઓ ધરાય છે. કોઈને પશુબલિ પણ ચડાવાતો.

અસુરીદેવીને નીચલા થરના લોકો માને છે. તેને આસુરી શકિત તરીકે ઉપાસાય છે. તેને મેલી વિદ્યા, વશીકરણ કે સાધના માટે સિધ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરાય છે. તેને બલિ અપાય છે. તેમાં કોઈવાર નર-બલિ, પશુ, પંખી અથવા શ્રીફળનો ભોગ અપાય છે. આ દેવી મેલી અને ભયંકર સ્વરૂપા કલ્પવામાં આવે છે. તે તાંત્રિકની મનોકામના સિધ્ધ કરે છે.

આમ અનેક સ્વરૂપા દેશ્યદેવી દેવલાં સૌરાષ્ટ્રના ગામે ગામ જોવા મળે છે આ ખમીરવંતી ભોમકાની પ્રજામાં ભમનારને ગામે ગામના પાદરના ઘેઘૂર વડલા હેઠે, જળ ઝીલણિયા તળાવડાની પાળે, કરાલ કરાડના વખંભર કોતરોમાં, વહેણે વળોટાતી નદીયુંના ધુનાને કાંઠે, ગાજતા સમૂંદરના મથાળે અને ત્રણ ગામના તરભેટે–જ્યાં પાવળું પાણીનીય સાધર નથી ત્યાં પણ સિંદૂરીઆ રંગે રંગેલી અને ઓટે દેરડીએ બેઠેલી દેવીઓના દર્શન થશે.

દેશ્ય દેવી–દેવલાનું કાર્યક્ષેત્ર, પરંપરા, રૂપો અને તેની દંતકથાઓ :–

અનેકરૂપે પ્રકારે પૂજાતા દેશ્ય દેવી–દેવલાના સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર થાનકો જોવા મળે છે. તેના રૂપ, પૂજન, પૂજકો અને સ્થાનો પ્રમાણે તેના આ રીતે વિભાગો થઈ શકે ખરા :–

(૧) આદ્યશકિતઓનાં સ્થાનકો :–

શકિતસ્વરૂપા દેવીઓના વિધવિધ નામ રૂપના સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થાનકો છે. કરડી શિલાઓ, વખંભર કોતરો, મધરિયા ધૂનાઓ, રેતના ઢૂવા અને ઘેઘૂર વડલાની હેઠળ આ આદ્યશકિતઓનાં સ્થાનો છે. તેની મૂર્તિના સ્વરૂપોમાં અમૂર્ત આકારમાંથી આભાસ સર્જી શોભનાથી શણગારી, સિંદૂર રંગી દરદાગીને મંડિત કરીને કેસરિયા ઉજળંતરૂપની આભા પ્રકટાવવામાં આવે છે. અથવા તો કરાલીય સ્થાને આ શકિત રૂપના પ્રતીક તરીકે કોઈ ગદહમદહ બથ્થડ શીલાને મથાળે તિલકસ્થાને ત્રિશુળ ખોડી, કે સિંદૂર રંગ્યા ત્રિશુળ અંકિત કરી, આવા પ્રતીકરૂપોને પણ પૂજવામાં આવે છે : દા. ત. જૂનાગઢમાં તોળાઈ રહેલો રાણકના થાપાવાળો પથ્થર. શિહોરનો હાથિયો પાણો વગેરે માથે આવા પ્રતીકો અંકિત કરેલાં જ છે.

આદ્યશકિત સ્વરૂપોના દેવીસ્થાનો સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળે છે. જેમકે તાંતણિયા ધરા માથે ખોડિ-

અથવા ત્રાંસી આંખવાળું થાય છે. રાત્રે વિધાતા લેખ લખવા આવે છે. જાતકના કપાળ ઉપર તે લેખ લખે છે. તેના લેખમાં કોઈ મેખ મારી શકતું નથી. × તે જાતકની ભાગ્ય વિધાતા તરીકે પૂજાય છે. ટીણું બાળક ઊંઘમાં રડે કે હસે તો તેને તેની વિધાતા રમાડે રોવરાવે છે, તેમ સ્ત્રીઓ કહે છે. છઠ્ઠીના નૈવેદ્યમાં છોકરો હોય તો લાપશી કરે છે, અને દીકરી હોય તો ચોખા રાંધે છે. છઠ્ઠીના નૈવેદ્ય માત્ર સ્ત્રીઓથી જ ખવાય છે. વિધાતા દેવી લોકનારીની કલ્પેલી દેવી છે. વિધાતા બ્રહ્માજી પરથી આ ભાગ્યદેવીની કલ્પના કરાઈ હશે તેવું લાગે છે. આ દેવી દેશ્યજીવનમાં સર્વત્ર સ્થળે પૂજિત થતી જોઈ શકાય છે:

(૪) દરિયાઈ દેવી શિકોતરી. અને કુળવધૂનું શિકોતરું

સૌરાષ્ટ્રને વિશાળરૂપનો દરિયાકાંઠો હોવાથી તેને કાંઠે વહાણવટીઓની મોટી વસ્તી છે. દરિયા માથે સહેલકરનાર ખારવા અને વેપારીઓ દરિયાઈ દેવી "સિંધોઈ શિકોતરી"ને માને છે. સિંધુ–દરિયાના, કોટર–વહાણની રક્ષા કરનારી દેવી તે સિંધોઈ શિકોતરી. તેનું સ્થાન કાંતો દરિયાના ખડકાળ કોતરોની માથે અથવા ખડાના ભાઠામાં હોય છે. ઘોઘાબંદર પાસેના કુડા ગામમાં શિકોતરી માતાનું સ્થાનક છે: ઘોઘાના વણિકો તેમજ કોળી ખારવાની તે કુળદેવી તરીકે પૂજાય છે. તે મંદિરમાં વિરાજીત હોવાથી તેની મુખ-છબીની આભા આદ્યશક્તિઓની જેમ જ કંડારાય છે. અથવા ખડાના ભાઠામાં તેનું સ્થાન હોય તો શિકોતરીના પ્રતીકરૂપે લાલરંગની જમણી, તેની માથે નાળિયેર અને માથે ગવનની ચૂંદડી ઓઢાડી શિકોતરીનું સ્થાન સ્થાપવામાં આવે છે.

સિંધોઈમાતા વહાણના માથે શ્રી દેવી તરીકે બીરાજમાન છે, ભક્તો તેને બકરાનો બલિ ચડાવે છે, તેવી છીપાએ છાપેલી, માતાજીની પછેડીઓ–ચંદરવા તેના ભક્તો માને પારે ચડાવે છે. વાણિયા તેને લાપશીના નૈવેદ્ય ઝારે છે, તો કોળી–વગેરે ચોખાના નૈવેદ્ય ઝારી કોઈવાર બલિ પણ ચડાવે છે.

બીજું "શિકોતરું" તે કાંટિયાવરણમાં કોઈપણ જુવાન વહુઆરુ કમોતે મરે, જેમકે દરિયે ડૂબે, એરુ આભડે, કમોત કરી મરે તેનો પ્રેતાત્મા પોતાના ઘર ને–છોકરાંની આસપાસ ભમ્યા કરે, એવી આ વર્ણોમાં માન્યતા છે. આ પ્રેતાત્મા કુટુંબની વહુઓને જ રંજાડે છે, તેથી ઘરના માણસો સુખશાંતિ માટે ભૂવા પાસે દાણાની ચપટી નખાવી કારણ જાણે છે. તેમાં કમોતે મરનાર વહુ જો હાથ કાઢે તો પછી ભૂવા રાવળિયાનું માંડલું બેસારી મરનારને સવેતવામાં આવે છે. અને ઘરના મુખ્ય બારસાખ માથે ગોખ કરી તેમાં તે મરનાર કુલવધૂના શિકોતરાને બેસાર-વામાં આવે છે. તેમાં નીચે લાલ મધરાશિયું તેની માથે નાળિયેર અને નાળિયેર માથે ચૂંદડી ઓઢાડે છે, આમ શિકોતરાને બેસાડે છે, તે બેઠેલી સ્ત્રીનો પતિ જ્યારે મરી જાય છે ત્યારે તે શિકોતરાને તેના પતિની તનામીમાં સાથે નાખી દેવામાં આવે છે. કોઈપણ લપિયા વળગાડને "શિકોતરાનો વળગાડ" એવી તો કહેવતે ય રૂઢ થઈ ગઈ છે.

વાળાકી કંઠાળની કોળીની સધવા વહુઆરુ આ રીતે કમોતે મરે ત્યારે કાંટિયા વરણની જેમ તે સ્ત્રીનું શિકોતરું, ઘરમાં નથી બેસાડાતું. પણ તેની ખાંભી ખોડવાનો તેઓમાં રિવાજ છે. શિકોતરાની ખાંભીમાં સતીની ખાંભી જેવા જ પ્રતીકો જેમ કે બંને બાજુ સૂર્ય ચંદ્રની માંડણી અને નીચે કોઈ કોઈમાં લખાણ પણ હોય ખરું. પણ સતીની ખાંભીમાં જે કાટખૂણે હાથ હોય છે તેના કરતાં અહીં હાથની સંજ્ઞા જુદી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં વચ્ચો વચ્ચ ઉઘાડી હથેળીવાળો એક પંજો, અથવા ઉઘાડા બંને પંજા કોતરેલા જોઈ શકાય છે. અને આ પરથી તે શિકોતરાની ખાંભી છે તેવું કહી શકાય. વાળાક કંઠાળમાં સરતાનપર, ગઢુલા અને કતપરમાં આવી અનેક ખાંભીઓ છે.

ગ્રીસના સિકોટ્રા ટાપુ પરથી શિકોતરી શબ્દ અને દેવી આવી તેવી એક માન્યતા છે. વળી દંતકથા

× જુઓ વિક્રમ અને વિધાત્રીની લોકવાર્તા શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

મોટો ગદેડો દેવીના પ્રતીક તરીકે બેસાડે છે. ઉપર ચૂંદડી ઓઢાડે છે અને રોગમાં બાળકને ખોડખાંપણ ન આવે તેથી માતાજીને માનેલા લાકડાના હાથ પગ, આંખો વગેરે શીતળાને ચડાવે છે. જેનો મોટો ઢગ અહીં પડયો હોય છે.

નાના બાળકોને મોટી ઉધરસ–ઉંટાંટિયું થાય તો પણ આવળમાની માનતા કરાય છે. ભાવનગરથી દખણાદિ બાજુ ચારેક માઈલને અંતરે બોરતળાવને કાંઠે, આવળ માતાનો ઓરડો છે. ઓરડા પાસે આવળમાના પ્રતીક જેવી ખીજડી ઊભી છે. જેના બાળકને ઉધરસ થઈ હોય તેના મા કે બાપ તે ખીજડીની છાલનું એક છોડિયું ઉખેડે છે. વળી તે ખીજડીની ડાળે બાંધેલ નકટી (નાક કપાઈ જતાં ખાલી બે કાણા રહે, તેવા દેખાવવાળું એક સૂકા ફળનું એક ફાડિયું) લઈ ઊટાંટિયાવાળા બાળકને કપડાના માદળિયામાં મઢીને તે બાંધે છે, એકી પખવાડિયે ઉધરસ મટી જતાં ત્યાં આવળમાએ જઈને છોડિયું અને નકટી પાછી મૂકી આવે છે. બૈરા મંડળ રૂખડે જઈને ગાંઠિયા કે ફાફડા વહેંચીને ખાય છે.

કોઈને હડકાયું કૂતરું કરડે તો હડકમોઈ માતાની માનતા મનાય છે. હડકમોઈના નામની દોરે ગાંઠવાળીને કરડનારને પહેરાવી દે છે. અને અમૂક પખવાડિયા પછી હડકમોઈ માતાજીની લાપશી કરવા જાય છે. ત્યાં માતાજીના મઢ પાસે રમતું નાળિયેર મૂકી ત્યાં ઓરડામાં તેની ભૂઈ લાપશી આપે તે ખાઈ દર્શન કરીને પાછું અવાય છે. આ માનતાથી હડકવા થતો નથી એવું મનાય છે. રાંદલના દડવા પાસે તરપાળા ગામમાં હડકમોઈ માતું સ્થાન છે. તેની ભૂઈ ખખડધજ જેવી વૃદ્ધ ભરવાડ સ્ત્રી છે, દેવીનું પ્રતીક સિંદૂર રંગ્યુ લાકડાનું ફળું છે.

(૭) નીચલા સ્તરમાં પૂજાતી દેવીઓ:

નીચલા થરના લોકો વાઘરી, વેડવા વાઘરી, ચીભડિયા બાવા, ચામઠા, આડોડિયા, ભંગી વગેરેમાં અસુરી દેવીઓને પૂજે છે. વિશેષતઃ વાઘરી વગેરે મેલડી માને પૂજે છે. મેલડી માતાનું ફણા આકારનું કે ત્રિકોણ આકારનું ખીજડાના લાકડામાંથી ઘડેલું ફડેલું પૂજાય છે. તેના પર ઘીમાં કાલવેલો સિંદૂર ચોપડીને દેવત્વની આભાવાળું તે બનાવાય છે. માતાના સ્થાનકને મઢ કહેવાય છે. માને મઢે એકી નાળિયેરનું તોરણ બાંધવામાં આવે છે. ભાવનગરના વિકટોરીઆ પાર્કને નાકે મેલડી માતાનું સ્થાનક છે. મેલડી માતાને જુવારના નાકા ભાંગીને ખારો રાંધેલા ચીચડાનું નૈવેદ્ય ધરાય છે. કોઈ બકરો, ઘેટા, પાડો વગેરેનો બલિ પણ ચડાવે છે.

ભંગિયા, રખેહર વગેરે ભંગડી માતાને પૂજે છે. તે મેલીદેવી તરીકે મનાય છે. તેને પણ ભોગ ધરાવે છે. મધ્યકાળમાં આ દેવીને મહામારીરૂપે ઉલ્લેખતાં. તેને પણ નૈવેદ્ય અને ભોગ ધરાવે છે. આ દેવીઓ રીઝે તો ન્યાલ કરી દે અને ખીજે તો ધનોતપનોત કાઢી નાખે તેવું બધા વર્ણોમાં મનાય છે. આ લોકો પોતાની દેવી કોઈને ભળાવે તો જેને તે ભળાવી હોય તેનું મૃત્યુ થાય તેવી ગ્રામજનતામાં લોકમાન્યતા છે.

ઉપરાંત રબારીકોમની દેવીની પૂજ ભરાય ત્યારે ચારે પલ્લાના રબારીઓ પૂજમાં ભેળા થાય છે. ભૂવો પાટે ચડે છે. સરજુનું ગાન માત્ર સ્વરથી ગવાય છે. જે સામગાનની યાદ તાજી કરે છે. લગ્નમાં માંડવાથી રાતે નોતરાતી અને પરણી આવ્યા પછી ઉડાડવા જતી ઉકરડી શુદ્રા પણ સ્ત્રીઓએ કલ્પેલી ગ્રામદેવી છે.

(૮) જળદેવકી કે જગઆઇનું સ્થાન:

જૂની ગ્રામતળની વાવો, કૂવા માથેના કોઠાઓ કે નદી તળાવને આરે જળદેવકીનું સ્થાન હોય છે. તે સ્થળે ધોળી ધજા જ માત્ર ફરકતી હોય છે. જળ-સ્થળનું દેશજ જીવનમાં ખૂબ જ મહાત્મ્ય છે. સીમંતિનીની અઘરણી કરાને તેને પિયર લાવે છે ત્યારે રસ્તામાં પ્રથમ જે જળાશય નદી, કૂવો કે તળાવ આવે તેમાં અઘરણિયાત પાઈ, સોપારી અને ચોખા નાખી જળદેવતાનું વળોટણ કરે છે. વળી સુવાવડ પછી સવા મહિને સ્ત્રી પ્રથમવાર જળઝારવા જાય છે ત્યારે અઘરણી વખતના કોરા લુગડાં પહેરી, બેડું લઈ સાત સોપારી, સાત પાઈ અને સાત સૂતરના તાંતણા લઈને પાણી શેરડે પહોંચે છે. ત્યાં

તેના પ્રતીકરૂપે તેની સમાધ માથે કોર-છેડાવાળું કંસળ વેલનું ધરચોળું કે કેસરિયા રંગની ચૂંદડી ઓઢાડેલ હોય છે. જાણે સત્ ધર્મી નારી સોડ તાણીને સૂતી છે, હમણાં આળસ મરડીને તે બેઠી થશે તેવો આભાસ આ જોતાં થાય છે. આવી અનેક નામી અનામી સતી સાધ્વીઓએ અનેકને તાર્યા છે.

આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના નેસડે ગામડે વસતી ચારણ આઈઓ શક્તિ માતાના સ્વરૂપે ઓળખાણી છે. દુઃભાતા ખીજાએલ, પૂજતાં રાઝેલ ચારણ આઈઓના સત્‌રૂપે પૂજાતા થડાઓ, ધરણા અને ત્રાગાથી મંડિત થયેલી દેરી કે ખાંભીઓ બધે જ પૂજાય છે. વળી સાંઈનેહડી જેવી બેનને ખાતર વાળો દીકરાનું દાન કરે છે. નેહડી પુત્રને પુનર્જીવિત કરી પોતાની યાદી રૂપે વાળાઓને ઓળે ચોટલી રાખવા સૂચવે છે. તે પરંપરાની ગૂઢતા, પ્રતીકો હજી આજેય જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત નિમકહલાલ પશુ-ઘોડીઓ વગેરેના દેશનો સંભારણા પણ અહીં સૌરાષ્ટ્રમાં છે.

વરત વરતુલાની દેવીઓ અને તેના શોભન પ્રકારો:

વરત-વરતુલા એ ગ્રામનારી સમુદાયનો એક આગવો જ સંપ્રદાય છે. જેમાં મુખ્ય આરાધ્ય દેવી તરીકે શિવ અર્ધાંગના પાર્વતી-ગૌરી છે. અપર્ણા શિવને પામવા જે તપ તપતી હતી તેનો ભાવનાનું આરોપણ લઈ કુંવારી કન્યાઓ મોળાવ્રત કે મોળાકત કરે છે. અશાડ શુદ પાંચમથી પૂનમ દરમ્યાન તે વ્રત કરે છે, મોળું એક જ અનાજ ખાય છે, ઉજાગરો જાગરણ પણ કરે છે અને પૂજા માટે ગૌરીના પ્રતીકરૂપ ગારાની ગોરમા કરી તેને કપાશિયાની આંખો ચોડી નાગલાની ચૂંદડી ઓઢાડી ગોરને પૂજે છે. અને પાંચ દિવસને અંતે તેનું જળમાં વિસર્જન કરી દે છે.

મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ પણ ગૌરીને જ પૂજે છે. કુટુંબ સુખ માટે તે એવરત-જીવરત કરે છે. કાઠાગોરની પૂજા કરે છે, બળચોથને દિવસે સવત્સી ગાયની પૂજા કરે છે. આ સર્વ વ્રત વરતુલા પાછળની ભાવના વ્રત કરનારને રિદ્ધિ સિદ્ધિ અને અખંડહેવાતન દેવીમા અર્પે એ જ હોય છે.

નારીના દરેક વ્રત વરતુલા સાથે સરળ ગદ્ય-સ્વરૂપમાં કંડારેલ વ્રત મહાત્મ્યની વાર્તા-કથાઓ તે દેશજ સાહિત્યમાં આ નારી દેવીઓનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે.

આ બધું છે સૌરાષ્ટ્રનું મોંઘુ મૂલુ દેવીનું વરદાન. તેની પાછળ ઈતિહાસ અને સામાજિક જનજીવનના વિકાસનો અને માનસનો આલેખ છે. આ બધાય દેવી-દેવલાં, પાળિયા, દેરડીઓ ઋતુઓના ટાઢ તડકાને વરસાદ ઝીલતા કાળની થપાટો ખાતાંય અડીખમ રૂપે-પણ ઘસાતાં પડતાં ઊભા તો છે જ. આ બધુંય ભૂંસાઈ જાય, કાળમાં ગર્ત થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં તો કોઈ લોકધર્મી સંશોધક તેની ફિલ્મો, ફોટો વગેરે લઈ કે લેવડાવી દસ્તાવેજી તરીકે કચકડાંમાં મઢી લે તો ઘણું સુંદર કામ થશે. અંતે તો નામ તેનો નાશ જ છે ને! મહાકાળના ખપ્પરમાં સર્વ નામશેષ થઈ જશે. અંતમાં રહેશે વિશ્વનિયંતા અને શૂન્યમાંથી સર્જન કરનારી જગન્માતા.

સંદર્ભગ્રંથ:

(૧) भारतीय चित्रकलाः श्री वाचस्पति गैरुला.

(૨) મોઢેં જો દડો : શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

(૩) ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાનઃ શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે.

(૪) Hindu culture and Personality. by, P. SPRATT.

(૫) प्राग ऐतिहासिक भारतीय चित्रकलाः श्री. जगदीशचंद्र गुप्त.

તેમણે શ્રી કૃષ્ણના પ્રવૃત્તિધર્મથી વિપરીત શાસ્ત્ર સંમત નિવૃતિ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી, અને જૈન ઉપાસનાને ધાર્મિક મહત્ત્વ આપ્યું. ભારતના બે મુખ્ય ધર્મને આમ દ્વારકામાંથી પુનઃજીવન મળ્યું. ત્યારે હજુ ભારતમાં મૂર્તિપૂજા આવી નહોતી. ઋષિઓના શાપ પામેલા શ્રીકૃષ્ણપુત્ર સામ્બ પોતાને શરીરે નીકળેલ[૪] કોઢ સમાવવા દ્વારકાથી ઈરાન (આર્યાન્) ગએલા અને ત્યાં નિક્ષુભા પુત્ર મગ[૫] દ્વારા સૂર્યશક્તિથી કોઢ મીટાવી શકયા એટલે તેઓ મગ લોકોને ઉષામંડળ–દ્વારાવતી લાવ્યા હતા. ત્યારે ઉષામંડલ હાલના દ્વારકાથી પ્રભાસ સુધી વિસ્તરેલું હતું. અને ત્યાં વિવિધ યાદવ પ્રજાઓ અને વિદેશીઓ વસતા હતા. ત્યારે ઈરાનના કિનારા સાથે દ્વારાવતીને મોટો વ્યવહાર હતો. તેથી જ તો ત્યાંના (અફગાનીસ્તાનમાં આવેલા) લોહિતપુરના રાજવી બેનીપાલ (બાણાસુર)ની પુત્રી ઉષાને અનિરૂદ્ધ પરણ્યો હતો. તેથી આ પ્રદેશ ઉષામંડલ કહેવાયો. ભારતમાં આમ દ્વારકા મારફત સામ્બ દ્વારા સૂર્યપૂજા પણ આવી અને એ સૂર્યપૂજા દ્વારા (ભારતમાં જૈન પરંપરાની સ્પર્ધામાં) મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ. તેથી આજે પણ ભારત–ભરમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં સૂર્યમંદિરો મળી આવે છે. દ્વારકાના આ ઉષામંડળના હાલના પ્રદેશમાં પણ ૧૫ સૂર્યમંદિરો[૬] મળી આવ્યાં છે.

ભારતમાં વ્યાપેલા મુખ્ય ધર્મોમાં જૈન અને વૈષ્ણવ ધર્મનાં મૂળ ઊંડા ઊતારવામાં દ્વારકાએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. મૂર્તિપૂજાની શરુઆત પણ દ્વારકાથી થઈ. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ (અધ્યાય ૧૦૩–૧૦૪)ના ઉલ્લેખ મુજબ ઈ.સ. પૂર્વે આઠમીથી ચોથી સદી સુધીમાં મહર્ષિ પાણિની, કાત્યાયન અને યાજ્ઞવલ્કયે ગીતાકાર શ્રીકૃષ્ણના પાવનકારી ચરણોથી રજોટાએલી દ્વારકાની ધૂલી માથે ચડાવવા યાત્રા કરી હતી. ભારત સમ્રાટોએ દ્વારકાને પોતાનું નૌકામથક બનાવેલું હતું. સિકંદરનો નૌકા કાફલો તેથી જ સિંધના દક્ષિણ કિનારાથી આગળ વધી શકયો નહોતો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષની આસપાસ શ્રીકૃષ્ણ થયા ત્યારે જે ભગવદાલય રાજ્યસભા ખંડ (હાલ લાડવા દહેરું) હતો તે સમુદ્રથી ૩૫ ફૂટ ઊંચાઈએ હોઈ દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબેલી ત્યારે તે ડૂબ્યો નહોતો. ત્યાં જ શ્રીકૃષ્ણની સ્મૃતિમાં તેમના પ્રપૌત્ર વજ્રનાભે એક સમાધિ જેવું બનાવ્યું હતું, જેની ઉપર કાલક્રમે વૈશ્નવ રાજાઓએ મંદિર બનાવ્યું અને સમય જતાં તે મંદિર વિકસતું, વિકસતું ઊંચુ થતું ગયું. ઈ. સ.ની બીજી સદીમાં ત્યાં વાસુદેવ બીજા નામે રાજાને ગિરિનગરના રાજા રુદ્રદામન સાથે લડાઈ થઈ; દ્વારકા જીતાઈ[૭] પણ વાસુદેવ બીજાની મહારાણી ધીરાદેવીના ભાઈ શાતકર્ણી પૂલુમાવીએ રુદ્રદામનને હરાવ્યો અને વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારાવ્યો, જેની શાખ આપતા પંખાળા શ્રીકશિલ્પો મંદિરમાં ઘણા મળી આવે છે. ત્યાર પછી મૈત્રકોનું રાજ્ય આવતાં દ્વારકામાં સૂર્યપૂજા સાથે શિવપૂજા પણ ફાલી. અહીં કેટલીક જગ્યાએ ટાંકાઓ ખોદતાં મળી આવેલા માટીના કમંડલોમાં શિવલિંગ અને નંદી સ્પષ્ટ કંડારાએલા મળી આવે છે. બાણાસુર શિવપૂજક હતો તેથી તેની પુત્રી અને શ્રી કૃષ્ણની પૌત્રવધુ ઉષા શિવપૂજાને જરૂર દ્વારકામાં લાવી જ હોય! તેથી તો દ્વારકાની ઉત્તરે સાત માઈલે નાગેશ્વરનું જ્યોતિર્લિંગ હાલ પણ યાત્રીઓને આકર્ષી રહેલ છે. આ જ્યોતિર્લિંગ વિષે અન્ય દંતકથાઓ પણ મળે છે. પણ શિવધર્મના ૧૨ મુખ્ય ધામોમાં દ્વારાવતી એક છે તેથી દ્વારકાએ શિવધર્મને પણ

માફક ગિરનાર સાથે ગુંચવાઈ ગયા છે.

(૪) આરંભડા, ગઢેચી, શિવરાજપુર, કચ્છીગઢ, કલ્યાણપુર, ધ્રાસણવેલ, વસઈ, ગુહાદિત્ય, સુવર્ણતીર્થ, દ્વારકા, સીતાકુંડ, ધ્રેવાડ, મેરીપર, મઢી, કુરંગા એમ ૧૫ સૂર્યમંદિરો.

(૫) દુર્વાસા ઋષિની મશ્કરી કરતાં શાપ વહોરી સામ્બ રોગી થયા હતા.

(૬) ધ્રાસણવેલ (તાલુકો દ્વારકા)માં પ્રાચીન મગ દહેરું હાલ તેની શાખ પૂરાવે છે.

(૭) આજે પુસ્તકાલયમાં તે સમયનો મૂળવાસરથી મળી આવેલ રૂદ્રસેનના ૧૨૨મા વર્ષનો ઉલ્લેખ કરતો બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાએલ લેખ સચવાએલા છે.

છે. દ્વારકા વ્યાપાર માટે પરદેશીનું ભારતનું પ્રવેશદ્વાર હતું તો સસ્કૃતિ માટે પણ તે વાહક બન્યું. આસિરીઅન રાજા બેનીપાલની પુત્રી ઉષા વિદેશી નૃત્યકલાને દ્વારકાથી ભારતમાં લાવી.[૧૪] જેમાં કૃષ્ણની રાસ કલા ભળી. સંગીત અને વાદન ભળ્યા. દ્વારકા એ આમ ભારતની સાંસ્કૃતિક ગંગોત્રી બની રહ્યું. ... જ અહીંની આદિપ્રજા આહિર, મેર, સતવારા ...ાં આ નૃત્ય અને સંગીત આજ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે.

દ્વારકા જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું પણ એક વિદ્યાધામ હતું. દ્વારકાના પ્રખ્યાત જૈન મુનિ શ્રમણાચાર્યના ભાઈ અહીંથી પહેલી સદીમાં ગ્રીસ ગએલા તેથી તેમજ જૈન ધર્મ તેમણે સ્વીકારેલો નહિ તેથી લોકો તેને યવનાચાર્ય કહેતા. તેનો "યવજ જાતક" નામે ગ્રંથ પ્રાચીન વેદાંગ જ્યોતિષના આધારે લખાએલો અને આ સંશોધન ગ્રંથ આજે પણ પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

આ દ્વારકાએ સૂર્ય, જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત એમ પાંચ મહા સંપ્રદાયો વિકસાવ્યા છે. અહીં પ્રજાસત્તાક રાજ્યપ્રણાલીનો આરંભ થયો છે. અહીંથી ભારતે પરદેશ સાથે સંબંધો બાંધ્યા છે, વ્યાપાર, વ્યવહાર અને શ્રીને આણ્યા છે.

અહીં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે ગીતા ઉપનિષદ રચવાની પ્રેરણા મેળવી છે. અહીંથી ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્યે મા શારદાનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે. અહીં તેથી જ મૂર્તિમંત ભક્તિસ્વરૂપનું સાંસ્કૃતિક નિવેદન થયું છે.

દ્વારકાના ધાર્મિક મહાતમથી આકર્ષાઈ, મહાન ભક્તો, આચાર્યો અને પ્રવાસીઓ અહીં આવ્યા છે. અહીંથી જે યાદવો દેવગીરી, (મહારાષ્ટ્ર), સિયામ, થાયલેન્ડ, અને ઈરાન ગયા ત્યાં તેણે રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે, વિષ્ણુપૂજા પ્રવર્તાવી છે તેથી તે સર્વ સ્થળે દ્વારાવતી નગરીઓ આવેલી છે.

અહીં આદ્ય શંકરાચાર્ય પછી (ઈ. સ. ૭૮૮–૮૨૦), ભક્ત શ્રી સગાળશા (૯૦૦), મૂળરાજ સોલંકીના પિતા અને કાકા (૯૩૦) શ્રી રામાનુજાચાર્ય (૧૧૩૦), રાજ્ય માતા મીનળદેવી (૧૧૦૦) શ્રી મધ્વાચાર્ય (૧૧૯૯–૧૩૦૩), સંત જ્ઞાનેશ્વર (૧૨૭૫–૧૨૯૯), સંત નામદેવ મહારાજ (૧૩૦૦), પર્વત મહેતા (૧૩૭૭) સંત કબીર (૧૪૮૦) સ્વામી રામાનંદાચાર્ય (૧૪૧૦, પીપા ભગત (૧૪૧૧), શ્રી નરસિંહ મહેતા (૧૪૩૦), ગુરૂ નાનક (૧૫૦૦), મહાપ્રભુ શ્રી ચૈતન્યજી (૧૫૧૧), શ્રી વલ્લભાચાર્યજી (૧૪૭૯–૧૫૩૧ સુધીમાં ત્રણ વખત), શ્રી ગોવિંદ સ્વામી (૧૪૯૧), સંત તુલસીદાસ ૧૫૩૪), શ્રી મીરાબાઈ (૧૪૯૯), ઈસરદાસ (૧૫૪૦), શ્રી ગુંસાઈજી વિઠ્ઠલનાથજી (૧૫૫૭), સમર્થગુરૂ રામદાસ (૧૬૦૮), જામરાવળ અને હળવદના માનસિંહજી (૧૫૬૦), રઘુનાથજી મહારાજ (૧૫૭૧), દામાજીરાવ ગાયકવાડ (૧૭૭૦), અહલ્યાબાઈ (૧૭૭૩), કર્નલ ટોડ (ઈતિહાસકાર) (૧૮૨૩), રણમલજામ (૧૮૪૭), પંડિત હરિવલ્લભદત્તજી (૧૮૮૦), શ્રી સયાજીરાવ મહારાજા ગાયકવાડ (૧૯૦૩), પછી ઘણીવાર), ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (૧૯૫૧), શ્રી સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન (૧૯૬૧), શ્રીમતી ઈન્દિરાજી (૧૯૬૯) જેવી વિભૂતિઓએ દ્વારકાના ધાર્મિક મહાતમથી આકર્ષાઈ દ્વારકાની યાત્રા કરી છે. ઈસુ પહેલાં ૧૫૦૦ વર્ષથી આજસુધી કરોડો યાત્રીઓ દ્વારકા યાત્રા કરી ગયાં અને દર વર્ષે લગભગ બે લાખ યાત્રીઓ દ્વારકા આવે છે.

હાલ અહીં શ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થ શંકરાચાર્યજીએ ફરી ધાર્મિક સંશોધન માટે અને સરસ્વતીની આરાધના માટે ભારતીય સંશોધન મંદિર, શ્રી શારદાપીઠ આર્ટ્સ કૉલેજની અને શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમીની સ્થાપના કરી છે. શ્રી ગોપાલસ્વરૂપ પાઠકજીના હસ્તે અત્રે વેદભૂવન સ્થપાયું છે, અને શ્રીમન્નારાયણજીના ગવર્નર રાજ્ય દરમ્યાન દ્વારકાનો સાચો વિકાસ કરવા શ્રી જયસુખલાલ હાથીના નેતૃત્વ હેઠળ એક સમિતિએ એક રિપોર્ટ આપ્યો છે જે દ્વારકાના સાચા ધાર્મિક મહત્ત્વને સ્થાપવા ભારત સરકારને માર્ગદર્શન આપે છે.

દ્વારકાક્ષેત્રમાં શ્રી કૃષ્ણસંઘના મંદિર સમુહ ઉપરાંત, વસઈમાં જૈન વસહિકાઓ, શ્રી કનકેશ્વરના પ્રાચીન મંદિરો, (સં ૧૨૬૧) નાગેશ્વરનું જ્યોતિર્લિંગ,

(૧૪) શ્રી જયમલ્લ પરમાર— આપણી લોક સંસ્કૃતિ

સોમનાથ અને પાશુપત સંપ્રદાય

હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી

શૈવ સંપ્રદાયોમાં મૂર્તિ અને લિંગ પૂજાનું મહત્ત્વ વિશેષ માનવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વીના ઘણા પ્રદેશોમાં પ્રાચીન પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં શિવલિંગની પૂજા પ્રચલિત હતી. મોંહે–જો–ઢેરો અને હડપ્પાના અવશેષોમાં ઉત્ખનન સમયે એ બન્ને નગરોમાં શિવની મૂર્તિ અને લિંગ પૂજા થતી હોવાનાં ઘણાં પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં છે. શિવની આ પૂજા આર્યોની નહિ કિન્તુ આર્યેતર જાતિઓની હતી એમ તજ્જ્ઞો સ્પષ્ટ રીતે માને છે. એ કાળે કયા પ્રકારના ધર્મ કે સંપ્રદાયો પ્રવર્તતા હશે તેના વિશે કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટતા થઈ નથી પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે ભારતનાં પ્રાચીન સ્થાનોમાં પ્રાચીન પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં શિવ પૂજા પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી. પાશુપત માહેશ્વર કે વૈષ્ણવ ભાગવત જેવા સંપ્રદાયો પ્રાચીન કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા પરંતુ મોહેં જો ઢેરો કે હડપ્પાની શિવપૂજા સાથે આનો કંઈ સંબંધ નથી એમ તજ્જ્ઞો માને છે. પ્રભાસક્ષેત્ર શિવપૂજાનું પ્રાચીન કેન્દ્ર અને બંદર હોવાથી પ્રભાસમાં પણ ઘણા પ્રાચીનકાળમાં શિવ-પૂજાનું કેન્દ્ર સ્થાપિત થયું હતું.

વૈદિક સાહિત્યમાં રુદ્ર–શિવની ઉપાસનાને લગતાં પ્રમાણો હોવા છતાં એમાં મૂર્તિ કે લિંગ પૂજા વિષે કાંઈ પ્રમાણો મળતાં નથી. વેદમાં લિંગ પૂજકોને આર્યોના શત્રુઓ માનવામાં આવ્યા છે. સ્વ. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ "શૈવધર્મનો ઈતિહાસ"માં સ્પષ્ટ રીતે ઉપરોક્ત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને મહા-ભારત કાળમાં આર્યોમાં શિવલિંગની પૂજાનો પ્રચાર નવો નવો શરૂ થયો હતો અને વિ. સંના આરંભની આસપાસનાં વર્ષોમાં સાદી શિવ ભક્તિમાંથી શિવની મૂર્તિ અને લિંગને પૂજનારો પાશુપત સંપ્રદાય (ઉદ્ભવ્યો) હતો એમ જણાવ્યું છે. ક્ષત્રપો શિવ ભક્તો હતા. અને ગુપ્તયુગમાં એ મત પાશુપત કે માહેશ્વરના નામથી વિશેપ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

શિવપુરાણમાં પાશુપત સંપ્રદાય પ્રવર્તક આચાર્યોને ભગવાન શિવના અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. શિવનો અવતાર માનવામાં આવેલા અઠ્ઠા-વીસ પાશુપતાચાર્યો અને પ્રત્યેક આચાર્યના ચાર ચાર શિષ્યોનાં નામો નોંધવામાં આવ્યાં છે. વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડ પુરાણ, લિંગ પુરાણ તથા પાશુપત સંપ્રદાયને લગતાં શાસ્ત્રો અને મહાત્મ્યના ગ્રંથોમાં પણ પાશુપત સંપ્રદાયના આચાર્યો અને એમના શિષ્યો વિશે ઘણી હકીકતો નોંધવામાં આવી છે. આ સર્વ પાશુપતા-ચાર્યો અને એમના શિષ્યો સિદ્ધ સાંભવ યોગીઓ હતા. અને તેઓ સપત્નીક પણ હતા. પાશુપત સંપ્રદાય-માં યોગ દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી એમ માનવામાં આવ્યું હતું.

શિવનો અવતાર માનવામાં આવેલા એ અઠ્ઠા-વીસ આચાર્યો કયા કયા સમયમાં અને ક્યાં થયા હશે એને વિષે ઐતિહાસિક કાંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થઈ નથી તેમજ તે આચાર્યોનો સળંગ ઈતિહાસ આલેખી શકાય તેવાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં નથી. પૌરાણિક અનુશ્રુતિ અને ધર્મશાસ્ત્ર તથા મહાત્મ્યના ગ્રંથોના આધારે સત્તાવીસમા પાશુપતાચાર્ય સોમ શર્મા અને અઠ્ઠાવીસમા પાશુપતાચાર્ય ભગવાન લકુલીશનો સમય સુનિશ્ચિત થઈ શકયો છે.

પ્રભાસક્ષેત્ર તો પાશુપત સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ થયા પહેલાંનું આર્યોનું પવિત્ર તીર્થ મનાઈ ચૂકયું હતું અને મહાભારતકાળ પહેલાં પ્રભાસની તીર્થ તરીકેની ખ્યાતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. મહાભારતમાં પ્રભાસને અગ્નિતીર્થ તથા સોમતીર્થ તરીકે ઓળખાવ્યું છે અને પ્રભાસમાં અગ્નિ સંન્નિહિત છે એમ નોંધવામાં આવ્યું છે. પ્રભાસક્ષેત્રનું નામ પ્રભાસ પડવાનાં જે કેટલાંક કારણો સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડ-માં નોંધવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સરસ્વતી અને સાગરનો સંગમ અને તેને કારણે તથા પ્રભાસમાં સૂર્યપૂજા થતી હોવાને કારણે તથા પ્રભા-સના બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણોની વાણીના ઘોષને કારણે આ

અવતાર તરીકે અને લકુલીશ અઠ્ઠાવીસમા અવતાર તરીકે આલેખાયા છે. કાલગણનાની દષ્ટિએ આ સોમશર્મા અને લકુલીશના પિતામહ સોમશર્મા એક હોવા સંભવે છે. પ્રભાસના સોમનાથની ઉત્પત્તિ હાલ સોમ (ચંદ્ર) દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે પરંતુ મૂળમાં એ આ સોમ (સોમશર્મા)ને લઈને હોઈ શકે પુરાણોમાં સોમશર્માના ચાર શિષ્યો ગણાવ્યા છે. અક્ષપાદ, કણાદ, ઉલૂક અને વત્સ.

એ જ ગ્રંથના ત્રીજા ખંડમાં પૃ. ૨૯૩માં જણાવ્યું છે કે પ્રભાસ પાટણના ઈ. સ. ૧૧૬૯ની એક લેખ અનુસાર સોમે પ્રભાસમાં સોમનાથનું સોનાનું મંદિર બંધાવ્યું. શિવની આજ્ઞાથી ત્યાં પોતાની પદ્ધતિ –સંપ્રદાય સ્થાપી તથા એ સ્થાન પાશુપતોને અર્પણ કર્યું. પૌરાણિક ઉલ્લેખો પણ કહે છે કે શિવે પોતે પ્રભાસમાં સોમ શર્મા રૂપે આવી આ મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ બન્ને પરંપરાઓ સંકલિત કરતાં એમ સૂચિત થાય કે સોમ અથવા સોમ શર્મા નામે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ થઈ હોય જેણે પ્રભાસમાં સોમ સિદ્ધાંત પ્રવર્તાવ્યો હોય. સોમનાથના ખંડેર મંદિરના ઉત્ખનન વખતે એના પાયામાંથી મળેલાં ઠીકરાં વગેરે પ્રાચીનતર સ્થાનની વાતને પ્રત્યક્ષ સમર્થન આપે છે.

પથિક માસિકનો સૌરાષ્ટ્ર અંક જેમાં 'સૌરાષ્ટ્રના અભિલેખોમાં શિવમંદિરો' શીર્ષક મારા એક લેખમાં સોમનાથ વિષે ચર્ચા કરતાં મેં સોમ શર્મા દ્વારા સોમનાથના પ્રથમ મંદિરનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું એવું જે અનુમાન કર્યું હતુ તેને શ્રી રસેશ જમીનદારે 'સ્વાધ્યાય' માં પ્રસિદ્ધ કરેલા" સોમનાથનું પ્રથમ મંદિર કયારે બંધાયું ?" શીર્ષક લેખમાં સોમનાથનું પ્રથમ મંદિર ઈ.સ. ની પહેલી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયાનું સ્વીકાર્યુ છે. એટલે મેં પ્રથમ કરેલા અનુમાનને ઉપરોક્ત ગ્રંથ અને લેખો દ્વારા સમર્થન મળ્યું અને મારો એ તર્ક સાચો નીવડયો એ ઘણા આનંદની વાત છે.

સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ ભી. જોટે "સોમનાથ" નામના ગ્રંથમાં સોમ સિદ્ધાન્ત વિષે ચર્ચા કરતાં દક્ષિણ ભારતમાં પાશુપત સંપ્રદાયના સિદ્ધ યોગીઓ જે સોમ વિદ્યા દ્વારા સિદ્ધ થતા અને મોક્ષનું સાધન પ્રાપ્ત કરતા એની વિસ્તાર પૂર્વક ચર્ચા કરી છે તેમાં જણાવ્યું છે કે વેદમાં શિવ અને રુદ્રપૂજાના ઉલ્લેખો છે. સોમનાથનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી એમ મનાતું આવ્યું આવ્યું છે. પરંતુ ઋગ્વેદના નવમા મંડલમાં ખિલ સૂકતોમાં એક મંત્રમાં સરસ્વતી સાથે સોમેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રમાણે :–

यत्र गंगा च यमुना च यत्र प्राचीसरस्वती
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र मामृतं कृ धीन्द्रा येन्हो परिस्त्रव ॥ ऋग्वेद ९–११३–५

ખિલસૂકત પર લખતાં એનો સમય ઈ. સ. ની શરૂઆત અને મહાભારતના ત્રીજા સ્તરના લખાણથી કદાચ પહેલાં સોમનાથ–સોમેશ્વરનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઋચાનો મંત્ર સોમવિદ્યાના જાણકાર કોઈ સિદ્ધ સાંભવ યોગીએ પ્રયોજ્યો હશે એમ પણ સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ જોટે એ જણાવ્યું છે.

ઉપર જણાવેલાં પ્રત્યેક પ્રમાણોથી સુસ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રભાસ પાટણમાં સોમનાથનું પ્રથમ મંદિર ઈ. સ.ની પહેલી શતાબ્દિનાં પ્રથમ કે બીજા ચરણમાં બંધાયું હતું અને ત્યારથી જ પ્રભાસ સોમનાથમાં પાશુપત સંપ્રદાયનું એક મહત્વનું આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર સ્થપાયું હતું. અને આ કારણથી દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ સ્તોત્રમાં તેની ગણના 'સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથં ચ' ને પ્રથમથી જ પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ તરીકે કરવામાં આવી છે.

સોમશર્માના ચાર શિષ્યો પૈકી અક્ષપાદને ન્યાયસૂત્રોના રચયિતા અને કણાદને વૈશેષિક દર્શનના રચયિતા તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. અક્ષપાદની પહેલાં મહર્ષિ ગૌતમે ન્યાય સૂત્રોની રચના કરી હતી: મહર્ષિ ગૌતમ અને અક્ષપાદ એ બંને એક જ વ્યક્તિ હોવાનો તર્ક પણ કરવામાં આવ્યો હતો અને એમના વિષે દંતકથા પણ પ્રચલિત થઈ હતી. સ્વ. પ્રા. શ્રી જીતેન્દ્ર જેટલી તથા પ્રા. શ્રી વસંત પારેખ સંપાદિત 'તર્ક ભાષા' (દ્વિતીયાવૃત્તિ જાન્યુ. ૧૯૭૩)ની પ્રસ્તાવનામાં ઉપરોકત બાબતની લંબાણ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે મહર્ષિ ગૌતમ અક્ષપાદની પહેલાં થઈ

ગિરનાર

(એક પરિચય)

શંભુભાઈ હ. દેસાઈ

પુરાણકારે, લેખકોએ કવિઓએ, પ્રવાસીઓએ અને યાત્રિકોએ જેનાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં પરમ સૌંદર્યની અસીમ પ્રશંસા કરી છે, વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ જેની વનસ્પતિની વિપુલતા અને વિશિષ્ટતા ઉપર વર્ણનો લખ્યાં છે, પુરાતત્વવિદ્દોએ જેનાં મંદિરો અને શિલાલેખોની અપાર સ્તુતિ કરી છે, જેના ઉપર અનેક કવિઓએ તેના સૌંદર્યથી આકર્ષાઈ અવિરત કાવ્યધારા વહાવી છે, જેના ઉપર અસંખ્ય યોગીઓ, સંતો, સિધ્ધો અને સાધુઓએ તપશ્ચર્યા અને યોગ સાધના કરી છે, જેની ગુફાઓ અને ગેબી ગવ્હરોમાં અદષ્ટ અઘોરીઓ વસ્યા છે, જેના ઉપર અઢાર ભાર વનસ્પતિ ફળ ફૂલ અને વૃક્ષો પથરાઈ ગયાં છે, જેનો નિર્મળ અને મિષ્ટ જળના અસંખ્ય સ્રોતો નિરંતર પલાળી રહ્યા છે તે ગિરિવર ગિરનાર સોરઠની શોભા અને સૌરાષ્ટ્રનું ગૌરવ છે.

સી. એમ. નામનો એક અંગ્રેજ ઈ. સ. ૧૮૭૭-ના 'કલકત્તા રિવ્યુ'[૧]માં લખે છે કે, "આ મહાન અને પ્રાચીન પર્વતને બુદ્ધિપૂર્વક જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે તે જ યોગ્ય છે અને આપણે ઈચ્છીએ કે તે તેવો ને તેવો જ રહે. જો તેના ઉપર વિશેષ ઈમારતો ઊભી કરવામાં આવશે કે આધૂનિક સભ્યતાનો ત્યાં પ્રવેશ થવા દેવામાં આવશે તો જરૂર આપણે દીલગીર થવાનો પ્રસંગ આવશે."

સજ્જન જૂનો, મહા તપસ્વી જેવો, આ મહાન પર્વત, એક યોગીનું સ્વરૂપ ધારી જૂનાગઢની પૃષ્ઠે અડીખમ ઊભો રહી સહસ્રો વર્ષોથી શક્તિ, પ્રેરણા અને બલ આપી રહ્યો છે.

ગિરનાર પર્વતનો પૂર્વકાલમાં રૈવત, રેવંત, રૈવતક, ઉજ્જયંત ઉર્જયંત વગેરે નામોથી પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, અને અનેક લેખકોએ આ બધાં નામો એક જ પર્વતનાં છે તેમ માની લીધું છે.

હરિવંશ, વિષ્ણુ પુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં રૈવતનું દ્વારકા પાસે-સામીપ્ય દર્શાવ્યું છે અને એ સામાન્ય સમજની વાત છે કે જ્યારે દ્વારકા સમુદ્રમાં વિલિન થયું ત્યારે રૈવત પણ સાગરના જળમાં લુપ્ત થયો. સંભવ છે કે તે પ્રસંગ પછી ગિરનારને રૈવત કહ્યો હોય અથવા ત્યારે પણ તેનું નામ રૈવત હોય. ઘણા વિદ્વાનો ગિરનારનું નામ રૈવત છે અને રૈવત દ્વારકા પાસે હતો તેથી દ્વારકા જૂનાગઢ પાસે હતી તેવો ભ્રમ સેવે છે. પણ સ્કંદ પુરાણના પ્રભાસ ખંડ અંતર્ગત ગિરનાર મહાત્મ્ય આપ્યું છે. પ્રભાસ ખંડના[૨] ૯૦મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે "રૈવતાચળના ઘાટા વનમાં થઈ ભવનાથ જવાય છે અને ત્યાંથી ઉજ્જયંત પર્વત દષ્ટિગોચર થાય છે તેના નૈઋત્યે બોરદેવી અને વાયવ્યે સરોવર છે" પ્રભાસમાં સવિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે "રૈવતાચળ વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્રમાં લાંબો થઈ ઘણી જગ્યામાં પડેલો છે અને ઉજ્જયંત તથા કુમુદ પર્વતો નિર્ણિત સીમામાં છે".

ઈતિહાસની દષ્ટિએ ગિરનારનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૫૦ ના રૂદ્રદામાના અભિલેખમાં[૩] ઉર્જયંત નામે કરવામાં આવ્યો છે. મારી નમ્ર માન્યતા મુજબ સ્કંદ પુરાણનો પ્રભાસ ખંડ ઈસુની સાતમી સદી આસપાસ લખાયો તેમાં આપેલાં ગિરનાર મહાત્મ્યમાં તેને રૈવત, રૈવતાચળ કહ્યો છે પણ તે સાથે 'ગિરિનાર' 'ગિરિનારાયણ' એવાં પણ નામ આપ્યાં. આ ગિરિમાળાના અન્ય પર્વતોના નામો, ઉજ્જયંત, કુમદ વગેરે આપ્યાં છે. જૈન મહાત્મ્યમાં પણ રૈવત અને ઉજ્જયંત નામો આપવામાં આવ્યા છે. એ સર્વનો એક સાથે વિચાર કરતાં ગિરિ- નારાયણ યા ગિરિનારની પર્વત માળામાં ઉત્તર તરફનો પર્વત કુમુદ, દક્ષિણનો રૈવત તથા મધ્યમાં આવેલો પર્વત ઉજ્જયંત નામે ઓળખાતો. ઈસુની બારમી સદીમાં શ્રી. વિજય સેન સૂરી રચિત રૈવતગિરિ રાસુમાં અને તેરમી સદીમાં શ્રી વિનયચંદ્રે રચેલી નેમિનાથ ચતુષ્પાદિકામાં ગિરનારને 'ગિરનારહ' કે ગિરનારી'

બાંધ્યો કે સમરાવ્યો તે સ્પષ્ટ છે. તે પછી વિ. સં. ૧૬૮૩માં આ સોપાન માર્ગ દીવના સંઘે કરાવ્યો અને ફરીથી ઈ.સ. ૧૬૨૭માં તેનું સમારકામ થયું, ઈ.સ. ૧૮૮૯માં જૂનાગઢના તત્કાલિન દીવાન રા.બ. હરિદાસ વિહારીદાસ દેશાઈએ ચીફ મેડીકલ ઓફીસર ડો. ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ શાહના સહકારથી એક લોટરી ઊભી કરી તેની આવકમાંથી તળેટીથી અંબાજી સુધી પગથિયાં બંધાવ્યાં. તારીખે સોરઠ ઈ.સ. ૧૮૨૦ લગભગ સંપૂર્ણ થઈ તેમાં તેના વિદ્વાન લેખક લખે છે કે અંબાજી સુધી ૧૦૬૯ અને ગૌમુખીથી હનુમાનધારા સુધી ૯૬૮ પગથિયાં છે એટલે એ જ્ઞાન થાય છે કે જૂનાં પગથિયાં ઊંચા અને મોટા માપનાં હશે પણ પગથિયાં હતાં ખરાં અને તેની જગ્યાએ ઈ.સ. ૧૮૯૯માં નવેસરથી પગથિયાં બંધાયાં.

ગિરનારની ઉર્ધ્વગામી યાત્રા આનંદદાયક અને આલ્હાદક છે. તળેટીથી સોપાન માર્ગ ઉપર ચડતાં બન્ને બાજુએ પાંડવ ડેરી, હનુમાન વાલુની આંબલી, ધોળી ડેરી, કાળી ડેરી વગેરે સ્થાનો વટાવતાં, ભરથરીની ગુફા આવે છે અને તેની પાસે જ માળી પરબ છે. ત્યાંથી ચડાણ મુશ્કેલ બને છે પણ સ્વચ્છ અને આરોગ્યપ્રદ શુદ્ધ હવા અને આકર્ષક, આનંદદાયક, નૈસર્ગિક સૌંદર્ય આ ચડાણને સરળ બનાવી દે છે. ગિરનાર ઉપર રાહોએ બાંધેલા ઉપરકોટના સિંહદ્વારમાંથી પ્રવેશ કરતાં જ જૈન મંદિરો દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉપરકોટને દેવકોટ પણ કહેવામાં આવે છે. અહિંના તીર્થનાયક નેમીનાથ ભગવાન છે અને તેથી મુખ્ય મંદિર પણ તેનું જ છે. મંદિર ફરતો બહારનો રંગમંડળ, ચોક અને નિજમંદિર, સ્થાપત્ય અને કલાનાં સુંદર નમુના જેવાં છે. પ્રતિમાજી પણ શ્યામ અને મનોહર છે. આ મંદિરની ભમતીમાં યક્ષ આદિની કુલ ૨૧૮ જેટલી મૂર્તિઓ છે. આ દેરાસર વિ.સં. ૬૦૯માં કાશ્મીરવાસી રત્નશા નામના શ્રાવકે બંધાવ્યું હોવાનું કહેવાય છે અને સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજઅમલમાં:તેના સુબા સાજણે વિ.સ. ૧૨૮૫માં તેનો જીર્ણોદ્ધર કરાવ્યો તેમ એક શિલાલેખ કહી જાય છે.

શ્રી નેમીનાથજીના દેરાસર પાસે જ અદબદજી કે જેને લોકો ઘડીઘટુકો કહે છે તેની વિરાટ પ્રતિમા છે. નેમીનાથજીના મંદિરમાં વિ.સં. ૧૩૩૦, વિ.સં. ૧૩૩૫, વિ.સ. ૧૩૩૯, અને વિ.સ. ૧૫૧૧ના શિલાલેખો છે તે પ્રમાણે રાહ માંડલિકે આ મંદિર સુવર્ણના પતરાંથી મઢાવ્યું હતું અને અર્જુનદેવ વાઘેલાના સમયમાં, મેવાડા સુતાર ગામના પુત્ર હરિપાલને મંદિરોના લેખો કોતરવાનો હક્ક વંશપરંપરા આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ મંદિર પાસે જગમાલ ગોરધનનું દહેરૂં અમીઝરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર અને મેરકવશીનું દેરાસર અમીઝરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમામાંથી અમૃત બિંદુ ઝરે છે. મેહકવશીનું દેરાસર સિદ્ધરાજના સમયનું છે. તેની સમીપે સગરામ સોનીનું સોળમી સદીમાં બંધાવેલું અને માનસંગ ભોજરાજનું શ્રી સંભવનાથનું દેરાસર છે. તેની સમીપે સૂર્યકુંડ, કુમારપાળે બંધાવેલું ચોથા તીર્થંકર અભિનંદનનું મંદિર અને નંદીશ્વર છે.

પરંતુ સૌથી કલાત્મક અને શ્રેષ્ઠ કારીગીરીવાળાં મંદિરો તો વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિરો છે. ઈ.સ. ૧૨૩૨થી ઈ.સ. ૧૨૪૨ વચ્ચે બંધાયેલા શ્રી પાર્શ્વનાથજીનાં આ મંદિરો સ્થાપત્યના અપ્રતિમ નમૂનાઓ છે. આ મંદિરોમાં વિ.સં. ૧૨૮૮ના ૭ શિલાલેખો છે અને સાતમો વિ. સં. ૧૨૯૯નો છે છે તેમાં આ મંદિર બંધાવ્યાની વિગતો છે.[૮–૯]

વસ્તુપાલના મંદિરો ઉપરાંત અહિં, સંપ્રતિ રાજાનું બંધાવેલું શ્રી નેમીનાથ ભગવાનનું દહેરૂં, વિ. સં ૧૭૦૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શ્રી ચંદ્રપ્રભ પ્રભુનું દેવાલય, હાથીકુંડ, શ્રી. શાંતિનાથજીનું દેવાલય અને રાજુલ ગુફા યાત્રિકો અને પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે.

જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના વહીવટ નીચેના આ મંદિરો છે તેમ દિગંબરી સંઘના પણ દેરાસરો છે. મોટા દેરાસરજીના મૂલ નાયક શ્રી નેમીનાથજી છે અને નાના દેરાસરમાં પણ મૂલ નાયક તે જ છે. પરંતુ ઉભય પક્ષે શ્રી પાર્શ્વનાથજી છે. આ

મન્ત્ર અને તેની ઉપાસના

પ્રા. જનાર્દન જ. દવે

સંસ્કૃતના એક પ્રસિદ્ધ સુભાષિતમાં જણાવ્યું છે કે વર્ણમાલાનો કોઈ અક્ષર મંત્ર નથી એવું નથી–બધા જ વર્ણો મંત્ર છે પણ અમુક સ્થિતિએ પહોંચેલા–સાધકમાંથી સિદ્ધ બનેલા મહાપુરુષોને તેમાં મંત્રનું દર્શન થાય છે–બીજાઓને તો તે સામાન્ય વર્ણો જ લાગે છે. સંસ્કૃત વર્ણમાલાનો આરંભ અ થી શરૂ થાય છે અને અંત હ થી આવે છે. આમ અહં આત્મસત્તામાં જ સર્વ મંત્રો છે. આત્મા સર્વાધ્યક્ષ અને સર્વપ્રકાશક તથા સર્વવિદ્ હોવાથી આત્મા બધા જ મંત્રોનું પ્રભવ–સ્થાન છે.

મંત્ર વિષે એક બીજી વિચારવા જેવી વાત એ છે કે આકાશને આપણા ન્યાયશાસ્ત્રમાં 'શબ્દગુણ'-વાળું બતાવ્યું છે. બોલાયેલા અને નહિ બોલાયેલા બધા જ શબ્દો આકાશમાં સ્થિત કરીને રહેલા છે. એ શબ્દ તરંગોને ગ્રહણ કરવા માટે આપણી પાસે રીસિવિંગ સેટ જોઈએ. પ્રાચીન કાળના ઋષિઓ યાંત્રિક રીસિવિંગ સેટથી અજ્ઞાત હશે પણ અંતઃકરણને જ તેઓ અતિશય શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બનાવતા કે તેમનાં અંતઃકરણ આકાશમાં રહેલા મંત્રોને વ્યવસ્થિત અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ગ્રહણ કરી શકતા. તેમનાં અંતઃકરણ ગ્રંથીઓથી મુક્ત, સ્વસ્થ, સૌમ્ય, સત્ત્વગુણી, વિશુદ્ધ અને સંયમી હતાં. વળી વિશિષ્ઠ સાધના પદ્ધતિઓથી તેમણે પોતાનાં અંતઃકરણોને તીવ્ર–એકાગ્ર બનાવેલાં. પરિણામે અન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યોને સામાન્ય લાગતા શબ્દો કે વર્ણો આ મહાપુરુષોને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ સિદ્ધ કરી આપનારા લાગતા એટલું જ નહિ પણ ભગવાનને પણ પ્રત્યક્ષ કરી આંખ સામે નચાવનારા લાગતા.

મંત્ર એટલે બોલવું–વાતચીત કરવી. મંત્રોની નિયમ મુજબ સાધના કરવાથી મંત્રો જડ બનવાને બદલે ચૈતન્ય બની સાધક સાથે વાતચીત પણ કરતા. અથવા મંત્રોપાસના દ્વારા ગૂઢ સ્થળોએ રહેલા શક્તિશાળી સિદ્ધો કે શક્તિઓ સાથે સાધક વાતચીત કરી શકતો. આવા મંત્રોના ચાર પ્રકારો છે. (૧) વૈદિક (૨) પૌરાણિક (૩) તાંત્રિક (૪) ગારુડ. વૈદિક મંત્રોમાં દરેકમાં ઋષિ, છંદ, દેવતા અને વિનિયોગ હોય છે. જેમકે પ્રખ્યાત ગાયત્રી મંત્રના વિશ્વામિત્ર ઋષિ, ગાયત્રી નામનો છંદ, સૂર્યનારાયણ અથવા પરમાત્મા દેવતા અને ધર્માર્થ કામમોક્ષ સિદ્ધિ તેનો વિયોગ છે. વૈદિક મંત્રોનાં અનુષ્ઠાનનાં તેના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત એવા ઉચ્ચારણોમાં સાવધાન રહેવું પડે. ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિએ ઈંદ્ર સાથેના વૈમનસ્યને કારણે "ઈંદ્રને મારનાર" શત્રુ મેળવવા યજ્ઞ કર્યો પણ "ઈન્દ્ર શત્રુર્વર્ધસ્વ" એવા ઉચ્ચારણમાં સ્વરભેદ થવાથી મંત્રનો અર્થ બદલાઈ જતાં ઈંદ્રને મારનાર શત્રુ–પુત્ર થવાને બદલે વૃત્રાસર–નામનો પુત્ર થયો જે ઈંદ્રનાં હાથે મર્યો. મંત્રોનું જ્ઞાન જ હોવું પૂરતું નથી પણ પ્રયોગાત્મક વિજ્ઞાન પણ જાણવું જરૂરી છે. કેટલીક વાર અપૂર્વ જ્ઞાનવાળું મન્ત્રાનુષ્ઠાન અવળું ફળ આપે છે. જ્યાં જ્યાં મંત્રના અર્થ થતા હોય ત્યાં અર્થ સહિત અનુષ્ઠાન જ કરવું જોઈએ અન્યથા સારાં ફળ આપનારા ને સારા ઉદ્દેશવાળા મંત્રો અવળું બોલવાથી વિપરીત ફળ આપે છે. જેમકે 'દુર્ગા સપ્તશતી'ની આગળ ચંડી કવચ, અર્ગલા અને કીલકનો પાઠ કરવા જોઈએ. આ ચંડી કવચ શરીર અને મનની સંપૂર્ણ રક્ષા કરનારું ને પરિવારની પણ રક્ષા કરનારું છે પણ भार्यां रक्षतु भैरवी મારી પત્નીનું ભૈરવી રક્ષણ કરો" એમ બોલવાને બદલે કોઈ भक्षतु બોલે તો મંત્રનું ફળ ભક્ષણ કરનારું જ મળે. મંત્રાનુષ્ઠાનમાં ભાવ જોવાતો જ નથી–ક્રિયાની શુદ્ધિ જ જોવાય છે. આમ છતાં નિર્દોષ મંત્રોમાં ભૂલ થાય તો વાંધો નથી. દેવી ભાગવતમાં "ઐં" બીજનું અનુસ્વાર વિના જ "ઐ" એવું ઉચ્ચારણ કરનાર સત્યતપા મુનિને ભગવતી પ્રસન્ન થઈ સરસ્વતી રૂપે જિહ્વાગ્રે વસ્યા તેવી કથા છે જ પરંતુ અમારો એવો આગ્રહભર્યો ને અનુભવ પર રચાયેલ અભિપ્રાય કે વૈદિક મંત્રો સ્ત્રી-

(૭) નવાર્ણ મંત્ર :

ૐ ઐં હ્રીં ક્લિં ચામુંડાયૈ વિચ્ચે

સવા સવા લક્ષના અને તેટલાં વધુ અનુષ્ઠાન. ભગવતીની પરમકૃપા સર્વમંગલ, ભોગ–મોક્ષ પ્રાપ્તિ વગેરે માટે થાય છે.

(૮) કૃષ્ણ મંત્ર :

ૐ ક્લિં કૃષ્ણ :

સર્વ મનોરથ સિદ્ધિ–પાંચ લાખથી વધુ અનુષ્ઠાન.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક મંત્રો અને સ્તોત્રમંત્રો છે. સરસ્વતી પ્રસન્નતા અને વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે "આરૂઢા સરસ્વતી સ્તોત્ર" છે તે શુક્લ, કૃષ્ણ બન્ને પક્ષમાં ત્રયોદશીના દિવસે ૨૧ વાર જપવાનું હોય છે, અને ઉપવાસ કરવાનો–આ સ્તોત્ર અમોઘ ગણાય છે.

કેટલાક મંત્રો ગુરુ પરંપરા પ્રાપ્ત છે–જ્યારે કેટલાક ગમે તે માણસ પુસ્તકમાંથી વાંચીને પણ જપી શકે છે. તાંત્રિક મંત્રોમાં ઐં, હ્રીં, ક્લિં, સૌં, વગેરે બીજ આગળ પાછળ હોય છે. આ બીજનો અર્થ શબ્દકોશ પ્રમાણે કશો નથી થતો પણ તેનું ફળ અમોઘ હોય છે. ક્લિં બીજને કામબીજ અથવા કામરાજ બીજ કહેવાય છે–સાધકને ઇષ્ટદેવ અથવા ઇષ્ટશક્તિ તરફ સમાકર્ષણ કરી તેનાં વાસના બીજો અથવા કામના બીજોને બાળવાની શક્તિ આ બીજમાં છે. "ઐં" બીજને વાગ્બીજ કહે છે. વાગ્બીજ સરસ્વતીની કૃપા વરસાવે છે. શાસ્ત્ર જ્ઞાન, કવિત્વશક્તિ, વાદ જય, મેધા શક્તિ વાગ્બીજથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાગ્બીજમાં અવિદ્યાનાશ કરીને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રદાન કરવાની શક્તિ છે.

હ્રીં બીજ, મંત્રરાજ કહેવાય છે. તેમાં મનને પ્રસન્નતા, શીતળતા, એકાગ્રતા આપવાનું અપાર સામર્થ્ય ગણાય છે.

આ બીજોને અગ્નિબીજ, ચન્દ્ર બીજ, અને સૂર્ય બીજ પણ કહેવાય છે. હ્રીં બીજ છે. ઐં બીજ સૂર્ય બીજ અને ક્લિં બીજ અગ્નિ બીજ છે. ચન્દ્રનો સંબંધ મન સાથે છે. અષ્ટમીના દિવસે મનની અર્ધ કલા હોય છે. શાક્તો અષ્ટમી વ્રત કરીને અર્ધ મનને ભાગવતીના ચરણારવિંદમાં સમર્પે છે. શાક્તોની પરિભાષામાં અમાવાસ્યા મનની ભગવતીમાં પૂર્ણ સમાધિ છે–તે દિવસે શાક્ત ઉપાસકો બહિરંગ પૂજા કરતા નથી પણ પૂર્ણ અદ્વૈત ભાવથી માનું યજન કરે છે. કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશીમાં મનની અને ચન્દ્રની અર્ધમાત્રા અવશિષ્ટ રહે છે. આ અર્ધમાત્રા જ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, સંહારનું મૂળ કારણ અને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ છે. તેથી કૃષ્ણપક્ષની ચતુદર્શી કે અષ્ટમી શાક્તોનો મોટો ઉત્સવ છે. તેમાં જ મંત્રનું ઉત્કીલન થાય છે.

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર ત્રણ યુગો સુધી મોટા ભાગના મંત્રો સહજમાં સિદ્ધ થતા પણ કલિયુગના રજોગુણી તમોગુણી મનુષ્યો તેનો દુરૂપયોગ ન કરે તે માટે શિવજીએ તે બધા જ મંત્રોનું કીલન એટલે જેમ કમાડમાં આગળિયો દઈ ખીલો ધરબી દઈએ તેમ કરી દીધું છે એટલે મંત્ર જપ પૂર્વે તેનાં ઉત્કીલનની વિધિ કરવી પડે છે. આ માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છે. એક પદ્ધતિ વર્ણમાલા પદ્ધતિ છે તેમાં મંત્રને મૂકી આગળ પાછળ લોમ વિલોમ વર્ણજપ થાય છે.

મંત્રજપમાં 'ન્યાસ' પણ મહત્ત્વની ક્રિયા છે. ન્યાસનો અર્થ શરીરને દિવ્ય મંત્ર મય બનાવવાનું છે. બધી જ ઉપાસનાઓમાં અદ્વૈત ભાવ પ્રધાન છે. "દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત્" દેવ બનીને દેવની આરાધના કરવી. એથી આકાશમાં રહેલા મંત્રોના વર્ણોને સાધક પોતાના અંગોમાં સ્થાપિત કરે તેનું નામ ન્યાસ. ન્યાસના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે. (૧) ઋષ્યાદિન્યાસ જેમાં ઋષિ, છંદ, દેવતા અને વિનિયોગનો ન્યાસ, મસ્તક, મુખ, હૃદય અને સર્વાંગમાં અનુક્રમે ન્યાસ થાય છે. (૨) અંગુષ્ઠાદિ ન્યાસ :– તેમાં અંગુષ્ઠ, તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા, કનિષ્ઠિકા અને કરતલ પૃષ્ઠ હાથના પાછળના ભાગમાં ન્યાસ થાય છે. આ પછી (૩) હૃદયાદિ ન્યાસ થાય છે. તેમાં હૃદય, મસ્તક, શિખા, ત્રણનેત્રમાં અને કવચમુદ્રાથી ન્યાસ થાય છે. આ સિવાય પણ ન્યાસના અંતર્માતૃકા અને બહિર્માતૃકા, તથા ષોઢાન્યાસ થાય છે પણ આ બધી મંત્ર દીક્ષા લીધા વિનાના મનુષ્યોને સમજાવી શકાય નહિ.

મંત્રના જપ માટે માળા બદલાવી શકાય નહિ. વચ્ચેની દોરી તૂટી જાય તો નવી દોરી પરોવી શકાય

નવગ્રહોની ઉપાસના

સંકલન: પ્રા. જનાર્દન જ. દવે

હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ સંપ્રદાયો કર્મના સિદ્ધાંતને માને છે. મનુષ્યને થતાં સુખ દુઃખો, શારીરિક પીડાઓ, માનસિક ઉપાધિઓ પૂર્વજન્મનાં સારાનરસાં કર્મોનું પરિણામ છે. મનુષ્યનાં શરીરના વિવિધ અંગો સાથે કાલપુરુષની કલ્પના કરવામાં આવી છે. બ્રહ્માંડની રચનાનો નાનો નકશો મનુષ્યનું શરીર છે. પૃથ્વીના વિષુવવૃત્તની જેમ આકાશને પણ વિષુવવૃત્ત છે. ઈંદ્રિયોથી દેખાતું વિશ્વ તો સ્થૂળ જગત છે. સ્થૂળ જગતથી પર એક અતીંદ્રિય જગત પણ છે. ભારતીય ઋષિઓ સ્થૂળ પદાર્થોની પાછળ ચૈતન્ય સત્તાનું દર્શન કરી શકતા. સ્થૂળ તત્ત્વનું નામ અધિભૂત છે. પણ અધિભૂતની પાછળ જે ચૈતન્ય શક્તિ કામ કરે છે તેને અધ્યાત્મ કહે છે. આ અધ્યાત્મ સત્તા ધરાવનાર એક વ્યક્તિ-સત્તા પણ તેની સાથે જ હોય છે. મનુષ્યોની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પાછળ પણ અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ તત્ત્વો હોય છે. શરીરના આ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને દેવતા ત્રણ તત્ત્વો પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે સૂર્યદેવતા મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં રહેલા બુદ્ધિતત્ત્વ સાથે સંકળાયેલ છે. સૂર્ય અધિદૈવ, મસ્તિષ્ક અધિભૂત અને બુદ્ધિ અધ્યાત્મ. ચંદ્ર નામનું દેવતા તત્ત્વ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા મન સાથે સંકળાયેલ છે.

જેમ માનવ શરીરોમાં અધિભૂત અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ છે તેમ સૂર્યનું મંડળ તે સ્થૂળ તત્ત્વ, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશથી પ્રેરકત્વ એ તેનું અધ્યાત્મ અને સૂર્યમાં રહેલા હિરણ્મય કેશ, હિરણ્મય વસ્ત્રવાળા દેવ તે તેનું અધિદૈવ તત્ત્વ. નવે ગ્રહોમાં આ પ્રમાણે સ્થૂળ, ચૈતન્ય અને પુરુષાકાર દેવતા સંકળાયેલા રહે છે.

નવે ગ્રહોની ઉપાસના કરનાર તેનાં પુરુષાકાર તત્ત્વ, તેના વાહન, વસ્ત્રો, આયુધો, તેના પ્રદેશ અને ગમતાં દ્રવ્યો સાથે મંત્રને જાણે અને તે પ્રમાણે આરાધના કરે તે વિષમ પરિસ્થિતિમાં આવી ઉપાસનાથી જરૂર લાભ થાય છે. હવે આપણે દરેક ગ્રહોના વિષે વિચારીએ.

(૧) સૂર્ય:— સર્વ ગ્રહોનો આધિપતિ છે. તેઓ કશ્યપ ગોત્રના ક્ષત્રિય છે. કલિંગ દેશના સ્વામી છે. જવા પુષ્પ જેવો લાલરંગ છે. લાલ રંગના વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, બન્ને હાથમાં કમળ છે. તે અતિશય તેજોમય છે. તેનો પુરાણોક્ત મંત્ર છે.

જપાકુસુમ સંકાશં કાશ્યપેયં મહાદ્યુતિં ।
તમોરિં સર્વપાપઘ્નં પ્રણતોસ્મિ દિવાકરમ્ ॥

(૨) ચંદ્ર: રસ અને જલતત્ત્વના અધિપતિ છે. ત્રિચક્ર રથમાં બેસી સુમેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ચંદ્ર શ્વેત રંગના છે. અત્રિગોત્રના છે. દૂધની જેવાં ધવલ વસ્ત્રો, ધોળા રંગના મોટાં મોતીની માળા પહેરે છે. અમૃત ઝરતાં અંગોવાળા છે. તેમનાં નામઃ—સુધા-મૂર્તિ, સુધાહસ્ત, સુધાકર, સોમ, કુમુદપ્રિય, શશી, ચન્દ્રમા, રોહિણીપતિ, આત્રેય, ઈન્દુ વગેરે.

પુરાણોક્ત મંત્ર :

દધિશંખ તુષારાભં ક્ષીરોદાર્ણવ સંભવં ।
નમામિ શશિનં સોમં શંભોર્મુકુટ ભૂષણમ્ ॥

ચંદ્રમાને પ્રસન્ન કરવા બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકરમાં ચંદ્રના ૨૮ નામોનું સ્તોત્ર છે તેનો પાઠ કરવો.

તાંત્રિક મંત્રઃ— ૐ ઐં કલીં સોમાય નમઃ

(૩) મંગળ: ગ્રહોમાં અત્યંત શક્તિશાળી, શૂરવીર, પરાક્રમ આપનાર, ઋણમાંથી મુક્ત કરનાર પણ યુદ્ધ અને કલહકંકાસ કરાવનાર, જન્મકુંડલીમાં પુરુષ કે સ્ત્રીને પાઘડીએ કે ઘાટડીએ હોય તો અનર્થ-કારક મંગળ મહારાજને પૃથ્વીના પુત્ર ગણ્યા છે. મંગળ મહારાજ ભરદ્વાજ ગોત્રના ક્ષત્રિય છે. અવંત પ્રદેશના સ્વામી અગ્નિ સમાન રક્તવર્ણના, રક્તવસ્ત્ર ને રક્તમાળા ધારણ કરનાર, બકરાના રથ પર બેસનારા છે. તેમનાં નામોઃ—અંગારક, શક્તિધર, ધરાપુત્ર, ભૌમ, કુમાર, ધનપ્રદ, ઋણહર્તા, લોહિત, કુજ, વૃષ્ટિકર્તા, વૃષ્ટિહર્તા વગેરે છે.

ભવિષ્ય પુરાણનું શનૈશ્ચરસ્તવરાજ બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકરમાં છે. તેનો પાઠ કરવાથી શનિદેવ પ્રસન્ન થાય છે.

(૮) રાહુ : માત્ર મસ્તક સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલા પણ ઉપાસના માટે સંપૂર્ણ દેહવાળા રાહુ ઘણા વિકટ, ભયંકર છે. પૈઠીનસગોત્રના શૂદ્ર છે, મલય દેશના અધિપતિ છે, શ્યામ રંગના, શ્યામ વસ્ત્રો ધરે છે, સિંહ પર બેઠેલા છે. ચાર હાથમાં તલવાર, ઢાલ, વરદાન, ને શૂલ ધારણ કર્યાં છે.

પુરાણોક્ત મંત્ર :

અર્ધકાયં મહાવીર્યં ચંદ્રાદિત્ય વિમર્દનં ।
સિંહિકા ગર્ભસંભૂતં તં રાહું પ્રણમામ્યહમ્ ।।

તાંત્રિક મંત્ર : ૐ હ્રીં રાહવે નમઃ ।

સ્કંધપુરાણમાં રાહુના નામમંત્રોનું એક સ્તોત્ર છે તે બૃહદસ્તોત્રરત્નાકરમાં છે. તેનો પાઠ કરવાથી રાહુ પ્રસન્ન થાય છે.

રાહુના અન્ય નામો છે : દાનવમંત્રી, સિંહિકાનંદન, અર્ધકાય, સદાક્રોધી, કાલદષ્ટિ, કાલરૂપ, રક્તનેત્ર, મહોદર, ગ્રહરાજ, સુધાપાયી વગેરે.

(૯) કેતુ : જૈમિનિ ગોત્રના શુદ્ર છે. કુશ દ્વીપના અધિપતિ છે. ધૂમાડા જેવો રંગ ને તેવા જ વસ્ત્રો પહેરે છે. ગીધ વાહન છે. બે હાથ છે. એકથી વરદાન આપે છે, બીજામાં ગદા ધરી છે. તેમના નામ છે : કેતુ, કાલ, ધૂમ્રકેતુ, લોકકેતુ, સર્વકેતુ, ભયપ્રદ, રૌદ્ર, રુદ્રપ્રિય, ક્રુરકર્મા વગેરે.

પુરાણોક્ત મંત્ર :

પલાશપુષ્પસંકાશં તારકાગ્રહમસ્તકં ।
રૌદ્રં રૌદ્ર.ભકં ઘોરં તં કેતું પ્રણમામ્યહમ્॥

તાંત્રિક મંત્ર : ૐ હ્રીં કેતવે નમઃ

સ્કંદપુરાણમાં કેતુના પચ્ચીશ નામોનું સ્તોત્ર બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકરમાં છે તેનો પાઠ કરવો.

નવગ્રહોની શાંતિ માટે આંગળીનો સ્પર્શ થાય તેમ નીચેનાં રત્નો પહેરવાથી અનુકૂળતા થાય છે. સૂર્ય=માણેક, ચંદ્ર=મોતી, મંગળ=પ્રવાલ, બુધ=પન્ના, ગુરુ=પોખરાજ, શુક્ર=હીરો, શનિ=નીલકાંતમણી, રાહુ=ગોમેદ, કેતુ માટે વૈડૂર્ય.

પૃષ્ઠ ૪૭થી ચાલુ .

૪. ડૉ. હરિવલ્લભ ચુનીલાલ ભાયાણી.

૫. અરેબીક એન્ડ પર્શીયન ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર. શં. હ. દેશાઈ ઈ. સ. ૧૪૧૩–૧૪૭૨ ના ફારશી શિલાલેખો (અપ્રગટ)

૬. ગિરનાર મહાત્મ્ય. શ્રી દો. પુ. બરોડીયા.

૭. પ્રબંધ ચિંતામણિ ભાષાંતર. શ્રી દુ. કે. શાસ્ત્રી

૮. હીસ્ટોરિકલ ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઓફ ગુજરાત શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય

૯. સ્વાધ્યાય વસંત પંચમી અંક. ઈ. સ. ૧૯૬૮. શ્રી છો. મ. અત્રિ

૧૦ શિશુપાલ વધ. કવિ માઘ.

૧૧ જૂનાગઢ અને ગિરનાર (અપ્રગટ) શં. હ. દેશાઈ. જૂનાગઢ એન્ડ ગિરનાર (અંગ્રેજીના) શં. હ. દેશાઈ.

*

મહાભારતકાર ધર્મનું સારભૂત લક્ષણ આપતાં જણાવે છે કેઃ

श्रूयतां धर्म सर्वस्वं श्रुत्वा चैवा वधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकुलानि, परेषां न समाचरेत् ॥

કોઈ પણ વ્યક્તિને પોતાના સ્વાર્થી હેતુઓ સિદ્ધ કરવા અન્ય કોઈ પણ પ્રાણીને પ્રતિકૂળ હોય તેવું વર્તન કરવાનો હક નથી.

ઉલ્લેખો સ્કંદ પુરાણમાં મળે છે. સ્કંદ પુરાણમાં સાત ખંડો છે (૧) માહેશ્વર, (૨) વૈષ્ણવ, (૩) બ્રાહ્મ, (૪) કાશી (૫) અવન્તી (૬) નાગર (૭) પ્રભાસ. બધા પુરાણો કરતાં સ્કંદ પુરાણની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ભારતના વિવિધ પ્રદેશોનાં સ્થાન મહાત્મ્યો જ લેખકના ધ્યાનમાં મુખ્યપણે છે. કથાઓ તો તેના સંદર્ભોમાં આવે છે. વળી સ્કંદ–કાર્તિકના તીર્થો કે કથા તેમાં થોડા જ પ્રમાણમાં છે પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવનાં જ ચરિત્રો–તીર્થો વિસ્તારથી વર્ણવાયાં છે. આ સાત ખંડોમાંથી 'પ્રભાસ ખંડ''માં સૌરાષ્ટ્રનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

પ્રભાસખંડ–તીર્થ મહિમા :–

બ્રહ્માંડમાં સાડાત્રણ કરોડ તીર્થોમાંથી પ્રભાસ 'ગુપ્ત'–'દિવ્ય' તીર્થ છે. પ્રભાસનું શિવલિંગ અગ્નિ મંડળ મંડિત છે. તેમાંથી જ ઈચ્છા જ્ઞાન ક્રિયા શક્તિઓ પ્રગટ થઈ છે. સોમનાથનું શિવલિંગ પહેલાં સ્પર્શ લિંગ હતું. દરેક બ્રહ્માના સમયમાં તેનાં નામો બદલાય છે. અત્યાર સુધીમાં મૃત્યુંજય, કાલાગ્નિરુદ્ર, અમૃતેશ, અનામય, કૃત્તિવાસ અને ભૈરવનાથ નામો પછી અત્યારના શતાનંદ નામના બ્રહ્માના સમયમાં સોમનાથ નામ છે. સોમેશ્વર ચાર દિશાના ભૈરવોમાંથી પશ્ચિમ ભૈરવ છે. ચંદ્રને ક્ષય રોગ લાગુ પડયા પછી સોમેશ્વરની ઉપાસનાથી ક્ષય રોગ મટયાની કથા આપી છે. ચંદ્રે કૈલાસપર્વત જેવું ઊંચું ને સ્ફટિક ધવલ મંદિર બનાવી બ્રાહ્મણોને ઉપાસના સોંપ્યાની કથા આપી છે. કૈલાસ પર્વત પાસે સ્વયંપ્રભા નગરની ગંધર્વસેના નામની કન્યાને સૌંદર્યના અતિ અભિમાનથી કોઢ થયાની અને સોમનાથની આરાધનાથી કોઢ મટયાની વાત છે.

પ્રભાસની યાત્રા બ્રાહ્મી, વૈષ્ણવી, રૌદ્રી ત્રણ પ્રકારની છે. વૈશાખ ચતુર્દશીના દિવસે બધાં જ તીર્થો પ્રભાસમાં આવે છે. પ્રભાસમાં બ્રહ્મા ૨૪ તત્ત્વો સાથે, વિષ્ણુ ૨૫ તત્ત્વો સાથે અને શિવજી ૩૬ તત્ત્વો નિવાસ કરે છે. દક્ષિણ સમુદ્રથી ઉત્તરમાં કારવેશ્વરી સુધીનો જે ભાગ છે તે ત્યાંના અધિષ્ઠાતા સૂર્યનારાયણની પ્રભાથી ચમત્કૃત છે માટે સમગ્રક્ષેત્રનું નામ "પ્રભાસ" છે.

પ્રભાસનાં મંદિરો–દેવતાઓ :–

સરસ્વતી, હિરણ્યા અને સાગર સંગમમાં સ્નાન–શ્રદ્ધાનો મહિમા છે. પાસે દેવમાતા, ભંગીશ્વર, નાગસ્થાન વર્ણવેલાં છે. કપર્દી નામના ગણપતિ, કપિલેશ્વર, ભૈરવેશ્વર, સૂર્ય, દશરથેશ્વર, સાવિત્રી, દૈત્યસૂદન વિષ્ણુ, યોગેશ્વરી વગેરે તીર્થો છે. પ્રાચી સરસ્વતીમાં સ્નાન, તીર્થશ્રાદ્ધ અને મરણનો મહિમા છે.

પ્રભાસતીર્થના દેવોની કથાઓ :

ચંદ્રના ક્ષયરોગ નિવારણ અને સ્વયંપ્રભાના કોઢ નિવારણની કથાઓ ઉપર ઉલ્લેખી. પ્રભાસના સોમેશ્વરનાં દર્શનથી અસંખ્ય જીવોને મુક્તિ મળતી જોઈ દેવોએ શિવજીને પ્રભાસ તીર્થ અને શિવલિંગ ગુપ્ત રાખવા વિનંતિ કરી–પણ તેમણે અસામર્થ્ય બતાવતાં દેવોએ ઉમાને કંઈક કરવા વિનંતિ કરી. ઉમાએ કપર્દી નામના ગણપતિને સોમેશ્વર તીર્થમાં મોકલી આપ્યા. તેમણે સોમનાથના યાત્રાળુઓને વિઘ્ન કરવાનું શરૂ કર્યું.

રાજા દશરથે અપુત્ર હોવાથી પ્રભાસમાં દશરથેશ્વર શિવની ઉપાસના કરી અને શિવે પ્રસન્ન થઈ તેમને રામ જેવા અવતારી પુત્ર થવાની કથા આપી છે.

ચ્યવનમુનિ પ્રભાસમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. શર્યાતિ રાજાની પુત્રી સુકન્યાએ ચ્યવનમુનિના નેત્રોમાં સળી ઘોંચી દીધી–પાછળથી સુકન્યાએ ચ્યવનમુનિ સાથે લગ્ન કરીને તેમને અશ્વિનીકુમારો દ્વારા પુનઃયૌવન આપ્યાની કથા પણ મળે છે.

સત્યવાન અને સાવિત્રીની કથા કોણ ન જાણતું હોય? સ્કંદ પુરાણના પ્રભાસખંડમાં નોંધ છે કે અશ્વપતિ રાજાએ પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં સાવિત્રી તીર્થમાં ઉપાસના કરતાં સાવિત્રી પ્રગટ થયાં જે રાજાને ત્યાં પુત્રી રૂપે જન્મ્યા. આ પછી સત્યવાન–સાવિત્રીની કથા સવિસ્તર વર્ણવી છે.

પ્રભાસખંડમાં દ્વારકાતીર્થ મહિમા :

પ્રભાસખંડના પેટા વિભાગ દ્વારકાખંડમાં દ્વારકા મહિમા વગેરે વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. ભગવાન

મથુરા, મધુવન (વ્રજ), દ્વારિકા, શ્રીરંગધામ, પુલહાશ્રમ (ગંડકી પાસે) આ પાંચ સ્થળે આજે પણ ભગવદ્દર્શન અધિકારીઓને થાય છે. આ પાંચ સ્થળોમાં દ્વારિકાનો સમાવેશ થયો છે. ભાગવતના નવમ સ્કંધમાં સૂર્ય, ચંદ્ર વંશના રાજાઓનું સવિસ્તર ચરિત્ર છે.

આનર્ત અને રેવત :–

નારાયણથી બ્રહ્માજી થયા. બ્રહ્માજીથી કશ્યપ થયા. કશ્યપને અદિતિથી સૂર્યનારાયણ થયા. સૂર્યનારાયણને શ્રાદ્ધદેવ મનુ થયા. આ મનુ મહારાજના ઈક્ષ્વાકુ, નૃગ, શર્યાતિ, દિષ્ટ, ધ્રુષ્ટ, કરૂષક, વગેરે જે ૧૦ પુત્રો થયા તેમાં શર્યાતિ રાજા વલભીમાં નિવાસ કરતા એવો પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. આ શર્યાતિ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં રહેતા હશે એની સ્પષ્ટ સાબિતી એ છે કે શર્યાતિનો પુત્ર આનર્ત થયો. સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશનું પ્રાચીન પૌરાણિક નામ આ આનર્ત પરથી જ "આનર્ત" પડયું હતું. સ્કંદપુરાણે દ્વારિકા–પ્રભાસની આખી ભૂમિને "આનર્ત" કહી છે. આનર્તનો પુત્ર રેવત થયો. આપણા ગિરનારનું પ્રાચીન નામ રૈવતક છે તે રેવત પરથી હોઈ શકે. આ રેવતે સમુદ્રમાં 'કુશસ્થલી' (પાછળથી દ્વારિકા) નગરી વસાવી.

સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત

રેવતનો પુત્ર થયો કકુદ્મિ. તેને રેવતી નામની કન્યા હતી. તેને કયા વર સાથે પરણાવવી એમ પૂછવા તે રેવતીને લઈ બ્રહ્મલોકમાં ગયો. ત્યાં ગંધર્વોનું સંગીત ચાલતું હોવાથી તેને ક્ષણવાર બેસવું પડયું. ત્યારબાદ તેણે પ્રણામ કરી પોતાના આગમનનું કારણ બ્રહ્માજીને જણાવ્યું. બ્રહ્માજી હસી પડયા. તેણે કહ્યું–"રાજન્. તમે જે વરનાં નામ લઈ આવ્યો છો તે તો શું પણ તેનમા પુત્ર, પૌત્રો, કે વંશનું પણ અત્યારે નામનિશાન નથી. અત્યારે તો પૃથ્વી પર દ્વાપર ચાલે છે તેમાં યદુવંશમાં શેષાવતાર બલરામને તું તારી કન્યા પરણાવ." આમ ભાગવતમાં સૌરાષ્ટ્રના કકુદ્મિ–રેવતીના સંદર્ભમાં આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત ભાગવત આપે છે-પૃથ્વી અને બ્રહ્મલોકની કાળગણના સાપેક્ષ બતાવી છે.

દ્વારકા નિર્માણ

દસમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધમાં મથુરા પર સત્તર વાર જરાસંધના આક્રમણ નિષ્ફળ ગયા પછી અઢારમી વાર જરાસંધને કાલયવને સંયુક્ત આક્રમણ કર્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રમાં બાર યોજનનું એક અદ્દભુત નગર (દ્વારિકા) વસાવ્યું જેમાં વિશ્વકર્માનું કારીગરી કૌશલ્ય દેખાય છે. તેમાં ઘરોની બાંધણીને અનુસરીને રાજમાર્ગો, સામાન્ય માર્ગો અને શેરીઓ રચેલી હતી. દૈવી વૃક્ષો ને વેલીઓવાળા ઉદ્યાનો ને વિચિત્ર ઉપવનો હતા. સુવર્ણનાં શિખરોવાળા સ્ફટિકનાં ભવનો, દ્વારો હતા. રૂપા અને પિત્તળના કોઠાઓ હતા. મોટા મરકત મણિઓની જમીનવાળા સોનાના ઘરો ઉપર રત્નકલશો ચળકતા હતા. ત્યાં ઈંદ્રે સુધર્મા સભા મોકલી હતી. આ દ્વારિકામાં જ શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવા પારિજાત વૃક્ષ સ્વર્ગમાંથી લઈ આવેલા.

મુચકુંદની કથા :–

શ્રી કૃષ્ણે કાલયવનનો વિનાશ રૈવતક (ગિરનાર)-ની ગુફામાં સૂતેલા મુચકુંદ પાસે કરાવ્યો. અને મુચકુંદને હવે પછીના જન્મમાં દ્વિજજન્મમાં પરમભક્તિ મળશે તેવું વરદાન આપ્યું. ભાગવતની આ વાતના સંદર્ભમાં જનશ્રુતિ છે કે નરસિંહ મહેતા જ પૂર્વજન્મમાં મુચકુંદ રાજા હતા-મુચકુંદ રાજા પર્વતની ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમણે આશ્ચર્ય જોયું કે પૃથ્વીપર મનુષ્યો, પશુઓ, વનસ્પતિઓનાં કદ નાનાં બની ગયેલાં. આપણું વિજ્ઞાન અને ઈતિહાસ પણ આ વાતની સાક્ષી આપે છે કે પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પ્રાણીઓ અતિ વિશાળકાય હતા–ધીમે ધીમે તેના કદ ઘટતાં ગયાં.

અહીં દ્વારિકામાં જ નારદે શ્રીકૃષ્ણનાં સર્વ રાણીઓનાં ભવનોમાં દર્શન કરેલાં. દ્વારિકામાં જ સ્યમંતકમણિ લઈને અક્રુર કાશી ચાલ્યા જતાં બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડેલો એવી પણ વાત છે. દ્વારકામાં જ સુદામાનો સત્કાર કરી તેને ઐશ્વર્યદાન કર્યાની, અને બલરામે રૈવતક પર્વત પર દ્વિવિદ નામના સમગ્ર પ્રદેશને ત્રાસ આપનારા વાનરનો વધ કર્યાની કથા આપી છે.

શાલ્વનું સૌભ વિમાનદ્વારા સૌરાષ્ટ્ર પર આક્રમણ :–

શિશુપાલનો મિત્ર શાલ્વ નામનો રાજા હતો. તેને યાદવોએ પરાજિત કરેલો તેથી પૃથ્વીને યાદવ રહિત

પાશુપત મત

ડૉ. પ્રવીણ પરીખ

પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથ પાશુપત મતનું અગત્યનું કેન્દ્ર હતું. ક્ષત્રપો અને મૈત્રકોના સમયમાં આ મતનો વિકાસ થયો હતો, પરંતુ સમય જતાં આ મત તેની ગૂઢ અને વિચિત્ર સાધના-પદ્ધતિને કારણે લોકપ્રિયતા ગુમાવતો ગયો. આજે સૌરાષ્ટ્રમાં પાશુપત મતને માનનારી-જાણનારી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ મળી આવે છે. અહીં આ પ્રાચીન મત વિશે ટૂંકો પરિચય આપવો અભિપ્રેત છે.

પાશુપત મતમાં પાંચ પદાર્થો માનવામાં આવ્યા છે-કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ અને દુઃખાંત.

કાર્ય-જે પદાર્થો પરતંત્ર હોય તેમને 'કાર્ય' કહેવામાં આવે છે. જીવ અને જડ બંને પરતંત્ર (પરમેશ્વરને આધીન) હોવાથી તેમનો કાર્યમાં સમાવેશ થાય છે. જીવ અનેક વિષયોમાં ફસાયેલો હોવાથી તેને 'પશુ' કહેવામાં આવે છે. જીવ બે પ્રકારના હોય છે-મળયુક્ત અને નિર્મળ. શરીરેન્દ્રિય સાથે બંધાયેલ જીવ મળ-યુક્ત છે. જ્યારે શરીરેન્દ્રિય-રહિત જીવ નિર્મળ છે.

કારણ-બધી વસ્તુઓના કર્તા, ધર્તા અને હર્તા તત્વને 'કારણ' કહેવામાં આવે છે. મહેશ્વર જ 'કારણ' છે. મહેશ્વર એક હોવા છતાં ગુણ અને કર્મના ભેદો વડે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. તે સ્વતંત્ર, ઐશ્વર્યયુક્ત, આદ્ય, એક અને કર્તા છે. તે અનુગ્રહ-શક્તિ પણ ધરાવે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાની નિરતિશય શક્તિઓ ધરાવતા હોવાથી સર્વ શક્તિમાન મહેશ્વર 'પતિ' પણ કહેવાય છે. મહેશ્વરની ઈચ્છાથી જીવોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સ્થાન-શરીર, વિષયેન્દ્રિયો વગેરે મળે છે.

યોગ-ચિત્ત દ્વારા મહેશ્વર સાથે જીવનનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાના સાધનને 'યોગ' કહે છે. યોગ બે પ્રકારના છે-ક્રિયાયુક્ત અને ક્રિયાહીન. ક્રિયાયુક્ત યોગમાં અક્ષરો અને મંત્રોના જાપ તથા ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે ક્રિયાહીન યોગમાં અનુભવ કે તત્વજ્ઞાન અને એકાંત ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે. પાતંજલ યોગનું ફળ કૈવલ્યપ્રાપ્તિ છે, જ્યારે પાશુપત યોગનું ફળ દુઃખ-નિવૃત્તિની સાથો-સાથ પરમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ પણ છે.

વિધિ- વિધિ દ્વારા જ મહેશ્વરને પામી શકાય છે. વિધિના મુખ્ય અને ગૌણ એવા બે ભેદ છે. મુખ્ય વિધિને 'ચર્યા' કહેવામાં આવે છે. તેના વ્રત અને દ્વાર નામના બે પ્રકાર છે.

ભસ્મ-સ્નાન, ભસ્મ-શયન, ઉપહાર, જપ અને પ્રદક્ષિણા એ પાંચ વ્રત છે. સાધકે તેનું ચુસ્ત-પણે પાલન કરવું અનિવાર્ય છે. લકુલીશે પોતાના શિષ્યોને ત્રિકાળ ભસ્મ-સ્નાનનો અને ભસ્મ-શયનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો પાંચ વ્રતોમાં 'ઉપહાર'નું વિશેષ મહત્ત્વ છે. હાસ, ગીત, નૃત્ય, હુડુક્કાર, નમસ્કાર અને જપ-આ ૭ ઉપહાર-ક્રિયાઓ છે. કંઠ અને ઓષ્ઠ વડે હા ! હા ! હા ! કરીને અટ્ટહાસ્ય કરવું, સંગીતના નિયમો અનુસાર મહેશ્વરના ગુણ ગાવા, નાટયશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર હાવભાવ કરીને હાથ-પગ અને અવયવો હલાવીને નૃત્ય કરવું, જીભ અને તાળવાના સંયોગથી હુડુક્કાર કરીને બળદની માફક ભાંભરવું, સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરવા અને જપ કરવા એ મહેશ્વરને રિઝવવા માટેની અગત્યની પૂજા-વિધિ છે.

દ્વાર-ચર્યાઓમાં ૭ ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે, જેમ કે, જાગ્રત અવસ્થામાં ઉંઘતી વ્યક્તિના જેવી ચેષ્ટા કરવી, (ક્રાથન), કંપ-વા થયેલી વ્યક્તિની માફક શરીરનાં અંગોને કંપાવવાં (સ્પંદન), ખોડંગાતા ચાલવું (મંદન), કોઈ સુંદરીને જોઈને પોતે પ્રેમાસક્ત છે તેમ દર્શાવવા માટે કામીજન જેવી ચેષ્ટાઓ કરવી (શૃંગારણ), લોકો જે કાર્યોની નિંદા કરતા હોય તેવાં કાર્યો અવિવેકી માણસની જેમ કરવાં (અવિતત્કરણ) અને પરસ્પર વિરોધી અને નિરર્થક વાતો કરવી (અવિતદ્દભાષણ).

ચર્યાની સહાયક-વિધિને ગૌણ વિધિ કહેવામાં આવે છે. ભિક્ષાન્ન ભોજન, ઉચ્છિષ્ટ ભોજન વગેરે પછી શરીર અપવિત્ર બનતું હોવાથી ભસ્મનું 'અનુ-

ગણેશ–પૂજા

પ્રા. અનંત વ્યાસ

હિન્દુ–દેવદેવીઓમાં અતિ લોકપ્રિય દેવ તરીકે ગણેશ–અથવા ગણપતિનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. અઢારે વર્ણના લોકો એક યા બીજા સ્વરૂપે શ્રી ગણેશની પૂજા કરે છે અને તેનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. દરેક શુભ કાર્યમાં, પછી તે વિવાહ હોય કે વાસ્તુ, ગણપતિને પ્રથમ સમરવામાં આવે છે. ગમે તેવા ગરીબ ઘરમાં પણ ગણપતિની નાનકડી મૂર્તિ અને તે માટેની ચોક્કસ જગા રાખવામાં આવે છે. આજે પણ ઘણાં ઘરોમાં સંધ્યાકાળે ગણપતિ પાસે દીપ કર્યા પછી જ ઘરમાં દીવાબત્તી કરવામાં આવે છે. આમ ગણપતિ–પૂજા એક એક પ્રકારની સંસ્કાર–પૂજા બની ગઈ છે. લોક-બોલીમાં ગણેશના પ્રથમ પૂજનનું મહત્ત્વ એટલું વસી ગયું છે કે સારા કામની શરુઆત માટે કામના 'શ્રી ગણેશ કર્યા' તેમ બોલાય છે:

હાથીનું મસ્તક ધરાવતા આ દેવની પ્રથમ પૂજા ક્યારે અને કઈ રીતે શરુ થઈ તે વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. જ્યારે વેદકાળના ઈતર દેવોમાં પ્રજાપતિ બ્રહ્મા તરીકે આરાધાયા, સૂર્યની ઉપાસના ચાલુ હતી, તે વખતે શ્રી વગેરે દેવીઓ તથા સ્કંદ અને ગણેશ–ગણપતિ–અથવા વિનાયક જેવા દેવોની આરાધના થવા લાગી હતી તેમ શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી નોંધે છે.[૧] ગણપતિ પૂજાનો કદાચ આ વહેલામાં વહેલો ઉલ્લેખ છે. ત્યારબાદ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં ગણેશ અને તેની માતા અંબિકાની પૂજાનું વર્ણન મળે છે[૨] આમ છતાં આ દેવની ઉત્પત્તિ અંગેની કથા તો મહાભારત, મત્સ્ય–પુરાણ, વાયુ પુરાણ, વરાહ–મહાપુરાણ વગેરે પુરાણોમાંથી મળે છે.

ગુજરાતી (રા. ભા. પ્રકાશિત) મહાભારતના એક સંપાદક શ્રી કરુણાશંકર શાસ્ત્રી નોંધે છે કે 'દેવોના નામોમાં એક નામ વૃંદારક પણ છે. આ વૃંદ શબ્દ સમૂહ–વાચક છે જે ખૂબ સંઘબળવાળા હોય તેને વૃંદારક કહેતા. દેવોના આવા અનેક સંઘો હતા. એક ગણમાં રહેતા આ બધા દેવો 'ગણશ:' કહેવાતા. અથવા 'ગણદેવ' તરીકે ઓળખાતા. ગણોમાં કેટલાક પેટા વિભાગો પણ હતા. आदित्याः द्वादशः प्रोक्ताः જેવા શ્લોકમાં ગણોના પેટાવિભાગો સ્પષ્ટ રીતે જાણવા મળે છે. તે અનુસાર બાર આદિત્ય, દશ વિશ્વદેવ, આઠ વસુ, ઓગણ–પચાસ અનિલ, બાર સાધ્ય ને અગિયાર રુદ્ર એટલા ગણના પેટા પ્રકાર હતા.[૩] આવા જ એક પેટા વિભાગમાં વિનાયક–ગણનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આવા દરેક નાના યા મોટા ગણો પોતાના ગણનું સુચારુ સંચાલન થાય તે માટે એક મુખી ચૂંટતા. ગણશ : કે સંઘશ : રહેવાનું એટલે ખાનપાન, ઉપભોગ, વરવું, પરણવું, આદિ આ ગણદેવો સંઘ સાથે કરતા. આવા દરેક સંઘના મુખીને ગણપતિ કહેવાતો. કેટલાક ગણો નાના હોવાથી ગણના મુખીઓ તમામ ગણના યોગ્ય સંચાલન માટે એક અધિનાયકની પસંદગી કરતા. જે 'ગણેશ' અથવા 'ગણાધિપતિ' તરીકે ઓળખાતો. ગણેશની આજ્ઞા વિના ગણો કંઈ કરી શકતા નહિ. ગણેશને તેના કાર્યમાં ગણના મુખીઓ, અર્થાત્ ગણપતિ મદદ કરતા. જે તેમને મદદ કરતા તેવા ગણોને ગણેશ મદદ કરતો. પણ જે તેનો વિરોધ કરતા તેઓના કાર્યમાં મુશ્કેલીઓ અથવા વિઘ્નો પણ ઊભા કરતો. આથી જ ગણેશનું બીજું નામ વિઘ્નહર્તા ઉપરાંત વિઘ્નકર્તા પણ છે.[૪] સમય જતાં આ ગણપતિ અને ગણેશ અથવા ગણાધપતિ વચ્ચેની ભેદ–રેખા આછી થતી ગઈ. અને ગણેશ તથા ગણપતિ એક જ વ્યક્તિ છે તેમ મનાવા લાગ્યું હશે.

---

૧. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી; 'પ્રાચીન ભારત' ભા. ૧ પૃ. ૮૩

૨. ગૌ. હિ. ઓઝા. 'મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ'

૩. શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર–મહાભારત-(સંપાદક) સસ્તું સાહિત્ય. પૃ. ૨૩૧

૪. શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર સં. મહાભાત સસ્તુ. સા. આવૃતિ પૃ. ૨૩૧

પાણીમાં પડયા. અને તેમાંથી હાથીના મુખવાળા, કાળા અને તમાકુના રંગવાળા અનેક વિનાયકો ઉત્પન્ન થયા. બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે દેવોના કાર્યોમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરનારને સજા કરવા માટે મહાદેવે આ વિનાયકોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. ત્યાર–પછી બ્રહ્માએ મહાદેવને વિનંતી કરી કે આ કુમારને વિનાયકોના ઈશ બનાવો. 'તે ઉપરથી મહાદેવે કહ્યું:' તમે વિનાયક છો. તમે વિઘ્નહર છો, તમારું નામ ગણેશ છે. વિનાયક ગણના તમે ઈશ છો. સૂર્ય, અગ્નિ અને વાયુના અંશવાળા અને તેમની શક્તિને લીધે મોટા દેહને ધારણ કરનારા, પરાક્રમી પ્રચંડ અને ક્રુર–દષ્ટિવાળા આ સર્વ વિનાયકો તમારા ભૃત્યો થશે. આપ દેવતાઓમાં યજ્ઞ–કાર્યોમાં અગ્રપૂજા પ્રાપ્ત કરશો. આપની અગ્રપૂજા નહિ કરનારા સર્વજનોની કાર્યસિદ્ધિનો આપ વિનાશ કરી શકશો.'[1]

ગણેશના જન્મની આ વિવિધ કથાઓ દ્વારા શંકર સાથે ગણેશનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન પણ તારવી શકાય કે હિમાલયમાં વસતી કોઈ વિચિત્ર આકૃતિ ધરાવતી જાતિઓનું મિલન થયું હશે. ને એ જાતિના અધિપતિની સત્તા એટલી વ્યાપક બની હોય કે જેથી સ્થૂળ અર્થમાં તેની પૂજા થવા લાગી હોય. જે કાળાન્તરે પ્રતીક–પૂજામાં પલટાઈ ગઈ હોય. પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને અનેક સુભાષિતોમાં ગણપતિની વિવિધ રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એક સુભાષિતમાં 'दन्ताच्चलेन धरणातलमुन्नमय्य–पाताल-केलिषु धृताद्दि वराह–लालम्'[2] 'જેમણે પોતાની દાંતની અણી વડે ધરતી ઊંચકી છે તેથી, જાણે કે ગણપતિ આદિવરાહની લીલા કરી રહ્યા છે.' તેનું વર્ણન છે. ગણેશના સ્વરૂપ અંગે' तं नइः वपुपि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं मह તથા ગણેશના રંગ અંગે त्रिभुवनविघ्न ध्वंसी करिकल्पः कश्चिदरुणिमा जयति' જેવા સુભાષિતો મળે છે.[3]

ગણેશની સ્તુતિ વિવિધ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે તાંત્રિક સાધના માટે પણ ગણપતિનો સાધનામંત્ર તથા ગણપતિ ગાયત્રીનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. ગણેશની સાધના માટે તંત્રશાસ્ત્રમાં કેટલાક મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. પુત્રપ્રાપ્તિ, કીર્તિ તથા સંપત્તિ માટે ગણપતિની સાધના કરવામાં આવે છે. આ વિધિ માટે ભાદરવા સુદ ચોથનો દિવસ યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. આ દિવસે ગણેશની સ્થાપના કરી, 'ॐ गणपत्यये तोग्राय भुजंगाय वरदाय सर्वजनाय वह्नि प्रियाय नमः' એ મંત્રનો જાપ કરવામાં આવે છે[4] ગણેશગાયત્રીમાં धिमहि શબ્દ પછી तन्नोदंति શબ્દ ઉમેરવામાં આવે છે. ॐ वक्रतुंडाय हुम्[5] જેવા મંત્રો જાપ કરવા માટે સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

ગણેશનો જન્મ–દિવસ ભાદરવા સુદ ચોથ ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વૈશાખ સુદ ચોથ ગણેશ–ચોથ ગણાય છે. ગણપતિ ચોથ સાથે જોડાએલી કિંવદંતી પ્રમાણે દેવોની સભામાં લાંબા પેટવાળા, મોટી સૂંઢવાળા ને ઊંદર ઉપર બેઠેલા ગણપતિને આવતા જોઈ ચંદ્ર હસી પડયો. આથી ગણેશે ચંદ્રને શાપ આપ્યો કે, આજના દિવસે તારું મોઢું કોઈ નહિ જુવે' અને કદાચ આજ કોઈ ચંદ્ર–દર્શન કરશે તો તેનાપર ચોરીનું આળ ચઢશે.' એમ કહેવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે ચંદ્ર–દર્શન કરતાં સ્વમંતક–મણિની ચોરીનું આળ તેના પર ચઢેલ.

ગણેશ–પૂજા વ્યવસ્થિત શરૂ થવાનો કોઈ ચોક્કસ સમય મળતો નથી. સામાન્યત: એમ મનાય છે કે 'ગણેશની પૂજા ઈસુની પાંચમી સદીની આસપાસ શરૂ થઈ હશે. ચોથી શતાબ્દી પૂર્વેની કોઈ ગણપતિની મૂર્તિ મળતી નથી. તેમ જ શિલાલેખોમાં પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ઈલોરાની ગુફાઓમાં કેટલીક દેવીઓની મૂર્તિ સાથે ગણેશ દેખાય છે.[6] આજ

---

૧ 'વરાહ મહાપુરાણ' પૃ. ૬૦

૨ સુભાષિત રત્ન ભાંડાગાર પૃ. ૩

૩ એજન પૃ. ૪

૪ નારદ મહાપુરાણ પૃ. ૪૮૩

૫ નારદ મહાપુરાણ પૃ. ૪૮૪

૬ ભાંડારકર રા.–ગો. "વૈષ્નવીઝમ્ શૈવિઝમ્ એન્ડ અધર માઈનર રીલીજીયસ સીસ્ટમ; પૃ. ૧૪૭

ગળેલ છે. ગણપતિની આ મૂર્તિઓ અને ગણેશ–મંદિરો વિવિધ સ્વરૂપનાં મળે છે.

ભારતમાં ગણેશ–મંદિરોની સ્થાપના પણ ગુપ્ત સમય દરમિયાન જ થઈ ગઈ છે. ઈ. સ. ૮૬૨ ના ઘાટિમાલાના સ્તંભ ઉપર શ્રી ગણેશની ચાર મૂર્તિઓ ચારે દિશામાં મુખ રાખી બેઠેલી મળી છે.[૧] અનુ ગુપ્તકાળમાં ગણેશની પૂર્ણ કદની પ્રતિમાઓ કોતરાયેલી મળે છે. સાથોસાથ ગણેશના અલગ–મંદિરો પણ બંધાવા લાગ્યાં હતાં. આમાં ઉત્તરેશ્વર ગૌરીશંકર તથા ગણેશના ખંડિત મંદિરો છે.[૨] આજ યુગનું અર્વાચીન મહાબલિપુરમ્ નજીક આવેલ ઉત્તરના ડુંગરોમાં કંડારાએલ વરાહ ગુફાની બાજુમાં ગણેશ–રથનું કોતરકામ મળી આવેલ છે. તેનું શિખર ત્રણ મજલાનું છે. અને ગર્ભગૃહમાં પ્રથમ શિવલિંગનું હતું ત્યાં હાલમાં ગણેશની મૂર્તિ પધરાવેલ છે.[૩]

દસમી શતાબ્દી પછી શિલ્પ–કૃતિઓ કદમાં તેમજ રૂપાંકનમાં મંદિર સ્થાપત્યનું વધારેમાં વધારે મહત્ત્વનું અંગ બનતા જાય છે. મુખ્યદેવ–પ્રતિમાના રૂપાંકનમાં ગ્રીક–શૈલીની ઓજસ્વિતા તથા ગતિશીલતા પ્રવેશે છે. ભુવનેશ્વરના બહારના ગોખલામાં કાર્તિકેય, ગણેશ તથા મહિષાસુરમર્દિનીની પૂરા કદની પ્રતિમાઓ આ સર્વ લક્ષણોને સવિશેષ દેખાડે છે.[૪] આમ છતાં ભારતમાં મળતી ગણેશ પ્રતિમાઓ કરતાં ભારત બહાર મળતી ગણેશની મૂર્તિઓ અનેક વિભિન્નતાઓ ધરાવે છે.

સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ગણપતિના મંદિરોનો ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રાચીન–કાળમાં પ્રભાસમાં સોમનાથ પાસે કદર્પી –વિઘ્નેશ ગણપતિનું સ્થાન હતું. એ જ પ્રમાણે વરુણેશ્વર પાસે જળવાસ ગણેશ, નાના દરવાજા પાસે કદર્પી ગણેશ, અને ત્રીજા પુષ્કરમાં કુંભોદર ગણેશના મંદિરો છે. આ કુંભોદર ગણેશની મૂર્તિ હાલમાં જૂનાગઢના મ્યુઝીયમમાં છે,[૫] અગિયારમી સદીમાં સહસ્રલિંગ તળાવની આસપાસ ગણેશ, કાર્તિકેય અને સૂર્યની દેરીઓ હતી[૬] પછીના યુગમાં ગણેશ-પૂજા ઘર–ઘર પથરાયેલ પૂજા બની ગઈ. ગણેશ પૂજા સાથે સંકળાયેલી એક કથા પણ ત્યાર પછીના યુગમાં મળે છે. આ કથા પ્રમાણે ભાવનગર વિભાગમાં તળાજા તાલુકામાં દેવલી–ઈસોરા નામે ગામ આવેલાં છે; તેની નજીક એક ટેકરી છે. તેના ઉપર શ્રી ગણેશનું એક મંદિર આવેલ છે. કહેવાય છે કે ગૌરીવ્રત નિમિત્તે સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયેલી ચાર બહેનપણીઓ સમુદ્રમાં આ મૂર્તિ જોઈને ઉપાડી લાવી. અને આ ટેકરી ઉપર સ્થાપના કરી. પાછળથી કોઈ સખાવતી શેઠે ત્યાં મંદિર ચણાવી આપ્યું. ઈસોરા ગામના બારોટ લોકોને આ સ્થાન માટે ભારે ભક્તિભાવ છે.[૭]

ગુજરાત બહાર મધ્ય પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં ગણેશ–પૂજા પ્રચારમાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં તો ગણપતિ મહોત્સવ ત્યારે ધામધૂમપૂર્વક યોજાય છે. ઘરે ઘરે ગણપતિની પધરામણી કરવામાં આવે છે. લગભગ આઠ દિવસ આ પૂજા–ચાલે છે. છેલ્લા દિવસે ગણેશની મૂર્તિનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે. મોટાં મોટાં સરઘસ કાઢવામાં આવે છે. લોકમાન્ય તિલકના પ્રભાવે ગણપતિ–ઉત્સવ મહારાષ્ટ્રનો રાજ્ય-વ્યાપી ઉત્સવ બની ગયો છે.

વિદેશોમાં મળતી ગણેશની મૂર્તિઓ પણ નોંધપાત્ર છે. આમ પિત્તળ ઉપર, આરસપહાણ કે ચૂનાના પથ્થર ઉપર કોતરાએલી મૂર્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાં કેટલીક મૂર્તિઓ ઊભેલા, બેઠેલા કે નૃત્ય કરતા ગણપતિની પણ મળે છે. નેપાળમાં ઈ. સ. ૧૩૯૦ ની સાલ ધરાવતી ગણપતિની મૂર્તિ મળે છે. તેમાં ગણેશ નાગ–છત્રી નીચે બેઠેલા દેખાય છે. આ મૂર્તિએ સર્પનું યજ્ઞોપવિત ધારણ કર્યું છે તથા સર્પના કેયુરો પણ છે. તેમણે તૂટેલો દાંત, મીઠાઈનો થાળ તથા કુહાડી

---

૧. ઓઝા ગૌ. હિ. મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ' પૃ.

૨. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી 'પ્રાચીન ભારત' પૃ. ૧૪૪

૩. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પ્રાચીન ભારત. પૃ. ૨૯૪

૪. એજન પૃ. ૧૫૮

૫. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ 'પ્રભાસ અને સોમનાથ' પૃ.૪૮૦

૬. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી 'પ્રાચીન ભારત' પૃ. ૧૩૮

૭. નંદલાલ દેવલુક 'બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા' પૃ. ૧૭૭

હાથ વિવિધ મુદ્રાઓ બતાવતા હોય છે. તિબેટ અને મધ્ય-ભારતમાંથી મળેલ ગણેશની મૂર્તિ વિવિધ મુદ્રાઓ બતાવે છે. જ્યારે બેન્કોકમાં પ્રાપ્ત થયેલ એક મૂર્તિના જમણા હાથમાં તાડ-પત્ર છે જે ગણેશની લહિયા તરીકેની દંતકથાને ટેકો આપે છે.

ગણપતિની સ્ત્રી-સ્વરૂપની પ્રતિમા ભાગ્યે જ મળે છે. ગુજરાતમાં પાટણ પાસેથી વિનાયકી-દેવીની એક મૂર્તિ મળી છે તો તીબટ અને ચીનમાં પણ, વિનાયકી દેવીની પ્રતિમાઓ મળેલ છે. સિલોનમાંથી મળેલ ગણપતિની પૂજા હિન્દુ તથા મુસલમાનો પણ કરે છે.

ગણપતિની આ વિવિધ મૂર્તિઓ, ભારત બહારના પ્રદેશોમાં તેનું અસ્તિત્વ, તેની રચના અને સમય જોતાં ગણપતિ પૂજા ઘણા લાંબા સમયથી પ્રચલિત હશે તેમ માનવું યોગ્ય છે. ગુપ્ત-સમય પછી ભારતમાં ગણપતિ-પૂજા વધારેમાં વધારે વિકાસ પામતી ગઈ છે. પ્રતિહાર અને રાષ્ટ્રકૂટના સમય દરમિયાન સપ્તમાતૃકાની સળંગ મૂર્તિઓ ઘડાતી. તેમાં ડાબે છેડે ગણપતિની મૂર્તિ છે.[1]

શિવાલયો, રામજી મંદિર-વગેરેમાં દ્વારની નજીક ગણપતિની તથા હનુમાનની દહેરી હોય છે. બૌદ્ધ મઠના દ્વાર આગળ પણ ગણેશને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ગણપતિ સાત્ત્વિકતા અને બુદ્ધિમત્તાના પ્રતીક છે. શક્તિ સાથે સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ ભગવાનના દર્શન થઈ શકે તેમ સૂચવવાનો કદાચ તેનો ઉદ્દેશ હોય.

ગુપ્તકાળ પછીના સમયમાં ગાણપત્યોની શાખાઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી નોંધે છે તેમ વૈશ્નવ, સૌર અને ગાણપત્ય ગુરુઓ પોત-પોતાના સાધકને દીક્ષા આપી શકતા.[2] ગાણપત્યોની આ વિવિધ શાખાઓ દ્વારા ભારતમાં ગણેશની પૂજાને વધારે વેગ મળ્યો હતો.

સાહિત્યકારોએ ગણપતિને બુદ્ધિના દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. સરસ્વતી અને ગણપતિની સ્તુતિ નાટકના પ્રારંભમાં મૂકવામાં આવતી. 'માલતી માધવ' જેવા નાટકમાં ગણપતિની સૂંઢનું વર્ણન મળે છે. ગુજરાતનો પ્રખ્યાત આખ્યાન કવિ પ્રેમાનંદ 'શ્રી ગુરૂદેવ ને ગણપતિ, સમરૂં અંબા ને સરસ્વતી' એમ કહી આખ્યાન લખવાનું પસંદ કરતો. લોક-સાહિત્યમાં પણ ગણેશનું સ્થાન એટલું જ અદ્વિતીય આજે પણ રહ્યું છે. આપણાં લગ્ન-ગીતોમાં ગણેશને સૌ પ્રથમ સમરવામાં આવે છે. લગ્ન ઉપરાંત વાસ્તુ, ખાતમૂહૂર્ત, ગૃહશાંતિ, દરેક શુભ પ્રસંગોમાં ગણેશનું પૂજન પ્રથમ કરવામાં આવે છે. વેપારી પોતાના ચોપડામાં અને બાળક પાટીમાં શ્રી ગણેશાય નમઃથી શરૂઆત કરે છે. ફક્ત ઉચ્ચ ગણાતી કોમ જ નહિ પણ પછાત ગણાતી કોમમાં પણ ગણેશ જ માનવંતા દેવ છે. ભવાયાઓ ભવાઈની શરુઆતમાં જ 'દુંદાળો દુઃખ ભંજણો, સદાય બાળે વેશ, પરથમ પહેલાં સમરિએ ગૌરીપુત્ર ગણેશ' એમ કરી કામની શરુઆત કરે છે. આ 'દૂંદાળો દેવ' એટલો તો લોકપ્રિય થયો છે કે ચોરોએ પણ ચોરી કરવાના પોતાના સાધનનું નામ 'ગણેશીઓ' રાખ્યું છે.

શાસ્ત્રોમાં ગણેશની બે પત્નીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. રિદ્ધિ અને સિદ્ધિના એ સ્વામી ગણાય છે. ખુદ શંકરની ઓળખ માટે, 'स्वयं महेश, तनयो गणेश' એવો શબ્દ-પ્રયોગ થયો છે. ગણેશનું દર્શન અતિ મંગલકારી લેખાય છે. તે માટે અભદ્ર વસ્તુ પાસે ગણેશની પ્રતિમાને સ્થાન આપવામાં આવે છે. જો ઘરની સામે અન્ય મકાનનો કરો આવતો હોય તો કરામાં ગણેશ-ગોખલો અચૂક હોવાનો જ.

ભગવાન સાથે તેના ભક્તનું નામ ક્યારેક અભેદ-રીતે સંકળાઈ જાય છે. ગણપતિની સાથે તેના મહારાષ્ટ્રીયન ભક્ત 'મોરિયા'નું નામ જોડાએલ છે. 'ગણપતિ દાદા મોરિયા' એવી બાળકની બૂમમાં આ ભક્તનું તેના પ્રભુ પ્રત્યેનું સમર્પણ દેખાય છે.

---

૧. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી પ્રાચીન ભારત. વ્યા. ૨-૫-૭૦

૨. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી પ્રાચીન ભારત ભા. ૨ પૃ. ૭૨

પતિવ્રતાએ સૂરજને ઊગવા ન દીધો! સૂરજ વિનાની સૃષ્ટિ આકુલ વ્યાકુલ અને ત્રણેય મોટા દેવોએ 'આમાંથી કંઈક રસ્તો કાઢવા' અનસૂયાને વિનંતી કરી. સતીની સમજાવટથી કોઢીએ સૂરજ ઊગવા દીધો, સ્વતપથી તેના પતિને સજીવન કરી અનસૂયાએ સૃષ્ટિરક્ષકોનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું! પ્રસન્ન થઈ દેવોએ ઈચ્છિત વર માગવા કહ્યું અને "ત્રણેય દેવો મારી કૂખે અવતરો" એવી અનસૂયાની ભાવનાનુસાર સોમદત્તાત્રેયદુર્વાસાના જન્મો થયા.

મહાભારત વનપર્વ, શાંતિપર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં કાર્તવીર્ય નામના રાજાએ કઠોર તપસ્યા કરીને દત્તાત્રેયને પ્રસન્ન કરેલાના ઉલ્લેખો છે, પણ અહીં દત્તનો ઉલ્લેખ એક 'દેવ' તરીકે છે. વિષ્ણુના અવતાર તરીકેનો તેમનો પહેલો ઉલ્લેખ તો ઈ. સ. પછીના સાહિત્યમાં મળે છે. વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, હરિવંશ, ભાગવત અને બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુ-અવતારોની સૂચિમાં 'દત્તાત્રેય'ને ગણાવે છે.

ઈ. સ.ની છઠ્ઠી સદીમાં રચાયેલું માર્કન્ડેય પુરાણ દત્તાત્રેયનું યોગેશ્વર તરીકેનું આખ્યાન આપે છે: એકાંતવાસમાં રહેવા ચાહતા દત્તાત્રેયની આજુબાજુ અનેક મુનિકુમારો વીંટળાઈ વળે છે. તેમનાથી છૂટવા દત્તાત્રેયે સરોવરમાં ડૂબકી મારી, યોગશક્તિથી એક સુંદર સ્ત્રીને લઈને દત્ત જલ બહાર આવ્યા પણ મુનિકુમારોને દત્ત ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન ન થયો! સ્ત્રી સાથે દત્ત-મદ્યપાન કરવા લાગ્યા, પણ 'જે યોગેશ્વર હોય તેને મદ્યપાન અને સ્ત્રીભોગના સંસર્ગથી દોષ લાગતો નથી' એવા વિચારથી મુનિકુમારોએ દત્તનો ત્યાગ ન કર્યો. આથી પ્રસન્ન થઈને દત્તે તેમને તંત્ર-સાધનાનો ઉપદેશ આપ્યો. ગિરનાર ઉપરનું દત્ત-સ્થાનક આ 'યોગેશ્વર' સ્વરૂપની પૂજા અર્થે, નાથ-સિદ્ધો દ્વારા ઊભું થયેલું સ્થાનક છે.

વિષ્ણુના અવતાર તરીકે દત્તનાં કાર્યોને જોઈએ તો : યજ્ઞક્રિયા સહિતના વેદોનું પુનઃસ્થાપન, ચાતુર્વર્ણ્યની પુનઃ સંઘટના, મ્લેચ્છ-અધર્મનો નાશ અને 'ક્ષમા'ના આદર્શની મહાન સંસ્થાપના રહેલાં જણાય છે. ગોદાવરી તીરે આવેલું 'બ્રહ્મતીર્થ' વેદજ્ઞાનના પ્રચાર અર્થે દત્તાત્રેયે સ્થાપ્યું. ચાતુર્વર્ણ્યના સંરક્ષણાર્થે દત્તે પોતાના જીવનમાં બધા જ ક્ષત્રિય-શિષ્યો કર્યા. નર્મદા કિનારાનો એક રાજા કાર્તવીર્ય જે 'સહસ્રાર્જુન' નામથી પણ પ્રખ્યાત છે, તેના દ્વારા દત્તે મ્લેચ્છોનો નાશ કરાવ્યો અને 'ક્ષમા'ના આદર્શ ઉપર દત્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનું મંડાણ થયેલું છે.

દત્તમતનું પ્રતિપાદન કરવા અર્થે અવધૂતોપનિષદ્, જાબાલોપનિષદ્, અવધૂતગીતા, ત્રિપુરારહસ્ય અને દત્તતંત્ર-વિજ્ઞાનસાર નામના ગ્રંથો સ્વયં દત્તાત્રેયે જ લખેલા મનાય છે. 'ભગવદ્ગોમંડળ 'દત્તાત્રેય શબ્દમાં જ દત્તનું તત્ત્વદર્શન સમાઈ જતું હોવાનું નોંધે છે. (પૃ: ૪૩૦૦) દત્ત-અ-ત્રય' એમાં 'દત્ત' આપી દેવાનું, છોડી દેવાનું, ત્યાગી દેવાનું સૂચન કરે છે. 'અ' શૂન્યનો પ્રતીક છે. 'ત્રય' દૃષ્ટા, કર્તા, જ્ઞાતાના અર્થમાં યોજાયેલો હોઈ દૃષ્ટાથી દૃષ્ટા, દૃશ્ય, દર્શન/કર્તાથી કર્તા, કરણ, કાર્ય/અને જ્ઞાતાથી જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય-ત્રણેયનું જ્યાં 'શૂન્ય' સર્જાય છે ત્યાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્વરૂપ રહેલું છે. આ 'શૂન્ય'ને પામવા માટે 'ત્રય'ને 'દત્ત' કરવા જોઈએ, ત્રણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

દત્તાત્રેયે પોતાની ઉત્તરાવસ્થા મસ્ત અવધૂત બનીને પસાર કરેલી. આ સમયના પર્યટનમાં તેમણે મુખ્યત્વે ગોદાવરીતીરે 'બ્રહ્મતીર્થ'માં, પ્રયાગમાં 'સિંહાચલ આશ્રમ'માં, કોલ્હાપુર પાસે પાંચાલેશ્વરમાં અને પશ્ચિમે ગિરનારના શિખર ઉપર વિહાર કરેલો. આ સમય દરમિયાન જુદે જુદે સ્થળે ગુરુદત્તે ચોવીસ પદાર્થોને પોતાના ગુરુ તરીકે અપનાવ્યા : પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પાણી, અગ્નિ, ચંદ્રમા, સૂર્ય, કબૂતર- અજગર, સાગર, પતંગ, મધુકર, હાથી, કૂતરો, હરણ, માછલું, વેશ્યા, ગીધ, બાળક, કુમારી, ગાય, સર્પ, કરોળિયો અને પતંગિયું. યાદી આપનાર ગ્રંથોમાં થોડાંક નામોના ફેરફાર આવે છે, પણ આ ચોવીસ પદાર્થો, ગુરુ દત્તાત્રેયે જીવનનું કેવું વ્યાપક દર્શન કર્યું છે તેની સાબિતી આપી જાય છે. પૃથ્વી ક્ષમાનું પ્રતીક હોઈ ગુરુ દત્ત એને પ્રથમ સ્થાન આપે છે, આથી બ્રહ્મ જેવા પુરાણો દત્તાત્રેયને વિષ્ણુનો ક્ષમાપ્રધાન અવતાર માને છે: ભૂયો ભૂતાત્મનો વિષ્ણોઃ પ્રાદુર્ભાવો મહાત્મનઃ।

તુકારામને ફાળે જાય છે. વેપાર કરતા ગરીબ સ્થિતિના મરાઠી–કણબીને ત્યાં ઈ.સ. ૧૬૦૮માં તુકારામનો જન્મ થયો. કોઈ પણ–સંપ્રદાયમાં ન સમાઈ શકે તેવું વિશાળ ભક્ત હૃદય તુકારામને હતું. બ્રાહ્મણ-ધર્મના મહાન ઉપાસક આ સંતે સત્તરમી સદીમાં ભારત વર્ષને અનેક ફાંટાઓમાં છિન્ન ભિન્ન થઈ જતું જોયું. હિન્દનું એક મહાન સામ્રાજ્ય વેરવિખેર થઈ રહ્યુ હતું, ઔરંગઝેબ ધર્મઝનૂની બન્યો હતો, બ્રાહ્મણ-ધર્મને હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવાનું તેનું સ્વપ્ન માઝા મૂકતું હતું, સુરત અને મદ્રાસમાં અંગ્રેજોની કોઠીઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી અને ઈ.સ. ૧૬૨૭માં શિવાજીનો જન્મ થયો. જુવાનીમાં પગલા પાડતાં તુકારામે બ્રાહ્મણ-ધર્મની એકતા સાચવવા દત્તાત્રેયના સ્વરૂપમાં સમન્વયની ભાવના નહાળી. જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણને પરસ્પર જે દ્વેષ હતો તે હવે શૈવ અને વૈષ્ણવોમાં આવતો હતો. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો 'શિવ'નું નામ ઉચ્ચારવામાં આભડછેટ જોતા હતા, શૈવો વાદ–વિવાદમાં પડી જનતા વચ્ચે અપ્રિય બની રહ્યા હતા. તુકારામને આ બન્ને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયોની એકતા જરૂરની લાગી. દત્તાત્રેય વિષ્ણુ અવતાર મનાતા હતા, શૈવોમાં પણ તેની ઉપાસના ચાલુ હતી એટલે દત્તને જ 'સમન્વયાચે પ્રતીક' માની તુકારામે એક જબ્બર પ્રયત્ન આરંભ્યો. તેમની અસરથી જ રામદાસ અને રામદાસની અસરથી શિવાજી 'રાષ્ટ્રાયતાના ઉદય'નો ભગવો નેજો લઈને આગળ આવ્યા.

'બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણેય એક છે' એ વિચારનું પ્રતિપાદન કરવા અર્થે દત્તને ત્રણ મસ્તક, આઠ હાથમાં ત્રણેય પ્રમુખદેવનાં આયુધો, કૂતરો અને ગાય જેવાં સામાન્ય રીતે ભિન્ન પ્રાણીઓ અને ભક્તિથી તરબોળ અભંગ દ્વારા દત્તાત્રેયની ઉપાસના આગળ ધરવામાં આવી. ગુજરાતમાં અખો જ્યારે દ્વૈત અને અદ્વૈતનો સમન્વય સાધતો હતો ત્યારે તુકારામ પોતાના ભક્તિભાવ નીતરતા અભંગો દ્વારા દૂર પડી રહેલા શૈવો અને વૈષ્ણવોને એક કરી રહ્યા હતા.

દત્ત=સંપ્રદાય, ખ્રિસ્તીધર્મ અને શીખધર્મની જેમ, ગુરુ–પૂજાનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારતો સંપ્રદાય છે. તેનું મુખ્ય તત્ત્વદર્શન 'દત્તપ્રબોધ' તથા 'દત્તમાહાત્મ્ય'માં વ્યક્ત થયેલું છે. તે મુજબ ગુરુભક્તિને મહત્ત્વ આપતી સગુણોપાસના અહીં સ્વીકાર પામેલી છે. 'શ્રીગુરુદત્ત' અથવા 'ગુરુદેવદત્ત'નો જયઘોષ એમની શિષ્યપરંપરામાં જોવા મળે છે.

પણ દત્તાત્રેય કોઈ સંપ્રદાયમાં બંધાય એવું વ્યક્તિત્વ નથી. આબુ ઉપરનું ગુરુદત્તનું સ્થાન તથા ગિરનાર દત્તશિખર કોઇ એક ધર્મના નેજા હેઠળનાં સ્થાનો નથી. ગિરનારના શિખર ઉપર જ મરાઠી સંત તુકોબા તથા ચૈતન્ય સંપ્રદાયના આદ્ય પુરુષ મનાતા રાઘવ ચૈતન્ય કઠિન તપ આચરી દત્તાત્રેયની કૃપા સંપાદન કરી ગયાના દાખલાઓ છે. અનેક ધર્મના અનેક સાધુઓ દત્તની આરાધના અર્થે ભિન્ન ભિન્ન સમયે ગિરનારને શરણે આવ્યા છે.

સાંપ્રદાયિક–અસાંપ્રદાયિક સર્વસાધુઓમાં દત્તની ઉપાસના અર્થે થોડીક સર્વ સ્વીકૃત સમજૂતી પણ પ્રવર્તે છે: જેમકે દરેક દત્તભક્ત માગશર સુદ પૂનમને દત્તજયંતી તરીકે ઉજવે છે, મુખ્યત્વે દત્ત–પાદુકાને પૂજાસ્થાને સ્થાપે છે. અર્વાચીનકાળમાં દત્તમૂર્તિઓ આવી છે પણ પ્રાચીન પૂજા–પ્રણાલી દત્ત–પાદુકાની જ જાણવા મળે છે.-

*

સૌરાષ્ટ્રમાં દત્તાત્રેય–ઉપાસનાનું માત્ર એક જ સ્થાન કેમ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઈથી વાળી શકાય તેમ નથી. પ્રથમ વાત એમ છે કે દત્તાત્રેયે જ્યાં જ્યાં વિહાર કરેલો ત્યાં ત્યાં તેમનાં કેન્દ્રો ઊભાં થયાં, બીજું–દત્ત અવધૂત યોગી છે એને બેસવા લાયક વિકટ સ્થાન સૌરાષ્ટ્રમાં ઓછાં ખાલી હતાં. દત્ત આવ્યા તેની પહેલાં સૌરાષ્ટ્રને ડુંગરે ડુંગરે માતાજીનાં બેસણા થઈ ચૂકયાં હતાં, ઓખા–મિયાણી–સોમનાથ–દીવ જેવાં સ્થાનકોમાં શિવ, શક્તિ, વૈષ્ણવના વાવટા ફરકતા હતા. ત્રીજી વાત એ છે કે હજુ આજે પણ સૌરાષ્ટ્રના કોક ગુપ્ત ખૂણે એનાં આસનો છૂપાઇને પડી રહ્યાં હોય !

*

લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં 'ભગવદ્‌ગોમંડળે' ગિરનારના દત્ત–શિખર પ્રતિ વ્યક્ત કરેલી શંકાનો જવાબ આપવાનું યોગ્ય ધારું છું: ભગવદ્‌ગોમંડળ પૃ: ૪૩૦૦ ઉપર નોંધ છે કે "દત્તાત્રેયની પૂજા કરવાનો

સૌરાષ્ટ્રમાં હનુમાનપૂજા

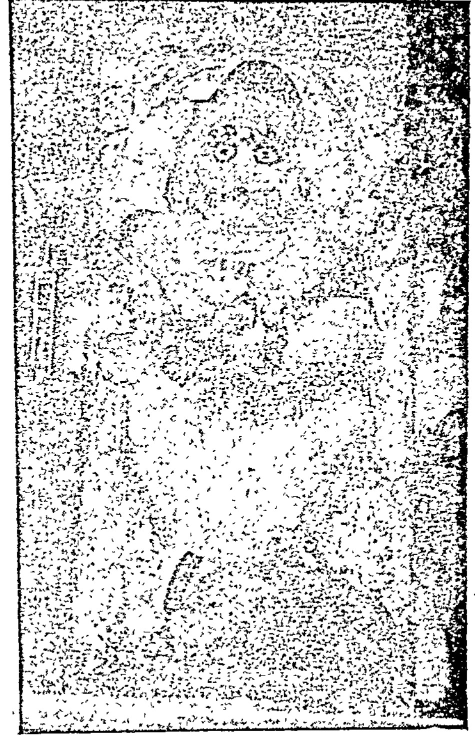
લેખક અને તસ્વીરકાર : ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની

લોકોક્તિ મુજબ તેમ જ રાસમાળામાં દર્શાવેલી પોરબંદરના મહારાણાઓની વંશાવલિમાં લખાયા મુજબ શ્રીરામ લંકા જીતીને અયોધ્યા પાછા ફર્યા પછી અયોધ્યામાં મોટો રાજદરબાર ભરવામાં આવ્યો. ભરત પાસેથી શ્રીરામે અયોધ્યાની ગાદી સંભાળ્યા પછી તુરત જ રામજીને યુદ્ધમાં મદદ કરનાર બધા જ સેનાની અને સૈનિકોને યોગ્ય પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો. શ્રીરામે હનુમાનજીને અમુક ભેટ આપવા કહ્યું ત્યારે હનુમાનજીએ કહ્યું કે મારે આપની સેવા સિવાય બીજી કોઈ ભેટ જોઈતી નથી. આપ મને સદાયને માટે આપની સેવામાં રહેવા દો એટલી જ મારી માગણી છે.

શ્રીરામે હનુમાનજીની માગણી સ્વીકારી લીધી. પણ એટલી વાતથી રામજીને સંતોષ થયો નહિ એટલે તેણે હનુમાનજીના પુત્ર મકરધ્વજને સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય સોંપ્યું. એ રાજ્ય સોંપ્યા પછી શ્રીરામે મકરધ્વજના રાજ્યની રાજધાની બનાવવા માટે હાલના પોરબંદર શહેરની પશ્ચિમ દિશાએ પાંચ માંઈલ દૂર આવેલ એક સમતલ જગ્યાએ શ્રીનગર નામે એક નગર બંધાવી આપ્યું.

સૌરાષ્ટ્રના રાજા બન્યા પછી મકરધ્વજે પોતાના રાજ્યમાં તેના પિતા હનુમાનજીની પૂજા શરૂ કરી.

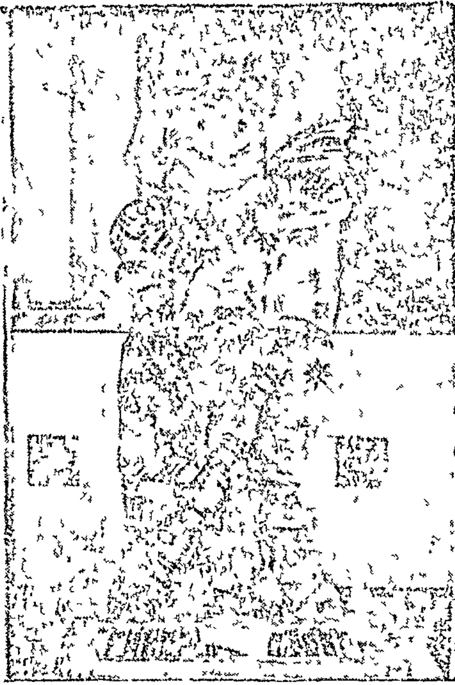
મકરધ્વજના પુત્ર મયૂરધ્વજ ઊર્ફે મોરધ્વજે પોતાના રાજ્યની રાજધાની શ્રીનગર રાજ્યને એક ખૂણે પડતું હોવાથી તેણે ઝાલાવાડની ઉત્તરમાં મોરબી નામે શહેર વસાવ્યું અને એ શહેરને પોતાના રાજ્યની બીજી રાજધાની બનાવી ત્યાં હનુમાનજીની પૂજા શરૂ કરાવી. સમય જતાં મયૂરધ્વજે ગુજરાતનો ઘણો પ્રદેશ જીતી લીધો. અને એ પ્રદેશનો યોગ્ય વહીવટ કરવા માટે તેણે પોતાના રાજ્યની પૂર્વ તરફની રાજધાનીનું એક શહેર વસાવ્યું. એ શહેરનું નામ ખેટકપુર રાખ્યું. સમય જતાં ખેટકપુર નામનો અપભ્રંશ થઈ ખેડા થયું. રાજા મયૂરધ્વજે ખેટકપુરમાં પણ હનુમાનપૂજાનો પ્રચાર કર્યો.

૧–હનુમાનજીની મૂર્તિ : દાસભાવ
ગામ : ધાધલપુર : જિ. સુરેન્દ્રનગર

મયૂરધ્વજના પુત્ર તાલધ્વજે સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડ પંથકના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલ એક ટેકરીની તળેટીમાં તાલધ્વજપુર નામે શહેર વસાવ્યું. અને ત્યાં હનુમાનપૂજા શરૂ કરી. સમય જતાં તાલધ્વજપુર નામનો અપભ્રંશ થઈ તળાજા બન્યું.

હનુમાનજીના વંશજ મકરધ્વજ પછી ધ્વજશાખાના સાત રાજાઓ થયા. તેના પછી એ જ પેઢીમાં કુમારશાખાના અડતાલીસ રાજાઓ થયા તેના પછી રાજશાખાના બાર રાજાઓ થયા. તેના પછી મહારાજ

૩–પંચમુખા હનુમાન : અઘોરી બાવાનું મંદિર
પાટણ : જિ. મહેસાણા

હનુમાનજીના નામનો જાપ જપવાથી જાપ જપનાર મનુષ્યને ભૂત, પ્રેત સતાવતાં નથી.

હનુમાનજી વાયુદેવના પુત્ર ગણાય છે. આ કારણને લઈને વાયુદેવે હનુમાનજીને લંકામાં જતી વખતે તથા લક્ષ્મણજીની મૂર્છા દૂર કરવા માટે સંજીવની બૂટી લેવા જતી વખતે આકાશમાં ઊડવામાં મદદ કરી હતી. કહેવાય છે કે હનુમાનજી તેના પિતા વાયુદેવનું સ્મરણ કરી રામેશ્વરથી ઊડીને સીતાજીને રાવણની અશોક વાટીકામાં સંદેશો આપવા ગયા ત્યારે માર્ગમાં આકાશમાં ઊડતા હનુમાનજીના વીર્યનું એક ટીપું સમુદ્રમાં પડી ગયું. એ ટીપું એક મગરી ગળી ગઈ એટલે મગરીને પેટે ગર્ભ રહ્યો. અને તેના ફળરૂપે મગરીને પેટે હનુમાનજીના પુત્ર મકરધ્વજનો જન્મ થયો. જે પોરબંદરના જેઠવા રાજાઓના મૂળ પુરુષ ગણાયા.

ઉપરની બાબતના અનુસંધાનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં એવી લોકોક્તિ સંભળાય છે કે જેઠવા કુળના પોરબંદરના રાણાઓની કરોડનું છેલ્લું હાડકું થોડું બહાર નીકળેલું હોય છે. આ નિશાની એ કુળના આદિપુરૂષ હનુમાનજીએ તેના વંશજોને અર્પણ કરી હતી તેમ કહેવાય છે.

ગુજરાતમાં વસતા વાયુને પોતાના કુળદેવ માનનાર વાયડા વાણિયાઓ તથા સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં વસતા વાયડા બ્રાહ્મણો વાયુદેવ ઉપરાંત હનુમાનજીના માતા વાયુપત્ની અંજનાદેવીનું પૂજન કરે છે. સાથોસાથ હનુમાનજીની પણ ગૌણદેવ તરીકે પૂજા કરે છે. આમ પોરબંદરના જેઠવાઓ હનુમાનજીને પોતાના મૂળપુરૂષ રૂપે પૂજે છે, જ્યારે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા વાયડા બ્રાહ્મણો હનુમાનજીને વાયુદેવના પુત્ર માની તેની ગૌણદેવ તરીકે પૂજા કરે છે. મરૂત એટલે વાયુના પુત્ર મારૂતિ એ હનુમાનજીનું બીજું નામ છે. દક્ષિણ ભારતમાં હનમાનજીનું મારૂતિ સ્વરૂપ ઘણું જાણીતું છે. અને એ સ્વરૂપના સંખ્યાબંધ મંદિરો દક્ષિણ ભારતમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ભારતનુ ભાગ્યેજ કોઈ ગામ મારૂતિના મંદિર વિનાનુ હશે.

રામાયણમાં હનુમાનજીને ખૂબ બળવાન, બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, સાહસિક, કસરતી અને રામજીના પરમ ભક્ત ગણ્યા છે.

હનુમાનજીના મૂર્તિવિધાન બાબત શ્રી તત્ત્વનિધિના પદ્મમાં પાના ઉપર બે પ્રકારો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પહેલો પ્રકાર એક મુખવાળા હનુમાનજી અને બીજો પ્રકાર પાંચ મુખવાળા હનુમાનજી. એક મુખવાળા હનુમાનજીના મુર્તિવિધાનમાં તેનો વર્ણ સ્ફટિક જેવો સફેદ, મુખમંડળ વાનર જેવું, કાનમાં કુંડળ અને બે હાથ વડે નમસ્કાર કરતા કોતરવા લખાયું છે.

પંચમુખા હનુમાનની મૂર્તિ પાંચ મુખવાળી બનાવવા લખાયું છે. આ મૂર્તિનું પૂર્વનું મુખ વાનરનુ, પશ્ચિમનું મુખ ગરૂડનું, ઉત્તરનું મુખ વારાહનું

કોતરાયેલ છે. તેના એક હાથમાં ગદા અને બીજે હાથે પર્વત ધારણ કરેલો દેખાય છે. ભારતવર્ષની પંચમુખા હનુમાનની પુરાણી પ્રતિમાઓમાં તળાજા તથા પાટણની પ્રતિમાઓ ઘણી જ અગત્યની ગણાય.

શિલ્પશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ અંગે ઉપર જણાવેલ બાબતો સિવાય વિશેષ લખાણું નથી છતાં સૌરાષ્ટ્ર તેમજ ગુજરાતમાંથી હનુમાનજીની કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળી આવી છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વઢવાણ તાલુકાના દેદાદરા ગામના ગંગવાકુંડને કાંઠે આવેલ એક દેરીમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ મૂકાયેલી છે. આ મૂર્તિના એક હાથમાં કટાર અને બીજા હાથમાં નાનકડું ત્રિશુળ જોવા મળે છે, અને મૂર્તિની પાછળ એક ભાલો કોતરાયેલો દેખાય છે. હનુમાનજીના એક પગ નીચે બે હાથ જોડીને એક સેવક બીરાજે છે.

સૌરાષ્ટ્ર તેમજ ભારતવર્ષના મહાદુર્ગના દરવાજાઓમાં કે દોઢીમાં ગણેશ, ભૈરવ, અને હનુમાનજીની મૂર્તિઓ મૂકેયેલી જોવા મળે છે. ઘણી જગ્યાએ ગઢના દરવાજાની બહારને ભાગે કે અંદરના ભાગે મૂકાયેલા ગવાક્ષમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ જોવા મળે છે. જુનાગઢના ઉપરકોટના કિલ્લામાં દરવાજાની અંદર જતાં હનુમાનજીની મહાકાય મૂર્તિ જોવા મળે છે. આ પ્રકારની પ્રતિમાને રક્ષકદેવની પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે.

આમ સૌરાષ્ટ્રમાંથી દ્વિહસ્ત, ચતુર્હસ્ત, પંચમુખા, સેવક હનુમાન, રક્ષક હનુમાન તથા દેદાદરા જેવી વિચિત્ર પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળી છે.

વાયુ પુત્ર, મારુત હનુમાનની પ્રતિમા સૌરાષ્ટ્રમાંથી મળી નથી પણ પાટણ શહેરથી ચાર માઈલ દૂર આવેલ ભૂતિયા વાસણના ભૂતનાથ મહાદેવના મંદિરના દરવાજામાં હનુમાનજીના મારુત સ્વરૂપની એક સુંદર પ્રતિમા મૂકાયેલી જોવા મળે છે. આ પ્રતિમાના એક હાથમાં મારુતનું આયુધ, ધ્વજ, બીજા હાથમાં ગદા, ત્રીજા હાથમાં પર્વત અને ચોથા હાથમાં માળા જોવા મળે છે.

દક્ષિણ ભારતમાં મારુતીની કાંસ્ય તેમજ, પથ્થરમાંથી કોતરાયેલ પ્રતિમાઓ જોવા મળે છે. આ પ્રકારની પ્રતિમાના હાથમાં આયુધો હોતાં નથી, પણ હાથો આયુધોની સંજ્ઞા દર્શાવે છે. દક્ષિણ ભારતમાં કેટલેક સ્થળે રામ-તથા હનુમાન તેમજ રામ-લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન, સીતા અને હનુમાનજીની પ્રતિમાઓ એક જ સિંહાસન ઉપર બીરાજતી જોવા મળે છે. ક્યાંક ક્યાંક આવી પ્રતિમાઓ હાથીદાંતમાંથી પણ કોતરાયેલી જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી જગ્યાએ સાદા પથ્થરને સિંદૂર લગાડી તેનું હનુમાનજી તરીકે સ્થાપન કરેલું જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં હનુમાનજીના રક્ષક દેવ તરીકેના નામો સંકટ મોચન હનુમાન, ભીડભંજન હનુમાન વિગેરે પડાયેલાં છે. ગામના નામ ઉપરથી સારંગપુરના હનુમાન, ઊંચડીના હનુમાન, ભુરખિયા હનુમાન વિ. નામો પડાયેલ છે. સેવાનો તુરત જ બદલો આપનાર નામોમાં હનુમાનજીનું રોકડિયા હનુમાનજીનું નામ જાણીતુ છે. સ્થળ દર્શક નામોમાં સાખલીવાવના હનુમાન, કાટી પોળના હનુમાન, ખાંડીના પીપળાના હનુમાન મસાણિયા હનુમાન વિ. નામો પડેલ છે. હનુમાનજીની મૂર્તિના વિચિત્ર આકાર ઉપરથી તેમજ વસ્ત્ર પરિધાન ઉપરથી હનુમાનજીના નામો પડેલ છે. આવાં નામોમાં કાછડિયા હનુમાન લંગોટિયા હનુમાન વગેરે નામો જાણીતાં છે.

બે હાથ ઉપર પહાડ ધારણ કરી આકાશમાં ઊડતાં હનુમાની એક પ્રતિમા ગુજરાતનાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના દાવડ ગામમાંથી મળી આવી છે. સંવતના અગિયારમા સૈકામાં કોતરાયેલ આ પ્રતિમામાં હનુમાનજીએ બે હાથે પર્વત ઊપાડેલો અને બીજા બે હાથ હનુમાનજી હવામાં ઊડતા હોય તેવી મુદ્રામાં કોતરાયેલ છે. આ મૂર્તિને ઊડણિયા હનુમાનનું નામ આપેલ છે.

હનુમાન પૂજા સૌરાષ્ટ્રની આમ જનતામાં ખૂબજ પ્રચલિત હોઈને ગ્રામ્ય પ્રજાએ હનુમાનજીને લોકગીતોમાં વણી લીધા છે.

હનુમાનજી અમર ગણાય છે. તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં રામાયણનું વાંચન થાય ત્યારે રામાયણ સાંભળવા માટે

અદ્વૈતમત સંપ્રદાય : મઠ, મઢી અને અખાડાઓ

ગોસ્વામી મોહનપુરી ગોવિંદપુરી

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો વેદોક્ત આધ્યાત્મિક વિચારશ્રેણી ઉપર રચાયેલો છે પરંતુ આચારસંહિતાએ માનવ હંમેશાં સ્વતંત્ર રહ્યો હોઈ વેદના શાખાવાર સૂત્રો, સૂકતો, ઉપનિષદો અને સ્તોત્રોની રચના થતી રહી તેમ પરિવર્તન પામતો રહ્યો. વેદમાં નો'તી એવા આચાર–વિચારની નવી શૈલીઓ પણ તેણે ઊભી કરી. વેદોનો સાવ અસ્વીકાર કરનાર જૈનો પણ ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થયા. બૌદ્ધ–ખાસ કરીને જૈન આગમોની વિચારધારા સામે સીધી અને સરળ પણ બંધનયુક્ત વેદોક્ત વિચારધારા ઈ.સ. ની છઠ્ઠી-સાતમી સદીમાં વ્યાપક બની.

જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ–બધા ધર્મોમાં તંત્ર, વામાચાર ઠેર ઠેર પ્રસરી રહ્યા હતા ત્યારે એક મહાન પ્રખર વિદ્વાન કે જે બાલવયથી જ વેદપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા પ્રતિજ્ઞા લઈ ચૂકયો હતો અને પોતાનું જીવન જાણે વેદપ્રમાણ માટે જ ટકાવી રહ્યો હતો તે આ વખતે જૈન આશ્રમોમાં રહી ધર્માભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. તેનું હૃદય વેદના ખંડનથી દ્રવતુ હતુ, જૈન આચાર્યોએ તેને આશ્રમમાંથી દૂર કર્યો અને ખીજાયેલો યુવાન વેદપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા ગર્જના કરી ઊઠયો ! આ યુવાન તે કુમારિલ ભટ્ટ. વેદનું પ્રમાણ સિદ્ધ કરવા તે પ્રાણનું બલિદાન દેવા પણ તૈયાર થયો. લોકોમાં તેના પ્રત્યે માન જાગૃત થયું પણ મોટાં માથાંઓ તેને સાંભળવા તૈયાર ન હતાં. એ સમયે કુંભમેળો ભરાવાનો હતો, જગતભરના સંત–સાધુઓ અને આચાર્યો ત્યાં આવવાના હતા, કુમારિલ ભટે આ મેળામાં ચર્ચા માટે ગર્જના કરી.

બ્રાહ્મણધર્મના રીઢા થઈ ગયેલા–વામમાર્ગમાં ગળાડૂબ બનેલા મહાનનામધારી સાધુઓએ તેના તરફ ધ્યાન ન 'આપ્યું. યુવાનનું કાળજું કંપી ઊઠયું ! વેદ આજ્ઞાનું થતું ઉલ્લંઘન અને જૈન–બૌદ્ધનું વધતું જોર કુમારિલ સહન ન કરી શકયો અને કુંભમેળામાં જ યજ્ઞનો અગ્નિ શરીર ઉપર નાખી જીવતાં સળગ્યો ! હજારો બ્રાહ્મણ સાધુઓ કુમારિલના આત્મવિલોપનને જોઈ રહ્યા. 'વેદ ધર્મ સાચો છે', 'વેદધર્મ સાચો છે' ની ગર્જના કરતો કુમારિલ રાખ બની રહ્યો હતો ત્યારે ચારે બાજુ જામેલાં ટોળાંને વીંધતો એક બાલયોગી અહીં આવી પહોંચ્યો. એની કાંન્તિ જોઈને સાધુઓ બે ડગલાં પાછા હઠયા. કુમારિલનો છેલ્લો તણખો હજુ બાકી હતો ત્યાં એની રાખ લઈને, લલાટે અને મસ્તકે ચડાવતો આ બાલયોગી વેદના પ્રમાણની સિંહગર્જના કરી ઊઠયો ! આ બાલયોગી તે શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય !

કુંભમેળામાં એક સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ, ચારે વેદને સિદ્ધ કરવા શંકરે કમર કસી. એક વૃદ્ધ અનુભવી, જેને બ્રાહ્મણ ધર્મની સાચી મહત્તા હૃદયે વસી હતી, તે ગોવિંદપાદ આગળ આવ્યા અને શંકરના મસ્તકે હાથ મૂકયો. શંકરને ગુરુ મળ્યા, ગુરુની આજ્ઞા માથે ચડાવી શંકર પોતાની કાર્યસિદ્ધિ અર્થે ભારતવર્ષની યાત્રાએ નીકળ્યા.

કુમારિલ ભટ્ટના કર્મકાંડ સાથે ઉપનિષદ્ના જ્ઞાનકાંડનું સ્થાપન કરતા શંકર કાશીમાં આવ્યા. તે વખતે નવા વિચારની સ્થાપના અર્થે કાશી મુખ્ય વિદ્યા કેન્દ્ર મનાતું હતું. કાશીના પંડિતો સાથે ચર્ચામાં જે જીતે તે જ ધર્મનો નૂતન ઝંડો લ્હેરાવી શકતું. કાશી અને આજુબાજુના સ્થાનોમાં વામમાર્ગ–વેદથી વામ બાજુના પંથો–શાક્ત, પાશુપત, પચરાત્રશૈવ, ગાણપત્ય, ભૈરવ, જંગમ, જૈન, બૌદ્ધ વગેરે સાથે શાસ્ત્રાર્થ થવા લાગ્યા અને શંકરાચાર્યના વિજય દુંદભીઓ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વાગી રહ્યાં. શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણોએ શંકરને આચાર્ય નિમ્યા અને શંકરે અદ્વૈતમતનું પ્રતિપાદન કર્યું. જબ્બર શિષ્ય સમુદાય સાથે ધસમસતા પૂરની જેમ હિન્દના ચારેખૂણે શંકર ફરી વળ્યા. માથું ઊંચકતા જૈન અને બૌદ્ધોને ડામ્યા, વામમાર્ગીઓને શુદ્ધ કરી પોતામાં ભેળવ્યા. બૌદ્ધમાં

કરાવી 'નાગા સન્યાસી' બને છે. આ બન્ને પ્રકારના સન્યાસીઓ, સન્યાસ લીધા પછી પોતાના નામ પાછળ અમુક ચોક્કસ પદ–ઉપાધિ, જે શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યે નક્કી કરી છે તે લગાવે છે. તીર્થ, આનંદ, અરણ્ય, પ્રકાશ, સરસ્વતી જેવી સન્યાસી–ઉપાધિઓ અને પુરી, ગિરિ, ભારતી વગેરે દશનામી સંજ્ઞાઓ મૂળમાં શંકરાચાર્યના ચાર મઠ અને કાશીમાં પેલા ત્રણ મઠો સાથે સંકળાયેલી છે. આવા ગુરુ પરંપરા મુજબ જુદી જુદી ઉપાધિઓ લગાવતા સાધુઓ આજે ભારતભરમાં જોવા મળે છે.

દશનામ:-

સાધુઓના નામ સાથે જોવામાં આવતી આ દશેવહિ-દશનામ આ પ્રમાણે છે: તીર્થ, આશ્રમ, વન, અરણ્ય, ગિરિ, પર્વત, સાગર, ભારતી, સરસ્વતી અને પુરી. આ સાધુઓ વિશે નિર્ણયસિન્ધુ, ધર્મસિન્ધુ, વૈદ્યનાથીય, વિશ્વેશ્વર સ્મૃતિ, યતિધર્મનિર્ણય, ચંદ્રિકા પ્રબોધિની, પ્રવીણ સાગર આદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી દર્શાવાયું છે. શંકરાચાર્યે સ્થાપેલ દંડી સન્યાસીની પરંપરા અને શંકરાચાર્યે પહેલાં પણ ચાલુ હતી ને જેનું પુનઃસ્થાપન શંકરને હાથે થયું તે નાગા સંન્યાસી પરંપરામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે શંકરે સ્થાપેલ મઠ–પીઠમાં 'આચાર્ય' પદે દંડી સંન્યાસી જ આવી શકે જ્યારે નાગા સંન્યાસી 'મહામંડલેશ્વર' પદ ઉપર આવે. બન્નેની સાધનામાં પણ થોડોક તફાવત છે: મઠ–પીઠના આચાર્ય પદે આવેલો 'દંડી' જ્ઞાનકાંડને જાગ્રત રાખવાનો ધર્મ બજાવે છે જ્યારે 'નાગા સંન્યાસી' પોતાના અખાડામાં રહી 'યોગ સાધના' કરતા હોય છે. નાગા સંન્યાસીઓ શંકર પૂર્વે પણ 'યોગમાર્ગી' જ હતા. યોગમાર્ગી નાગા સંન્યાસીની મુખ્ય બાવન મઢીઓ આપણે ત્યાં હતી. આ બાવન મઢીઓમાંથી સત્તાવીશ મઢીઓના આચાર્યો પોતાના નામ પાછળ 'નાથ' પદને ધારણ કરતા. શંકરાચાર્યજીના ગુરુ 'ગોવિંદપાદ' એનો પૂર્વાશ્રમમાં 'ગોવિંદનાથ' હતા. 'ગોવિંદનાથ' તેના પ્રખ્યાત ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યના સંપર્કથી 'ગોવિંદપાદ' બન્યા. આમ શંકરાચાર્યની ગુરુ પરંપરા નાથ 'અને પાદ'માં છે. ગૌડપાદાચાર્યે બૌદ્ધ નાગાર્જુનના શૂન્યમાંથી 'અદ્વૈતવાદ' ઊભો કર્યો તેને જ વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી શંકરાચાર્યે 'કેવલાદ્વૈત' તરીકે રજૂ કરેલ છે. (નાગા સંન્યાસીઓના 'નાથ' અને નાથ પંથીઓના 'નાથ' પણ અલગ છે.)

શંકરના સમયે જ ભારતમાં–સૌરાષ્ટ્રમાં પણ મેઘનાથ અને અપારનાથ પોતા–પોતાના વિશાળ શિષ્ય સમુદાય સાથે હયાત હતા, તે લોકોનો શિષ્ય સમુદાય શંકરના 'અદ્વૈત દર્શન'માં ભળી ગયો. આ બધી પરંપરા પણ પોતાની સ્હેજ સ્હેજ અલગ ખાસિયત સાથે આજે પણ ચાલુ છે.

રામદેપીર વગેરેના 'ગુપ્તપાટ'

'ગુપ્ત પૂજન' આદ્ય શંકરાચાર્યે જે ચક્રરાજ શિવ, શ્રીવિદ્યા: શક્તિનું સ્થાપન કર્યું તેને જ અનુસરતા નજર આવે છે. આપણે ત્યાં–સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છમાં આને 'મહાકાલીનો પાટ' કહે છે.

શંકરે પોતે સ્થાપેલી પરંપરામાં ભારતની ચાર દિશાઓમાં આવેલા ચાર મઠો મુખ્ય છે. સામાન્યત: દિશાઓની ગણના 'પૂર્વ' થી થાય છે પણ 'મઠ' ની ગણના પશ્ચિમથી થાય છે! આ વાત પશ્ચિમના, સૌરાષ્ટ્રના, દ્વારકાના મઠમાં મઠ–પીઠનું બંધારણ 'મઠામ્નાય સ્તોત્ર'–લખાયેલું છે તેની સાબિતી છે.

મઠામ્નાય સ્તોત્ર

આ સ્તોત્ર મુજબ ચાર મઠોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે: પશ્ચિમ દિશામાં દ્વારકાક્ષેત્રે, ગોમતી તીર્થે શારદાપીઠ. આ પીઠમાં ભદ્રકાળી દેવી અને સિદ્ધેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી પોતાના 'વિશ્વસ્વરૂપ' નામના શિષ્યને 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાકયનો ઉપદેશ કરી 'સામવેદ' અર્પણ કર્યો. આમ શારદાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે વિશ્વસ્વરૂપની નિમણૂક થઈ. આ પીઠમાં સામવેદનો અભ્યાસ મુખ્ય લેખાયો. સામવેદનો અભ્યાસ કરતો આ પીઠનો શિષ્ય સમુદાય 'કીટવાર સંપ્રદાય' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અહીંથી અભ્યાસ કરી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી પોતાના નામને છેડે 'સ્વરૂપ' ઉપાધિ (ડીગ્રી) ધારણ કરે છે. આવા બ્રહ્મચારીના હાથ નીચેનો 'શિષ્ય' 'તીર્થ' તથા 'આશ્રમ' પદ લગાવે છે. આચાર્ય, તેની નીચે બ્રહ્મચારી, તેની નીચે શિષ્ય–આ સૌનું ધર્મપ્રચાર ક્ષેત્ર સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર નક્કી થયેલું છે.

નાગપૂજા અને તેની પરંપરા :

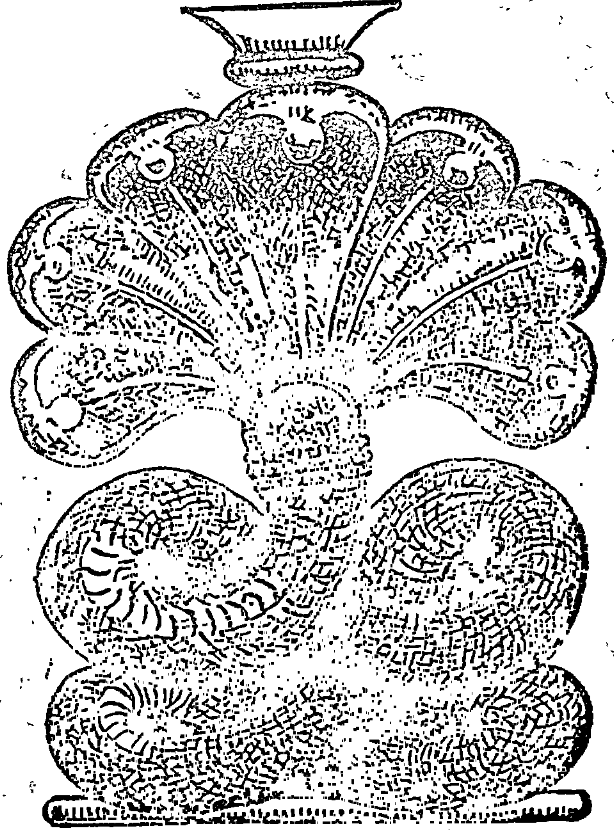
(આ લેખની તસ્વીરો પણ શ્રી. જાદવના સૌજન્યને આભારી છે)

જોરાવરસિંહ જાદવ

નાગપૂજાનો પ્રારંભ :

ભારતીય પૂજાના પ્રકારોમાં નાગપૂજા ઘણી પ્રાચીન ગણાય છે.

નાગને ભય અને આશ્ચર્યનું પ્રતીક ગણવામાં આવ્યું છે. શેષનાગને મનુષ્યનો ગુરુ ગણવામાં આવે છે. નાગમાં પગ વિના ઝડપથી દોડવાની શક્તિ છે. જમીન ઉપર અને પાણીમાં જીવવાની શક્તિ છે. તે જૂની કાંચળી ત્યજીને નવી ધારણ કરી તરૂણ બને છે. તે અમરત્વ અને નિત્યકાળના અને અનન્તયુગના સૂચક ચિહ્નરૂપ છે; એટલું જ નહીં પણ ઇશ્વરી સૌંદર્ય અને પરોપકારના નમૂનારૂપ છે. હવા ઉપર જીવી શકે છે. નાગનું ઝેર જીવલેણ ગણાય છે. નાગજાતિમાં એક પ્રકારનું જ્ઞાન અને ડહાપણ છે જેને કારણે નાગ તરફ માનવીની કલ્પના પ્રબળ બની. આદિવાસી મનુષ્યની વિચારશક્તિ ઘણી સંકુચિત હતી. આજુબાજુના ભૌગોલિક વાતાવરણનો તેના પર પ્રબળ પ્રભાવ પડતો. કુદરતની શક્તિઓથી તે ડરતો જ્વાળામુખી, વર્ષાનું તાંડવ, નદીનું પૂર, અગ્નિ, જંગલી પ્રાણીઓથી ડરનાર માનવીએ વાંકીચૂકી ગતિ, સ્થિર આંખો, મોટી ફેણ અને લબકારા મારતા ઝેરી નાગોને ખુશ કરવા એમની પૂજાનો પ્રારંભ કર્યો. શિકાર અર્થે જંગલમાં ફરતા અને ખેતરમાં કામ કરતા ઝેરી નાગની[1] પણ બીક રહેતી. આ નાગોથી રક્ષણ મેળવવા માટે આદિમાનવે

અભયાસન ભુજંગની ભારતીય પ્રાચીન પાષાણ મૂર્તિ

---

૧. અ) પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં વિપસિંચક નાગ હતા, તે ઘણા ભયંકર હોય છે. તે મોટે ભાગે દૂરથી જ આંખોમાં ઝેર ફેંકે છે તેમનું ઝેર એટલું બધું કાતીલ હોય છે કે દૂરથી ફેંકેલા એ ઝેરથી પ્રાણી પણ મરી જાય છે.

બ) કેટલાક ઝેરી નાગોનો ફૂત્કાર ચારસો-પાંચસો હાથ છેટે સુધી સારી રીતે સંભળાય છે.

ક) બંગાળમાં ૧૦–૧૨ હાથ લાંબા સર્પો થાય છે. એ બળવાન સર્પને પકડવા ત્રણ–ચાર માણસોની જરૂર પડે છે.

જુઓ : "વૈદિક સર્પ વિદ્યા" પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર.

પુરાણોમાં જે પ્રસંગો મળે છે તેમાં નાગને દેવ શ્રેણીમાં મૂકયા છે. નાગ ઉપાસનાનું વિવરણ આપ્યું છે. શેષનાગને વિષ્ણુના સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે. તથા પ્રસંગાન્તરમાં નાગરૂપી વિષ્ણુની ઉપાસનાનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.[૫] મત્સ્યપુરાણમાં પ્રયાગસ્થ કમ્બલ અને અશ્વતર નાગોની ઉપાસનાનો નિર્દેશ છે.[૬]

નાગ અંગેના પૌરાણિક ઉદાહરણો ગાંધર્વો, અપ્સરા અને યક્ષોના પ્રસંગોમાં મળે છે. મત્સ્યપુરાણમાં વર્ણન છે કે હેમકૂટ પર્વત અપ્સરા અને ગાંધર્વોની સાથે શેષ, વાસુકી, તક્ષક વ. સર્પરાજોના સાનિધ્યથી સમલંકૃત છે.[૭]

વેદોતરગ્રંથોમાં મહાભારતને ટાંકી શકાય. જેમાં પુરાણોની જેમ જ નાગોનું આવાસ પાતાળ બતાવ્યું છે. શેષનાગને વિષ્ણુ સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે.[૮]

ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા બીજા શતકના પ્રાચીન શિલ્પોમાં નાગોની પૂજાનાં ચિત્રો છે તે પરથી નાગપૂજાના પ્રચારનું મહત્ત્વ સમજી શકાય છે. બાણભટ્ટની કાદંબરીમાં રાણી વિલાસવતી જે સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ઝંખતી હતી તેના વ્રતોમાં તેનું નાગ સરોવરમાં સ્નાન અને પીપળવૃક્ષની પૂજાનું વર્ણન છે. બુદ્ધકાળમાં વૃક્ષપૂજા અને નાગપૂજાનો પ્રચાર ઘણો હતો. ભગવાન બુદ્ધની આસપાસ વણાયેલી લોકકથામાં બુદ્ધના સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશોમાં નાગનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. બૌદ્ધધર્મમાં નાગપૂજાના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે અનેક ઠેકાણે સાત માથાંવાળા નાગની ફેલાવેલી ફણાની છાયા નીચે ભગવાન બુદ્ધને બતાવવામાં આવ્યા છે. બૌદ્ધધર્મની જેમ જૈન અને હિન્દુ ધર્મમાં પણ નાગપૂજાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ શેષનાગની સ્તુતિ સાંપડે છે.

વહતિ ભુવનશ્રેણીમ્ શેષઃ ફણાફલકસ્થિતાં
કમઠપતિના મધ્યેપૃષ્ઠં સદા સ વિધાર્યતે ।
તમપિ કુરુતે ક્રોડાધીનં પયોધિર નાગરાય
અહહ મહતાં નિઃસીમાનશ્ચરિત્ર વિભૂતય :

(શેષ નાગ પોતાની વિશાળ ફણા પર (ચૌદ) ભૂવનોની હારમાળા ધારણ કરે છે. તે શેષનાગને ભગવાન કચ્છપ પોતાની પીઠ પર સદા ધારણ કરે છે. તે કચ્છપને સમુદ્ર સહજપણે પોતાની અંદર રાખે છે. અહોહોહો! મહાપુરુષોના ચરિત્રનો પ્રભાવ કેવો અપાર હોય છે?)

ત્યારબાદ લોકજીવનમાં નાગપૂજાનું મહત્ત્વ. સ્વીકારાયેલું જોવા મળે છે.

નાગદેવતા વિશેની લૌકિક માન્યતાઓ:

લોકજીવન નાગને ફળદ્રૂપતા આપનાર ગણે છે. નાગદેવની આરાધના કરવાથી વંધ્યા સ્ત્રીઓને સંતાન થાય છે તેવી લોકમાન્યતા છે. આવાં સંતાનોનાં નામ નાગજી, નાગેન્દ્ર વ. રાખે છે. નાગથી રક્ષણ કરવા માટે પણ સંતાનોનાં આવાં નામ રખાય છે અને હાથે નાગના છૂંદણાં છૂંદાવવામાં આવે છે. ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં અકાળ મૃત્યુને નાગનો ક્રોધ કે શાપ માનવામાં આવે છે. તેનાથી બચવા નાગદેવતાની પૂજા કરવામાં આવે છે.

નાગને સંપત્તિનો રક્ષક ગણવામાં આવે છે. વણઝારા કોમમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે જમીનમાં ધન દાટી તેના પર બાળકને બેસાડવામાં આવે તો બાળક તેના મૃત્યુ પછી સાપ બને છે અને એ સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે. હિંદુ લોકોની માન્યતા છે કે મરણ વખતે માનવીનો જીવ તેની સંપત્તિમાં હોય તો તે મરીને સાપ જન્મે છે તેથી હિંદુઓ જૂના પુરાણા મકાનમાં સાપને જૂએ તો તેને ઘરનો જૂનો માલિક માને છે.

નાગને સમૃદ્ધિનું પ્રતિક માનવામાં આવે છે. જળ, વનસ્પતિ અને ધરતીના પેટાળમાં જે કંઈ વસ્તુ છે તેના માલિક નાગ છે. નાગ લોકોની દુનિયા અમૂલ્ય ધનદોલતથી સભર ગણાય છે. નાગ-નાગણીઓને અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ સર્પ વર્ણવાયા છે અને તેઓ તેમની ઈચ્છા મુજબ માનવદેહ ધારણ કરે છે

---

૫. વિષ્ણુપુરાણ ૬/૩/૨૪
૬. ૨૩૬ મત્સ્યપુરાણ ૧૦૬/૨૭
૭. મત્સ્યપુરાણ ૧૧૪/૮૨-૮૩
૮. જુઓ : હાપિકંસ પૃ. ૨૩-૨૪.

પાબૂ હડબુ રામદે ગોગાદે જેહા
પાંચુ પીર પધારજ્યો માંગલિયા મેહા.

સૌરાષ્ટ્રમાં સરપદડ ગામના પાદરમાં વાટપડા નામે નાગનું જાણીતું લોકપૂજ્ય થાનક છે ત્યાં દેવતાઈ નાગ તેના પરિવાર સાથે ફરવા આવે છે, નિર્દોષ બાળકો તેની સાથે રમત કરે છે. આ ગામમાં કે ગામની હદમાં સર્પદંશ થયાથી કોઈનું મરણ થયાનું સાંભળ્યું નથી.

બનાસકાંઠામાં ઢીમા ગામે ધરણીધર શેષ નાગનું મંદિર છે ત્યાં દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. કાસવામાં ગોગાનું મંદિર છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ગામોગામ ચરમાળિયા નાગદેવની નાની નાની દેરીઓ તળાવ કાંઠે જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં નાગપૂજાઃ

આપણે જોઇ ગયા કે અસૂરો—દસ્યુ લોકોને આર્યોએ હાંકી કાઢયા. તેમાંના કેટલાક આર્યોમાં ભળી ગયા. કેટલાક વેરવિખેર થયા ને કેટલાક દક્ષિણ તરફ અને ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં ગયા. નાગજાતિ એ આ અસુરોની એક પેટા જાતિ હતી. આ જાતિ જ્યાં ગઈ ત્યાં નાગપૂજાના સંસ્કારો પણ તેમની સાથે જ રહ્યા. પરિણામે દક્ષિણમાં ને ભારતના વિવિધ ભાગોમા નાગપૂજા આજેય જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓ નાગપાંચમનું વ્રત કરે છે. ભીંતે કે પાણીહારે નાગનું ચિત્ર દોરે છે. બાજરીના લોટમાં ગોળ ભેળવી કુલેર કરે છે. નાગ પાંચમે ખેડૂતો ચરમાળિયાની દેરીએ જઈને તલવટ વહેંચે છે. અને નાગની બાધા આખડી રાખે છે.

પ્રાચીનકાળમાં નાગની પ્રીત્યર્થે પાકયજ્ઞ કરવામાં આવતો. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને ધાર્મિક કૃત્યો કરવાં પડતાં તેનું ગૃહ્યવિધિ એવું નામ હતું. આ વિધિનો ઉલ્લેખ ગૌતમ નામના સૂત્રધારે ગૃહ્યસૂત્રમાં કરેલો છે. આ ૪૦૦ ગૃહ્યવિધિ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવી પડતી તે પૈકી શ્રાવણી નામનો પાકયજ્ઞ નાગની પ્રીત્યર્થે કરવામાં આવતો જેથી નાગથી રક્ષણ મળે છે એમ મનાતું. અત્યારે આ પ્રથા ભૂંસાઈ ગઈ છે.

ભારતીય શિલ્પકળામાં નાગ :

ભારતીય શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિ સમી અજંતાની ગુફાઓમાં એક માથાવાળા નાગના શિલ્પો મળે છે. સાંચીના સ્તૂપના તોરણની વચ્ચેની કમાનમાં વનનાં પશુઓ બોધિવૃક્ષની પૂજા કરતાં હોય તેવું કોતરકામ છે. તેમાં ગરૂડની બાજુમાં પાંચ માથાંવાળો નાગ છે. આ ઉપરાંત બીજા શિલ્પમાં બુદ્ધના મસ્તક પર નાગરાજ ફેણ ધરી રહ્યા છે. આ નાગરાજની સાથે નાગણીઓ પણ છે. સાંચીના બીજા એક સ્તુપમાં સૂર્ય દર્શાવતું પર્ણમંડપ છે તેમાં ગુંચળાવાળા ફણાધારી નાગ દર્શાવ્યા છે. સ્તૂપના વાયવ્ય ખૂણામાં ગોળ ચક્રમાં નાગનુ ચિત્ર છે તેમાં બે નાગણો નાગ સમક્ષ પુષ્પમાળા ધરી રહી છે. આ પંચમુખી સાપની જાતિ વિભક્ત છે.

ગુજરાતમાં શેષશાયીની મૂર્તિઓ જળાશયમાં મૂકવાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં સંવત આઠમા સૈકાથી ચાલ્યો આવતો હોય તેમ મળી આવેલ મૂર્તિઓ પરથી મનાય છે. આવી મૂર્તિઓ પાટણના બ્રહ્મકુંડની શેષશાયીની પ્રતિમા, મોઢેરાના સૂર્યકુંડની શેષશાયીની પ્રતિમા, વઢવાણની માધાવાવ, ચોબારીનો કુંડ, વડનગરનો ગૌરીકુંડ, ખેડા જિલ્લાના વડથલ, સોરણા અને થવાદની વાવો, સાબરકાંઠા જિલ્લાની બોરલ તથા બાંખોરના વાવ, વઢવાણ નજીક રામપુરાની વાવની મૂર્તિઓ નોંધપાત્ર છે.[૧૩]

આ ઉપરાંત નાગછાયા મૂર્તિના પણ કેટલાંક શિલ્પો પણ મળે છે. ભગવાન વિષ્ણુની નાગછાયાની સુંદર મૂર્તિ મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાં છે. મહેસાણા જિલ્લાના આબજ ગામના શક્તિકુંડમાં સપ્તફણા નાગની છાયાવાળી ગણેશની આઠ મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર જિલ્લાના માંડળગઢ

---

૧૩. જૂઓ : ગુજરાતનાં શિલ્પમાં નાગદેવતા : ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની, ગુજરાત દીપોત્સવી અંક ૨૦૨૭.

વિષ્ણુપુરાણમાં અયોધ્યાના અહિરાજ નામના રાજાની વાત છે. ભારતીય લોકકથાઓ નાગવંશના રાજાઓ ને યોદ્ધાઓની વાતોથી ભરપુર છે. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે નાગપંચમીનો ભારતીય તહેવાર નાગરાજાઓને દેવો તરીકે માન આપવા માટે ઉજવાતો હોય! ઉત્તર ભારતનાં નાગ મંદિરો નાગ–સર્પને નહીં પણ તે વંશના પ્રાચીન રાજાઓને અર્પણ કરાયાં છે. શેષનાગ, કર્કોટક નાગ વગેરે સર્વે નાગો ત્રણ માથાવાળા માનવીના રૂપમાં પૂજાય છે. શ્રી પી. જી. દેવરસ કહે છે કે નાગરાજાઓ હોંશિયાર સ્થપતિઓ હતા. તેમણે મોટાં મોટાં નગરો બંધાવ્યાં હતાં. મહાભારતની મયસભા આવા મહાન સ્થપતિઓને આભારી હશે. લોકકથા કહે છે કે પાતાળ, પ્રાગજ્યોતિષ, તક્ષશિલા, મગધ, મથુરા, વિલાસપુર વગેરે નગરો નાગ રાજાઓએ બંધાવ્યાં હતાં.

નાગજાતિ માનવજાતિ જ છે?

નાગપૂજાની સાથે શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા વહેમો અને માન્યતાનાં જાળાં બાઝેલાં જોવા મળે છે તેવા નાગજાતિ વિશે પણ જોવા મળે છે. નાગજાતિ એ નાગ પ્રાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી–જાતિ હોવાનું આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારી શકતી નથી. એ માટે આપણે ટોટમનો આધાર લેવો પડશે. ટોટમ (Totem) એ સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું અંગ ગણાય છે.[૧૯] ટોટમના અભ્યાસ દ્વારા માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસ પર સુંદર પ્રકાશ પાડી શકાય છે. જગતની તમામ જાતિઓમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ટોટમ જોવા મળે છે. આદિમ જાતિના લોકો કોઈ વૃક્ષ કુદરતી વસ્તુ કે પશુ પ્રાણીની ઉપાસના કરતા અને પોતાની જાતિને એના નામથી ઓળખતા. શિયાળ, માછલી, નાગ અને રીંછની પૂજા કરનારી જાતિઓ આજેય દક્ષિણ હિંદમાં મળી આવે છે. આ મુજબ નાગની પૂજા કરનારી આદિમાનવ જાતિ, જે માથે નાગનું કોઈ ચિહ્ન ધારણ કરતી હોય અને પોતાને નાગજાતિ તરીકે ઓળખાવતી હોય. તેના રાજાઓ પોતાનો સંબંધ નાગની સાથે જોડતા. આ રીતે માનવજાતિનો સંબંધ નાગજાતિ – (પ્રાણી) સાથે જોડાઈ ગયો હોવાનું વધુ સંભવિત છે.

આ નાગજાતિના દ્રાવિડ લોકો આર્યોના આગમન પૂર્વે ભારતમાં વસતા હતા અને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું હતું. તેઓ આપણા જેવા સામાન્ય માણસો હોવા છતાં અસૂરો ને દૈત્યો કહેવાણા. આર્યોના રંગે રંગાયેલા પુરાણકારોએ તેમને અર્ધ દૈવી, મેલી સત્તાવાળા અને ભયંકર પ્રાણી તરીકે ગણ્યા. તેમનાં રહેઠાણ નાગલોક તરીકે કલ્પ્યાં.

નાગજાતિને પાતાળલોક સાથે સંબંધ:

નાગ અને પાણીનો સંબંધ જૂના કાળથી કલ્પવામાં આવ્યો છે. લોકો માને છે કે નાગો પાણીના સરોવરો, ધરા અને ઝરણામાં રહે છે. નાગકથાઓમાં પણ તેના ઉલ્લેખો ઠેર ઠેર સાંપડે છે. બૌદ્ધ જાતકોમાં નાગો પાણીમાં કે પાતાળમાં રહેતા હોવાનાં વર્ણન મળે છે. પુરાણોમાં પાતાળના નાગો અને નાગકન્યાની વાતો છે. મહાભારતમાં સમુદ્રને નાગોનો આલય કહેલો છે. મહાવંશમાં સમુદ્રના રાજા વરૂણ ને સાગર બન્નેને નાગરાજ કહ્યા છે. એમનો સંબંધ નાગદ્વિપ સાથે યોજે છે.[૨૦] હિન્દુધર્મ અને બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે નાગને મુખ્યત્વે સમુદ્ર, તળાવ, સરોવર, નદી, ઝરણાં અને જળની જગ્યાના અધિષ્ઠાતા ગણે છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ નાગપાંચમે પાણીહારે નાગની આકૃતિઓ આલેખીને તેની પૂજા કરે છે. નાગની આ આકૃતિઓમાં નાગ, નાગણી, વીંછી, ખેતર, ઘોડિયું તેના બચ્ચાં, તેનો ગઢ વગેરે આલેખાય છે. આ કદાચ કોઈ નાગવસાહતનો ઘસાયેલો સંસ્કાર હોઈ શકે.

ભારતીય લોકકથાઓમાં નાગને કૂવાનો રક્ષણકર્તા બતાવ્યો છે. દરેક કૂવો પોતાના રક્ષણ માટે નાગ રાખે છે. આ નાગ કૂવાનું પાણી સૂકાવા દેતો નથી. દક્ષિણ હિંદમાં દરેક કૂવા પાતાળના દ્વારા ગણાય છે.

---

૧૯. જૂઓ : સંસ્કૃતિ ઔર સમાજશાસ્ત્ર : ટોટમ પૂજાકા પરવર્તીરૂપ ડૉ. રાંઘેયરાઘવ–ગોવિંદ શર્મા

૨૦ જુઓ vogal Indian Serpentlore p. 32. સ્કંદપુરાણ કૌ. બં. અ. ૧૬માં તારક સાથે દેવો લડવા આવ્યા તેમાં જલેશવરૂણ નાગ ઉપર બેસીને આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

અગ્નિ પ્રગટે ત્યારે તે ધૂપ મંત્ર બોલીને બધા દેવો-સ્થાનોને આપે છે. સાંઠાના બે ટૂકડાને સૂતર વીંટી, ઘીમાં બોળી તેને પ્રગટાવી, પાટની વચ્ચેના જ્યોતિને 'પ્રગટાવવા'ની હોય છે. જ્યોત ઉપર કપુર રાખી જ્યોત પ્રગટ કરે છે.

જ્યોતિ જલાવ્યા પછી બે વાસણમાં ઘઉંનો શીરો લાવી કળશની બંને બાજુ રાખે છે. તેમાંથી થોડોક ભાગ લઈ ધૂપિયામાં નાખે છે. ધૂપિયામાં 'સૂરાપાન' પણ પધરાવવાનું હોય છે. આ સૂરાપાન એટલે દૂધ અને ગોળનું મિશ્રણ. ક્યારેક મદિરા પણ પધરાવે છે. આ સૂરાપાન 'ભૈરવ'ને કરાવવામાં આવે છે. ભૈરવનું સ્થાન દૂર (ઓશરીમાં) હોય છે.

હવે ગાદીપતિઓ જ્યોતને નમન કરવા ઊઠે છે. ઊઠતી વખતે તે પોતાની જગ્યાએ શ્રીફળ મૂકે છે. પછી પાંચેય ગાદીને 'ગાયત્રી' બોલી ને નમન કરે છે. અંતે ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખી, જમણા હાથે જમીનને સ્પર્શે છે પછી છાતીએ સ્પર્શ કરી માથે સ્પર્શ કરે છે અને ત્રણ વખત "આદેશ" કરે છે. (બોલે છે) પછી શીરામાંથી બધાને પ્રસાદી અપાય છે.

છેલ્લે પાટમાં હાજર રહેલા એકબીજાને હાથથી સ્પર્શ કરી "પલ્લાની ગાયત્રી" બોલે છે. અંતમાં જ્યોતિ બુઝાવવાનો વિધિ કરી આ ક્રિયા પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. અહીં લખાણ લાંબું થઈ જવાના ભયથી દરેક 'ગાયત્રી' આપી નથી.

અત્યારે આ બધી વિધિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી હોઈ કરવામાં આવે છે. પણ શિવ-શક્તિ સંપ્રદાયનાં મૂળ મહામાર્ગ સુધી જાય છે. 'સતકેરી વાણી'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમકરન્દ દવે લખે છે: "મહામાર્ગનાં મૂળ બહુ ઊંડા છે...નિરંજન જ્યોતિ સ્વરૂપ, આદ્ય શિવ-શક્તિ અને છેવટે રામદેપીરની અવતાર પૂજા સુધી મહામાર્ગની ઘટા ફેલાઈ છે." [સત કેરી વાણી. પૃ. ૫૬]

આ રીતે મહામાર્ગમાંથી શિવ-શક્તિ સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. કાળ ક્રમે યોગ, તંત્ર અને ભક્તિનાં તત્ત્વોનો તેમાં સમન્વય થયો છે.

"મહામાર્ગ હિન્દુ ધર્મના નાનકડા નમૂના જેવો છે, એમાં નાથયોગીઓનો યોગ અને હિન્દવા પીરની પૂજા સુધી અનેક સાધનાઓ આવી મળે છે."

(સતકેરી વાણી. પૃ. ૧૭)

મહામાર્ગની જેમ નાથપંથના યોગીઓના આદિ પ્રવર્તક પણ શિવ મનાય છે. તેથી નાથયોગીઓના યોગની અસર સ્વાભાવિક છે. એટલે આ શિવ-શક્તિની ઉપાસનામાં યોગ અને તંત્રની સ્પષ્ટ અસર જોવા મળે છે. આ સંપ્રદાયમાં લયયોગની વધુ અસર જોવા મળે છે. લયયોગમાં હઠયોગ અને સ્વરોદય યોગની ક્રિયાઓ પણ ભળેલી છે જે આ સંપ્રદાયમાં ઊતરી આવી છે.

પાટની વચ્ચે "છપાંખડીનું ફૂલ" શરીરની અંદર રહેલાં ષટ્ચક્રનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. પરમ ચૈતન્યને પામવા આ ષટ્ચક્ર ભેદ આવશ્યક છે. આ ષટ્ચક્રના ભેદ પછી સાધક સહસ્રારમાં મુક્તિ મેળવે છે. આ ષટ્દલ વચ્ચે શિવલિંગ મૂકવામાં આવે છે તે પણ સૂચક છે. શરીરમાં છ ચક્રોનાં સ્થાનો છે ગુહ્ય, લિંગ, નાભિ, હૃદય, કંઠ અને ભ્રૂમધ્ય જેને અનુક્રમે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ અને આજ્ઞાચક્ર કહે છે. આ બધાં ચક્રોને કમળ આવેલાં છે. તેની પાંખડીઓનો સંખ્યા જુદી જુદી છે. આમાં લિંગ (સ્વાધિષ્ઠાન)માં ષટ્દલ કમળ આવેલું છે. પાટમાં શિવલિંગ છપાંખડીના ફૂલમાં મૂકવામાં આવે છે તે કેટલું ઐક્ય ધરાવે છે!

આ શિવલિંગ પર જ્યોતિ પ્રગટાવવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે આ જ્યોત દ્વારા ગુરુભક્તિને વધુ મહત્ત્વ અપાયું છે. જ્યોત પરમતત્ત્વનું નિષ્કલંક અને પ્રકાશિત સ્વરૂપ છે. મારકુંડ ઋષિ કહે છે;

'સુન બ્રહ્માંડમાં તે વસે, આદ નારાયણ અખંડ
મૂરતી અવિનાશી તે જ્યોતિ રૂપ છે...'

શ્રી મકરન્દ દવે જણાવે છે, "ગુરુભક્તિની જ્યોત મધ્યમાં રાખીને મારગી સંતોએ જ્ઞાન અને યોગ અપનાવી લીધાં છે. (સતકેરી વાણી. પૃ. ૨૯) આ જ્યોત શિવગુરુનું પ્રતિક બની જાય છે. તેથી જ

સ્વર નીકળવામાં હકાર કહેલો છે અને પ્રવેશમાં સકાર, હકાર શિવ રૂપ કહેલો છે. અને સકાર શક્તિ-રૂપ છે. આને જ મારકુંડઋષિ અજપાજાપ કહે છે;

'શ્વાસો શ્વાસે જપો જાપ અજંપા રે હાં...'
'શ્વાસરૂપી તો માયા કહી જે તે,
ઊંચા શ્વાસને નિરાકાર છે
તેનું ભજન કરીને ભવજળ તરીએ,
એ તો અજંપા જાપ છે હાં...'

આ અજપાજાપથી કુંડલિની જાગૃત થાય છે અને તે બ્રહ્મરંધ્રમાં શિવને મળે છે ત્યારે જીવ નિર્વાણ પામે છે. આ સંપ્રદાયમાં કુંડલિનીને જગાડવાનો મંત્ર ન હોય તેમ જ્યોતને પ્રગટાવતી વખતે આ ગાયત્રી બોલાય છેઃ

"ૐ ગુરુજી જાગ, જાગ જાગ મંમાયા આદ કુમારી બાલા સુંદરી અમર તમારા પ્રકાશ, અમરજ્યોતમેં મંડલ છાયા, મંડલમેં એક જોગી બેઠા, જપે અખંડ માળા..."

આ ક્રિયાને યોગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો લયયોગની અસર વરતાઈ આવે છે. લયયોગમાં "હઠયોગના આઠ પ્રાણાયમમાંથી થોડો પ્રાણાયમ અને સ્વરોદય આદિ ક્રિયા લયયોગ અનુસાર 'સૂક્ષ્મ ક્રિયા' કહેવાય છે. લયયોગના આઠમા અંગમાં યોગી શરીરની અંદર ષટ્ચક્રોને જાણે છે અને તેના વડે સાધનનો અભ્યાસ કરે છે. યોગીઓના મતે મેરુદંડની નીચેથી ઉપર સુધી મસ્તકમાં સાત સ્થાન છે. જેની સહાયથી પ્રકૃતિ શક્તિને નીચેથી ઉપર લઈ જઈ સાતમા સહસ્રદલ સ્થાનમાં શિવ–શક્તિનો સંયોગ કરીને મુક્તિ મેળવે છે. લયયોગના ધ્યાનનું નામ 'બિંદુ ધ્યાન' છે. યોગી સાધના કરતાં પ્રકૃતિનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું બિંદુ રૂપમાં દર્શન કરે છે. લયયોગના વિષયમાં લયસંહિતા પ્રમાણે સ્વરોદયની ક્રિયાઓ, ષટ્ચક્ર–ભેદનની ક્રિયા અન્ય ક્રિયાઓ જેવી કે વ્યોમજયી, પ્રભાજયી, સુરભીજયી, અજયા વગેરે છે.

[સાધના અંક–(હિન્દી) લે. એક મહાત્મા–પૃ. ૧૩૦]

જ્યોતિ પ્રગટાવવાની ગાયત્રીમાં 'બિંદુ'નો ઉલ્લેખ આ રીતે આવે છે;

"અમર બુંદ ફલ જરે કાયા નાદસે ફરે,
બુંદસે ફરે મંડલ, ધરતી ફરે બુંદકી માંય,
નાદસે ફરે બુંદકાખોજ કોઇ જોગી કરે"–

આ સંપ્રદાયમાં જમણે ખૂણે 'જોગણી'ની ગાદીમાં જોગણી એ યોગિની શક્તિ માયાનું પ્રતિક લાગે છે. શિવ–શક્તિ સંપ્રદાયમાં તાંત્રિક અસરો પણ ઘણી ભળી ગઈ છે. પં. ગોપીનાથ કવિરાજ તેના હિન્દી લેખ 'તાંત્રિક દૃષ્ટિ'માં જણાવે છે–

'તાંત્રિક આચાર્યો શિવ, શક્તિ અને બિંદુને ત્રણ રત્ન સમાન ગણે છે... શુદ્ધ તત્ત્વમય કાર્યાત્મક શુદ્ધ જગતનું ઉપાદાન બિંદુ છે. તથા કર્તા શિવ અને કારણ શક્તિ છે. અશુદ્ધ તત્ત્વમય જગતમાં પણ શિવ અને શક્તિ જ કર્તા અને કારણ છે. અને નિવૃત્તિ વગેરે કલાઓ દ્વારા બિંદુ આધાર છે. શુદ્ધ બિંદુનું બીજું નામ મહામાયા છે. અશુદ્ધ બિંદુરૂપનું નામ માયા છે. બિંદુ શિવમાં સમાયેલ નથી." (સાધના-અંક–હિન્દી. પૃ. ૪૮૦/૪૮૧)

ઉપરોક્ત યોગ અને તંત્રની મૂળ અસરમાં કાળક્રમે ફેરફારો થતા રહ્યા હશે. જ્યોતિ નીચે "પાંચ પાંડવ" અને 'શેષનાગ' દોરે છે તે પાછળથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. આ ધર્મને માનનારા અને વિકસાવનાર પ્રહલાદ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠર, બલિરાજા થયા છે તેમને પાટમાં સ્થાન આપીને કાયમી કરી દીધા છે. આગળ જતાં 'નવનાથ' અને 'સિદ્ધ ચોરાસી' તેમજ તેત્રીશ કરોડ દેવતા પણ આ ધર્મને મહત્ત્વ આપે છે તેમ તેની એક ગાયત્રી પરથી જાણવા મળે છે;

'નવનાથ સિદ્ધ ચોરાસી મિલકે
સ્થાપના સ્થાપી'..

શેષનાગ પણ આ ધર્મને સ્વીકારે છે તેથી તેમને પાટમાં સ્થાન મળ્યું હોય. મારકુંડ ઋષિ કહે છે;

'શેષ સરખા પણ જેને જ પેહાં
તે તેનું દર્શન કર્યા કરે...'

પાછો વાળે અને જ્યોતિ (અમને) આપે છે. ૭/૭૯/૨)

सं ते गावः तमः आवर्तयन्ति, ज्योतिर्यच्छन्ति ।

ગાયોને 'સત્યની ગાયો' गा ऋतस्य (૧/૮૪/૧૬) તરીકે પણ સંબોધવામાં આવી છે.

આમ આ સંપ્રદાયમાં ગાયનું પ્રતિક સાધકના જીવનમાં પ્રકાશનાં કિરણોરૂપી ગાય બને તે વધુ બુદ્ધિગમ્ય લાગે છે.

આ રીતે જોતાં શિવ–શકિત સંપ્રદાયનું મૂળ આદિ ધર્મમાં રહેલું છે. આજે આ સંપ્રદાયમાં બોલાતી 'ગાયત્રી' ગુરુમુખે ઉતરી આવતાં તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હોય તે સંભવિત છે. પાટમાં પણ ઘણા ફેરફારો થયા હોય. પણ આ સંપ્રદાયનું મૂળ વેદો સુધી જાય છે. શ્રી પી. ટી. શ્રી નિવાસ આયંગર કહે છે–

"શિવ શબ્દ વ્યાપક, સુખ અને શાંતિનો વાચક છે. વેદોમાં તેને રૂદ્ર કહેવામાં આવે છે. રૂદ્ર અને શિવ જુદા છે કે એક તે બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શિવ ઉપાસનાનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ 'લિંગ પૂજા' હોય એમ જ સિદ્ધ થાય છે. ઋગવેદ સંહિતાના ૭/૨૯/૫ અને ૧૦/૯૯/૩ બંને મંત્રોમાં તે પદનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. 'શિશ્નદેવા'નો સાચો અર્થ 'લિંગ પૂજા' જ થાય છે. બીજો અર્થ કરવામાં આવે તે ખોટો છે."

(અંગ્રેજી ગ્રંથ–"હિંદમાં પાષાણ યુગ"–પૃ. ૪૯)

આમ શિવ–શકિત સંપ્રદાયમાં યોગ, તંત્ર અને ભક્તિનો સમન્વય થતાં થતાં આજ સુધી અસ્ખલિત રીતે શિવ–શક્તિ ઉપાસના ચાલી રહી છે.

વ્યક્તિ વ્યક્તિના શોષણનો ધાર્મિક નિષેધ

પૂર્વજન્મમાં કરેલા પુણ્યના બળે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઈતર વ્યક્તિનું શોષણ કરે તથા પૂર્વજન્મના પાપને કારણે એક યા અનેક વ્યક્તિઓનું શોષણ થાય એવી સમાજ–વ્યવસ્થા ચાર્વાકને પણ મંજૂર ન હતી. ચાર્વાક પછી બીજું જૈન દર્શન આવે છે. આ ધર્મના અનુયાયીઓ બે સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલ છે દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર. આ બન્ને સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. આ ધર્મના અનુયાયીઓ ચુસ્તપણે અહિંસામાં માને છે, તેથી વેદના પ્રામાણ્યના આધારે યજ્ઞમાં થતી નિર્દોષ પશુઓની હિંસાનો તેઓ વિરોધ કરે છે.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયે પ્રમાણભૂત માનેલા આગમો અનુસાર ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ૩૬૩ વાદો અર્થાત તત્વજ્ઞાન વિષયક ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાઓ હતી.... મહાવીરે જોયું કે આવી નિરર્થક ચર્ચાઓના કારણે એ વિચારધારાઓવાળા પરસ્પરનાં દૃષ્ટિબિંદુ સમજવા તૈયાર ન હતા.... મહાવીરે ઉપદેશ આપ્યો કે તમે સૌ પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી ભલે સાચા હો પણ એ જ અંતિમ સત્ય છે એમ માનવાને બદલે સામા પક્ષના દૃષ્ટિબિંદુનો પણ વિચાર કરો. પરસ્પરને સમજ્યા વિના નિરર્થક ચર્ચાઓમાં સમય ના ગુમાવો. સ્યાદવાદ કિંવા એકાંતવાદની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ ભૂમિકા આ જ છે... અંતિમ સત્ય તરીકે એકાંતવાદને પણ અનેકાંતવાદ તરીકે જોવો અને વિચારવો. સાચા જૈનને પણ મહાભારતમાં વર્ણવેલી "आत्मनः प्रतिकुलानि परेषां न समाचरेत्" એવી ધર્મની વ્યાખ્યા સ્વીકાર્ય છે. અર્થાત કોઈ પશુને પ્રતિકુળ હોય એવું વર્તન કરવાનો કોઈને હક્ક નથી.

સ્વ. પં. જીતેન્દ્ર જેટલી ('સ્વાધ્યાય'માંથી)

કે: "તારી રાણીને પેટે બે જોડિયા પુત્રો જન્મશે. બાર વર્ષ બાદ હું ચિતોડ આવીશ, એ વખતે તારે તારા બે પુત્રોમાંથી એકને મને સોંપી દેવો પડશે."

ધૂંધળીનાથે આપેલ વચનથી ચિતોડના રાણાને ઘેર બે પુત્રો થયા. બાર વર્ષ બાદ ધૂંધળીનાથ ચિતોડ ગયા અને રાણા પાસે તેના બે પુત્રોમાંથી તેજસ્વી પુત્રની માગણી કરી. રાણાને પોતાનો તેજસ્વી પુત્ર આપવો નહોતો પણ ધૂંધળીનાથે ગેબનો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એટલે મહેલમાં સંતાડેલ સિદ્ધકુમાર દોડીને ધૂંધળીનાથને પગે પડયો. પછી ધૂંધળીનાથ સિદ્ધકુમારને લઈ ઢાંકના ડુંગર ઉપર પાછા ફર્યા. પછી તેણે પોતાના શિષ્ય બનેલ સિદ્ધનાથને કહ્યું કે "હું આ ડુંગરના ભોંયરામાં બેસી બાર વર્ષ તપશ્ચર્યા કરીશ. એ સમય દરમ્યાન તું બાજુના ગામમાંથી ભિક્ષા લાવી તારું ગુજરાન ચલાવજે."

બાર વર્ષ બાદ ધૂંધળીનાથ તપશ્ચર્યા કરી ઊઠયા ત્યારે તેણે તેના શિષ્ય સિદ્ધનાથના મસ્તક ઉપર

૪– વણઓળખાયેલ નાથની મૂર્તિ :
દીવનો કિલ્લો : સૌરાષ્ટ્ર

માખીઓ બણબણતી જોઈ. તેણે સિદ્ધનાથને બોલાવી તપાસ કરી તો માથા ઉપર મોટો ઘા પડયો હતો અને તેમાં કીડા પડયા હતા.

આમ કેમ બન્યું એ બાબત સિદ્ધનાથને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે: "ઢાંક નગરના લોકો નાસ્તિક હોવાથી ભિક્ષા આપતા નહોતા એટલે મેં પેટ ગુજારો કરવા માટે બાર વર્ષ સુધી લાકડાં કાપી લાવી લાકડાના ભારા ઢાંક નગર ઉર્ફે પ્રેહપાટણમાં વેચી તેમાંથી મળતા દ્રવ્યથી અનાજ વિગેરે ખરીદી પેટ ગુજારો કર્યો હતો."

આ વાત જાણી ધૂંધળીનાથને ઢાંકના લોકો ઉપર ગુસ્સો ચડયો. પછી તેણે પોતાની સિદ્ધિ દ્વારા આખા પ્રેહપાટણ નગરને ઊથલાવીને ઊંધું નાખી દીધું. પોતાને મળેલી સિદ્ધિનો એક સાધારણ બાબતમાં દુરૂપયોગ કરી હજારો મનુષ્યોનો જાન લેવાથી ગુસ્સે થયેલ નવનાથોએ તેની પાસેની બધી સિદ્ધિઓ લઈ લીધી. પછી ધૂંધળીનાથ ઢાંકના ભોંયરામાં ગયો અને ત્યાંથી જમીનમાં અલોપ થયો. પછી વર્ષો બાદ તે ધાંવલપુર નજીકના એક ભોંયરામાંથી બહાર આવ્યો અને ત્યાંથી થોડુંક ચાલતાં પથ્થર સ્વરૂપ બની ગયો.

સૌરાષ્ટ્રમાંથી જલંધરનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, કનીફનાથ, તથા ધૂંધળીનાથની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સૌરાષ્ટ્ર સિવાયના ગુજરાતના બીજા ભાગોમાંથી નાથ સંપ્રદાયની કેટલીક મૂર્તિઓ મળી આવી છે. આવી મૂર્તિઓમાં ડભોઈની મહુડી ભાગોળે આવેલ કિલ્લાના દરવાજામાં આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જલંધરનાથ, ગોરખનાથ, કૃષ્ણપાદ ઉર્ફે કનીફનાથ કંથડીનાથ, નાથિની મેનાવતી અને ચડુનીનાથની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. એ સિવાય ન ઓળખી શકાય તેવી કેટલીક નાથ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ ડભોઈના કિલ્લાના મહુડી ભાગોળના દરવાજામાં કોતરાયેલ છે. આ બધી મૂર્તિઓ સંવતના તેરમા સૈકાની આજુબાજુમાં કોતરાઈ હોય તેમ લાગે છે.

નાથ સંપ્રદાયનું મોટું ધામ આશાવલ કે કર્ણાવતી (હાલનું અમદાવાદ) મનાતું હતું અને

વચનથી બંગાળના ચંદ્રગિરિ ગામના એક બ્રાહ્મણને ત્યાંના ઉકરડામાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. નાથ સંપ્રદાયની બીજી શાખાના આદિનાથ પછીના નાથ જલંધરનાથ અયોધ્યાના રાજા જન્મેજયની સાતમી પેઢીએ થઈ ગયેલ બૃહદ્‌વા નામે રાજાએ યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી જલંધરનાથ અગ્નિપુત્ર કહેવાય છે. કનીફનાથ બ્રહ્માના કર્ણપુત્ર કહેવાય છે. તેની પછીના ચર્પટીનાથ સૂર્યપુત્ર ગણાય છે. ગોરક્ષનાથના શિષ્ય ગહનીનાથ પણ સૂર્યપુત્ર ગણાય છે.

નવનાથ અંગેનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં લખાયા મુજબ નવનાથ એક હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર રહ્યા પછી તેણે ગુપ્તવાસ સ્વીકાર્યો હતો. આ ગુપ્તવાસ દરમ્યાન મઢી ગામમાં કનીફનાથ ને મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગર્ભગિરિમાં જલંધરનાથ અને ગહનીનાથ, વડવાનલ ગામમાં નાગનાથ, માનદેશના વીટે ગામમાં રેવણનાથ, પાતાળમાં ભર્તૃહરિ, સ્વર્ગમાં મીનનાથ, ગિરનાર ઉપર દત્તાત્રેય અને ગોરખનાથ ગુપ્તવાસમાં બિરાજે છે.

કહેવાય છે કે મૈનાવતી અને તેનો પુત્ર ગોપીચંદ તથા ધર્મનાથ વિષ્ણુધામમાં ગયા પછી ચોર્યાશી સિદ્ધોએ નાથપંથનો વિસ્તાર કર્યો હતો.

ગોરખનાથની ત્રણ પાદુકાઓ ગિરનાર ઉપર છે. ગોરખમઢીમાં ગોરખનાથનું સ્થાન છે. દક્ષિણભારતમાં કોલ્હાપુર પાસે શિરાલે ગામમાં ગોરખનાથનું સ્થાન છે તેની આજુબાજુ ગોરખ આમલીઓ થાય છે. ઉત્તરભારતમાં ગોરખપુર શહેર ગોરખનાથનું મુખ્યધામ ગણાય છે.

નાથ સંપ્રદાયનાં નવનાથોના નામોમાં અસંખ્ય ભેદ જોવા મળે છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાય નાથની પાછળ પા લગાડે છે. આવા નામો ગોરક્ષનાથને ગોરક્ષપા, મીનનાથને મીનપા, ચૌરંગીનાથને ચૌરંગીપા, ધર્મનાથને ધર્મપા વિગેરેથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય પુસ્તકોમાં સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિ, ગોરક્ષસિદ્ધ સંગ્રહ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ રચિત કૌલજ્ઞાન નિર્ણય, સિદ્ધ સાહિત્ય સિદ્ધકૌલ સંપ્રદાય નામક પુસ્તક, શાબર તંત્ર, નવનાથસંહિતા, સૌરાષ્ટ્રના સિદ્ધો, ગોરખનિર્ણય, નવનાથ ચરિત્ર વિગેરે છે. 'સ્વાધ્યાય' ત્રિમાસિકના સંવત ૨૦૨૩ના વસંત પંચમી અંકમાં નવનાથ અંગે વિગતવાર લખાણ ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે

એક લેખ દ્વારા કરેલ છે.

નવનાથના પ્રમાણિત નામો આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જલંધરનાથ, ગોરક્ષનાથ, કનીફનાથ ઉર્ફે કૃષ્ણપાદનાથ, કંથડીનાથ, રેવણનાથ, ગહનીનાથ અને મૈનાવતી એ પ્રમાણે છે. દક્ષિણ ભારતમાં આ નામો આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, ગહનીનાથ, ચૌરંગીનાથ, જલંધરનાથ, કનીફનાથ અને મૈનાવતી તથા ચર્પટીનાથ. આમાંથી ગહનીનાથના શિષ્યો નિવૃત્તિનાથ જ્ઞાનેશ્વર અને મુક્તાબાઈ ગણાય છે. દક્ષિણ દેશના નવનાથના બીજાં નામોમાં આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરખનાથ, ચર્પટીનાથ, રેવાનાથ, ચૌરંગીનાથ, જલંધરનાથ, કનીફનાથ, મૈનાવતી, ગહનીનાથ, નાગનાથ, ભર્તૃનાથ, માણેકનાથ, ગેબીનાથ અને ગુપ્તનાથ એમ છે.

નાથ સંપ્રદાયના નવેનાથોની સંખ્યા અને નામ આડાં અવળાં જોવા મળે છે. પણ ચોર્યાસી સિદ્ધોનાં નામોમાં આ બધાં નામો આવી જાય છે. નવનાથોના જન્મ અંગેની વિગતો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે મળે છે પણ મોટા ભાગના નાથોના જન્મ સાથે ગેબી વાતો વણાયેલ છે.

કથામાં સૌરાષ્ટ્રને સૂર્યરાષ્ટ્ર નામ પણ આપેલ છે. આ કથા પ્રમાણે તેઓ અહીંથી (મીતુર બંદરેથી ?) બેબીલોન ગયા. મીતુર સૌરાષ્ટ્રનું બંદર હશે એમ લાગે છે પણ તેનું ચોક્કસ સ્થળ નક્કી કરી શકાતું નથી. ત્યાં કાગડા અને મોરને સાથે લઈ ગયા હતા. ત્યાંના લોકોને આ નવીન પક્ષીઓએ ખૂબ આકર્ષ્યા અને ક્યાંથી લાવ્યા તેમ પૂછતાં તેઓ સૂર્ય ઊગે છે તે દેશમાંથી સૂર્યરાષ્ટ્રમાંથી આવ્યા હોવાનું જણાવ્યું. આ સૂર્યરાષ્ટ્ર તે સૌરાષ્ટ્ર એમ માની શકાય. ફાધર હેરાસ જણાવે છે તેમ આ જાતક કથા બે હજાર વર્ષ પૂર્વે લખાયેલ છે. આ લોકો પણિઓ હતા. પણિ પ્રજા વૈદિક કાળ પહેલાંની પ્રજા હતી. તેઓ વૈદિક દેવો કે ઋષિઓની ઉપાસના કરતા ન હતા પણ પ્રકૃતિના તત્વોની પૂજા કરતા. તેઓના રાજાનું નામ બુબુ હતું[3] યાસ્ક, સાયણાચાર્ય તથા શ્રી રોથ[4] આ પ્રજાને પ્રતિ પ્રાપ્તિ માટે કોઈ પણ ખર્ચ કરવા તૈયાર નહીં તેવી વણિજ પ્રજા કહે છે[5] તેઓ નાગ પૂજા પણ કરતા. પ્રો. લુડવીગ તેમજ ઋગ્વેદના ભાષાન્તરમાં કાફલામાં રહેનારી આદિવાસી પ્રજા તરીકે ઓળખાવે છે.[6]

શ્રી. હિલેબ્રાન્ટ આ પ્રજા મૂળ ઈરાનમાં રહેનારી હતી એમ માને છે. પણ નાગપૂજા, અશ્વત્થ પૂજા અને દિવોદાસ રાજા સાથેના યુદ્ધનાં વર્ણનો ઉપરથી તે હકીકત સાચી લાગતી નથી. ડૉ. અવિનાશચંદ્ર દાસ[7] જણાવે છે કે આર્યોના વિરોધને કારણે પણિઓ સપ્ત સિન્ધુનો પ્રદેશ છોડી નીચેના ભાગોમાં જતા રહ્યા અને નૌકાઓ દ્વારા તેઓ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના સાગર કાંઠાના પ્રદેશોમાં સ્થાયી થયા. ત્યાંથી તેઓ ક્રમશઃ મલબાર, બેબીલોનીઆ અને સીનીયામાં પણ જઈ વસ્યા. આ જ પણિઓ પાછળથી ફીનીશીઅનો તરીકે જાણીતા થયા. એટલે ઉપરની બાબેરૂ જાતક કથાની હકીકત સાચી હોવાનું જણાય છે. આ પણિઓ સમુદ્રયાત્રામાં કુશળ હતા, વ્યાપાર કરતા અને વ્યાજે રૂપીઆ ધીરતા. તેઓની સંસ્કૃતિ દ્રવિડ હતી. અને પ્રકૃતિપૂજક ધર્મ હતો. મોહન જો ડેરો અને હડપ્પામાંથી મળી આવેલા અવશેષો તેમની હકીકત કહી જાય છે.

નાગપૂજા

નાગ પ્રજા પણ ખૂબ જ પ્રાચીન કાળની પ્રજા છે. આ પ્રજા મૂળ અસુર પ્રજામાંથી ઊતરી આવી હોવાનું મનાય છે.[8] તેઓનો સંબંધ અસુરો, પણિઓ અને દસ્યુઓ સાથે હતો. સૌરાષ્ટ્ર તો આ પ્રજાનું મોટું થાણું હતું. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પણ તેઓનાં મહાન રાજ્યો હતાં. કુશસ્થલીનો રાજા રૈવત મૂળ તક્ષક નાગ હતો અને બ્રાહ્મણના શાપથી પ્રભાસમાં રાજા થયો હોવાનું સ્કંદપુરાણના નાગરખંડમાં નોંધ્યું છે.[9] અને તેની પુત્રી શેષાવતાર બલરામને પરણાવી હતી. નાગ લોકો નાગપૂજાના હિમાયતી હતા. આ પ્રજા નાગ અવટંક ધારણ કરેલી ક્ષત્રિયોને મળતી બહાદુર પ્રજા હતી એ નિર્વિવાદ છે.

પરિક્ષિતને નાગ કરડવાથી જનમેજયે સર્પસત્ર કર્યો હતો તે કથાને આર્યોએ નાગપ્રજા ઉપર હુમલો કરી તેમના તંત્રને પરાસ્ત કર્યું હતું તે હકીકતનું રૂપક જ કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્રમાં આ નાગ પ્રજા કે તેમનો નાગપૂજાનો ધર્મ ખાસ પ્રચલિત નથી પણ તેના અવશેષો આજે પણ જળવાઈ રહ્યા છે. આજે શ્રાવણ માસમાં નાગ પૂજા કરવામાં આવે છે. નવ પ્રકારના વિષમાં સૌરાષ્ટ્રિક વિષની હકીક્ત પણ મળે છે. ધોધાબાપજીનો તહેવાર જે ઉજવાય છે તેમાં પણ નાગપ્રજા માટેનું બહુમાન અને નાગપૂજાના અવશેષના ચિહ્નો છે. આજે મળી આવતા લગભગ દરેક પ્રાચીન મંદિર પાસે નાગબાપજીના પાળીઆ જેવી પ્રતિમાઓ સિંદૂર ચડાવેલી મળી આવે છે. શ્રી. જયમલ્લ પરમાર જણાવે છે તેમ આજે પણ તે પૂજાના અવશેષરૂપે ચૂડા પાસે ચોકડી ગામમાં ચરમાળીઆજીનું સ્થાનક,

---

3. શ્રી. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ:સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ. પા.૮
4. નિરુક્ત ૨, ૧૭; ૬. ૨૬
5. ૫. જુઓ રોથ અને પીટર્સબર્ગ કૃત કોશ.
6. લુડવીગ-ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર ૩-૨૧૩-૨૧૫
7. પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ-ઋગ્વેદ પર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પા. ૨૪૦
8. એજન. પા. ૨૪૦.
9. સ્કંદ પુરાણ-નાગરખંડ અં. ૧૧૬

શાસ્ત્રોક્ત ન કહી શકાય, કારણ કે સૂર્યની પ્રતિમા સાથે રાંદલ કે સૂર્યાણીનું મૂર્તિવિધાન મળતું નથી કે સ્વતંત્ર પૂજાના પણ ઉલ્લેખો મળતા નથી. તો પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોની સૂર્ય-પ્રતિમાઓમાં પડખે સંજ્ઞા (રાંદલ) પણ આલેખાયેલી જોવા મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર'માં પણ તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ભવિષ્ય, મત્સ્ય અને સ્કંદમાં રાંદલના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. નવમી દસમી સદીથી તો રાંદલના ઉલ્લેખો વિશેષ મળે છે એટલે તે પાછળથી શરૂ થયાનું અનુમાન છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધોળા જંકશનથી ત્રણ માઈલ દૂર કાળુભાર નદીને કાંઠે આવેલું દડવા ગામ રાંદલ માતાનું આદ્ય સ્થાન માનવામાં આવે છે. ત્યાં ગામને પાદરે આવેલી જૂની વાવમાં એક ગોખલામાં આ માતાજીનું થાનક છે. પોરબંદર પાસે કિન્નરખેડા અને બગવદરમાં પણ રાંદલનાં સ્થાનકો છે. વિ.સં. ૧૨૯૧ ના એક શિલા-લેખમાં વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલે રન્નાદેવી તથા રાજ્ઞદેવીની સ્થાપના કર્યાની હકીકત છે. આ પૂજા સૌરાષ્ટ્રમાં મધ્યયુગ પછી આવી છે અને તેના પૂજકોમાં હિન્દુઓ ઉપરાંત શ્રાવકો પણ છે, કારણ કે તેમની કેટલીક ગોત્રદેવીઓમાં રાંદલનું સ્થાન પણ છે. તેને ફળદ્રૂપતાની દેવી તરીકે માનવામાં આવતી હોઈ સંતાન પ્રાપ્તિ માટે તેની પૂજા થાય છે તે સિવાય સૂર્યપૂજાની માફક રાંદલપૂજા પણ લગભગ લુપ્ત થઇ ગઈ છે.

બૌદ્ધધર્મ

ભારતના મુખ્ય ધર્મપ્રવાહોમાં બૌદ્ધધર્મનું સ્થાન પણ મહત્ત્વનું છે. આજે ભારતમાં તે વિશેષરૂપે પ્રચલિત નથી પણ ભારત બહાર પૂર્વ એશિયાના દેશોમાં તો ખૂબ જ વ્યાપ્ત છે. સનાતન વૈદિક ધર્મના વિરોધમાં સ્થપાએલો આ ધર્મ એક કાળે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ખૂબ પ્રમાણમાં પ્રચારમાં હશે તેમ આજે મળી આવતા અવશેષો કહે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વલભી તેનું મોટું થાણું હતું.

વિનયપિટક અને દિવ્યાવદાનમાંના કથાનકો ભરૂચ અને[13] તેની આસપાસના પ્રદેશમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રસારમાં હોવાનું સૂચવે છે.

સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી મહાન રાજા થઈ ગયો. તેણે ભારતમાં જ માત્ર નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રચાર થાય તે માટે પ્રયત્નો કર્યા. સમ્રાટ અશોકે આ માટે કેટલાક પ્રચારકોને જુદા જુદા દેશોમાં મોકલ્યા હતા. અને જીવનનાં અંતિમ વર્ષો આ માટે જ તેણે ગાળ્યાં હતાં. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તે કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો સારા પ્રમાણમાં હતો. અશોક જાતે પણ ધર્મ પ્રચાર કરતો હતો અને તેણે સૌરાષ્ટ્રના પિંગલવર્ણીય આંખોવાળા પિંગળક રાજાને ઉપદેશ આપી બૌદ્ધમાર્ગી બનાવ્યો હતો.[14] આ ઉપરાંત તેણે ધર્મના મુખ્ય સ્થાનોની મુલાકાત લઈ જનતાને કાયમી ઉપદેશ આપવા ગિરિ લેખો અને ધર્મસ્તંભો તૈયાર કરાવ્યા હતા. તે પૈકી એક ગિરનારમાંથી પણ મળેલ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫–૩૬માં વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી અમરેલી જીલ્લામાં ખોદકામ થયેલું તેમાંથી બોધિસત્વની ખંડિત મૂર્તિઓ સહિત કેટલાક અવશેષો મળી આવ્યા છે. જેમાંની એક પ્રતિમા ઈ. સ. ની શરૂઆતના સમયની હોવાની મનાય છે.[15] આ ઉપરાંત કેટલાક ઉપકરણો પણ મળ્યાં છે. આ બધાં ગુજરાત ઉપર આરબ આક્રમણ પડેલાંના હોવાનું વિદ્વાનો માને છે, એટલે ઈ. સ.ની ચોથી પાંચમી સદીમાં તે વિશેષ ફાલ્યો ફૂલ્યો હશે, ક્ષત્રપોના રાજ્ય કાળની એટલે લગભગ બીજી ત્રીજી સદીની કેટલીક ગુફાઓ જૂનાગઢ, તળાજા, ઢાંક વ. સ્થળોએથી મળી છે તે પણ આને ટેકો આપે છે.

મૈત્રકકાળમાં વલ્લભીપુર આ ધર્મનું મોટું

---

૧૩. સ્વ. શ્રી. ક. ભા. દવે. ગુજરાતમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય અને તેનો પ્રચાર. ગુજરાત સમાચાર દિપોત્સવી અંક ૨૦૨૮.

૧૪ ડી. આર. ભાંડારકર વોલ્યુમ, પા. ૩૨૯

૧૫ એન્યુઅલ રીપોર્ટ ઓફ આર્કીઓલોજી ઓફ બરોડા વો. ૩૫–૩૬

પુણ્યજનોએ વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું તે હકીકત આ યક્ષોનું અહીં બહુ મહત્ત્વ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે. વળી શ્રી કૃષ્ણના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ પણ તે કાળે યક્ષોનું પ્રભુત્વ હોય એમ સૂચવે છે. શ્રી કૃષ્ણ પણ કપર્દયક્ષની ઉપાસના કરી હતી એમ જૈન ગ્રંથો કહે છે. વિવિધ તીર્થ કલ્પ પ્રમાણે આ યક્ષનું સ્થાન શેત્રુંજ્ય પર્વત ઉપર હતું.

શત્રુંજયના એકવીસ નામો પૈકી એક નામ કપર્દી નિવાસ પણ છે. આ યક્ષને ચાર હાથ પૈકી ડાબા જમણા ઉપરના હાથોમાં અનુક્રમે પાશ અને અંકુશ તથા નીચેના બેમાં દ્રવ્યની થેલી તથા બીજોરું મૂકવાનું ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યમાં કહેલ છે.[21] આ ઉપરાંત ત્યાં પર્વત ઉપર કવડ યક્ષનું પણ સ્થાન છે. ગિરનાર પર્વત ઉપર નેમિનાથના દહેરાની ભમતીમાં આવેલા અંધારા ભોંયરામાં પણ મૂળ યક્ષની પ્રતિમા પણ છે. યક્ષોને સ્વતંત્ર દેવોને બદલે પરિવાર દેવ તરીકે જૈન ધર્મમાં સ્વીકાર્ય બન્યા હોવાથી મૂળ નાયકોના મંદિરોમાં તેમના સ્થાનો મૂકાયાં અને ક્રમશઃ સ્વતંત્ર મંદિરોની પરંપરા બંધ થઈ હોય એમ લાગે છે. જો કે કેટલાંક મંદિરો, સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓના ઉલ્લેખો છે જે તેમની અલગ ઉપાસના પણ પ્રચલિત હશે એમ સૂચવે છે. આજે તો માત્ર જૈન મંદિરોમાં પરિવાર દેવ સિવાય તેમની પૂજા પ્રચારમાં નથી.

પાશુપત સંપ્રદાય

શૈવ માર્ગના આ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રીકંઠ છે. આ સંપ્રદાયના પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખો વેદકાળથી–યજુર્વેદના સમયથી મળે છે. આ સંપ્રદાયનો પુનરુદ્ધાર કે સંસ્થાપન ભગવાન લકુલીશે કરી હતી તેથી તે લકુલીશ પાશુપત ધર્મ તરીકે વિશેષ જાણીતો છે. યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર શાખાના મંત્રોપનિષદમાં, મહાભારતના નારાયણીય આખ્યાનમાં, અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાં અને વાયુ પુરાણમાં તેની હકીકતો મળે છે. મહાભારતકાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારના દિવસોમાં આ ધર્મ કાંઈક મંદ પડેલો, ત્યારે શિવાવતાર મનાતા ભગવાન લકુલીશ અને તેમના શિષ્યોએ તેને બુઝાઈ જતો અટકાવ્યો. આ શૈવધર્મનો એક અવાંતર સંપ્રદાય હોવા છતાં ન્યાય, તર્ક, વૈશેષિક વ. દર્શનોના આધારે તેના સિદ્ધાન્તોથી તે વિદ્વન્માન્ય ગણાયો. ભગવાન લકુલીશનું જન્મ સ્થાન કાયાવરોહણ કે વડોદરા પાસે આવેલું કારવણ, પણ તે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રચારમાં હતો. અને ચૌલુક્ય કાળમાં તો તે સવિશેષ માન્ય બન્યો હોવાનું શિલાલેખના ઉલ્લેખો કહે છે. લગભગ ૧૧ મીથી ૧૪ સદીમાં તો તે રાજ્યમાન્ય પણ હતો. પ્રભાસ પાશુપતોનું મોટું ધામ હતું. અહીં શૈવધર્મની 'સોમસિદ્ધાંત' નામે એક શાખા સોમશર્માએ શરૂ કરેલી.[22] તેઓ રુદ્રના ૨૭મા અવતાર તરીકે અને લકુલીશ ૨૮મા અવતાર તરીકે જાણીતા છે. પ્રભાસના સોમનાથની ઉત્પત્તિ વિષે સોમ દ્વારા થઈ હોવાનું સમજાવવામાં આવે છે પરંતુ મૂળમાં તે સોમશર્માને (સોમને) લઈને થઈ હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

અહીં ચૌલુક્યરાજાઓના ગુરુ ગંડ શૈવાચાર્યનું મોટું સ્થાન હતું અને તેમને સર્વાધિકારો અપાયા હતા.[23] મૂળરાજથી શરૂ કરી વાઘેલા વંશના રાજાઓએ પાશુપતાચાર્યોને દાન આપ્યાના કેટલાંક તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે. આ પાશુપતાચાર્યોનું રાજા પ્રજા ઉભયમાં ખૂબ જ માન હતું. આ સંપ્રદાય માત્ર પ્રભાસ ક્ષેત્ર પૂરતો જ સીમિત ન હતો પણ તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં અને ઠેઠ ઓખામંડળ સુધી વિસ્તરેલો હોવાની હકીકતો પ્રાચીન અવશેષો ઉપરથી જાણી શકાય છે. જો કે આ સંપ્રદાય પ્રમાણે બંધાએલા અનેક શિવાલયો મુસ્લિમકાળ દરમ્યાન નષ્ટ થયાં છે. વઢવાણના ચાપવંશીય ધરણીવરાહે ઈ.સ. ૯૧૭–૧૮માં શિવદેવાચાર્યના પુત્ર મહેશ્વરાચાર્યને કંથિકાસ્થલી ગામ દાનમાં આપ્યા હોવાનું તામ્રપત્ર મળેલ છે જે ઉપરથી સોમનાથની જાહોજલાલી પૂર્વે પણ તેનો પ્રચાર હતો એમ સૂચવે છે.[24] આ સંપ્રદાયના અવશેષરૂપ મંદિરોમાં સાન્ધ

૨૧ ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય. સર્ગ. ૭. ૬૩–૬૪.

૨૨. જુઓ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસઃ ગ્રં. ૨ પા. ૨૯૩

૨૩. જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક શિલાલેખોઃ ભા. લેખ નં. ૧૩૮, ૧૩૯,

૨૪. એજન. ભા. ૩. લેખ. નં. ૨૩૬

નિજાનંદ (પ્રણામી) સંપ્રદાય અને સંત પ્રાણનાથ

ડૉ. પ્રવીણ પરીખ

સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલા ધાર્મિક પ્રવાહોમાં નિજાનંદ સંપ્રદાયનો પ્રવાહ વિશેષ ધ્યાન દોરે છે. જામનગરમાંથી ઉદ્‌ગમ પામતો આ પ્રવાહ સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાતમાં થઈ પૂર્વાભિમુખે છેક આસામ અને નેપાળ સહિતના સમગ્ર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વહ્યો છે. તેની સાથોસાથ બીજા ધર્મો અને મત–માર્ગોના પ્રવાહો સાથે સંગમ પામવા છતાં તેણે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પણ જાળવી રાખ્યું છે.

દશ લાખ જેટલા અનુયાયીઓ ધરાવતા નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં નાના–મોટાના ભેદભાવ વગર બધા જ પરસ્પર એક–બીજાને સાથી સમજીને 'પ્રણામ' કરે છે. પ્રણામના આ વિશિષ્ટ મહત્ત્વને કારણે આ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે 'પ્રણામી સંપ્રદાય' ધર્મને નામે ઓળખાય છે.

નિજાનંદ સંપ્રદાયને સમગ્ર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત કરવાનું શ્રેય સૌરાષ્ટ્રના સંત પ્રાણનાથને ફાળે જાય છે. આ મહાપુરુષે ઔરંગઝેબ જેવા સમર્થ અને ધર્મ–કટ્ટર સમ્રાટની સામે વિશિષ્ટ આંદોલનો જગાવીને ભારતના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં અનોખી ભાત પાડી છે. તેમનાં આ કાર્યોને લઈને તેઓ માત્ર સૌરાષ્ટ્રના સંત જ નહિ પણ સમગ્ર ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંત બની ગયા હતા. તેમના જીવન અને કાર્ય વિશે નિરૂપણ કરતાં પહેલાં નિજાનંદ સંપ્રદાયના સ્થાપક આચાર્ય દેવચંદ્રજી અને સંપ્રદાયના મત–માર્ગ વિશે થોડી જાણકારી આવશ્યક છે.

આચાર્ય દેવચંદ્રજી

નિજાનંદ સંપ્રદાયના સ્થાપક આચાર્ય દેવચંદ્રજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૮૨માં સિંધમાં ઉમરકોટમાં થયો હતો. તેઓ બાળપણથી જ સંત વૃત્તિના હતા. ૧૬ વર્ષની વયે ગૃહત્યાગ કરીને તેઓ સત્યજ્ઞાનની શોધમાં કચ્છમાં ફરવા લાગ્યા. હું કોણ છું ? આ જગત શું છે ? પરમ તત્ત્વ શું છે ? તેને કેવી રીતે પામી શકાય ? વગેરે પ્રશ્નો લઈને તેઓ દશ વર્ષો સુધી જુદી જુદી ધર્મ–પીઠો અને અખાડાઓમાં ફર્યા, પરંતુ તેમને એ પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉકેલ મળ્યા નહિ તેમજ પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો નહિ. તેથી તેઓ નવાનગર (જામનગર) ગયા.

આ કાલમાં નવાનગર સૌરાષ્ટ્રનું હિંદુ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું અને સંસ્કૃતિપ્રેમી જામનરેશોના પ્રયત્નોથી તે 'છોટી કાશી' બન્યું હતું. અહીં અનેક સ્થળોએ કથા–કીર્તન ચાલતાં હતાં. દેવચંદ્રજીએ કાનજી ભટ્ટ નામના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનની ભાગવત કથા ૧૪ વર્ષ સુધી એકનિષ્ઠાથી સાંભળીને ભાગવતનું રહસ્ય મેળવી લીધું. કથા દરમ્યાન તેમને ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં રાસબિહારી શ્રી કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયો. એ સ્વરૂપે તેમને નાશવંત જગત (ક્ષર), તેના રચયિતા (અક્ષર) અને તેનાથી પર અક્ષરાતીત પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માના દિવ્ય બ્રહ્મપુર (પરમધામ)નું તારતમ્ય (રહસ્ય) સમજાવ્યું અને આદેશ આપ્યો કે "તમે પરમધામની સુંદરબાઈની વાસના (સુરતા) છો. તમે અને બીજી બ્રહ્મપ્રિયાઓ આ માયાવી મેળો જોવામાં તમારા મૂળ ઘરને ભૂલી ગયાં છો. તમે તમારા મૂળ ઘર અને મૂળ મેળાને યાદ કરો અને 'તારતમ્ય' દ્વારા બીજી બ્રહ્મપ્રિયાઓને જાગ્રત કરી પરમધામમાં લઈ આવો". શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથી દેવચંદ્રજીનાં દિવ્ય ચક્ષુ ખૂલી ગયાં.

તારતમજ્ઞાન થતાં તેમણે પોતાનો નવો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. પોતાના દ્વારા નિજાનંદ–સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થતું હોવાથી તેમણે એમનું નામ 'નિજાનંદ સંપ્રદાય' રાખ્યું. આચાર્ય દેવચંદ્રજીએ જામનગરને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવીને તારતમજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેઓ વેદ, વેદાંત અને ભાગવતનાં રહસ્યોને સરળ શબ્દોમાં સમજાવતા હોવાથી ઘણા લોકોએ તેમની પાસેથી 'તારતમ મંત્ર' ગ્રહણ કર્યો. તેઓ સુંદરબાઈ (દેવચંદ્રજી)ના સાથ (સમૂહ)માં ભળનારી 'સુંદરસાથ'

(ઈ. સ. ૧૬૫૩–૫૫) સુધી ધ્રોળના ઠાકોર કલાજીના મંત્રીપદે રહીને ધ્રોળ રાજ્યના અમદાવાદના મોગલ સૂબા સાથેના સંબંધો સુધાર્યા. દરમ્યાનમાં ઈ. સ. ૧૬૫૫ માં આચાર્ય દેવચંદ્રજીએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી લઈને ધર્મપ્રચારનો ભાર તેમને શિરે નાખ્યો અને તેઓ પરમ ધામવાસી થયા. પ્રાણનાથજીએ ગુરુની ગાદી પર દેવચંદ્રજીના પુત્ર વિહારીજીને બેસાડીને પોતે જામનગરના દીવાનનું પદ ગ્રહણ કરી લીધું. દીવાનગીરીની સાથોસાથ તેઓ દરરોજ સવાર–સાંજ મંદિરમાં આવીને ચર્ચા અને ઉપદેશ દ્વારા ધર્મનું કાર્ય પણ કરતા રહ્યા.

પ્રાણનાથજીએ પોતાના ગુરુની પાછળ બધા 'સુંદર સાથ'ને એકત્ર કરીને મેળા કરવા માટે જરૂરી સીધું–સામાન એકત્ર કરવા માંડયું. કમનસીબે આ બધી વસ્તુઓ તેમણે રાજ્યના ભંડારમાંથી ઉડાવી છે એવો તેમના પર આરોપ થયો. જામ રણમલજીના વજીરે ઈ.સ. ૧૬૫૮ માં પ્રાણનાથજી અને તેમના બે ભાઈઓને પોતાની હવેલીની નજીકના એક મકાનમાં નજરકેદ કર્યા અને તેમની બધી માલ–મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી. આ અરસામાં દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબે બાદશાહ શાહજહાંને કેદ કરીને ગાદી મેળવી હોવાથી મોગલ સૂબા સાથેના પોતાના સંબંધો સુધારવા માટે જામ રણમલજી અને વજીરને તાત્કાલિક અમદાવાદ જવું પડયું. તેથી પ્રાણનાથજીના મુકદ્દમાનો કોઈ નિકાલ આવી શકયો નહિ અને તેમને એક વર્ષ સુધી કારાવાસમાં રહેવું પડયું.

પોતાના નિઃસ્વાર્થ સેવા–કાર્યમાં વિઘ્ન આવવાથી પ્રાણનાથજીને ગ્લાનિ થઈ. અહીં તેઓ 'ધામધણીના વિરહની વ્યથા અનુભવવા લાગ્યા. આ વિરહાવસ્થામાં તેમણે પરમધામનું દિવ્ય સ્વરૂપ અને ત્યાંની અખંડ રાસલીલાનું વર્ણન કાવ્યમાં ઉતારવા માંડયું. અહીં તેમણે 'રાસ', 'પ્રકાશ' અને 'ષટ્ઋતુ' નામના ત્રણ ગ્રંથોની રચના કરી. આ તારતમ વાણી પ્રગટ થવાને લઈને નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં આ કારાવાસને 'પ્રબોધપુરી' કહેવામાં આવે છે.

એક વર્ષ પછી પાછા ફરેલા જામ સાહેબે પ્રાણનાથજી પરના આરોપની તપાસ કરી, તેમાં તેઓ નિર્દોષ હોવાનું જણાતાં તેમની ક્ષમા માગીને તેમને શિરપાવ પહેરાવ્યો અને આગ્રહપૂર્વક રાજ્યની સેવામાં પુનઃ રોકયા. પાંચ વર્ષ સુધી નવાનગરની નોકરી કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૬૬૫માં નિવૃત્ત થઈને સંત પ્રાણનાથે 'જાગણી' (ધર્મ પ્રચાર) માટે દેશ–વિદેશમાં પર્યટન કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

સૌરાષ્ટ્રમાં દીવ બંદરથી શરૂ કરીને નવી બંદર, પોરબંદર, કચ્છમાં માંડવી, કપઈ અને ભુજ તેમજ સિંધમાં લાકી અને નગરઠઠ્ઠામાં પર્યટન કરીને તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી તારતમજ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને અનેક મુમુક્ષુકો સંતો અને મહંતોને પણ શિષ્ય બનાવ્યા. નગરઠઠ્ઠાના કબીરપંથી મહંત ચિંતામણિ, ત્યાંના કલ્લૂ મિશ્ર અને લક્ષ્મણ શેઠ (લાલદાસજી) જેવા જ્ઞાની ભકતો પણ 'સુંદરસાથ'માં ભળ્યા. નગરઠઠ્ઠાથી પ્રાણનાથજી ઈ. સ. ૧૬૬૮માં અરબસ્તાન ગયા.

અરબસ્તાનમાં વેપાર અર્થે વસેલા હિંદુઓ હિંદુ ધર્મના આચાર–વિચારથી ભ્રષ્ટ થયા હતા. આ ઇસ્લામના ગઢ સમા દેશમાં હિંદુઓને સદુપદેશ આપના કોઈ હિંદુ સંત અહીં ભાગ્યે જ આવતા. સંત પ્રાણનાથે અહીં મસ્કત અને અબ્બાસ (અબાસી) બંદરોમાં બે વર્ષ સુધી રોકાઈને સંસ્કાર–ભ્રષ્ટ થયેલા લોકોને શુદ્ધ હિંદુ આચારોનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું અને માંસ–મદિરાનું સેવન તથા પરસ્ત્રીગમન જેવાં દૂષણો છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. તેઓ ઈ. સ. ૧૬૭૦માં ભારતમાં પાછા આવ્યા. સંત પ્રાણનાથનું અરબસ્તાનનું કાર્ય ભારતના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં અનોખી ભાત પાડે છે.

ભારતમાં આવ્યા પછી તેઓ ઠઠ્ઠા, લક્ષ્મીપુર, નળિયા, માંડવી, ધોરાજી અને ઘોઘા બંદર થઈને જળમાર્ગે થઈ સુરત પહોંચ્યા. સુરતમાં તેમણે પોતાના સંપ્રદાયની પીઠ સ્થાપી. આ સ્થળને સંપ્રદાયમાં 'મંગલપુર' અને સૈયદવાડામાં આવેલી ધર્મપીઠને 'મોટા મંદિર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સુરતમાં મોગલ અમલદારોના પ્રભાવથી અને અંગ્રેજોના વેપારી કોઠીને લઈને માંસ–મદિરાનું સેવન તથા ભોગ–વિલાસ વધી ગયા હતા. સંત પ્રાણનાથે લોકોને એ મિથ્યા અને

ખંડના પન્ના શહેરમાં પહોંચ્યા. અહીંના મહારાજા છત્રસાલ બુંદેલાએ ઔરંગઝેબ સામે માથું ઊંચક્યું હતું. સંત પ્રાણનાથની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી તેમને વિશેષ બળ મળ્યું. સંત પ્રાણનાથે છત્રસાલને હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ પ્રજાની યાતનાઓની વાસ્તવિકતાનો પરિચય આપ્યો. છત્રસાલ તેમના શિષ્ય થયા અને હિંદુ ધર્મ માટે ધર્મયુદ્ધ ખેલી લેવાનો દૃઢ નિર્ધાર કર્યો. ગુરુએ તેમને તલવાર બાંધીને વિજયના આશીર્વાદ આપ્યા. ગુરુની કૃપાથી મહારાજા છત્રસાલને પન્નાની આસપાસની હીરાની ખાણોનો પતો મળ્યો, તેથી રાજ્યની સમૃદ્ધિ વધી. છત્રસાલની વિનંતીથી સંત પ્રાણનાથે પન્નામાં કાયમી મુકામ કર્યો. આ સમયે ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં મરાઠાઓ સાથેના સંઘર્ષમાં રોકાયેલો હતો. તેનો લાભ લઈને છત્રસાલે બુંદેલખંડનો ઘણો વિસ્તાર સ્વતંત્ર કરી લીધો. મધ્ય ભારત અને ઉત્તર પ્રદેશના કેટલાક હિંદુ રાજાઓએ છત્રસાલના વધતા જતા પ્રભાવને પિછાણીને તેમને પોતાના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમના કાર્યમાં સાથ આપ્યો.

સંત પ્રાણનાથે પન્નામાં ધર્મપીઠ સ્થાપીને દશ સુધી ધર્મ–પ્રચાર કર્યો. આથી પન્ના નિજાનંદ સંપ્રદાયનું 'પદ્માવતી પુરી ધામ' બન્યું. સંત પ્રાણનાથે અહીં ઈ. સ. ૧૬૯૪માં પોતાના હજારો શિષ્યોની હાજરીમાં જીવિત સમાધિ લીધી. તેમની સમાધિ પર બંધાયેલું મંદિર 'પ્રાણનાથ મંદિર'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે; આ સ્મારક આજે પણ પન્ના શહેરની શોભારૂપે ઊભું છે. મંદિરની આસપાસનો વિસ્તાર 'ધામ–મહોલ્લા' તરીકે ઓળખાય છે. અહીં પ્રાણનાથજીના શિષ્યો પરિવાર–સહિત વસેલા હતા. તેમના વંશજો 'ધામી' કહેવાય છે. નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં ધામીઓ પુરોહિત વર્ગ જેવું પૂજનીય સ્થાન ધરાવે છે.

ધર્મ–પ્રચારના કાર્ય દરમ્યાન સંત પ્રાણનાથે 'મહામતિ' અને 'ઈન્દ્રાવતી'ના ઉપનામથી સાહિત્ય–સર્જન ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમણે લખેલા ચૌદ ગ્રંથોમાં કુલ ૧૮૭૫૮ ચોપાઈ છે. આ વાણી 'કુલજમ સ્વરૂપ સાહેબ'માં સંગૃહીત છે. આ મહાગ્રંથ સંત પ્રાણનાથના જીવન અને દર્શનના નિચોડરૂપ છે. તે દરેક 'સુંદર સાથ' માટે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ, મૂળ ઘર અને મૂળ મેળો જાણવા માટેની પવિત્ર માર્ગદર્શિકા હોવાથી આ મહાગ્રંથનું નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં પઠન–પૂજન અને પારાયણ કરવામાં આવે છે.

સંત પ્રાણનાથ મધ્યયુગીન ભારતના મહાન સુધારાવાદી સંત હતા. તેઓ કબીર અને નાનકની જેમ હિંદુ–મુસ્લિમ એકતાના હિમાયતી હતા. ધર્મને નામે લડતા અને પોત–પોતાને બીજા કરતાં ઉત્તમ અને પાક સમજતા હિંદુઓ અને મુસ્લિમોની તેમણે કડક શબ્દોમાં ટીકા કરી હતી. તેઓ કહેતા કે વાસ્તવમાં બંને ધર્મોના પાયાના સિદ્ધાંતો એક જ છે, જે કંઈ ભેદ છે તે બધાની જુદી જુદી ભાષાઓ, જુદા જુદા આચારોને લઈને છે–

जो कुछ कह्या कतेबने, सोई कह्या वेद ।
दोऊ बन्दे एक साहब के, पर लड़त बिना पाये भेद ॥

बोली सबों की जुदी परी, नाम जुदे धरे सबन ।
चलन जुदा कर दिया, तार्थे समझ न परी किन ॥

મધ્યકાલીન સંતોની માફક સંત પ્રાણનાથે નાત–જાતના વાડાઓનો વિરોધ કર્યો. તેમને મતે ધર્મ પર કોઈ અમુક વ્યક્તિ કે જ્ઞાતિનો ઈજારો હોઈ શકે નહિ. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાથી માણસ ઊંચો થઈ જતો નથી, તેમ હલકા કુળમાં જન્મ લેવાથી નીચો પણ થઈ જતો નથી. એક ચંડાળ જો પવિત્ર હૃદયનો ભગવદ્ ભક્ત હોય, તો સ્નાન જેવા બાહ્યાડંબરો કરનાર અને હૃદયથી મલીન એવા બ્રાહ્મણ કરતાં તે ઘણો ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી. બ્રાહ્મણ જેવું શુદ્ધ, પવિત્ર, જે આડંબર-રહિત અને ભગવદ્ભક્ત જીવન જીવનાર માણસ, પછી તે ચંડાળ હોય તો પણ પાવનકારી છે–

एक भेष जो विप्रका, दूजा भेष चण्डाल ।
जाके छुये छुत लागे, ताके संग कौन हवाल ॥

चण्डाल हिरदे निरमल, खेले संग भगवान ।
देखलावे नहीं काहू को, गोप राखे नाम ॥

विप्र भेष बाहेर दृष्टि, षट्–कर्म पाले वेद ।
स्याम बिन सुजे नहीं, जाने नहीं ब्रह्म भेद ॥

દરિયાલાલની પૂજા :

દેવજીભાઈ વાજા

માનવ જીવનમાં પ્રાર્થના અને પૂજાવિધિનો પ્રવેશ ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં થયો હશે તે વિષે આજે તો માત્ર કલ્પના જ કરવાની રહે છે! સંસ્કૃતિનાં સોપાન ચડતાં માનવને પ્રકૃતિબળો સામે ઝૂઝવું પડયું જ છે. જ્યાં માનવશક્તિ કુદરતી બળો સામે હારી ત્યાં પ્રાર્થના-પૂજાનો આશ્રય લઈ કુદરતી શક્તિમાં શ્રદ્ધા કેળવી આંતરબળ મેળવ્યું છે. વિજ્ઞાનના આટ-આટલા વિકાસ પછી પણ એ શક્તિનું શરણું એ માનવ માટે આખરી બળ રહ્યું છે.

આ રીતે જોઈએ તો દરેક સંસ્કૃતિ અને ધર્મોએ પૂજા અથવા પ્રાર્થનાવિધિ સ્વીકારી છે. આર્ય સંસ્કૃતિની ઝાંખી વેદોમાં મળે છે. વેદકાલિન આર્ય સંસ્કૃતિએ ભારતીય સંસ્કૃતિને રચનાત્મક અને જીવન-દાયક તત્ત્વ પ્રદાન કર્યું છે. વૈદિક આર્યોની સામાજિક-ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન યજ્ઞ અને પૂજાવિધિનું જોવા મળે છે, જે દ્વારા મનુષ્યોના પૂર્વજો અને દેવતાઓને તૃપ્ત કરવા વિશેષ પર્વો પર પૂજાઅર્ઘ્યનું આયોજન પણ સામૂહિક રીતે પ્રયોજ્યું છે. આવી એ પૂજાવિધિ પાછળ બલિની ભાવના પણ જોવા મળે છે.

આ દૃષ્ટિએ યજ્ઞ અને બલિની ભાવના સૃષ્ટિના અવિરત સ્રોત માટે શ્રદ્ધા અને ત્યાગની ભાવનાથી કરવી આવશ્યક મનાઈ છે. વૈદિક પરંપરા અનુસાર ઋષિઓમાં સર્વોત્તમ વરુણના પુત્ર આંગિરસોએ સૃષ્ટિ-કલ્યાણ અર્થે આ વિધિનું પાલન કર્યું એમ વેદોમાં સ્પષ્ટ વર્ણનો જોવા મળે છે.

વરુણ સર્વશક્તિમાન દેવતા મનાતા, કારણ કે તે સૃષ્ટિને અમૃત (જળ)નું પાન કરાવનાર દેવતા છે. એની શક્તિ અમોઘ છે. એ શક્તિ માનવ માત્રનું રક્ષણ કરે, સુખક્ષેમ અને જીવનદાયક તત્ત્વો અર્પે એ માટે વરુણ આદિ દેવતાઓની પૂજાવિધિ તથા પ્રાર્થના ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળોએ આપી છે.

આવા એ પ્રબળ શક્તિવાળા વરુણ દેવતા મેઘોના સ્વામી મનાય છે. જળવૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વી પર જળની અગાધ શક્તિ તે સાગરમાં ઠાલવે છે. આ અગાધ અને અખૂટ જળરાશિને દરિયો કહીએ છીએ. દરિયાદેવ પણ અકથ્ય શક્તિ તથા વિશાળતા ધરાવે છે. તેની આવી વિશાળતા અને શક્તિનો સાચો પરચો તો દરિયાખેડુઓને જ અનુભવવા મળે છે.

આ સાગરખેડુઓ જ્યારે વહાણો લઈ દૂર દેશાવર સફર ખેડતા હોય છે તેમાં દરિયાપીરના કોપના ભોગ પણ બનવું પડતું હોય છે. તેથી સફરે ઊપડતાં પહેલાં દરિયાપીરની કૃપા મેળવવા પૂજાવિધિ કર્યા પછી જ વહાણો હંકારે છે.

જૂના સમયમાં અને આજે પણ નાનાં મોટાં દરેક બંદરેથી વહાણો પ્રસ્થાન આદરે તે પહેલાં દરિયાપીરની પૂજાવિધિ સામૂહિક રીતે કરે છે. શ્રાવણ શુદી પૂનમ-નાળિયેરી પૂનમ તરીકે જાહેર છે તે દિવસે પરદેશ સાથે દરિયામાર્ગે વેપાર ખેડતા વેપારીઓ તેમજ ખલાસીઓ સૌ સાથે મળી એક મોટો ઉત્સવ મનાવે છે અને વાજતેગાજતે દરિયાપીરને ખોળે-કિનારે પૂજાવિધિ અર્થે જાય છે. આમાં ખલાસીઓ આબાલ-વૃદ્ધ સૌ ભાગ લે છે. આ પૂજાવિધિમાં કોઈ પ્રતીક હોતું નથી, ફક્ત લીલો નેજો અને પૂજાની સામગ્રી જ હોય છે, જે પૂજાવિધિ પછી સમુદ્રમાં પધરાવે છે. વિદ્વાન પંડિતો દ્વારા વેદોમાંથી જળદેવતાને પ્રસન્ન કરતાં સ્તોત્રો ગવાય છે. પૂજા અને પ્રાર્થના થાય છે.

કહે છે જૂના જમાનામાં અને આજે પણ કેટલીક જ્ઞાતિઓ એક અથવા બે મછવા શણગારી તેમાં પૂજાની સામગ્રી લઈ, દૂર સુધી દરિયાપીરની ગોદમાં શ્રીફળાદિ સામગ્રી અર્ઘ્યરૂપે અર્પે, અને આ રીતે પ્રસ્થાનનો પ્રારંભવિધિ કરે.

સામાન્ય રીતે નાળિયેરી પૂનમે આ પૂજાવિધિ થયા પછી જ વહાણવટીઓ પરદેશ પ્રયાણ આદરે છે.

પોરબંદરના છાયા પાસે બીજું રામનાથ પીરનું સ્થાન પણ છે જ્યાં ઓલિયા દરિયાપીરનો વાસ હતો. તેને માટે કહેવાય છે કે ત્યાં મોટાં બે માટીનાં વાસણ છે જેમાં દરિયાની ભરતી વખતે પાણી ભરાઈ જાય અને ઓટ થાય એટલે વાસણ પણ ખાલી થઈ જાય. દરિયાપીરની ચાદર પણ છે જે સમાધિ પર ઓઢાડેલી છે તેની પણ ચમત્કારની દંતકથા છે. રામનાથ એ ઓલિયા દરિયાપીરના શિષ્ય થયા કહે છે. પોરબંદરના રાણા સરતાનજી એ બંને પીરને બહુમાન આપતા.

સૌરાષ્ટ્રની જેમ કચ્છ પણ દરિયાખેડુઓની ભૂમિ છે. વહાણવટીઓની વીરતાભરી સાગરકથાઓથી આ ભૂમિ પ્રસિદ્ધ છે. આવા એ સાગરપુત્રોને અણીના સમયે દરિયાપીરની સહાયતા મળી હોવાની વાતો સાંભળવા મળે છે. કચ્છના કિનારે પણ રિયાણ પતન (માંડવી) પાસે રાવળપીરનું સ્થાનક જાણીતું છે. આજે રાવળપીરની બતી દરિયાખેડુઓને પ્રકાશ સાથે રક્ષણ આપી રહી છે. આવાં બીજાં નામી અનામી સ્થાનકો કંઠાર પંથકમાં મળે જ મળે. કચ્છમાં સંઘાર જાતિનાં આવાં જ સ્થાનકો હોવાનું કહેવાય છે.

પહેલાના જમાનામાં વહાણવટુ કરનાર વેપારીઓ પણ સાથે જતા અને એ રીતે દરિયાપીરના કોપનો જાત અનુભવ થતો તેથી વેપારીઓ પણ દરિયાપીરની કૃપા મેળવવા અને સફર હેમખેમ બંને તે માટે પૂજા–માનતા વગેરે કરે છે. આની પાછળ વહાણ તથા જાન માલની રક્ષાની ભાવના રહેલી છે જ સાથે શ્રદ્ધા બળ મળે તે એટલું જ સાચું.

શાંત અને સમથળ દિવસો તો ઠીક સુખરૂપ પસાર થઈ જાય પણ ચોમાસું નજીક હોય, વર્ષાનું વાદળભર્યું ઘેર આકાશ અને અષાઢ માસમાં એ દરિયાનાં ગર્જનો તથા અવનવાં રૂપો ભય પ્રેરનારાં બની જાય છે. સુસવાટ કરતા પવન સાથે ગંભીર મેઘ ગર્જના અને દરિયાનાં પહાડ સમા મોજાંઓ વચ્ચે એક બિન્દુ જેવા પોતાના જહાજને જીવ મૂઠીમાં લઈને સંભાળતો નાવિક રણમેદાને પડતા લડવૈયાથી જરાયે ઊતરતો ન ગણાય! આની ભયાનકતા વચ્ચે પણ પિતાના ખોળામાં ખેલતો હોય તેવો એ નિર્ભિક સાગરપુત્ર પણ કોઈ કોઈ વાર હિંમત હારી, જહાજના રક્ષણ કાજે દરિયાપીરને શરણે જાય છે–ધા નાખે છે. માનતા પણ માને. અને નાવિકની આ શ્રદ્ધાથી સંતુષ્ટ થઈ દરિયાલાલ પણ જ્યારે નાવિકને હેમખેમ પોતાને વતન પહોંચાડે ત્યાર વહાણ નાંગરી, સઢો ઉતારી, કૂવાથંભને ઢાળી દઈ, વહાણ ધોઈ–ધફોઈ પવિત્ર બનાવી, વહાણમાં જ દેગ ચડાવે. દેગ તે દરિયાલાલનું નૈવેદ્ય. આ નૈવેદ્ય દરિયાલાલને જમાર્યા પછી કુટુંબ સાથે સૌ પ્રસાદી લ્યે અને ત્યાર પછી ઘરમાં પગ મૂકે.

ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળ્યું છે કે ઘણીવાર મુસાફરીમાં તોફાન જાગે અથવા પવન પડી જાય અને વહાણ દિવસો સુધી આગળ વધે જ નહિ ત્યારે પણ નાવિકો દરિયા પીરને મનાવે, પૂજા પ્રાર્થના કરે અને શ્રીફળાદિ પધરાવે. તેઓનું માનવું છે કે કોઈ મલીનતાના કારણે પણ દરિયાપીર રૂઠે અને તેના ક્રોધના ભોગ બનવું પડે, પણ પૂજા–પ્રાર્થના દ્વારા પવિત્ર વાતાવરણ આણ્યા પછી ન ધારીએ તેવી રીતે યથાવત પવન વાવા માંડે. આવાં દૃષ્ટાંતો પણ અનુભવી ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે વર્ષોથી શરુઆત પહેલાં વહાણો પોત–પોતાના વતનમાં પાછાં ફરે અને ચોમાસાના આ દિવસો ખલાસીઓમાં લગનસરા ચાલે છે. સૌ કુટુંબો સાથે મળી આનંદ માણે, ફરી ચોમાસું વિત્યે નાળિયેરી પૂનમે દરિયાપીરની પૂજાવિધિ બાદ સફરે ઊપડી જાય. આમ દરિયો જ જેનું ઘર છે–જીવન છે તે દરિયાલાલ પ્રત્યે નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાને જો કોઈ અંધ શ્રદ્ધા કહે તો ભલે કહે!

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં આવી પૂજાવિધિ અંધશ્રદ્ધા ભરેલી માન્યતામાં ખપે પણ એટલું તે સ્વીકારવું રહ્યું કે પૂજાવિધિદ્વારા મનનું સમાધાન થાય છે અને શ્રદ્ધાના કારણે કાર્યબળ અને આત્મવિશ્વાસ અવશ્ય મળે છે. આત્મવિશ્વાસ એ જ મનુષ્ય માં અધિકાધિક દૈવીશક્તિ કહી શકાય. આ દૈવીશક્તિ જ અઘરામાં અઘરાં કાર્યો પણ અચૂક પાર પાડે.

આવી આ કેન્દ્રીય વિચારધારા આજ઼ર

પોરબંદરના છાયા પાસે બીજું રામનાથ પીરનું સ્થાન પણ છે જ્યાં ઓલિયા દરિયાપીરનો વાસ હતો. તેને માટે કહેવાય છે કે ત્યાં મોટાં બે માટીનાં વાસણ છે જેમાં દરિયાની ભરતી વખતે પાણી ભરાઈ જાય અને ઓટ થાય એટલે વાસણ પણ ખાલી થઈ જાય. દરિયાપીરની ચાદર પણ છે જે સમાધિ પર ઓઢાડેલી છે તેની પણ ચમત્કારની દંતકથા છે. રામનાથ એ ઓલિયા દરિયાપીરના શિષ્ય થયા કહે છે. પોરબંદરના રાણા સરતાનજી એ બંને પીરને બહુમાન આપતા.

સૌરાષ્ટ્રની જેમ કચ્છ પણ દરિયાખેડુઓની ભૂમિ છે. વહાણવટીઓની વીરતાભરી સાગરકથાઓથી આ ભૂમિ પ્રસિદ્ધ છે. આવા એ સાગરપુત્રોને અણીના સમયે દરિયાપીરની સહાયતા મળી હોવાની વાતો સાંભળવા મળે છે. કચ્છના કિનારે પણ રિયાણ પતન (માંડવી) પાસે રાવળપીરનું સ્થાનક જાણીતું છે. આજે રાવળપીરની બતી દરિયાખેડુઓને પ્રકાશ સાથે રક્ષણ આપી રહી છે. આવાં બીજાં નામી અનામી સ્થાનકો કંઠાર પંથકમાં મળે જ મળે. કચ્છમાં સંઘાર જાતિનાં આવાં જ સ્થાનકો હોવાનું કહેવાય છે.

પહેલાના જમાનામાં વહાણવટુ કરનાર વેપારીઓ પણ સાથે જતા અને એ રીતે દરિયાપીરના કોપનો જાત અનુભવ થતો તેથી વેપારીઓ પણ દરિયાપીરની કૃપા મેળવવા અને સફર હેમખેમ બંને તે માટે પૂજા-માનતા વગેરે કરે છે. આની પાછળ વહાણ તથા જાન માલની રક્ષાની ભાવના રહેલી છે જ સાથે શ્રદ્ધા બળ મળે તે એટલું જ સાચું.

શાંત અને સમથળ દિવસો તો ઠીક સુખરૂપ પસાર થઈ જાય પણ ચોમાસું નજીક હોય, વર્ષાનું વાદળભર્યું ઘેર આકાશ અને અષાઢ માસમાં એ દરિયાનાં ગર્જનો તથા અવનવાં રૂપો ભય પ્રેરનારાં બની જાય છે. સૂસવાટ કરતા પવન સાથે ગંભીર મેઘ ગર્જના અને દરિયાનાં પહાડ સમા મોજાંઓ વચ્ચે એક બિન્દુ જેવા પોતાના જહાજને જીવ મૂઠીમાં લઈને સંભાળતો નાવિક રણમેદાને પડતા લડવૈયાથી જરાયે ઊતરતો ન ગણાય! આવી ભયાનકતા વચ્ચે પણ પિતાના ખોળામાં ખેલતો હોય તેવો એ નિર્ભિક સાગરપુત્ર પણ કોઈ કોઈ વાર હિંમત હારી, જહાજના રક્ષણ કાજે દરિયાપીરને શરણે જાય છે-ધા નાખે છે. માનતા પણ માને. અને નાવિકની આ શ્રદ્ધાથી સંતુષ્ટ થઈ દરિયાલાલ પણ જ્યારે નાવિકને હેમખેમ પોતાને વતન પહોંચાડે ત્યાર વહાણ નાંગરી, સઢો ઉતારી, કૂવાથંભને ઢાળી દઈ, વહાણ ધોઈ-ધફોઈ પવિત્ર બનાવી, વહાણમાં જ દેગ ચડાવે. દેગ તે દરિયાલાલનું નૈવેદ્ય. આ નૈવદ્ય દરિયાલાલને જવાર્યા પછી કુટુંબ સાથે સૌ પ્રસાદી લ્યે અને ત્યાર પછી ઘરમાં પગ મૂકે.

ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળ્યું છે કે ઘણીવાર મુસાફરીમાં તોફાન જાગે અથવા પવન પડી જાય અને વહાણ દિવસો સુધી આગળ વધે જ નહિ ત્યારે પણ નાવિકો દરિયાપીરને મનાવે, પૂજા પ્રાર્થના કરે અને શ્રીફળાદિ પધરાવે. તેઓનું માનવું છે કે કોઈ મલીનતાના કારણે પણ દરિયાપીર રૂઠે અને તેના ક્રોધના ભોગ બનવું પડે, પણ પૂજા-પ્રાર્થના દ્વારા પવિત્ર વાતાવરણ આણ્યા પછી ન ધારીએ તેવી રીતે યથાવત પવન વાવા માંડે. આવાં દૃષ્ટાંતો પણ અનુભવી ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે વર્ષોથી શરુઆત પડેલાં વહાણો પોત-પોતાના વતનમાં પાછાં ફરે અને ચોમાસાના આ દિવસો ખલાસીઓમાં લગ્નસરા ચાલે છે. સૌ કુટુંબો સાથે મળી આનંદ માણે, ફરી ચોમાસું વિત્યે નાળિયેરી પૂનમે દરિયાપીરની પૂજાવિધિ બાદ સફરે ઊપડી જાય. આમ દરિયો જ જેનું ઘર છે-જીવન છે તે દરિયાલાલ પ્રત્યે નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાને જો કોઈ અંધ શ્રદ્ધા કહે તો ભલે કહે!

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં[1] આવી પૂજાવિધિ અંધશ્રદ્ધા ભરેલી માન્યતામાં ખપે પણ એટલું તો સ્વીકારવું રહ્યું કે પૂજાવિધિદ્વારા મનનું સમાધાન થાય છે અને શ્રદ્ધાના કારણે કાર્યબળ અને આત્મવિશ્વાસ અવશ્ય મળે છે. આત્મવિશ્વાસ એ જ મનુષ્ય માટે અધિકાધિક દૈવીશક્તિ કહી શકાય. આ દૈવીશક્તિ જ અઘરામાં અઘરાં કાર્યો પણ અચૂક પાર પાડે.

આવી આ કેન્દ્રીય વિચારધારા આપણી

સૌરાષ્ટ્રમાં વ્રતો અને માન્યતાઓ

ડૉ. મૃદુલાબહેન મહેતા

પ્રાકૃતિક રચનાની દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક ડુંગરોની હારમાળા છે. ચોમાસામાં આ ડુંગરો પરથી નાની કન્યાઓની જેમ નાની નાની નદીઓ તેની ધરતીને રસાળ કરે છે. ધરતીની આ સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અસુરો, નાગો, યાદવો, જેવી જાતિઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસી તેવી પરંપરા છે. ઐતિહાસિક સમયમાં નાગરો, કાઠી, મેર, આહિર, જામ, સમા, મકવાણા અને વિવિધ રજપૂત જાતિઓ તથા લોહાણા વગેરે આવીને વસ્યા છે. આ વિવિધ જાતિઓ પોતાની જાતિગત વિશિષ્ટતા સાચવી રહ્યા છે. જાતિ અને કુળપરંપરા તરીકે તેમના રીત રિવાજો કરી રહ્યા છે; તેમ છતાં હિન્દુ ધર્મે આ બધાને એક રસે રસીને એક સમાજ બનાવ્યો છે.

હિન્દુ ધર્મ તપ અને વૈરાગ્યને જીવનના ઉત્કર્ષના—સાધનાના—માર્ગો ગણે છે. વૈરાગ્ય કેળવવા માટે ઉપવાસ, વ્રત અને દાન જેવાં સાધનો આવશ્યક છે તેમ માને છે. વ્રત એ પણ એક સાધનાનો માર્ગ છે. વ્રતોમાં અલુણાં, એકટાણાં કે ઉપવાસ કરવાના હોય છે. તેમાં ક્ષણિક ત્યાગ, સંયમ અને તપ હોય છે. વર્ષ દરમ્યાન થતાં અનેક વ્રતોને કારણે વ્યક્તિના જીવનમાં સંયમ અને શાંતિ—પુષ્ટિ અને તુષ્ટિ આવે છે.

ધર્મગ્રંથો આવા ક્રિયાવિધિઓને લૌકિક ધર્મ કહે છે. છતાં, આ લૌકિક ધર્મથી પ્રજામાં મંગળ કલ્યાણકારી ભાવના વ્યાપક થાય છે, માટે દરેક ધર્મ તેમની વ્યવહારુ આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, અને દરેક ધર્મમાં તેમનું મહત્ત્વનું સ્થાન હોય છે.

આવાં ધાર્મિક વ્રતોમાં કેટલાંક નિત્ય હોય છે, કેટલાંક કામ્યવ્રતો હોય છે. સોમવાર, અગિયારસ, પૂનમ નવરાત્રિ વગેરે નિત્ય-કરવાના હોવાથી નિત્ય વ્રતો ગણાય. આવાં વ્રતો સ્ત્રી-પુરુષ બધાં કરે છે. કામ્યવ્રતો અમુક ઋતુમાં અને અમુક તિથિએ કરવાનાં હોય છે જેમ કે, ગૌરી વ્રત, વટસાવિત્રી વગેરે. આ વ્રતો વિવિધ કામનાઓથી થતાં હોવાથી કામ્યવ્રતો કહેવાયાં. ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા, પતિ-સંતાન કે કુટુંબના દીર્ઘાયુષ્ય, આરોગ્ય, સુખસમૃદ્ધિ, આત્મકલ્યાણ કે પાપમુક્તિ અર્થે તે થાય છે. આ કામના મંગળ-કામના છે.

હિન્દુ સમાજમાં વ્રતો બે પ્રકારે થાય છે. એક તો શાસ્ત્રગ્રંથો અને પુરાણોમાં જણાવેલ શાસ્ત્રીય રીતે; અને બીજાં લોકોમાં ચાલી આવતી પરંપરા પ્રમાણે વધુ પ્રચલિત છે. આવાં વ્રતોમાં પુરોહિતની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. વ્રત જાણનારી કોઈ સ્ત્રી, વ્રતનો વિધિ જણાવે, કથાવાર્તા કહે, અને વ્રતનો મહિમા સમજાવે છે.

આ બન્ને પ્રકારના વ્રતોમાં કેટલાંક કન્યાના, કેટલાંક સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીના, અને કેટલાંક પુત્રવતી માતાના પુત્ર અને કુટુંબનું કલ્યાણ ઇચ્છતાં હોય છે. પોરાપૂનમ, ભાઈબીજ, ગૌરીવ્રત, કાંકણગોર વગેરે કન્યાના વ્રતો છે, અને કન્યા જેવાં રમતિયાળ હોય છે.[1] મંગળાગૌરી, જયાપાર્વતી, ત્રણ ત્રીજ—કાજળી, મધુશ્રાવણી (મચ્છમાણી) અને કેવડા ત્રીજ, વટસાવિત્રી, તાપી સાતમ, એવ્રત, ગોત્રાટ વગેરે વ્રતો સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનાં હોય છે, જે પતિના દીર્ઘાયુષ્ય અને સૌભાગ્ય માટે થાય છે. બોળચોથ, નાગપંચમી, શિતળા સાતમ, ધરો આઠમ, નોળી નોમ, જીવ્રત કે દિવાસાનું વ્રત વગેરે, સંતાનના આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય માટે થાય છે. હોળી, નવરાત્રિ દિવાસો, એકાદશી, પૂનમો, શ્રાવણમાસ, પુરુષોત્તમમાસ, સોમવાર વગેરે વારવ્રતો આખા કુટુંબના સુખસમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ માટે થતાં હોય છે, તે સ્ત્રી પુરુષ બન્ને કરે છે.

આ વ્રતો સમયાંતરે આખા વર્ષ દરમ્યાન આવે છે, પણ વિશેષ અષાઢ-શ્રાવણ-ભાદરવો અને આસો માસના—ચતુર્માસ-દરમ્યાન આવે છે. આ

---

૧. જૂઓ કંકાવટી ભાગ-૧ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી.

ગુજરાતના આદિવાસીના ધર્મો

ઇન્દ્રશંકર રાવલ

ગુજરાત રાજ્યમાં આદિવાસી અને તેની નજીકના લોકોની સંખ્યા અવગણી ન શકાય એવડી મોટી છે. ગુજરાતના દર ચાર માણસ પછી પાંચમો આ વર્ગનો માણસ છે. તેથી તેના આચારવિચાર અને ધર્મભાવના સમજવા એ આપણે માટે બહુ જરૂરી વસ્તુ છે.

આ આદિવાસીઓની ધર્મભાવના વિષે સુધરેલા યા શહેરી લોકોની દૃષ્ટિ બહુ જ ટૂંકી છે. અને તે પણ તેઓની પોતાની ધાર્મિક માન્યતા અને તેમાં તેઓના થએલ ઉછેરથી છવાએલી હોય છે. પરદેશી મિશનરીઓ, વહેપારીઓ અને સમાજસેવકો સુદ્ધાં આવી માન્યતાઓમાં ઘેરાએલા હોય છે. એમ આદિવાસીઓના ધર્મો તરફ ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ હજી સુધી પણ નાખવામાં આવી નથી. લોકો આદિવાસીના ધર્મ માટે જાદુ, મંતર, ટોણા ટુચકા, ઘૃણાસ્પદ ક્રિયાઓ, નિર્દયકૃત્યો અને વિચિત્ર વહેમોને આદિવાસીઓના ધર્મો હશે એમ માની લે છે. એમ આદિવાસીના ધર્મ વિષે હજી સુધી સાચું ચિત્ર ઉપસ્યું નથી.

એનું એક કારણ એ છે કે આપણે આદિવાસીના હૃદયમાં ઊતરી તેની ભાવના આપણા અંતરમાં ઊતારી નથી. આદિવાસીની કેટલીક ક્રિયા આપણને ઘૃણાસ્પદ લાગે, જ્યારે આદિવાસીને મન તેનો અર્થ ઘણો ઊંચો લાગે છે. જેમકે એક ખ્રિસ્તી જ્યારે બાપ્તિસ્મા લેતો હોય છે ત્યારે લાલ દારૂમાં બોળેલો રોટીનો ટુકડો પવિત્ર ભોજન તરીકે લે છે. અને તે દારૂ તે પ્રભુ ઈસુનું લોહી પીએ છે તેવી ભાવનાથી લે છે. આ ક્રિયા એક હિન્દુ યા મુસ્લિમને ઘણી ઘૃણાસ્પદ લાગશે. પોતાના પૂજ્ય પુરૂષનું ખૂન પીવું એથી હીચકારૂં કૃત્ય કયું હોઈ શકે એમ તેને મન લાગશે. જ્યારે એક ખ્રિસ્તીનું મન ખ્રિસ્તનો પવિત્ર આત્મા તેના રગેરગમાં ઊતરી જતો હોય તેવો ભાવ અનુભવશે. એવી રીતે એક આદિવાસી કોઈ દેવને ભોગ ચડાવતો કે મરઘીના પિલ્લાને કાપતો જોઈએ ત્યારે તેની ભાવના અને આ બિનઆદિવાસીની ભાવનામાં કશો ફરક પડતો નથી.

આજે વિશ્વમાં અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા ધરાવતા મોટા ધર્મો એક રીતે કહીએ તો મોટા સંઘો-સંગઠનો છે. આ સંઘો ઘણીવાર એકબીજા સાથે પોતાની માન્યતાઓ માટે અથડાય છે. આ દરેક માન્યતાઓ તેઓ પવિત્ર અને ઈશ્વરના નામે થતી માને છે. આવી અથડામણોમાં થએલાં હોલસેલ કે છૂટક ખૂનોની સંખ્યા મોટાં યુદ્ધોમાં થએલાં ખૂનોની સંખ્યા કરતાં પણ કયાં ય વધી જાય છે. આદિવાસીની સમજ પ્રમાણે પ્રચલિત ધર્મો સાચા અર્થમાં ધર્મો જ નથી. તેઓ કહે છે કે આ બધાં અમુક જાતની માન્યતા ધરાવતા લોકોનાં મંડળો છે. ઘણીવાર તો આ ધર્મમાં માનનારા અથવા આ ધર્મ માટેનું આવું ઝનૂની મમત્વ ધરાવનારાઓ જે તે ધર્મમાંથી પોતાની પ્રકૃતિના સુંવાળપને અનુકૂળ એટલો જ આચાર લઈ બાકીનો ધર્મ પડતો જ મૂકે છે. છતાં એ જે તે ધર્મસંઘના સભ્ય હોઈ શકે છે.

અહીં આદિવાસીઓની સરખામણી કરીએ તો ધર્મને નામે તેઓમાં હજી સુધી વિશ્વ ઉપર ક્યારે પણ રક્તપાત થયો નથી. ધર્મને તેઓ વ્યક્તિગત માન્યતા અને શ્રદ્ધાનો સવાલ માને છે. અને તે પણ દરેક પોતાના ગજા પ્રમાણે વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં સ્વીકારી શકે છે. તેમાં ન માનનાર કે અવગણના કરનારને આદિવાસી ઊંચોનીચો કે નાશ કરવા યોગ્ય માનતો નથી. એવી જ રીતે આદિવાસીઓમાં ધર્મસંઘ હોતો નથી. તેમાં કોઈ મોટો ધર્મગુરૂ થઈ ધર્મમાં આસ્થા ધરાવનારની સંખ્યાનો સ્વામી થઈ જાય એવું ભાગ્યે જ બને છે.

તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના આદિવાસીનો ધર્મ

આ દેવોનાં સ્વરૂપ વિષે તેઓ હજી જગતના અન્ય લોકોની માફક ફેરવાયા નથી. સુધરેલા કહેવાતા લોકોના કલાકારોએ આ દેવોનાં વર્ણન પરથી ચિત્રો, મૂર્તિઓ વગેરે બનાવી કાઢયાં છે. અને તેને દેવના શરીર જેવી પ્રતિષ્ઠા મળે છે. ગુજરાતના આદિવાસીઓ આ બાબતમાં હજી પ્રમાણિક રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે દેવોનું સ્વરૂપ કલ્પનાતીત છે. તેનું વર્ણન થઇ શકે જ નહીં. આ દેવોમાં જગતનું સર્વ સૌંદર્ય, શક્તિ અને અમરપણું છે તેનો આકાર કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે કલ્પના શક્ય જ નથી એમ તેઓ માને છે. આ દેવો સ્વપ્નમાં દેખાયા હોય, કે સાક્ષાત્ સામા મળ્યા હોય, (તેમની માન્યતા પ્રમાણે) તો પણ કોઈ પણ આદિવાસીએ તેના ઉપરથી મૂર્તિ કે ચિત્ર બનાવવાની કોશિશ કરી નથી. વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લામાં દિવાલ ઉપર પાણગુ અથવા પીઠોરો ચીતરવાનો રીવાજ છે. તે માટે મોટું ૬'×૧૮' નું લાંબું ચિત્ર દોરવામાં આવે છે. તેમાં આખી દેવ, ભૂત અને પ્રેત સૃષ્ટિ ચીતરવામાં આવે છે. તેમાં દેવની જગાએ ઘોડાઓ ચીતરવામાં આવે છે. ઘોડા ઉપર કશી આકૃતિ હોતી નથી. ઘોડાના રંગ ઉપરથી જે તે ઘોડા ઉપર કયા દેવ–બેઠેલા હશે તે કલ્પી લેવાનું રહે છે. જ્યારે માનવ પાત્રો બધાં જ બરાબર ચીતરવામાં આવે છે. અલબત્ત આ પાત્રો પેલા પુરાણમાં આવતાં જ માનવ-પાત્રો હોય છે.

છતાં આદિવાસીઓમાં મૂર્તિપૂજા નથી એવું સદંતર નથી. તેઓ હિન્દુઓના આચાર પ્રમાણે કોઈકોઈ વાર એકાદ પત્થરનું સ્થાપન કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓ પ્રાણી દેવોને પણ ખૂબ માને છે. તેઓની મૂર્તિઓ બનાવામાં આવે છે. જેમકે વાઘદેવ, ઘોડદેવ, મગરદેવ વગેરે. પ્રાણી દેવો માટે તેઓની કલ્પના કાંઈક જુદી છે. તેઓ આ દેવોને પ્રચલિત પ્રાણીઓ કરતાં કંઈક જુદાં માને છે. તે દેવોનું સ્વરૂપ તે તે પ્રાણી જેવું કલ્પાય છે પણ તેઓની શક્તિ દેવોના જેવી અદ્ભુત છે. તેઓ ઘણા આશ્ચર્યકારક ચમત્કારો કરી શકે છે. જેમ કે મગરદેવ એ ધાવણનો સ્વામી છે. તેની બાધાપૂજાથી માતાને ધાવણ સ્રવે છે. ઢોર દૂધ દે છે. પૃથ્વીમાંથી જળ મળે છે. તે ખીજે તો વરસાદ બંધ કરીદે અને લોકોને દુકાળના કઠણ દિવસો જોવાનો વારો આવે. તે લોકોને દર્શન દે છે. મનુષ્યની વાચામાં કાંઈ કાંઈ ભાખે છે અને ન્યાલ પણ કરી નાખે છે.

આદિવાસીમાં ધર્મભાવના અને તત્ત્વ ચિંતન એ બન્ને નોખી પ્રવૃત્તિ છે. તત્ત્વચિંતન કરવાવાળો હંમેશાં–ધાર્મિક હોય એવું બનતું નથી. ધાર્મિક ક્રિયા કરાવવાવાળો કે ધર્મમાં આસ્થા રાખવાવાળો હંમેશાં તત્ત્વચિંતક હોય એવું પણ બનતું નથી. આદિવાસીઓમાં આ બન્ને માટે અલગ માણસો હોય છે. તેવી જ રીતે મડવી, રાવળ, પુજારો કે રાવણું–દેવકર્મ–કરાવનારી વ્યક્તિ અને બડવો બન્ને જુદી વ્યક્તિ છે. ઘણીવાર બડવો, ભોપો કે ભૂવો રાવણું પણ કરાવી આપે છે. પણ એ તેનો સુવાંગ અધિકાર નથી. જ્યારે રાવળ કોઈ દિવસ બડવાગીરીમાં પડતો નથી. રાવળ મોટે ભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતો હોય છે. તે કાયટું સરાવવું, પ્રેતના ઉતારા મુકાવવા, લગ્ન ક્રિયા કરાવવી (જ્યાં આ કામ તેને હાથ હોય ત્યાં) ખતરાં મુકાવવાં વગેરે નાનાં મોટાં દેવ કર્મો તે કરાવી આપે છે. તે માટે નક્કી કરેલું મહેનતાણું પણ લે છે. દેવને ધરાવેલું અગ્રાહ્ય અન્ન કે દ્રવ્ય લેવાનો તેને અધિકાર હોય છે.

તત્ત્વચિંતનને આદિવાસીઓ ભગતાઈ કહે છે. ભગત વિશ્વના સર્વ તત્ત્વચિંતકો માફક પોતાનું આગવું અથવા ગુરૂગમથી મળેલ ચિંતન ધરાવે છે. તે વારસાગત હોતું નથી. તેના ચિંતનમાં મુખ્યત્વે આટલા પ્રશ્નો હોય છે. એક તો માણસ કયાંથી આવ્યો? મરણ પછી તે કયાં જાય છે? અને માણસ પોતે કયા સ્થૂળ યા સૂક્ષ્મ ઘટકોનો બનેલો છે. વળી આ બધી પ્રકૃતિમાં તેનું સ્થાન કયાં? એ પરવશ જીવ કેટલો અને પ્રકૃતિનો સ્વામી કેટલો? આ બધું ભગતાઈમાં સમાઈ જાય છે. ઉપરાંત ભગતાઈમાં કોઇ પરમ શક્તિ હોય તો તેની ઉપાસના કરવી અને તેમાંથી બળ મેળવવું એ પણ એક ભાગ ગણાય છે. ભગતની ઉપાસનામાં ક્યાંકાંક નહિવત્ હોય છે. કયારેક તો બિલકુલ હોતું નથી.

ભૂવો અથવા ભોપો એ વળી સૌથી નિરાળું વ્યકિતત્વ છે. ભૂવો ગૂઢ વિદ્યાનો જાણકાર છે. તે

આવે છે અને મરણ પછી ચોથે દિવસે તેનું ખાસ જાતનું પરજણ—ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે છે. અને મોટા દહાડો એટલે કે આખી નાતના બધાં સગાઓના સામૂહિક શ્રાદ્ધ વખતે તે ખરેખર—જીવનમુક્ત થયો છે કે નહીં તે ચકાસી જોવામાં આવે છે.

આ સર્વ ઉપરાંત કુટુંબમાં માનાર્હ વ્યક્તિનાં મૃત્યુ થાય ત્યારે ઘુમટા, દેવળાં, ઘબા મૂકવાનો રીવાજ છે. ઘુમટા એક હાથથી માંડીને માણસની છાતી સુધીના મોટા અનેક રીતે શણગારેલા માટીનાં પોલા ઘુમ્મટ હોય છે. આ ઘુમટામાં મરણ પામનાર મુખ્ય પુરૂષના નામનો કલ્પીને એક ગોળ લીસો વાટણિયા જેવો પથરો મૂકે છે. ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં તેના જુદા જુદા આકાર હોય છે. છતાં આમા ઘુમ્મટનો આકાર બૌદ્ધ સ્તુપને મળતો હોય છે. બૌદ્ધોએ આ કલ્પના આદિવાસીઓમાંથી જ લીધી હોવી જોઈએ. વળી સ્તુપો જ્યાં જ્યાં બનાવવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને માટીથી જ બતાવવામાં આવે છે. આજુ બાજુ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં પથરા પ્રાપ્ય હોય છતાં તેનું બહારનુ કલેવર માટીનું જ બનાવેલું હોય છે. વળી તેની ઉપર પણ બૌદ્ધ સ્તુપ ઉપરની રચના જેવી જ રચના હોય છે. બૌદ્ધો તેમાં પૂજ્ય સાધુઓનાં અંકુક અંકુકાં —હાડકાં મૂકે છે. અહીં આદિવાસીઓ મૃત પુરૂષનો કલ્પેલો પત્થર—પુતળો—મૂકે છે.

રોગો તરફની દૃષ્ટિએ આદિવાસી દેવોની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો કર્યો છે. રોગોના લક્ષણની ભિન્નતા પરથી તેને રોગકર્તા દેવ જુદા જુદા હોવા જઈએ એમ તેઓ માને છે. ઉપરાંત મલિન દૃષ્ટિ કે મલિન ભાવના પણ માંદગીનું કારણ માને છે. ચેપી, હઠીલા કે લાંબો સમય ચાલતા રોગોને પણ તેઓ દેવોની કરામત માને છે. કોલેરા, શીતળા, અછબડા, બાઈને ભાઈ, નુરબીબી, વગેરે વાવડ મચાવતા રોગોને તેઓ જે તે દેવોની કરામત જ માને છે. આવા વાવડ દૂર કરવા તેઓ એક રથ કાઢે છે. આ રથ ગામમાં ફરતો હોય ત્યારે ગામના બધા લોકો પોતાના ઘરમાંથી જૂનાં માટીનાં વાસણ ટોપલા કે રોગ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થો એકઠા કરી ગામબહાર નાખી આવે આવે છે. પછી તે રથ બીજે ગામ જાય છે. તે ગામ પોતાના ગામનો કચરો તેમાં ઉમરે છે. છેવટે તો તેમાં ગાડાં ભરાય તેટલો કચરો થાય છે. રથને કાંતો સમુદ્ર તરફ વાળવામાં આવે છે યા ડુંગર પર ચડાવી બાળી મૂકે છે. એમ ગામડાં સાફ થઈ જાય છે.

આદિવાસી તીર્થો મુખ્યત્વે ડુંગર ઉપર ઊંડી ગુફાના રૂપમાં હોય છે. તેમાં તે દેવો વિહાર કરે છે. ગુફામાં મોટાં સુંદર કેળનાં વનો અને ફળવાડીઓ હોય છે. સુંદર વિહાર સ્થળો હોય છે. વગેરે તેઓ માને છે. પાંદર માતા, ગોવાળ દેવ, રેવલી માડી, દેવ મોગરા વગેરે બહુ જાણીતા આદિવાસી તીર્થો છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં દેવઘર બનાવવામાં આવે છે. તેનો આકાર સામાન્ય ઝૂંપડી જેવો જ હોય છે તેની ભીંતમાં માટીની મૂર્તિઓ જડવામાં આવે છે. આ મૂર્તિઓ તેઓ ઉદેપુર પાસેના મેરાળા ગામમાંથી લાવે છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને જેમ જનોઈ આપી-દ્વિજ બનાવવામાં આવે છે, તેમ આદિવાસીઓમાં પણ એક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેમાં જુવાન માણસના કાંડા ઉપર સસલાની લીંડી બાળીને મૂકવામાં આવે છે. અને તે બળીને ઓલવાઈ જાય ત્યાં સુધી તેણે સહન કરવું પડે છે. આવો ડામ કરાવીને માણસ મૃત્યુ પછી દેવકાર્યા ન કરે તો પણ માણસ જીવન મુક્ત થઈ જાય છે. તેમ તેઓ માને છે. આ જાતની માન્યતા જાપાનના બૌદ્ધોમાં પણ છે. ખાસ કરીને બૌદ્ધ સાધુ-ઓને દીક્ષા અપાતી વખતે બાવડા ઉપર આવા ડામ દેવાનો રીવાજ છે.

તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને કપાળ વચ્ચે નિડાળ માંડવાનો એટલેકે ત્રિશૂળ આકારનું છુંદણું કરવાનો રીવાજ છે તેથી પણ દેવકાર્યા વગર પણ સ્ત્રી દેવ થઈ જાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના આદિવાસીઓમાં સૌ આદિવાસી-ઓની માફક ભીંતે ગોતરડો દોરવાનો રીવાજ છે. આ ગોતરડાનો રીવાજ—ગોત્રદેવતા તરીકે લગભગ આખા ગુજરાતમાં બધે પ્રચલિત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ ગોતરડાનું એક લાંબું આખ્યાન ચાલે છે. તેને 'ચટક જોગણીનો આંબો' પણ કહે છે. આ આંબો આખી રાત ચાલે તેટલો લાંબો હોય છે.

[અનુ. પૃ. ૫૫

પ્રતીક માનતા.[૬] આથી કેટલાક અનધિકારી સાધકો વ્યભિચારપરક બન્યા.

વજ્રયાન સંપ્રદાયમાં વ્યભિચારથી પર એવા સાચા સાધકો પણ હતા. તેમાં ચોર્યાશી સિદ્ધોનાં નામો ખૂબ જાણીતાં છે. પોતાની સાધનાના સ્વરૂપને તેઓ 'સહજ' કહેતા. આ સહજ માર્ગને માનનારા તે સહજયાની. 'સહજ' સાધના દ્વારા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ તેઓ માનતા. આમ છતાં 'વજ્રયાની' બંનેનું લક્ષ્ય 'સહજ' સાધના દ્વારા 'મહાસુખ' કે 'સમરસ'ની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું[૨]. હરિ કે ગુરુને ચરણે સર્વસ્વ સમર્પિત કરવાની પુષ્ટ સંપ્રદાય[૩] તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાય[૪]ની ભાવનામાં સહજયાન પંથની અસર જોવા મળે છે.

વજ્રયાની સિદ્ધોની સૂચિમાં નાથ સંપ્રદાયના મીનપા, ગોરખપા વગેરે નામોના ઉલ્લેખ ઉપરથી સહજયાનનો નાથ પરંપરા ઉપર પ્રભાવ પડેલો મનાય છે એ નાથો પહેલાં સહજયાની હશે અને પાછળથી તેઓ જુદા પડયા હશે એવી એક માન્યતા છે[૧] શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નાથસંપ્રદાયને 'યોગસંપ્રદાય' ગણે છે. જ્યારે શ્રી ફર્કુહર તેને જૂના કાપાલિક સંપ્રદાય સાથે સંકળાયેલો જણાવે છે.[૨] શ્રી મુનશી એમના મતને મળતા છે. તેઓ કહે છે કે પાશુપતની એક શાખા કાપાલિકોની છે. કાપાલિક, કાલમુખ, વામાચાર અને ભૈરવ એવી તેની ઉપશાખાઓ પણ મનાય છે.[૩] જ્યારે શ્રી પ્રભાકર માચવેના મંતવ્ય અનુસાર વામપંથમાંથી સિદ્ધોનો ઉદ્‌ગમ થયો હતો.[૪] શક્તિ ઉપાસકો કે શાક્તો બે વિભાગમાં વહેંચાયા તેમાં એક વિભાગ તે દક્ષિણમાર્ગ અને બીજો વામમાર્ગ[૫]. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી[૬] તથા અન્ય વિદ્વાનો આ મતને સમર્થન આપે છે. વામમાર્ગ, વામપંથ, વામાચાર એમ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દ–પ્રયોગો એ માટે થયા છે.

'પુરાણ સંદર્ભ કોશ' વામમાર્ગની "तान्त्रीक मतमें प्रतिप्रादित अनुष्ठान पद्धति"[૭] એવી જે વ્યાખ્યા આપે છે તે પણ શાક્તોના તંત્રગ્રંથોને તેમજ ગુહ્ય પરંપરાને અનુલક્ષીને કરાઈ હોય એમ લાગે છે. સત્ય ગમે તે હોય પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે વામપંથ કોઈને કોઈ રીતે એ સંપ્રદાયો સાથે થોડો ઘણો પણ સંકળાયેલો હતો. હવે એ માર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તરફ થોડો દષ્ટિપાત કરી લઈએ.

વામપંથીઓનાં સંમેલનને ભૈરવી ચક્ર કહે છે. ભૈરવી ચક્ર ચાલતું હોય ત્યારે બ્રાહ્મણ કે ચાંડાલ બધા દ્વિજ બની જાય છે; એ તેની વિશિષ્ટતા છે. प्रवृत्ते भैरवी चक्रेः सर्वे वर्णाः द्विजातयः (કુલાર્ણવતંત્ર)

અર્થાત્ તેમની વચ્ચેની અસમાનતાની ભેદ રેખાઓ ભૈરવી ચક્ર વખતે દૂર થઈ જાય છે. આ મતની અસર એ રીતે ઈસ્લામ ઉપર જોઈ શકાય છે. 'ભૈરવી ચક્ર' પુરું થયે બધા પોતપોતાના વર્ણમાં આવી જાય છે આમ, ભલે થોડા સમયે પણ સંમેલન સમય પૂરતી જાતિભેદની દીવાલો તેમાં તૂટતી હતી.

---

૧. ચતુર્વેદી, પરશુરામ; 'ઉત્તરી ભારતકી સંતપરંપરા'; પૃ. ૩૬

૨. એજન, પૃ. ૩૯

૩. પંડયા, નિપૂણ; 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વવિચાર'; પૃ. ૧૧૮

૪. મુનશી, ક. મા;

૧. રાંગેય રાઘવ; "ગોરખનાથ ઔર ઉનકા યુગ"; પૃ. ૧૧

૨. શાસ્ત્રી, દુ. કે; "શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ", પૃ. ૧૪૫

૩. મુનશી, ક. મા. "જય સોમનાથ"; (પ્રસ્તાવના); પૃ. ૮

૪. પ્રભાકર માચવે; "હિંદી ઔર મરાઠીકા નિર્ગુણ સંતકાવ્ય,' પૃ. ૨૨૧

૫. P. Thomas; "Hindu Religion Costoms and Manners; P. 30

૬. શાસ્ત્રી, હ. ગં; "પ્રાચીન ભારત"; ભા. ૨; પૃ. ૭૨

૭. મેનન, પદ્મિની; "પુરાણ સંદર્ભ કથાકોશ"; પૃ. ૨૩૮

બિંદુ–કેન્દ્રને શિવ બિંદુ કહે છે.[૨]

વામાચાર્યોના આ પ્રતીકમાંથી સચેતન બિંદુ દૂર કરી કુટુંબ નિયોજનના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે નોંધવું અત્રે રસદાયક થઈ પડશે.

પંચમકારને પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીકો કે નામો દ્વારા ઓળખવાની પરિપાટી હતી. તે અનુસાર મદ્યને તીર્થ કે ધરા; મત્સ્યને તૃતિયા અને જલતુંબિકા; માંસને શુદ્ધિ અને પુષ્પ, મુદ્રાને ચતુર્થી અને મૈથુન માટે પંચમી શબ્દનો પ્રયોગ થતો[૩].

એ જ પ્રમાણે વામમાર્ગીઓ કરતાં અન્ય પંથીઓને જુદા પાડવા માટે તેઓ કંટક, વિમુખ, શુષ્ક પશુ જેવા શબ્દપ્રયોગો કરતા.[૪] એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે.

વામમાર્ગીઓની વિધિઓની જેમ એમનાં મંદિરો પણ ગુપ્ત હોય છે.[૫] આથી વામમાર્ગીઓ ગુજરાતમાં હોવા છતાં એ લોકોના મંદિરો વિશે માહિતી મળતી નથી.[૬] આમ છતાં લોક જીભે આવાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ થયા કરતો હોય છે. આમાં જાણીતો ઉલ્લેખ સ્વામી વિવેકાનંદજીનો છે.

લીંબડી (જિ. સુરેન્દ્રનગર) માં આવા એક વામમાર્ગીઓના અખાડામાં સ્વામી વિવેકાનંદજી ફસાઈ ગયેલા. તેમના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ કરવાની તૈયારી જોઈ વિવેકાનંદજીએ ગુપ્ત રીતે એક છોકરા સાથે ઠાકોર સાહેબને પોતાને છોડાવવા વિનંતિ કરતો સંદેશો મોકલાવ્યો. ઠાકોર સાહેબે માણસો મોકલી વિવેકાનંદજીને ત્યાંથી બહાર કઢાવેલા.[૧] વામપંથ આટલા લાંબા સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રના ધરતી ઉપર ટકી રહ્યો હતો એમ આ પ્રસંગ ઉપરથી લાગે છે. આવા મઠો સૌરાષ્ટ્રમાં હજુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાનું કહેવાય છે. પણ એના ગુપ્તપણાને લીધે આવા મઠોનાં નામનિશાન શોધવાં મુશ્કેલ છે.

સોમનાથમાં ત્રિપુર સુંદરીનું મંદિર હતું એમ શ્રી મુનશી નોંધે છે. એટલું જ નહીં તે મંદિર અને તેના અનુયાયીઓની રસભરી વાતો પણ એમણે વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવી છે.[૨] શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત સ્તોત્રોનો સંગ્રહ સસ્તા સાહિત્યે બહાર પાડયો છે તેમાં 'ત્રિપુર સુંદરી સ્તોત્ર'નો પણ સમાવેશ થાય છે.

ક્ષત્રિયોમાંથી કેટલાક વામપંથના અનુયાયી હશે એમ એમનામાં પ્રચલિત 'શંખ ઢોળ' નામક મરણોત્તર વિધિ પરથી કેટલાક માને છે. મૃતક પાછળ ગુપ્તરીતે રાત વખતે કરવામાં આવતી વિધિ, મદ્યપાન વગેરે એમ માનવાને લલચાવે છે. વળી એ વિધિ ગુપ્ત રાખવામાં ન આવે તો મૃતકની સદ્દગતિ થતી નથી એવી માન્યતા પણ એની પાછળ કામ કરી રહી છે.

નેપાલમાંથી 'વજ્રવરાહી'ની કાંસાની સત્તરમી સદીની એક નગ્ન મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તંત્ર ગ્રંથો અનુસાર આ વજ્રવરાહી રક્તવર્ણની છે. તેના જમણા હાથમાં 'વજ્ર' છે, ડાબા હાથમાં 'કપાલ' અને 'ખટ્વંગ' છે. 'સહજ' સ્થિતિમાં રહેલી એ નગ્ન મૂર્તિના ગળામાં મુંડમાલા છે.[1]

જૈનોમાં પણ નગ્ન મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. પણ શાક્ત ધર્મની મૂર્તિઓ તેનાથી જુદી પડે છે. એ મૂર્તિઓ ધ્યાનાવસ્થિત અને વિરક્ત મનુષ્યાકાર બનાવેલી છે. જ્યારે એનાથી વિરુદ્ધ વૈષ્ણવોએ વધેર શૃંગારિત, સ્ત્રી સહિત, રંગરાગ, ભોગ અને વિલાસાસક્તિવાળી, ઊભેલી અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે બેઠેલી

---

૨. એજન. પૃ. ૪૧
૩. દયાનંદ સરસ્વતી; 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' પૃ ૩૧૫
૪. એજન, પૃ. ૩૧૫
૫. પંડયા, નિપૂણ; "ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વ વિચાર;" પૃ. ૮૭
૬. એજન, પૃ. ૯૩
૧. રામકૃષ્ણ આશ્રમ; રાજકોટ, "સ્વામી વિવેકાનંદ" (જીવન ચરિત્ર) શતાબ્દી ગ્રંથમાળા, ભા. ૨, પૃ. ૧૭૧

૨, મુનશી ક. મા.; "જય સોમનાથ" પૃ. ૫
૩. સસ્તું સાહિત્ય; અમદાવાદ; "સ્તોત્ર સંગ્રહ" (અનુ. ગિ. મ. શાસ્ત્રી) પૃ. ૭૨ થી ૭૫
1. "The Times of India" Annual–1965; P. 52

એના અવશેષરૂપ ગણે છે.[૪]

કાંચળિયા પંથવાળા ગુપ્ત સ્થાનમાં મળે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષ બંનેની ગુપ્તેંદ્રિયોની પૂજા કરે છે. મદ્યપાન પછી સ્ત્રીઓની ચોળીઓ એક માટલામાં નાખી પુરુષો એક પછી એક ચોળી ખેંચે છે, તેમાં જે સ્ત્રીની ચોળી જે પુરુષને મળે તે પુરુષ અને સ્ત્રી–દુર્ગા અને મહાદેવ–પરસ્પરના સહયોગથી સાધના કરવા જાય છે. અને પ્રાતઃકાળે વિખરાઈ જાય છે.[૫] આ પ્રથા જર્મનીની ટંબલરમાં મોટરની ચાવી નાખી જેના હાથમાં જેની ચાવી આવે તેની સાથે રાત્રી ગાળવા સાથે સરખાવવા જેવી છે. બીજ માર્ગી તેનાથી થોડા જુદા પડે છે. તેઓ પરસ્પર સમાગમ કરી વીર્ય પાણીમાં મેળવી પીવાથી મુક્તિ મળે છે એવી માન્યતા ધરાવે છે.[૬] કવિ શામળે એની ટીકા કરી છે:

"બીજો મારગ બીજનો, કહેવાય ધણીનો ધરમ;
નરનારો મળે એકઠા, કરે છે કૂડાં કરમ"[૭]

આમાં પરસ્પરના સમાગમની 'કૂડાં કરમ' તરીકે ટીકા કરેલી છે.

કબીરે શાક્ત ધર્મ[૧] અને વૈષ્ણવો[૨] ઉપર ટીકા કરી છે પરંતુ તેમાં કોઈ બાબતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.પરંતુ આ બધી ટીકાઓ આ બધા ધર્મોમાં ફેલાતી જતી બદીઓ સામે લાલ બત્તી ધરે છે તેમ એ ધર્મોનું અસ્તિત્વ પણ સુચવે છે. વામ માર્ગ, કૌલમાર્ગ, કાંચળિયા પંથ વગેરે ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છની ધરતી ઉપર પણ ફૂલ્યા ફાલ્યા હતા. જે મૂળ ધર્મમાંથી આ ધર્મો નીકળેલા મનાય છે તે શૈવ અને શક્તિ પંથનાં શિવ મંદિરો તથા દેવી મંદિરોની પૂજા તો આજ પણ ચાલુ છે. પણ એમાં પેઠેલી પેલી વિકૃતિ તિરોધાન થઈ હોય એમ લાગે છે. અને એનું સ્થાન પશ્ચિમની અસર નીચે વિકસતી જતી 'ડિસ્કોથેક' આદિ નામથી ઓળખાતી સંસ્થાઓએ સંભાળ્યું લાગે છે. તેમાં ગુફા જેવો આભાસ આપતા વિલાસ ગૃહો, આછા ઉજાસમાં અને માફક પીણાઓ તથા સંગીતથી ઉત્તેજના પામી એ માનવદેહોને તાદાત્મ્ય સાધવા મથતું વાતાવરણ,, સંસ્કારીતાને નામે વામપંથના નારી મહત્ત્વને બીજી રીતે અપનાવે છે. 'સ્ટ્રિપટિઝ,' 'ફ્લોઅપ,' કે 'હેલ' જેવા અંગ્રેજી નામોથી ચાલતો[૩] એ પ્રકાર એ દૃષ્ટિએ વિચારણા માગી લે છે.

પેરીસ અને સ્વીડન વગેરે દેશોમાં થતા 'સેક્સ–શોઝ'–જાતીય પ્રદર્શનો; સેક્સને કેન્દ્રમાં રાખી થતી પ્રવૃત્તિઓ, હિપ્પીઓની માદક–પદાર્થોના સેવન દ્વારા કે સ્વચ્છંદ જાતીય જીવન દ્વારા 'કીક' પામવાની મથામણ, આ બધું ઊંડાણથી વિચારવાનો સમય નજીક હોવાનું સૂચવતા જણાય છે.

આ વામપંથના સંદર્ભમાં સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના મહાપંથને પણ જોવો જોઈએ. સંભવ છે કે આ વામપંથને જ ગુજરાતમાં મહાપંથ કહેતા હોય. જો કે ગુજરાતમાં મહાપંથનું સ્વરૂપ શાક્ત સંપ્રદાયના દક્ષિણ માર્ગ અને વામમાર્ગના મિશ્રણ જેવું છે. પણ વધુ પ્રતિબિંબો વામમાર્ગનાં છે. ગુજરાતમાં એ માર્ગીપંથ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ મહામાર્ગનાં ઘણાં નામ અથવા ઘણાં સ્વરૂપો છે. એને આદિધરમ, ધૂન ધરમ, ધૂનો ધરમ, માર્ગીપંથ મહાપંથ, મોટા મારગ કે મોટા પંથ, બીજ માર્ગ, નિજિયા ધરમ, નિજાર પંથ, વગેરે શબ્દોથી ઓળખાય છે. અને એની ક્રિયાઓમાં પંથના અનુરાગી પાળતા હતા સાંખ્યા

---

૪. અ. મુનશી ક. મા. "જય સોમનાથ" પ્રસ્તાવના પૃ. ૮

૫. દયાનંદ સરસ્વતી; "સત્યાર્થ પ્રકાશ"; પૃ. ૪૦૧

૬. પ્રેમસ્વરૂપ ભટ્ટાચાર્ય; જર્મની "ચિત્રલેખા"; તા. ૬–૮-૭૩. પૃ. ૨૬

૭. ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૦૧ (સત્યાર્થ પ્રકાશ)

૮. શામળ ભટ્ટ; "સુડા બહોંતેરી" (બૃહદ્ કાવ્ય દોહન) ભા. ૧ પૃ.–૭૬૧

૧. કબીર ગ્રંથાવલી; પૃ. ૧૬૩

૨. એજન, પૃ–૫૨

૩ કાન્તિ ભટ્ટ: "ડિસ્કોથેક" 'ચિત્રલેખા'–તા. ૯–૭–૧૯૭૩; પૃ. ૧૫ થી ૨૨

પણ વાસનાને જીતવા દેહના ધર્મોને તુચ્છ માનીને ભોગવવા કે જેથી દેહના આનંદની તૃપ્તિ થાય. વાસના ગૌણ બને અને એમાંથી વાસનાને જીતતો જીતતો સાધક વીર અધિકારી બને એવું કાંઈક એમનું માનવું છે. જો કે એમની ભજન–વાણીમાંથી આવો કોઈ અર્થ નીકળતો નથી. વાણી પ્રમાણે તો એ ત્યાગનો 'વીર ધર્મ' છે.[૨]

માર્ગીપંથની ગુપ્ત વિધિ એના પાટમાં થાય છે. આ પાટના આમંત્રણને 'વાયક' કહેવામાં આવે છે. વાયક આવ્યું એટલે ગમે તેવા સંજોગોમાં જવું જ જોઈએ. એ પાટમાં આવનાર સાથે પ્રવેશદ્વારે ઊભેલો માણસ પંજા મેળવે. પંજા મેળવતી વખતે સાંકેતિક રીતે આંગળાઓનું હલનચલન કરે છે. આગંતુક પણ એ જ રીતે હલન ચલન ન કરે તો ખબર પડી જાય કે આગંતુક પોતાના પંથના 'વાયક'-વાળો માણસ નથી. પંજા મેળવ્યા પછી જ 'ગત્ય'માં બેસાય. ગત્ય એટલે ખરી રીતે તો પંથના દીક્ષિતોનો સમૂહ. ગત્યને ગંગા કહેવામાં આવે છે. ગત્યમાં ભળે એટલે જેમ ગંગામાં નાહીને પવિત્ર થવાય એમ પવિત્ર થવાય. ગત્ય એટલે ગતિ–મૂક્તિ[૩]

આ 'ગત્ય'ને મારગી સંપ્રદાયમાં જામો, જામૈયો, જમેલો કે સમૈયો પણ કહેવામાં આવે છે. આ 'બીજ' શબ્દ અનેક અર્થમાં ઘટાવવામાં આવે છે. ઈસ્લામની લીલી ધજામાં પણ આ બીજ રહેલી છે. ઈસ્લામમાં બીજના ચાંદનો ભારે મોટો મહિમા છે. ઈસ્લામ પણ સમતાની ભાવનાનો ધર્મ છે. ત્યારે બીજ માર્ગની ગત્ય ગંગામાં બેસનારા તો લૈંગિક ભેદથી પણ પર હોવાનું મનાય છે.

વાણી જ જેમનો વેદ ગણાય છે ને પરંપરા જ જેનું શાસ્ત્ર મનાય છે એવી ગત્યગંગામાં જેમ સ્ત્રી ને પુરૂષ તેમ અઢારે ય વરણ એકરૂપ ગણાય છે. હિંદુની જેમ ઘણા મુસ્લિમ સંતો પણ એ પંથમાં થઈ ગયા છે. એમાં સાધકના અધિકારો ગુરૂ જ નક્કી કરે. ગુરૂને અનુયાયીની આંતરશુદ્ધિની ખાત્રી પછી જ પરમોદવામાં–(દીક્ષા) આપતો. એ પંથમાં ગુરૂ જ સર્વસ્વ ગણાય છે. ગુરૂને ચરણે સર્વ સમર્પિત કરી દેવાનું હોય છે.

જ્યોતને ઉપાસનારા આ બીજધર્મમાં થાવર-વાર બીજ જેટલો જ લગભગ અગત્યનો ગણાય છે. થાવરવાર એટલે શનિવાર. એમાં શનિવારને દિવસે બીજ આવે એની ભારે મોટી અગત્ય. તેરા દિવસે જામૈયા રચાવવાનો, 'ગત્યગંગા' બોલાવવાનો ભારે મોટો મહિમા.

થાવરવાર એટલે શનિવાર પણ મૃત્યુ પછી પુનર્જીવન પામવાનો સંકેત બતાવે છે. શાક્ત, શૈવ, યોગી ને વૈષ્ણવ પરંપરાઓને ભાંગીને માર્ગીપંથની પરંપરા ઊભી થઈ છે તો જતે દિવસે એના અવતારો પુરૂષો પીર નામે પૂજાવા માંડયા છે. પાબુ, હડબુ, રામદે, ગોગાદે ને જેસલપીર વગેરે.

મહાપંથમાં જ્યોતિ સ્વરૂપ, અલખ ધણી અને નકળંક (નિષ્કલંક) નેજાધારીની આરાધના કરવાનું આવે છે. નિર્ગુણ નિરાકાર, સગુણ નિરાકાર અને છેવટે સગુણ સાકારમાં આ ઉપાસના આવી ગયેલી. જ્યાં જ્યોતને જ ઉપાસવામાં આવતી એવા એમના પાટમાં રામદે પીરનો ઘોડો પણ આવી ગયો છે.

અદ્વૈતના ઉપાસક આ ધર્મમાં પતિ–પત્ની ભાવનો ત્યાગ રહેલો છે. એમાં સન્તો અજર પિયાલો જીરવવાની સાધના રહેલી છે. સ્ત્રીના માર્ગદર્શનથી અધ્યાત્મ જીવનમાં આગળ વધવાના આ પંથમાં સંકેત રહેલા છે. મધ્યયુગમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોને અધમ જીવનમાંથી ઊંચે લાવતી એમ કહેવાયું છે

આ પંથમાં ગુરૂ સિવાય બીજો આરો નથી ત્યાં ઘણા ખરા ગુરૂઓ પાંખડી નીકળ્યા. કોઈ સમર્થ ને પૂરા સદ્દગુરુ અને તલવારની ધાર જેવા તીખા ને ટેકીલા સાધકવૃંદ વિના સ્ત્રી પુરૂષના 'ગત્ય ગંગા'ના મિલનમાં બગાડો પેસતાં વાર લાગતી નથી. ગત ગંગાની પણ એવી જ અવગતિ થઈ છે.[૧]

---

૨. જયમલ્લ પરમાર: 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ', પૃ. ૨૦૪
૩. એજન, પૃ. ૨૦૫

૧. મકરન્દ દવે: 'સતંકરી વાણી.' પૃ. ૨૭.

સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલા કેટલાક મુસ્લિમપંથી પ્રવાહો

ઇસ્માઇલભાઈ નાગોરી

ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ સાધુઓની માફક મુસ્લિમ સાધુઓ પણ ઠેર ઠેર પોતાના અંતરમાંથી ઊભરાતા પ્રેમ અને પ્રકાશનું પાન કરાવવા વતન છોડી નીકળી પડયા હતા. આ બંને ધર્મના ફકીરોને આપણે ગિરિશૃંગો પર, સરિતા-સંગમ સ્થાને કે સમુદ્રના બેટોમાં પણ ધૂણી ધખાવતા જોઈએ છીએ.

અંતરની સફાઈના આગ્રહી હોય તેમને 'સૂફી' ફિક્ર (સત્તનું ચિત્ત ચિંતન) કિના અત્ (સંતોષ-યોગીનું એક લક્ષણ) અને રિયાઝત (તપ-સાધનાને ઉજ્જ્વળ કરનાર તત્ત્વ) જેમનાં લક્ષણ હોય તેને લોકોએ 'ફકીર' ઠરાવ્યા.

ભાવ-વિભોર થઈ નૃત્ય કરનારને 'હાલી' અને જીવન સન્માનનીય હોય એમને 'મવાલી' (Lords) કહ્યા. 'મૌલા'નું બહુવચન 'મવાલી' ત્યારે 'મૌલવી' એટલે 'મારા સ્વામી' અને 'મૌલાના' એટલે 'અમારાં મોટા.' આજે તો આમાંથી ઘણાખરા શબ્દોનું અવ-મૂલ્યન થયું છે ને અર્થો પણ વિપરીત થઈ ગયા છે,

ફારસીમાં 'પીર' એટલે વૃદ્ધ-બુઝર્ગ-એટલે શરાબે શૌકના પીનારામાં વડો હોય, જેને સાચી અને ઉત્કટ ભક્તિ હોય તેને પીરનું બિરુદ મળ્યું અને ફકીરોમાં એને મુરશદ (સત્ય-દર્શક)નું વિશેષણ મળ્યું.

પોતાને લાધેલ પ્રકાશ છૂટે હાથે ને ઉદાર દિલથી દેનાર ને લોકોને ફેઝ-આધ્યાત્મિક લાભ પહોં-ચાડનાર પ્રખર પ્રભુપ્રેમીને 'દાતાર'નો લકબ લોકોએ આપ્યો. જૂનાગઢના 'જમિયલશાહ'ને ગુજરાતના સંત 'મીરાં દાતાર' આ વર્ગોમાં આવી ગયા.

પીર જેવા પીરાના (પીરાણા)ને ભેદ (સાહેબનો) જાણનારને 'મોહરમ' ને 'ચિશ્તિયા'માંથી 'તીરિતયા' થયું હોય કે પછી કોઈ સ્વતંત્ર પંદ હોય.

સૂફીઓમાં પણ ગુરુ પરથી 'કાદરી' 'સુહરાવર્દી' વગેરે ને ગામના નામ પરથી 'બુખારી'-'બસરી'દેહલવી' વગેરે નામો પ્રચલિત થવાં લાગે છે.

વાંકાનેર અને જુનાગઢ 'કલંદર' ફકીરોનાં સ્થાનકો છે. ઈસ્લામે અવિવાહીત જીવનને અગત્ય આપેલ નથી, પણ જેને લગ્નનો વિચાર પણ ન આવે-જેનું ચિત્ત મીરાં કે રાબિયા, જમિયલશાહ કે મમદુદશાહની માફક વરેલ હોય તેમને માટે કલંદર સંપ્રદાય ખુલ્લો રાખ્યો છે.

આ ફકીરોએ હિન્દુ મુસ્લિમના ભેદ વિના યોગ્ય તેજસ્વી પાત્રોને વીણીને ફકીરીનો મંત્ર આપેલ છે. આવો 'બાલકો' 'ગુલાબ' હોય તો દીક્ષા પછી ગુલાબ-શાહ થઈ જતો ને સતાધાર કે એવી "જગ્યા" સાચવતો. જમિયલશાહ અને એના ચેલાઓ રક્તપિતના રોગી-ઓની સારવાર કરતા એમ કહેવાય છે.

મોટે ભાગે આવા સિદ્ધ પુરુષો અજાણ્યા ફકીર માત્ર રહેવાનું પસંદ કરતા-પણ વાંકાનેરમાં થયું તેમ "હય કોઈ મુસાફિર ? કોઈ ઇન્સાન ?"ના જવાબમાં કોઈ ન મળ્યું ત્યારે અતિતૃપ્તિને કારણે સોનારૂપાની મૈયત પડતી મૂકી ગયેલ તે મૈયતમાંથી સોનારૂપાને બેઠી કરી ચેલાઓ સાથે ગામમાં મોકલી ને ગામને જાણ થઈ ગઈ. ગામધણીએ અને ગામના અગ્રણીઓએ શાહને રોકી લીધા. આજે એમની જગ્યા વાંકાનેરમાં મચ્છુ ને પાતાળિયાના સંગમ પર છે. પછી તો સાપ ગયા ને લીસોટા રહી ગયા. છતાં રાજ્ય એ જગ્યાની સાચવણી માટે રેલ્વેની સાથેસાથે 'ફકીરફાળો' ઉઘરાવતું અને ધર્મસ્થાનને રક્ષતું.

અજ્ઞાત રહેવાનું આ લક્ષણ ફકીરોના 'મલા-મતિયા' સંપ્રદાયમાં ય વધુ જોવા મળે છે. માણસો પોતાની પાર્થિવ ઇચ્છાઓ માટે એમની પાછળ ન પડી જાય એ માટે નૂરશા 'હુઝુર' અમદાવાદના પાવિયાના ટોળામાં ભળી જઈ રહેતા. ભીષણ દુષ્કાળમાં

શોખથી ગટગટાવી છે.

સૂફી રૂપકની ગઝલો રામરસ ટપકતી મધુર-ભાવથી છલકતી હોય છે. દિવાને હાફિઝની પહેલી જ ગઝલ જુઓ :

"હે સાકી ! પ્યાલીને ફરવા દે. ભલે સૌ પીએ. કેમકે પ્રેમ પ્રથમ તો આસાન–સહેલો લાગ્યો પણ પછી તો મુશ્કેલીઓ આવી પડી. ઘોર અંધારી રાત ને મોજાં ને વમળ–એમાં સમુદ્ર કિનારે ફરતા સહેલાણી-ઓને અમારી હાલતની શું ખબર પડે !"

ડૉ. ઈકબાલ ગાય છે: "આ તો એક મદ્ય-પાન મંદિર (મયકદા) છે, ને આમંત્રણ પણ સાર્વ-જનિક છે. શરાબની વહેંચણી જેવડું જેવું જામ (પાત્ર) એવી અહીં તો રખાઈ છે."

આ ગેય કાવ્યો આમ તો પાર્થિવ પ્રેમથી તરબોળ લાગે છે પણ ભક્તો માટે એ ભક્તિરસભીનાં ગીતો છે. "તોહારે કારન સબ સુખ છડિયાં, અબ મોહે ક્યોં તરસાવો ?" વાળા મીરાંના ભજનમાં "વિરહ વ્યથા લાગી. ઉર અંદર સો તુમ આઓ બુઝાઓ" વગેરે વર્ણનો નરનારીના નેહનેય લાગુ પડી શકે છે. "કાબા ન સહી, બુતખાના સહી–તુજે પૂજ હી લેંગે કહીં ન કહીં" "જો તેરે ચાહને વાલે હૈં વોહ અય સનમ ! તુજે ઢૂંઢહી લેંગે કહીં ન કહીં" વગેરે ગીતોમાં ધર્મના નામે રચાતા વાડાથી વિમુક્ત શ્રદ્ધાસભર સંગીત છે. બાઉલ અને વૈષ્ણવી ગીતોના હૃદય રણ-કારની માફક પોતાને જે પરમ પ્રિય છે એવા અંતર-તમમાં વિરાજમાન વિભુને જ સંબોધન રહેલ છે.

પ્રેમના આ ધસમસતા પ્રવાહે જ રાબિયાને આજીવન બ્રહ્મચારીણી બનાવી, મીરાંને બહાવરી બનાવી ને એના જ પૂરે ચૈતન્ય મહાપ્રભુને બેકરાર બનાવ્યા. પણ આ પ્રેમદીવાની વ્યક્તિઓને બાજુએ મૂકીએ તોય એ સોમપાને કેટલાંય જીવનને કરૂણાવાન, સેવા-પરાયણ, તપોધન, નિત્યપૂત, સંત ને સદાચારી સજ્જનો બનાવેલ હશે.

ધર્મભાવનાનું આ સ્વરૂપ ભિન્નતાના ભેદોને ભાંગનારૂં, જન્મથી ગમે તે સંપ્રદાયમાં જન્મેલ હોય તેને પ્રેમમાળામાં પરોવનારૂં—સામ્યને સત્કારનારૂં, જુદાઈને માત્ર ભાષાના ભ્રમ અને અર્થની અણસમજ બતાવનારૂં પૂરવાર થયું છે.

સૂફી સાહિત્યના સ્પર્શે ને સૂફી હૃદયોના સંપર્કે જેમ બીજે તેમ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ "સબ સંતનકી જય" ઘોષણા અર્પણ કરેલ છે. પ્રણામી પંથની (કુરાણ ને પુરાણ) તાલીમ લીધી હોય કે ખોજાઓ (ખ્વાજા) નો સમન્વય પ્રયાસ હોય પણ એના આદિપુરુષો હિન્દુ મુસ્લિમોને નજીક લાવવાની અભિપ્સાવાળા હોય એ અસંભવિત નથી. શોષણ તત્ત્વ પતન પછીનું હોય.

પીરાણાવાળા, મોમિન–મેમન, મોલેસલામ વગેરે સંપ્રદાયોના મૂળ પ્રવર્તકોમાં પણ આરંભકાળના ધર્મ-પ્રવર્તકો શરૂમાં તો સદ્‌ભાવવૃત્તિથી આવેલ ધર્મી લોકો હોય ને પછીથી કુંડાળાં વાળી લીધાં હોય.

મેં તો ધર્મનાં ફૂલોની ખુશ્બો મળી ત્યાંથી લીધી છે, તેમ યાદમાંથી રહી ગયેલ વાતો અહીં નોંધી છે. એટલે કોઈ વિગત અધુરી હોય, કંઈ સમજફેર હોય તો વાચકોની દરગુજર ચાહું છું.

મેલી દેને મમતા

તુજ વિના જીવડો નહિ જાયરે
સાંઈ કો ભેદ ન પાયો
છોડી દે ને મમતા, મમતાને મારો

દિલ દરિયામાં ડૂબકી દીધી મિંયા !
તેરે રે કરમ મેં શંખલા
મોતી કહાંસે તું પાવે ?

આરે કાયામાં બાગ બગીચા મિંયા
નઈ રે ફૂલન કેરી બાસ રે ભમરા
આને લુભાયો, મેલી દેને મમતા

કરી લે ને બંદગી આ પલ નાંવે
કાજી રે મામદશાની વિનતી
અવસર વારી વારી નાંવે.

માધવસંત રામજી (૧૦) વલ્લભરામજી (૧૧) દામોદરજી (૧૨) તત્ત્વ વેત્તાજી.

મધ્વાચાર્યના ચાર

(૧) નિત્યાનંદજી (૨) શ્યામનંદજી (૩) ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી (૪) ઉકારાનંદજી

વિષ્ણુસ્વામીના બે

(૧) ગોકલેશજી (૨) વિઠલેશજી

સાત અખાડા

(૧) ટાટંબરી (૨) દિગમ્બરી (૩) નિર્વાણી (૪) ઊજાગરી (૫) નિરાલમ્બી (૬) નિરમોહી (૭) ખાખી. આમ આ અખાડાઓના માર્ગદર્શનથી જગતનું કલ્યાણ કરવા ધર્મના પ્રચારાર્થે શિષ્ય પરિવારોએ ભારતમાં પરિભ્રમણ કરી આશ્રમો સ્થાપ્યા છે.

નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય :

રાસ રાસેશ્વર શ્રી રાધાકૃષ્ણના ઉપાસકો છે. જે પ્રભુએ વ્રજમાં ગૌનું પાલન કરી ગોપાળ નામ ધારણ કર્યું એ સ્વરૂપને આ સંપ્રદાય માને છે. એમનો મંત્ર પણ ગોપાળમંત્ર અને ગોપાળ ગાયત્રીનો સ્વીકાર કરેલ છે. તિલક વચ્ચે બિંદી કરે છે. તેઓના સંપ્રદાયમાં પ્રસ્થાનત્રયીને બદલે પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયને મુખ્ય માનેલ છે. જેમાં ગીતા, ઉપનિષદ વેદાંત અને ચોથા પ્રસ્થાનમાં શ્રીમદ્‌ભાગવતને સ્વીકારેલ છે. તેમનું મુખ્ય સ્થાન (ગાદી) અરૂણાશ્રમ તથા સુલેમાનબાદની બાજુમાં જમુના કિનારે ધ્રુવ ક્ષેત્રમાં છે. આ સંપ્રદાયમાં વિક્રમ સવંત ૧૩૦૦ ની લગભગ હરિવ્યાસદેવજી નામના સંત થયા, અને સંપ્રદાયની શાખાના પ્રવર્તક બન્યા. જે શાખાને રસિક સંપ્રદાય પણ કહે છે. ભક્તમાળમાં જેમનું બ્યાન છે. તેમના શિષ્યોમાં એક શ્રી શોભુરામજી સંત થયા. તેમના શિષ્ય પરંપરામાં શ્રી હરિદાસજી થયા. જેમણે વૃન્દાવનમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો. જે હરીસ્થાનના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અકબર બાદશાહના નવરત્નોમાંથી સંગીત સમ્રાટ શ્રી તાનસેનજી પણ હરિદાસજીને ગુરુ માનતા. એ સંતે પોતાના મુખ્ય શિષ્યને ગાદી સોંપીને ઉત્તરાવસ્થાએ બે શિષ્યો, (૧) ખોડીદાસજી (૨) અને ધ્યાનદાસજીને સાથે લઈને સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાઓ કરતા તુલસીશ્યામ પધાર્યા અને ત્યાં જ જીવન પૂરું કર્યું.

એમના બીજા ગુરૂભાઈ ધ્યાનદાસજીએ ફરતાં ફરતાં સેંજળમાં આવીને કુંડલા તાલુકાના સેંજળ ગામમાં આસન જમાવ્યું. મહારાજના સતસંગથી દેહાધ્યાસ છૂટી જતાં એક કાઠી દરબારને જીવતાં સમાધિ લેવાની ઈચ્છા થઈ. મહારાજે ના પાડી પરંતુ દરબારે માન્યું નહિ એટલે ગામબહાર નદીને કિનારે સમાધ ગળાવી અને પછી વાજતે ગાજતે દરબારને લઈ સૌ ગામજનો સાથે સંત સમાધિ સ્થાન પાસે આવ્યા. પરંતુ આ સમાધિનો ખાડો જોતાં ગુંગળાઈને પ્રાણ જશે તેવી ભીતિથી કાઠી દરબારનો વૈરાગ્ય જતો રહ્યો. એક નિયમએ વખતમાં એવો હતો કે સમાધિને પછી પાછી એમને એમ પૂરાય નહિ. એટલે મહારાજ પોતે તેમાં બેસી ગયા. એમની સાથે આવેલો એક કૂતરો પણ ઠેકીને પડયો. જેથી મહારાજે એક બીજી સમાધિ ગળાવવાનું કહ્યું. અને એમાં આ શ્વાનને સમાધિ દીધી. આ દૃશ્ય દેખીને કાઠી દરબારને ફરી પાછો વૈરાગ્ય પ્રગટતાં તેમણે પણ ત્યાં જ જીવતાં સમાધિ લીધી. શ્રી ધ્યાનદાસજીના શિષ્યોએ ગુરૂ આદેશથી સૌરાષ્ટ્રમાં ધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

એ વૈષ્ણવસંતો નિમાવત છે. શોભુરામ દ્વારાના એ સંતો હરિવ્યાસીના નામે ઓળખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જેનું અપભ્રંશ નામ હરિયાણી થઈ ગયું છે. આ શાખાના સંતો મુખ્યત્વે તલગાજરડા, મહુવા, કુંડલા, અખેગઢ, અને સરંભડામાં છે.

આ સંપ્રદાયના સંત શ્રી ધ્યાનદાસજીએ ભક્તો સાથેના છૂતાછૂતને નહિ માનેલ જેથી પાછળના શિષ્યોને મૂળ સંપ્રદાયના સંતો સાથેનો સંપર્ક છૂટી જતાં મહામાર્ગી ધર્મના પ્રચારને લઈને. "ધર્મ એ જ સંપ્રદાય" માનીને વર્ણો જતાં માર્ગીને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. આ સંપ્રદાયના સંતોની વિશેષ ત્યાગભાવના તો એ હતી કે ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ મળે તો તેનો સ્વીકાર કરવો નહિ. કદાચ કોઈ સેવક પાકાં મકાન બનાવી દેવા તૈયાર થાય તો પણ ના પાડતા. ચૂનાગાર પાકાં મકાન બનાવાય જ નહિ.

પરિવારમાં નેનુરામજી થયા. તે દ્વારાના સંત પ્યારેરામજીએ જૂનાગઢમાં ૧૭૭૦ ની લગભગમાં આવીને ગંગારામ નામના ભૂતને શિષ્ય બનાવ્યો. જેનું તુંહીરામજી એવું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું. આ સમય દીવાન અમરજીના વખતનો. તુંહીરામજીના શિષ્ય નાથાભગત રજપૂત તેમણે દીક્ષા લઈ ગોંડલ પાસેના સાતોદડ વાવડીની સીમમાં જૂના વખતમાં જે ધાર ઉપર કર લેવાતો હતો ત્યાં જગ્યા કરી, જેમનું નામ દાણીધારના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એવા જ સંતો રામાવત નેનુજી દ્વારાના હોવા છતાં આજે ગામના નામે દાણીધારિયા તરીકે ઓળખાવે છે. એમનું ગુરુસ્થાન જૂનાગઢ છે. જે આજે ગૃહસ્થાશ્રમી છે. અને જેઓ રામાનંદી સાધુઓ સાથે વરવ્યવહાર લે છે.

દૂધરેજિયા

રામાનંદજીના શિષ્ય કબીરજી. તેમના રામમંત્રના પ્રભાવથી ખેંચાઈ પદ્મનાભજીએ કબીરજીને ગુરુમાન્યા અને પદ્મનાભજીના પરિવારમાં ષષ્ટમાદાસજી થયા. જેમણે દુધરેજમાં આશ્રમ સ્થાપી જ્ઞાનમાં પછાત એવી રબારી જ્ઞાતિને ઉપદેશ આપી સંપ્રદાય ચલાવ્યો. જેમના શિષ્ય પરિવારો આજે રામાવત હોવા છતાં ગામ ઉપરથી દૂધરેજિયાના નામે ઓળખાય છે.

એ જ ષષ્ટમાં સ્વામીનાં બહેન ચાંપબાઈ બહેને ચૂલીમાં જગ્યા બાંધી. તેમના શિષ્ય પરિવારમાં ચાંપબાઈના સાધુ તરીકે ઓળખાય છે.

ષષ્ટમસ્વામીના શિષ્ય પરિવારમાં ભાણદાસજી થયા. તેમણે વાગડમાં વારાહીમાં ગાદી સ્થાપી જે રવિભાણના નામે ઓળખાય છે. જેમાં મોરારસાહેબ, ખીમ સાહેબ, વિગેરે સંતો થયા. જેમનું આપેલું ભજન સાહિત્ય સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર ગવાય છે.

કુબાવત, આશાણી, દેશાણી વગેરે

રામાનંદજીના શિષ્ય શ્રી અનંતાનંદજી અને તેમના શિષ્ય કૃષ્ણદાસજી દુવાધારીએ ઘણા શિષ્યો કરેલા. એમના એક શિષ્ય કુબાજી થયા જેમણે જોધપુર રાજ્યમાં જીંથડા ગામમાં ગાદી સ્થાપી. તેમના શિષ્યો કુબાવત થયા. કૃષ્ણદાસજીના શિષ્ય પરિવારમાં હરિદાસજી થયા જેમણે સરપદડ ગામમાં આવી ગાદી સ્થાપી. તેમના શિષ્યો સરપદડિયા તરીકે ઓળખાય છે. એ જ સંત હરિદાસજીના બીજા શિષ્ય દેશાજી રજપૂતે દીક્ષા લઈ બાબરા પાસે ગરણી ગામમાં જગ્યા કરી, જેમનો શિષ્ય પરિવાર મુખ્ય રામાવતને બદલે ગુરુના નામે દેશાણી તરીકે ઓળખાય છે. એમના બીજા ગુરુભાઈ આશારામજીએ ચિત્તલમાં જગ્યા કરી. એમના શિષ્ય પરિવારના આજ આશાણીના નામે ઓળખાય છે.

એક ત્રીજા ગુરુભાઈ વાઘારામજીએ દડવામાં જગ્યા કરી તેમના શિષ્ય પરિવાર આજે વાઘાણીના નામે ઓળખાય છે. ચોથા ગુરુભાઈ સ્વામદાસજીએ લીંબડી પાસેના બળોલ ગામે આવીને જગ્યા કરી તેમના શિષ્યો બળોલિયા તરીકે ઓળખાય છે. આ બધી શાખાના મૂળ પુરુષ રામાનુજાચાર્ય હતા. એમનો સિદ્ધાંત વિશિષ્ટાદ્વૈત. તેમણે "બ્રહ્મ સાચું અને જગત મિથ્યા પણ વિકારવાળું, બ્રહ્મ રૂપે સાચું. જીવ પણ સત્ય છતાં જીવ અણુરૂપે. ધર્મ રહસ્ય માટે વિશિષ્ટાદ્વૈત સાધન કર્મ યુક્ત, જ્ઞાન યુક્ત. વિષ્ણુની ભક્તિ અને શરણાગતિ, મુક્તિ વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિના ચારેય પ્રકારોને માન્ય રાખ્યા. એમના માન્ય ગ્રંથ બ્રહ્મસૂત્રનું શ્રી ભાષ્ય, હરિવંશ, મહાભારત, વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત વિગેરે. આચાર, અર્ચન ભક્તિ, સગુણ બ્રહ્મને માનવાનું ચિત્ત, અચિત અને ઈશ્વર ત્રણેયને નિત માનવાના. આત્મા અણુ છે. જીવ અસંખ્ય છે. એક બીજાથી ભિન્ન છે અને મોક્ષ દિશામાં પણ ભિન્ન જ રહે છે તેમ સ્વીકારેલ છે.

ગોંડલિયા

કૃષ્ણદાસજીએ ગલતામાં ગાદી સ્થાપી એમના એક શિષ્ય કિલદેવજી થયા. એમના શિષ્ય દેવમુરારીજી. તેનાથી દ્વારા ચાલ્યો. તે જ આશ્રમના સંત લોહંગજી (જીવણદાસજી) હતા. ભક્તમાળમાં તેમની વાદી છે, તે જીવણદાસજી સૌરાષ્ટ્રમાં ફરતાં ફરતાં તેમણે ગોંડલમાં આવી જગ્યા બનાવી જે આજે વડવાળાના નામે પ્રચલિત છે. તે મહાપુરુષે મળદાસજી વિગેરે મહાત્માઓને જ્ઞાન ઉપદેશ આપ્યો. જે દેવમુરારી રામાવત હોવા છતાં ગુરુસ્થાન ગોંડલ હોવાથી એમના

સૌરાષ્ટ્રમાં ભક્તિમાર્ગ–પુષ્ટિમાર્ગ

અધ્યા : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
'વિદ્યાવાચસ્પતિ'

પાંચરાત્ર–સાત્વત–ભાગવત સંપ્રદાયનો ક્યારે ઊગમ થયો અને ક્યાં અને કેવી રીતે વિસ્તર્યો એ જાણવાનું સરળ નથી. મહાભારતના વર્તમાન વિશુદ્ધ સ્વરૂપની હયાતી 'અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત વ્યાકરણ–સૂત્રો-ના કર્તા પાણિનિના ઈ. પૂ. છઠ્ઠી સદીના આરંભમાં હોવા વિશે આજે કોઈ શંકા નથી, કારણ કે એમણે વ્યાકરણના એક સૂત્રમાં 'મહા–ભારત' શબ્દની સિદ્ધિ કહી બતાવી છે. એમના સમયમાં પ્રચલિત માન્ય અને શિષ્ટ ભાષા–એ એને 'ભાષા'–'લોકભાષા' એવી સંજ્ઞા 'છાંદસ ભાષા' (વૈદિકી ભાષા)થી જુદી પડવા આપી છે. મહાભારત–શાંતિપર્વના નારાયણીય ઉપાખ્યાનોમાં સાત્વત (ભાગવત) સંપ્રદાયનાં બીજ પડ્યાં છે. જરૂર એનો અણુસાર ભગવદ્ગીતામાં તો અછતો રહેતો નથી. બેશક, ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ–પુરુષોત્તમનું પ્રાબલ્ય છે. જ્યારે નારાયણીય ઉપાખ્યાનમાં 'નારાયણ' ઊપસી આવે છે. પાંચરાત્ર સંપ્રદાયની ૩૦૦ થી પણ વધુ સંહિતાઓ જાણવામાં આવી છે. જે સમગ્ર ભારત-વર્ષમાં એ સંપ્રદાયની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ આપે છે. મંદિરોની રચના, મૂર્તિવિધાન, ઉપાસના-પદ્ધતિ વગેરેની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો એ સંપ્રદાય ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એ સંપ્ર-દાયના જે અવશેષ સૌરાષ્ટ્રમાં સચવાઈ રહેલા છે તે બે કહી શકાય. એમાંનો એક તે સ્કંદગુપ્તના સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિના પુત્ર અને ગિરિનગરના વહીવટદાર ચક્રપાલિતે સુદર્શન તળાવની મજબૂત પથ્થરોની પાળ બાંધી તળાવનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ત્યારે સાથોસાથ એના પૂર્વ બાજૂની પાણી આવવાના માર્ગ-રૂપ સુવર્ણરેખા નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચક્રભૃત્ વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યું તે ઈ. સ. ૪૫૭નો. સ્થાન તે જ વર્તમાન દામોદર કુંડ ઉપરનું દામોદરજીનું મંદિર. એના મુખ્ય મંદિરમાં બે વિષ્ણુ મૂર્તિ અને સાથે રૂક્મિણીની મૂર્તિ (જેને અત્યારે 'રાધાજી' કહે-વામાં આવે છે) જે એના સ્વરૂપ ઉપરથી એટલા જૂના સમયની હોવા વિશે શંકા રહેતી નથી. બાજુના મંદિ-રમાં બે મૂર્તિઓ વિષ્ણુની છે તે સોલંકી કાલની છે. મૂળ મંદિરમાં ત્રણ વાર તો ચોક્કસ જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. વર્તમાન સ્વરૂપ દ્વારકાના જગત મંદિરની નાની આવૃત્તિ જેવું સોળમી–સત્તરમી સદીથી જૂનું નથી, પરંતુ એની નીચેની ઊભણીમાં પ્રાચીનતા સચવાઈ રહી છે. ઉપરની ચારે વિષ્ણુ મૂર્તિ 'ત્રિવિક્રમ' (વામન) ની છે. અને આશ્ચર્ય છે કે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છનાં વિષ્ણુ મંદિરોમાં મોટા ભાગની મૂર્તિઓ 'ત્રિવિક્રમ'ની છે, એ દ્વારકાનાથ હોય કે રણછોડરાય, કે માધવરાય યા દૈત્યસૂદન હોય.

બીજો અવશેષ તે આજની દ્વારકાના [illegible] છે. વળામાંથી મળેલાં ગારુલક મહારાજ વરાહદાસ ૨ જાનાં ઈ. સ. ૫૪૯નાં તામ્રપત્રોમાં એણે દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી પોતે 'દ્વારકાપતિ' બન્યાનું જણાવ્યું છે. અને દ્વારકામાં 'હરિમંદિર' યાને 'ભગવદાલય' હોવાનું વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત પુરાણ કહે છે જ. ઈ. સ. ની ૪થી ૫મી સદીમાં પરમ ભાગવત ગુપ્તોના સમયમાં આજની જ દ્વારકા તીર્થસ્થાન તરીકે વિકસી ચૂક્યું હતું કે જેવું ગિરિનગર (જૂનાગઢ).

સ્કંદપુરાણાંતર્ગત પ્રભાસખંડના એમાંના વસ્ત્રા-પથ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય સાથે વલભીના મૈત્રકોના સમયમાં સિદ્ધ થયેલો હતો, કેમકે એમાં સૂર્યના પુત્ર રૈવંત કહ્યો છે તેનું ત્યાં વર્ણિત સ્વરૂપ ભટાર્કનું છે. વળી ઊર્જયંત અને રૈવતક એ જ ગિરનાર એવી નવી માન્યતા એમાં ઊભી થતી હોઈ એની રચના કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા (ઈ. સ. ૧૫૦) સુધી જૂને જઈ શકે એમ નથી, કારણ કે એના સમયમાં ભયંકર રીતે તૂટી ગયેલા સુદર્શન તળાવને ત્રિગણ બંધ બાંધી સમારી લેવામાં આવ્યું ત્યાં માત્ર 'ઊર્જયંત' (આજનો

મથાળે આવેલા સ્થાનમાં મુકામ કરી શ્રીમદ્ભાગવત-પારાયણ કર્યું એનો ચોક્કસ સમય નથી મળતો, પરંતુ એ જે કોઈ સમય હોય, એ વખતે જૂના સમયથી દામોદરજી જેમના ઈષ્ટદેવ-કુળદેવ છે તેવા ગિરિનગર (ગિરનાર)ના બ્રાહ્મણોએ પુષ્ટિમાર્ગનો સમાદર કર્યો. એવો જ સબંધ માધવપુર-ઘેડમાં પણ બંધાયો. ત્યાં ગામથી બે કિલોમીટર ઈશાને રૂપેણવનમાં જ્યાં વર્ષમાં બે વાર શ્રીકૃષ્ણ-રૂક્મણીનાં લગ્નનો ઉત્સવ કાર્તિક સુદિ બારસ અને ચૈત્ર સુદિ બારસને દિવસે ઊજવાય છે તેની નજીકના કદંમકુંડ ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીમદ્ભાગવત-પારાયણનો લાભ આપ્યો-ત્યાં પણ મુખ્યત્વે ઘણા જૂના સમયથી શ્રી માધવરાયજીના સેવક તરીકે પુરોહિત કુળના કૃષ્ણાત્રેયગોત્રના ગિરનારા બ્રાહ્મણો જાણીતા હતા. તો જામનગરના પંથકમાં હજી નવાનગરની જામરાવળે સ્થાપના નહોતી કરી એ પૂર્વે નાગનેશ બંદરના નાગમતી નદીના કાંઠે પણ શ્રી મહાપ્રભુએ શ્રીમદ્ભાગવત-પારાયણનો લાભ આપ્યો હતો. એ પંથકમાં પણ ગિરનારા બ્રાહ્મણોનો પ્રસાર હતો. દ્વારકામાં તો દ્વારકાધીશની સેવામાં ગૂગળી તેમજ અબોટી બ્રાહ્મણો જૂના સમયથી હતા અને ભાગવત સંપ્રદાયની પ્રણાલીમાં જ વિકસ્યા હતા એટલે ત્યાં પણ એ બ્રાહ્મણોને પુષ્ટિમાર્ગ સરળ પડ્યો હતો. દ્વારકામાં દ્વારકાધીશના મંદિરનાં પગથિયાં પૂરાં થાય છે ત્યાં પૂર્વ બાજુ ગોમતીના તીર ઉપર, ત્યાંથી દસેક કિલો મીટર પૂર્વે મૂળ ગોમતામાં, બેટ શંખોદ્ધારના માર્ગે ગોપીતળાવમાં અને બેટ શંખોદ્ધારમાં પણ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો અને પારાયણો થયાં હતાં. ત્યાંથી પીંડારા જતાં ગોગાગૂળામાં, પીંડારામાં, અને ત્યાંથી નીકળી જામખંભાળિયામાં પણ એમના સદર પારાયણ થયેલાં. અહીંના બ્રાહ્મણો અને બીજી સ્થાનિક ઉજળિયાત પ્રજા પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્કારમાં રંગાઈ હતી. મોરબી મચ્છુને પૂર્વ કાંઠે પણ એવા એક સુંદર સ્થાનમાં એમણે ઉપર પ્રકારનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો.

બીજા ત્રણ સ્થાન તે ધંધુકા નજીક તગડી, દેલવાડા નજીક ગુપ્તપ્રયાગ અને પ્રભાસ પાટણમાં ત્રિવેણીસંગમ ઉપરનાં છે. જ્યાં પણ એવો કાર્યક્રમ આપ્યો છે. જ્યાં જ્યાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતનાં પારાયણ કરેલાં તે બધાં સ્થાન 'આચાર્યજીની બેઠક' તરીકે જાણીતાં છે. આ રીતે તગડી ગુપ્તપ્રયાગ, પ્રભાસ માધવપુર-ઘેડ, જૂનાગઢ મૂળગોમતા દ્વારકા, ગોપીતળાવ, શંખોદ્ધાર-બેટ, ગોગાગૂળા, પીંડાર, જામખંભાળિયા, જામનગર અને મોરબી આટલાં સ્થાને બેઠકો જાણીતી થઈ અને એ બધાં પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારનાં કેંદ્રો બન્યાં. એમના બીજા પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથ ગુસાંઈજી ગુજરાતમાં છ વાર આવેલા, તેમની એવી એક બેઠક દ્વારકાની દક્ષિણે પાંચેક કિલોમીટર ઉપર ચંદ્ર ભાગાનદીના મથાળ ઉપર આવેલા બરડિયા ગામની સીમમાં સાંબલક્ષ્મણાનાં ભગ્ન મંદિરો પાસે છે.

શ્રી મહાપ્રભુજીની સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા દરમ્યાન, બેઠકોનાં ચરિતોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અનેકોએ પુષ્ટિમાર્ગની દીક્ષા લીધી હતી. મૂળમાં ભાગવતમાર્ગ વ્યાપક હતો તેથી આવા વિદ્વાન વિરક્ત પ્રકૃતિના આચાર્યને મેળવતાં પુષ્ટિમાર્ગનો વિકાસ થવામાં વધુ સરળતા થઈ. શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી ગુસાંઈજી પછી અનેક વલ્લભવંશી આચાર્યો સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર આવ્યા અને અન્ય બ્રાહ્મણો વણિકો ભાટિયા લુહાણા કાડી રાજપૂતો આહીરો અને વ્યાપક રીતે કણબીઓએ પુષ્ટિ માર્ગને આવકાર્યો. રાજવંશોમાં પોરબંદર જામનગર-ધ્રોળ-રાજકોટ-ગોંડળ-મોરબી લાઠી લખતર વગેરે પુષ્ટિમાર્ગની પૂરી અસર નીચે આવ્યા, આમાં ધ્રોળ અને લખતરમાં આજે પણ પુષ્ટિમાર્ગનું અનુયાયિત્વ નવા યુગમાં પણ જોવા મળે છે. શ્રી ગુસાંઈજીના પ્રપૌત્ર શ્રી ગોપીનાથજી દીક્ષિત માત્ર અઢારેક વર્ષની ઉંમરે કચ્છમાં ગયેલા અને માંડવીમાં શ્રી સુંદરરાયજીના મંદિરમાંના શિલાલેખ પ્રમાણે ભાટિયાઓને વૈષ્ણવધર્મનો બોધ આપવામાં ઉજ્જ્વળ સફળતા મેળવી. એને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ભાટિયા આવ્યા-લુહાણા આવ્યા તે બધાય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો તરીકે વિકસ્યા.

નાનું કે મોટું ભાગ્યે જ કોઈ એવું નગર હશે કે જ્યાં પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિર કે હવેલી ન હોય. આમ છતાં ગાદીનાં સ્થાન તો ગણ્યાંગાંઠ્યા જ થયાં.

પોરબંદરમાં શ્રી ગોપાલજી પછી શ્રી ગોપીનાથજી અને એમના પછી શ્રી જીવનલાલજી મહારાજ અને એમના પુત્ર શ્રી રણછોડલાલજીનો પ્રભાવ રાજવંશ ઉપર પ્રબળ હતો. આજે શ્રી ગોવિંદરાયજી મહારાજ એ પ્રણાલી જાળવી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની વૈષ્ણવ જનતા નિર્દેશકપદને શોભાવી રહ્યા છે.

પોરબંદરના શ્રી. ઘનશ્યામલાલજી મહારાજ તો ભારતવર્ષના નામી હારમોનિયમ-વાદક હતા. અને એમના તૃતીય પુત્ર શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજે એમનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું હતું. એમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી રસિકરાયજી પાસે એ પ્રણાલી જીવિત છે. તો પ્રથમ પુત્ર શ્રી માધવરાયજી લલિતકળાઓ દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગની સેવાઓ કરી રહ્યા છે.

ગો. શ્રી ઘનશ્યામલાલજીના બીજા પુત્ર શ્રી પ્રદ્યુમ્નલાલજી બેટ શંખોદ્ધારની પુષ્ટિમાર્ગીય ગાદીએ ગયા હતા. આજે બેટમાં એ વિષે કેશું રહ્યું નથી. મોટા પુત્ર શ્રી દામોદરલાલજીના મોટા પુત્ર ગો. શ્રી પુરૂષોત્તમલાલજી કોટા છોટે મથુરેશજીની ગાદીએ દત્તક ગયા.

પોરબંદરના શ્રી ગોપીનાથજી મંદિરવાળા ગો. શ્રી. રણછોડલાલજીને મુંબઈના લાલબાવા મંદિરની પણ ગાદી મળી હતી. એ ગાદીએ એમના પછી એમના મોટા પુત્ર શ્રી વલ્લભલાલજી આવ્યા હતા. એ જુવાન વયે વિદેહ થયા.

જામનગરના ગો. શ્રી. વ્રજરાયજી મહારાજ આદર્શ ગોસ્વામી થઈ ગયા. એમની ગાદીએ શ્રી અનિરૂદ્ધલાલજી મહારાજ અસામાન્ય કોટિના દાર્શનિક પંડિત હતા. અને અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી ગયા છે. એમની ગાદીએ જૂનાગઢવાળા શ્રી પુરૂષોત્તમલાલજીના નાના ભાઈ શ્રી વ્રજભૂષણલાલજી ભાગવતના ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્વાન અત્યારે પુષ્ટિમાર્ગનું ગૌરવ વધારી રહ્યા છે.

જામ-ખંભાળિયામાં ચાંપાસેનીથી ગો. શ્રી વિઠ્ઠલેશજી આવી સ્થિર થયા હતા, એમના મોટા પુત્ર શ્રી દ્વારિકેશલાલજી કચ્છ-માંડવીના મંદિરની ગાદીએ ગયા. અને નાના પુત્ર ગો. શ્રી વ્રજનાથલાલજી જામ-ખંભાળિયામાં રહ્યા. ગો. શ્રી વ્રજનાથલાલજી ઊંડા વિચારક હતા અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના એમના અનેક પ્રવાસોમાં પુષ્ટિમાર્ગને આજના યુગના સંદર્ભમાં મૂલવી જૂની ઘરેડના કેટલીક રીતરસમોમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. દુઃખનો વિષય કે બને ભાઈઓ ભરયુવાવસ્થાએ વિદેહ થયા. એમના બીજા પુત્ર ગો. શ્રી વલ્લભલાલજી ગુજ. યુનિ.ના ગ્રેજ્યુએટ છે ને રાજકોટમાં પોતાનું પ્રેરક જીવન ગાળી રહ્યા છે.

[૫૭૬ થી ચાલુ]
જૂના આવેગરૂપી અશ્વને ધીરતારૂપી લગામ ચડાવી રોકી રાખી સમાજ સેવા કરી છે. આ બધાય સંતોના ગુરુદ્વારા તો પહેલાં લખ્યા તે છે, પરંતુ આમાંના ઘણા સંતો વર્ષો પહેલાં મહામાર્ગ પંથના અનુયાયીઓ હોવાથી નામ માર્ગીપંથ પડી ગયું છે. રામદેવજી પીરે શ્રી ડાલીબાઈ હરિજનને પણ ગત ગંગામાં લઈ લીધા. છૂતાછૂતના ભેદને ભૂંસી નાંખ્યા.

આશ્રમો બનાવી અન્યને આપી પહેરે લુગડે નીકળવામાં એ સંતોનું મન આંચકો ન ખાતું. માંદાની માવજતો અને કોઢિયાની સેવા કરવામાં આ પંથના અનુયાયીઓને સૂગ નહોતી ચડતી. આંગણે આવેલ અતિથિનો આદર કરવો, એ નિરાશ ન જવો જોઈએ અને ભૂખ્યાંને અન્ન આપવું, તેમજ એ યુગમાં ચાલતા પંથોનો સમન્વય સાધીને વંદનમાં પણ મંત્રના રૂપમાં એ જ બોલાતું કેઃ

સાંઈકું સલામ, કાપડીકું જીનામ
નાથજીકું આદેશ, અને સમગતકું જે જે સીતારામ

આ છે માર્ગીપંથનો ટૂંક પરિચય. સંતો પાસેથી સાંભળીને અને શ્રી ત્રિકમદાસજી મહારાજનું "સાંપ્રદાયિકજ્ઞાન પ્રકાશોદય"માંથી પ્રાપ્ત.

'બ્રહ્મભાગ' જમીનની સપાટી નીચે દાટેલા હોય છે. આ પરથી આખા શિવલિંગનું કદ કેટલું મોટું ગણાય! એની સાથે મળેલી નંદિની પ્રતિમા પણ લગભગ ૮×૪ ફૂટના કદની છે. આ ઉપરાંત રત્નેશ્વર, બુદ્ધેશ્વર, પ્રગટનાથ અને ભીડભંજન મહાદેવના નામે ઓળખાતાં લિંગ પણ જૂનાં ખંડેરોમાં મળ્યાં હોઈ મૈત્રકકાલીન છે.

પ્રભાસ પાટણમાં આવેલું સોમનાથનું મંદિર પ્રાચીન કાલથી પ્રસિદ્ધ છે. તીર્થ તરીકે પ્રભાસનો ઉલ્લેખ છે. ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના સમયના અર્થાત્ ઈસ્વી (બીજી કે) પહેલી સદીના લેખોમાં આવે છે. ૧૧ મી સદીમાં મહમૂદ ગઝનવીએ તોડેલું સોમનાથનું મંદિર સોલંકી રાજા ભીમદેવ ૧ લાના સમય પહેલાં બંધાયું હતું એ નિર્વિવાદ છે. એ મંદિર મૈત્રકકાલ દરમ્યાન બંધાયું હશે. ૧૯૫૦માં થયેલા સોમનાથ મંદિરનાં ખંડેરોના ખોદકામ પરથી આ સંભવને ઘણું સમર્થન મળ્યું છે. આમ સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથનું મૂળ મંદિર પરમ માહેશ્વર મૈત્રક રાજાઓના શાસનકાલ દરમ્યાન બંધાયું ગણાય.

સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન મંદિરોના અવશેષોમાં સહુથી પ્રાચીન ગોપનુ મંદિર છે. આ મંદિર સૂર્યનું હોવાનું ધારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ હાલ એ મંદિરની અંદર 'રામ-લક્ષ્મણ'ના નામે ઓળખાતી જે બે જૂની મૂર્તિઓ રાખેલી છે તે ખરી રીતે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની અને કાર્ત્તિકેયની પ્રતિમાઓ છે. બરડા ડુંગરના પ્રદેશમાં બીલેશ્વરનું પ્રાચીન શિવાલય આવેલું છે, એનું શિખર ષટ્તલ છાદ્ય સ્વરૂપનું છે, એમાં ચંદ્રશાલાનાં રૂપાંકન કરેલાં છે તે દરેકની ઉપર સાવલક અને કલશ પણ છે.

મૈત્રકકાલનાં દાનપત્રોમાં જણાવેલાં સૌરાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોનાં નામોમાં કુમાર, માધવ, વિષ્ણુ, ગુહ, સ્કન્દ, ગણેશ્વર, ઈશ્વર, વાસુદેવ ઈત્યાદિ નામો રહેલાં છે, જે શિવ વિષ્ણુ કાર્ત્તિકેય અને ગણપતિનાં દ્યોતક છે.

મૈત્રક રાજાઓ જે પૂજ્ય 'બપ્પ'ના પાદનું ધ્યાન ધરતા, તે માહેશ્વર સંપ્રદાયના વડા ધર્માચાર્ય હતા.

મૈત્રક વંશના રાજાઓ મોટે ભાગે માહેશ્વર હતા. અપવાદરૂપે મહારાજ ધ્રુવસેન ૧ લો પરમ ભાગવત હતો. શૈવ માટે ત્યારે 'માહેશ્વર' અને વૈષ્ણવ માટે 'ભાગવત' શબ્દ પ્રયોજાતો. મૈત્રકોના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગારુલક નામે રાજવંશ થયો. એ વંશના રાજાઓ પરમ ભાગવત હતા. ગારુલક કુલની ઉત્પત્તિ પ્રાય: ભગવાન વિષ્ણુના વાહન ગરુડ સાથે સંકળાયેલી હતી. માહેશ્વર સંપ્રદાયની સરખામણીએ ભાગવત સંપ્રદાય અનુસરનાર રાજવંશોની સંખ્યા ઘણી ઓછી હતી. છતાં લોકજીવન પર ભાગવત ધર્મની ઘણી અસર પ્રસરેલી જણાય છે.

મૈત્રકકાલીન રાજાઓની પ્રશસ્તિમાં વિષ્ણુ ભગવાન અને એમના અવતારો—ખાસ કરીને વરાહ, વામન અને શ્રીકૃષ્ણ—ને લગતા અનેક ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં લક્ષ્મી, સુદર્શન ચક્ર, ગદા, શાર્ઙ્ગ, પદ્મ, કૌસ્તુભ મણિ, ગરુડ અને જલશય્યાનો નિર્દેશ આવે છે ને વિષ્ણુનાં ઉપેન્દ્ર નારાયણ, પુરુષોત્તમ, જનાર્દન વગેરે નામ આવે છે. એ કાલના બ્રાહ્મણોનાં નામોમાં વિષ્ણુશર્મા, વિષ્ણુયશા, કેશવ અને શ્રીધરદત્ત જેવાં નામો વૈષ્ણવ ધર્મની અસર દર્શાવે છે.

ધરસેન રાજાના સમયમાં કવિ ભટ્ટિએ વલભીમાં 'રાવણવધ' નામે મહાકાવ્ય રચી તેમાં રામચરિત આલેખ્યું. મૈત્રક રાજાઓ સમય જતાં દ્વારવતીના યાદવકુલના ગણાયા. મૈત્રક કાલ દરમ્યાન રચાયેલા વિષ્ણુપુરાણમાં ભગવદ્ ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે. વલભીપુરનાં ખંડેરોમાં કેશિનિષૂદન કૃષ્ણની સુંદર પ્રતિમા મળી છે.

આમ અભિલેખો તથા સાહિત્યની ઉપલબ્ધ સાધન સામગ્રીમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી તેમજ પુરાતન અવશેષો પરથી સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકકાલ દરમ્યાન માહેશ્વર સંપ્રદાય તથા ભાગવત સંપ્રદાય સારી રીતે પ્રચલિત હોવાનું માલૂમ પડે છે.

પૃ. ૫૮૭થી ચાલુ]

કબીર ક્ષર દેહે ગુજરાતમાં આવ્યા કે ન આવ્યા એને છોડો, પણ અ-ક્ષર દેહે તો બેશક આવ્યા જ છે. આજે એ ક્ષર દેહે નથી ત્યારે પણ અ-ક્ષર દેહે તો ઓપી જ રહ્યા છે. આખરે તો અક્ષરદેહ જ અમર છે ને! 'ક્ષર' એતો ક્ષણિક; 'અક્ષર' જ શાશ્વત.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. કબીર સંપ્રદાયની બાબતમાં પણ આમ જ બન્યું છે. કબીરના અવસાન પછી તેમના અનુયાયીઓમાં સિદ્ધાંતો, વિચારો વગેરે બાબતોમાં વિરોધ ઊભો થયો. એમાંથી તેઓ મુખ્ય બે શાખામાં વહેંચાઈ ગયા: ૧. કાશીની શાખા અને ૨. ધર્મદાસી શાખા.

કાશીની શાખા :

આ શાખાના સ્થાપક હતા સુરતગોપાલ. ''અનુરાગ સાગર''માં તેમને 'અંધ-અચેત' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. સુરતગોપાલ કબીરના બ્રાહ્મણશિષ્ય હતા. તેમણે કબીરના વાણીસંગ્રહ ''બીજક''ને માન્યતા આપી, કાશીમાં કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. આ શાખાનું સૌ પ્રથમ કેન્દ્ર કાશીમાં સ્થપાયું હોવાથી તેને 'કાશીની શાખા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ શાખાના મહંતો બ્રહ્મચર્યને અનિવાર્ય માને છે. અને જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપે છે. કાશીની શાખાનું બીજું સ્થાન મગહરમાં છે.

ધર્મદાસી શાખા :

ધર્મદાસી ધારાના સ્થાપક હતા કબીરના વાણિક શિષ્ય ધર્મદાસ. એમણે ''કબીરસાગર''ને આદર કર્યો અને ''બીજક'ની ત્રિજયાની ટીકા કરી. આ શાખાનું સૌ પ્રથમ કેન્દ્ર સ્થપાયું બાંધવગઢમાં. તે પછી છત્રીસગઢમાં પણ તેનું કેન્દ્ર સ્થપાયું. એના સ્થાપકના નામ પરથી તે ધર્મદાસી શાખા તરીકે ઓળખાય છે. આ શાખાના અનુયાયીઓ મુખ્યત્વે નેપાળ, સિક્કિમ અને ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતની અંદર આ શાખાના અનેક નાના-મોટા ફાંટા ફેલાયા હોવાનું જણાય છે. એમાં રામકબીર, સતકબીર, નામકબીર, દાનકબીર, હંસકબીર, મંગલ કબીર, ઉદા કે ઉદાસી કબીર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આજે આમાંથી ઘણા નામશેષ બની ગયા છે. એમના વિશે કોઇ માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. એકલા 'રામકબીર' પંથ વિશે કેટલીક માહિતી મળે છે. તેના વિશે આપણે આગળ જોઈશું. ઉપરાંત ઉદાપંથ વિશે જાણવા મળે છે કે ભરૂચ બાજુ જીવાતત્ત્વાપંથની અંતર્ગત આવતી આ એક પેટા શાખા છે.

પંથવિભાજનની પ્રક્રિયા એક વખત થઈ ગઈ પછી તો એ વણથંભી વિકસતી જ રહેવાની: કબીરપંથી સાહિત્યમાંથી આવા વિભિન્ન બાર પંથપ્રવર્તકોનાં નામ મળી આવે છે. ''અનુરાગ સાગર'' મુજબ, આ પ્રવર્તકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે. ૧ મૃત્યુઅંધા, ૨ તિમિરદૂત, ૩ અંધઅચેત, ૪ મનભંગ, ૫ જ્ઞાનભંગી, ૬ મકરંદ, ૭ ચિત્તભંગ, ૮ અકિલભંગ, ૯ વિસંભર, ૧૦ નકટા, ૧૧ દુરગદાની, ૧૨ હંસમુનિ. પ્રસ્તુત નામોનો ખરો પરિચય તુલસીદાસના 'ઘટ રામાયણ' અને પરમાનંદ સાહેબના 'કબીર મન્સૂર' ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે અપાયેલો છે. અનુક્રમે– ૧ નારાયણદાસ, ૨ ભગોદાસ, ૩ સુરતગોપાલ, ૪ સાહેબદાસ, ૫ ટકસારી, ૬ કમાલ, ૭ ભગવાનદાસ, ૮ પ્રાણનાથ, ૯ જગજીવનદાસ, ૧૦ તત્ત્વાજીવા, ૧૧ ગરીબદાસ, ૧૨ ધર્મદાસ. આ ઉપરાંત જ્ઞાનીદાસ, નિત્યાનંદ પણ કબીરના શિષ્યો અને પંથપ્રવર્તકો હતા એવી માહિતી મળે છે.

ઉપરોક્ત પ્રવર્તકોએ જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી શાખાઓ પ્રવર્તમાન કરેલી છે. અલબત્ત, બારેય પ્રવર્તકોની બારેબાર શાખાઓની માહિતી દુષ્પ્રાપ્ય રહી છે. ઉપલબ્ધ માહિતી અત્રે નોંધી છે.

નારણદાસ : મહારાષ્ટ્રના જબલપુર વિસ્તારમાં આ શાખાનો પ્રચાર થયેલો છે.

ભગોદાસ : બિહારની 'ધનોતી' શાખાના પ્રવર્તક. આ શાખા 'ભગતાહી શાખા' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

સુરતગોપાલ : કાશીની ધારાના સ્થાપક.

સાહેબદાસ : કટકમાં આ શાખાનું સ્થાન છે. તેના અનુયાયીઓ 'મૂલપંથ' કહેવાય છે,

ટકસારી : આ એક નાનકડી શાખા છે. ટકસારી પંથનું એક મંદિર વડોદરામાં પણ છે.

કમાલ : શાખા-કમાલ તરીકે ઓળખાતા આ પંથનું સ્થાનક મુંબઈમાં છે.

રાતમાં પ્રચલિત ભાષાઓની અસર જોવા મળે છે. તેથી ગુજરાતમાં તેમના આગમન વિશેની ધારણા બાંધી શકાય. પરંતુ કમાલ દ્વારા કબીરપંથી શાખા નિર્માણ થયાની કોઈ માહિતી મળતી નથી.

બીજો એક એવો મત છે કે કબીરસાહેબ ભ્રમણ દરમિયાન સુરત બાજુ આવ્યા ત્યારે જ્ઞાનીદાસે કબીરની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈને એમનું શિષ્યત્વ -ગ્રહણ કર્યું હતું. કબીરને તેમણે સ્વયં રામ જ કલ્પ્યા હતા. આ જ્ઞાનીદાસે 'રામકબીર' પંથ ચાલુ કર્યાની માન્યતા છે. પરંતુ ગુજરાતમાં જ્ઞાનીદાસ કે એમની કોઈ માર્ગી શાખા વિશેનું કશું પ્રમાણ હાથ લાગતું નથી. કબીરના જ્ઞાનીદાસ નામના એક શિષ્ય બિહારમાં થઈ ગયા એ આપણે આગળ નોંધ્યું છે. બાકી સુરત–ભરૂચ બાજુ તો છંવાતત્ત્વા પંથ સિવાય અન્યનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી.

કબીરના ત્રીજા શિષ્ય પદ્મનાભ દ્વારા ગુજરાતમાં કબીર સંપ્રદાય ફેલાયો એવા ઉલ્લેખો સાંપડે છે. નાભાદાસે પોતાના 'ભક્તમાલ'માં નોંધ્યું છે કે પદ્મનાભને કબીરની કૃપા દ્વારા પરમતત્ત્વની, 'નામ'ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ પદ્મનાભ દ્વારા 'રામકબીર' પંથ રચાયો અને શિષ્યો–પ્ર–શિષ્યો દ્વારા ગુજરાતમાં ફેલાયો. ગુજરાતમાં (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રચલિત રવિ–ભાણ સંપ્રદાય 'રામકબીર' પંથની જ શાખા માનવામાં આવે છે. રવિ–ભાણ સંપ્રદાયના સમર્થ સંત રવિસાહેબની ચોપાઈ દ્વારા ઉપરોક્ત મતને વિશેષ સમર્થન મળે છે. એમાં રામાનંદથી માંડીને ભાણસાહેબ સુધીની ગુરુશિષ્ય પરંપરાનો ક્રમશઃ ઉલ્લેખ છે :

રામાનંદકા કબીર, તાકા પદમનાભ સુધીર,
સુમિરણ નામકી સંભાદ, મેટીવણ તનકી બાદ.
તાકા શિષ હૈ નીલકંઠ, જાકી આશ કરે વૈકુંઠ,
તાકા રઘુસ્વામી અસંગ, તાકા જાદવદાસ અઠંગ
તાકા શિષ ખષ્ટમદાસ, એકે નામ બીન નહીં આશા
તાકા શિષ ઉજાગર ભાણ, જા ઘર નામ વસ્ત નિશાન

(રવિભાણ સંપ્રદાવની વાણી–પૃ.–૧૧)

આમ રામાનંદથી માંડી રવિસાહેબ સુધીની ગુરુશિષ્ય પરંપરા આ રીતે તપાસી શકાય : રામાનંદ–કબીર–પદ્મનાભ–નીલકંઠ–રઘુનાથ–જાદવદાસ– ખષ્ટમદાસ–ભાણસાહેબ–રવિસાહેબ. ખષ્ટમદાસ એ સંભવતઃ 'આંબો છઠ્ઠો' છે જેમને ભાણસાહેબના ગુરુ માનવામાં આવે છે.

રામકબીર શાખામાંથી ઉદ્‌ભવેલ રવિ–ભાણ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં ફેલાયેલો છે. રાપર, (કચ્છ) કમીજળા, ખંભાળિયા અને શેરખી આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય સ્થાનકો છે. આ ઉપરાંત નાનાં-મોટાં મંદિરોની સંખ્યા લગભગ બાવન જેટલી છે.

રવિભાણ સંપ્રદાયની આખી ભક્તિપ્રણાલી ભજન અને સતસંગપ્રધાન છે. એમાં એકાંતિક સાધનાને સ્થાન નથી. સંસારમાં રહીને જ હરિકીર્તન કરવાનો એમાં આદર્શ છે. લોકસમુદાયને જ એમણે પોતાનો કાર્યપ્રદેશ કર્યો છે. વસતીમાં રહીને જ 'ઘરોઘર અલખ' જગાવવાની નેમવાળા આ સંતો હતા. સંસારને ઉંબરે જ અલખના આરાધની ધૂન જગાવી લોકોને એ ભક્તિમેળામાં ભળવાનું આહ્‌વાહન આપતા આ પરંપરાના સંતો નીકળી પડયા છે. 'જન સેવા એ જ પ્રભુસેવા' એ એમનું કર્મસૂત્ર હતું. એના સાધનરૂપ ભજન, સતસંગ, અન્નસત્રો વગેરે હતાં. ગામડે–ગામડે, નેસડે–નેસડે ને ડેલીએ ડેલીએ આ સંતોનાં બેસણાં થતાં. અને વળી પાછા 'સાધુ તો ચલતા ભલા' એમ પરિભ્રમણાર્થે ચાલી નીકળતા. આ સંતસારસ્વતોની લાંબી કતારમાં મોખરે છે ભાણસાહેબ. તે પછી આવે છે રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, મોરારસાહેબ, સંતલીમ, દાસી જીવણ, સંત હોથી વગેરે. કબીર સંપ્રદાયની પરંપરા હેઠળ આમ ગુજરાતમાં એક મહાન સંતમાળા સર્જાઈ છે. કબીરસાહેબના સિદ્ધાંતોને–આદર્શોને આ સંતોએ અનોખું ગૌરવ આપ્યું છે. જાતિ પાંતિના ભેદભાવ વગર આ પરંપરા ચાલી છે. એમાં ભાણ–રવિ અને ખીમ જેવા વણિકસંતો હતા તો ત્રિકમ, દાસીજીવણ જેવાં અંત્યજ ભક્તો પણ હતા; લીમ જેવા ચારણસંત હતા તો સંત હોથી જેવા મુસ્લિમ ઓલિયા પણ હતા. કબીરનું અધ્યાત્મ–દર્શન પણ આ સંતોની વાણીમાં સફળ રીતે ઊતર્યું છે.

અનુ. પૃષ્ઠ ૫૮૩.

મધ્યયુગમાં એકબાજુથી ઈસ્લામની તલવાર આક્રમક બની અને બળથી હિંદુઓના વટાળની પ્રવૃત્તિ ચલાવી તો બીજી બાજુ પ્રખર હિંદુઓ અને હિંદુ રાજવીઓમાં એ સામે ભારે રોષ પેદા થયો અને હિંદુ મુસલમાનનાં જુદ્ધો ખેલાવા લાગ્યાં. મુસલમાન સંતોમાં રહેલાં ધર્મ સહિષ્ણુતાનાં બળો પણ આગળ આવ્યાં અને હિંદુ સંપ્રદાયો અને સંતોમાં પણ જાગૃતિનાં પૂર આવ્યાં. એમાંથી રામ રહીમ એક છે, ઈશ્વર અલ્લાહ એક છે, બધા એના જ પેદા કરેલા છે અને બ્રહ્માંડવ્યાપી તત્ત્વ એક જ છે એવી સમન્વયકારી ફીલસુફી આગળ આવી.

પંજાબમાં નાનક, ઉત્તરભારતમાં કબીર અને પશ્ચિમ ભારતમાં રામદેની વિચારસરણી અને વાણી ધર્મ સમન્વયની મધ્યયુગની સાધનધારાને જ આભારી છે. એ ૧૪–૧૫–૧૬ અને ૧૭મી સદીમાં જે કેટલાક હિંદુ સંત–શૂરા પીર તરીકે પૂજાયા એમાંના કેટલાક વિષે વિવાદ ચાલ્યા જ કરે છે કે તેઓ હિંદુ જ રહ્યા હતા કે મુસલમાન થઈ ગયેલા !

ગુજરાતના બનાસકાંઠાના અબડાજી અને કચ્છના અબડાસાના અબડાજી પીર અને રાવળ પીર વગેરે અંગે આવા વિવાદો ચાલ્યા છે. પણ પશ્ચિમ ભારતના મહામાર્ગ માર્ગીપંથ ઉપર હિંદુ–મુસ્લિમ ધર્મના સમન્વયકારી તત્ત્વની ભારે ઘેરી અસર થયેલી છે એની 'ગત્ય–ગંગા' ધાર્મિક મિલનમાં અઢારેય વર્ણના હિંદુ અને મુસલમાનો એક આરે રમતા જમતા થયા. વર્ણ, જાતિ અને સંપ્રદાય પૂરતો તો ત્યાં અભેદ પ્રવર્ત્યો. મિલન બહાર હિંદુના હિંદુ અને મુસલમાનના મુસલમાન રહ્યા હશે, પણ આ અભેદની ભાવનાથી હિંદુ સંતોને લોકોએ પીરાઈની પદવી આપી લાગે છે. રામદેપીર એનું સર્વોચ્ચ ઉદાહરણ છે. પરચા પૂરે તે પીર. એ ૧૪મી અને પંદરમી સદીમાં પાંચેક હિન્દવા પીર થઈ ગયા :

પાબુ હડબુ રામદે, ગોગાદે જેહા;
પાંચો પીર પધારજો, માંગાલયા મેહા.

પાબુ પીર, હડબુ પીર, રામદે પીર, ગોગનારાયણ–ગોગાદે પીર અને જેહા–જેસલ પીર. સિંધ પછી કચ્છ અને રાજસ્થાનમાં પીરાઈ ચાલી છે. પણ રામદે પીરનો પ્રભાવ આખા પશ્ચિમ ભારત ઉપર ફરી વળેલો. એટલે સુધી કે અદ્વૈત અને નિર્ગુણ નિરાકારના ઉપાસક મહામાર્ગ–માર્ગીપંથની પાટપૂજામાં એમના લીલા ઘોડાને સ્થાન મળ્યું. ઈસ્લામની જેમ રામદે પીરની ધજા પણ લીલી રહી છે. આ મહામાર્ગ અથવા મોટા પંથમાં રામદે પીરનું વર્ચસ્વ ઘણું વધ્યું અને પાટ પૂજામાં એમનો ઘોડો સ્થાન પામ્યા પછી રામદે પીરના મંડપો પણ રચાવા માંડયા. ત્રણેક દિવસ હજારો માણસ એક આરે ત્યાં પ્રસાદ લે છે ને ભજન ભાવ કરે છે.

આ પીરાણા પંથે લીલી ધજા અંગીકાર કરી છે, કાળી કફની અને તસબી પણ ખરી અને મૃત્યુની સેજ ઉપર આરામગાહ બંધાય છે ને માથે લીલી ચાદર બીછાવાય છે. મૃત્યુ પછી જે પૂજાય છે તે આ આરામગાહ. પણ પીરો બનનારા બધા સંતો વિષે એમ નહિ કહી શકાય.

૧૪મી સદીમાં થયેલા અબડાપીર પહેલાના હિન્દવા પીરનો પત્તો જ લગાડવાનો રહે છે. ઈ. સ. ૧૩૪૭ પછી ખંભાતના અખાતના પીરમ બેટના પાદશાહ મોખડાજી ગોહિલ મહમદ તઘલખના લશ્કર સાથે લડતાં વીરગતિને પામ્યા ને મોખડા પીર તરીકે પૂજાયા.

રામદેવજીનો જન્મ મારવાડના કાળીર ગામે થયો. અવતાર કૃત્ય પૂરું કરી ઈ. સ. ૧૩૯૯માં રણુજા ગામે જીવતાં સમાત લીધી ને પીર તરીકે પૂજાયા. ત્યારથી ગુજરાત–રાજસ્થાનમાં પીર પંથની શરૂઆત થઇ એમ કહેવાય છે લગભગ એ જ કાળમાં પાબુ, હડબુ, ગોગાદે ને જેસલ પીર થયા. કચ્છના અંજાર ગામે એમની સમાત પૂજાય છે. ત્યારબાદ માંડવી પાસેના ગામે ચારણ સંત રાવળપીર તરીકે પુજાયા.

એ પછી પાંચાળના થાન ગામે સંત દેવાયત પંડિત પાકયા. એમના ભજનમાં કયાંક કયાંક પીરનું સંબોધન થયેલું છે. કચ્છના સંત મેકરણ કાપડીના ભાઈ મુસલમાન બનેલા તે પતંગશા પીર તરીકે પ્રખ્યાત

આધુનિક ધર્મ-પ્રવાહો

પ્રો. અરુણભાઈ મહેતા

ઓગણીશમી સદી દરમ્યાન કારકુનો પેદા કરવાના ઇરાદાથી આપવામાં આવેલી અંગ્રેજી કેળવણીએ ભારતીઓને પશ્ચિમના આધુનિક વિચારોથી પરિચિત કરાવ્યા. તેથી પશ્ચિમી વિચારસરણીમાં રહેલા બુદ્ધિવાદ, માનવતાવાદ જેવાં તત્ત્વોથી ભારતનો યુવાન-વર્ગ ખૂબ પ્રભાવિત બન્યો. પરિણામે ભારતીય સમાજમાં ઘર કરી ગયેલાં દૂષણો સામે ઝુંબેશ ઉઠાવવા માટે બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. શ્રી જાવડેકરના મંતવ્ય મુજબ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણમિશન વગેરે સંસ્થાઓએ માત્ર ધાર્મિક તથા સામાજિક સુધારણા માટે જ આંદોલન કર્યાં નથી પરંતુ તેઓએ ભારતના રાષ્ટ્રધર્મને જાગૃત કરવામાં પાયારૂપ કાર્ય કર્યું છે. કદાચ આ વિધાન એટલા માટે કરવું પડયું છે કે પશ્ચિમનું એટલું બધું જ સારું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સ્પર્શે ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે સૂગ ઉત્પન્ન કરી ત્યારે સ્વામી દયાનંદે અને રામકૃષ્ણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનાં કેટલાંક મહાન પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખીને પશ્ચિમના આક્રમણને રોકવાને સફળ પ્રયત્ન કરેલો.

હિંદુ ધર્મમાં સુધારો કરવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના દ્વારા કર્યો. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે લખેલ બ્રાહ્મધર્મ ગ્રંથમાં દર્શાવેલ મુખ્ય તત્ત્વોમાં ચાર (૧) આરંભમાં કંઈ હતું નહીં, માત્ર પરમ બ્રહ્મ એક હતો. આખું વિશ્વ સર્જ્યું. (૨) તે જ એકલો સત્યનો ઈશ્વર છે, અનંત જ્ઞાન, સત અને શક્તિ છે. તે સનાતન અને સર્વવ્યાપી છે, એક ને અદ્વિતીય છે. (૩) તેની ભક્તિથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં શ્રેય થાય છે. (૪) ઈશ્વર પર પ્રેમ રાખવો અને તેને જે પ્રિય છે તે કરવું એ ભક્તિ છે—સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ થાય છે. આ ધર્મની એક શુભ અસર એ થઈ કે હજારો હિંદુઓ ખ્રિસ્તી બનતા અટકી ગયા અને તેના પ્રભાવથી મુંબઈમાં રામબાલકૃષ્ણે 'પરમહંસ મંડળી'ની સ્થાપના કરી. આ મંડળીના પ્રમુખ રામબાલકૃષ્ણ બન્યા અને મંત્રી તરીકે સૂરતના પાંચ જાણીતા 'દદ્દા'માંના એક દાદોબા પાંડુરંગ બન્યા. તેમના દ્વારા ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જાણીતી બની. આ મંડળીની પ્રવૃત્તિમાં મુખ્યત્વે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ, એકેશ્વરવાદની માન્યતા, વિશ્વપ્રેમ, જ્ઞાતિભેદનો વિરોધ, વિધવા વિવાહની હિમાયત વગેરે ગણાવી શકાય. જ્ઞાતિભેદનો ખુલ્લો વિરોધ કરવાની શક્તિનો વિકાસ બહુ થવા ન પામ્યો તેથી, આ મંડળીની પ્રવૃત્તિ ગુપ્ત રીતે ચલાવવામાં આવતી રહી. કેટલાક મુસ્લિમ સભ્યો પણ આ મંડળીમાં હતા. પાંડુરંગ દાદોબાએ 'પારહંસિક બ્રાહ્મોસમાજ' નામનું ચોપાનિયું બહાર પાડીને જ્ઞાતિપ્રથા અને પ્રચલિત ધર્મો પર જોરદાર ફટકો માર્યો. પરિણામે ૧૭ મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૬ ના રોજ મુંબઈમાં ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગના મકાનમાં એક સભા મળી જેમાં એવો નિર્ણય થયો કે, મુંબઈમાં બ્રહ્મોસમાજ જેવી જાહેર સંસ્થાની જરૂર છે, અને એ રીતે પ્રાર્થનાસમાજની વિધિવત સ્થાપના ૩૧ માર્ચ ૧૮૬૭ માં થઈ. પ્રખર પ્રાર્થના સમાજવાદી શ્રી વૈદ્ય વગેરેના પ્રયત્નથી આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ફૂલી ફાલી. ત્યારબાદ, શ્રી વી. એન. ચંદાવરકરે પ્રાર્થના-સમાજની સામાજિકસેવા અને સામાજિક સુધારણા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકયો. શ્રી કેલકર, શંકર પાંડુરંગ પંડિત, રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડે જેવા સમર્થ વિદ્વાનો તેના સભ્યો હતા અને બ્રહ્મોસમાજનું માર્ગદર્શન પણ આ પ્રવૃત્તિને મળતું હતું.

આરંભની પરમહંસસભા અને પાછળથી તેમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાર્થના સમાજમાં અનેક ગુજરાતી સજ્જનો હતા. અલબત્ત બહુ વિસ્તૃત વિગતો પ્રાપ્ત નથી થતી, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ સમાજની ગુજરાતીઓ પર પ્રગાઢ અસર પડેલી. કવિ નર્મદ પણ એનાથી પ્રભાવિત હતા. તેમાં રાજકીય અને ધાર્મિક વાદવિવાદ કરવાની મનાઈ હતી અને કવિએ એની

સાક્ષર મણિભાઈ નભુભાઈ પણ થિયેસોફીના આદર્શો પ્રત્યે આકર્ષાયેલા અને તેમના સાહિત્યમાં એ પ્રભાવ જોઈ શકાય છે.

ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ પાશ્ચાત્ય વિચારોના પ્રભાવ નીચે હતા અને આર્યસમાજ પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ તરફ નજર સ્થિર કરીને બેઠો હતો ત્યારે એ બંને વિચાર-સરણીનો સમન્વય કરવાનું કાર્ય રામકૃષ્ણ પરમહંસે કર્યું. કાળીના આ ઉપાસકે અનુભવ્યું કે, બધા ધર્મો–ઉપાસનાના માર્ગો એક જ ઈશ્વર તરફ લઈ જનારા છે. તેમના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે શિકાગો ખાતે વિશ્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વો સ્પષ્ટ કર્યાં. પંડિત નહેરુએ જણાવ્યું છે તેમ, રામકૃષ્ણના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે ભારે ધગશથી પોતાની ભાવવાહી વાણીમાં રાષ્ટ્રીયતાના મંત્રનો પ્રચાર કર્યો. તેમનો રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્ર કોઈપણ રીતે મુસલમાન વિરોધી કે બીજા કોઈનો પણ વિરોધી નહોતો તેમજ આર્યસમાજ જેવી કંઈ સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતા નહોતી. તેનાં મૂળ હિંદુધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના એમના આદર્શોનું પરિણામ છે. આમાં સાચો સમાજવાદ જોવા મળે છે અને સેવાના સુદૃઢ પાયા પર મિશન ઊભેલું છે. દુષ્કાળ, અતિવર્ષા કે કુદરતી આફતમાં સપડાયેલી માનવજાતને મદદ કરવા આ મિશનના અનુયાયીઓ હમેશાં તૈયાર છે. સ્વામીકૃપાનંદ, અભયાનંદ, યોગાનંદ, હરિદાસી, ભગિની નિવેદિતા જેવા શિષ્યોથી ઓપતી આ પ્રવૃત્તિ ભારત અને વિદેશમાં કેટલીય શાખાઓ ધરાવે છે. સાધુઓ અને સંસારીઓના બે અલગ વર્ગોમાં આ પ્રવૃત્તિ વહેંચાયેલી છે. અમેરિકા જતાં પહેલાં વિવેકાનંદ ગુજરાતમાં પણ રોકાયા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન રાજકોટ ખાતેનું રામકૃષ્ણ મિશન રહ્યું.

ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, થિયોસોફી સોસાયટી અને રામકૃષ્ણમિશન જેવી જ મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરનાર બે પ્રખર પુરુષો છેઃ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય અને નથુરામ શર્મા. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યની પ્રવૃત્તિ 'શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે 'મહાકાળ' નામના માસિક દ્વારા ગુજરાતની જનતાને જાગૃત કરવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો. તેમના ગ્રંથમણિ 'સિદ્ધાન્તસિંધુ' અને 'ભામિનીભૂષણ'ની નોંધ સ્વ. મણિલાલે પણ લીધી હતી. તેમના પ્રગાઢ વ્યક્તિત્વને લીધે દી. બ. નર્મદાશંકર. પ્રો. કણિયા, છોટાલાલ માસ્તર, કૌશિકરામ, નગીનદાસ સંઘવી જેવા તેમના શિષ્યો બન્યા. આ વર્ગ મૂર્તિપૂજા અને જાતિભેદમાં માને છે તથા ઈશ્વર અવતાર લે છે એમ પણ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાનને મહત્ત્વ આપતો આ વર્ગ ભક્તિ દ્વારા મુક્તિની વાત પણ સ્વીકારે છે. ગુરૂપૂજનનો પણ મહિમા છે. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય બાદ તેમના પુત્ર ઉપેન્દ્રાચાર્યે પણ આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. આ પ્રવૃત્તિમાં રહસ્યમય બાબતોમાં શ્રદ્ધા–બુદ્ધિપૂર્વક સમજવાને બદલે શ્રદ્ધા અને સાધના પર વિશેષ ભાર જોવા મળે છે. શ્રી નથુરામશર્મા નાનપણથી ધર્મ પ્રત્યે રુચિ રાખતા. સંધ્યાવંદનાદિ આચારનો આગ્રહ, આહાર–વિહાર, વર્ણશુદ્ધિ, શાસ્ત્રગ્રંથોનું સંપાદન–પઠનપાઠન, ચર્ચા–સમાધાન માટે તેમણે બીલખામાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ સ્થાનોની તેમણે યાત્રા કરેલી અને ઘણી જગ્યાએ આશ્રમો સ્થાપેલા. એમના શિષ્યોમાં હિંદુ સિવાયના ધર્મના પણ જોવા મળે છે. આ મત યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિથી પૂર્ણ છે. અહીં હિંદુ મહાસભા, લક્ષ્મીનારાયણ પંથ, બહાદરપંથ, તુલસીસાહેબ, સત્યસમાજ, રામતીર્થ સભા, પ્રિયતમ ધર્મસભા, આનંદસભા, મોક્ષમંદિર વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ શ્રી ઘારેખાનના આધારે થઈ શકે. ભાતૃભાવની પ્રવૃત્તિવાળો શ્રીમેશન વર્ગ પણ અહીં એટલા માટે યાદ કરવો જોઈએ કે, સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જેવા શહેરોમાં એનું અસ્તિત્વ હતું તેવું સાંભળ્યું છે. તમામ પ્રવૃત્તિઓ ગુપ્ત રાખતો આ વર્ગ આમ તો પુરાણો છે.

આમ સંખ્યાબંધ નામી–અનામી સન્તો–ભક્તોએ ગુજરાતની પ્રજાને ધાર્મિક ચેતનાથી જાગૃત કરી. જો કે, મુખ્ય પ્રવર્તક પંથ કે વાડા બાંધવા નથી ઈચ્છતા હોતા, પણ તેમના મૃત્યુ બાદ પંથો શરૂ થતા હોય છે અને તેમાં સંકુચિતતા, સડો પ્રવેશતાં હોય

[અનુ. પૃ. ૫૯૯

ભેગા થયેલા. સહજાનંદ સ્વામી કસોટીઓ પણ આકરી કરતા વારંવાર નવાં નિયમનો-પ્રકરણો ઊભા કરતા. આવાં ૧૦૮ પ્રકરણો ચલાવેલાં, જેમાં સાધુઓને વગર માગ્યે ભિક્ષા ન મળે તો ભૂખ્યા રહેવાથી માંડીને ગુણ-પાટનાં જ કપડાં પહેરીને ફરવાના નિયમો પણ આવતા. અને એ બધા આજ્ઞાજડ પણ ન હતા. સહજાનંદ સ્વામીએ એક વખત એમાંથી કેટલાકને કાશીએ સંસ્કૃત ભણવા જવા ફરમાવ્યું. એમાં તરુણો હતા અને કાંઠે પહોંચેલા વૃદ્ધો પણ હતા. બધા ગયા અને થોડા વખતમાં સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો રચી શકે એવા પંડિત થઈને આવ્યા.

જોબન પગી જેવા ડાકુનાં પરિવર્તનને કારણે સયાજીરાવ ગાયકવાડને સંપ્રદાય પ્રત્યે ખૂબ આદર થયો. અને રાજવીઓનો સહકાર પણ મળ્યો. જૂનાગઢના નવાબે અને કચ્છના ફતેહમહમદ જમાદારે પણ સંપ્રદાયને પૂરો સહકાર આપ્યો હતો. સ્વામિનારાયણ ભગવાનનો આ પ્રતાપ જોઈને એમનો રાજકીય લાભ ઉઠાવવા પણ કેટલાકે પ્રયાસ કરેલો. અંગ્રેજી હકુમતને ગુજરાતમાં આગળ વધતી અટકાવવા માટે વિચારનારા ત્યારે પણ હતા. પરંતુ એની પાછળ રાષ્ટ્રીય ભાવના કરતાં પોતાની સત્તા અને વગ વધારવાની ઈચ્છા પ્રધાન હતી. કેટલાક આગેવાનો સહજાનંદ સ્વામીને મળ્યા. સહજાનંદ સ્વામી તો દેશભરમાં ફરી આવ્યા હતા અને આવી રહેલા રાજકીય પલટાનાં એંધાણ નજરે જોયાં હતાં. એમણે કહ્યું કે "નવી સત્તા હવે આવે જ છે, તમારી રોકી એ હવે રોકાય એમ નથી. પરંતુ એ સરકાર તમારી પાસેથી કાયદો કરીને જે કરાવશે એ તમે ધર્મ સમજીને પહેલેથી જ શું કામ ન કરો? જાડેજાઓને કહ્યું કે "દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનું બંધ કરો." કાઠીઓ અને કોળીઓને લુંટફાટ બંધ કરવાનું કહ્યું. "સદાચાર એ જ ખરો ધર્મ છે, તમે સદાચાર પાળતા થાઓ." એ માટે આકરા થઈને કહેલું એવી એક સંતની વાતોમાં નોંધ છે. પેશ્વાના સુબાને સાધુઓ અને સંપ્રદાયનો દ્રોહ કરવા બદલ ઠપકો આપ્યો. સુબો એથી વધારે છંછેડાયો અને કહી દીધું કે અમારા રાજ્યમાં તમે ન આવશો. સહજાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું 'ક્યાં સુધી?' સુબાએ જવાબ આપ્યો: "જ્યાં સુધી અમારું રાજ્ય રહે ત્યાં સુધી" સહજાનંદ સ્વામીએ ભવિષ્ય દેખતા હોય એમ કહ્યું "તમારા રાજ્યનો અંત હવે દૂર નથી" અને થોડા વખતમાં જ પેશ્વાનું રાજ્ય ગયું.

મુંબઈના ગવર્નર સર માલ્કમે સ્વામિનારાયણ ભગવાન સાથે રાજકોટમાં ખાસ મુલાકાત ગોઠવીને એમનું અભિવાદન કર્યું હતું. સહજાનંદ સ્વામીએ કાયદાના નિષ્પક્ષ રાજ્યની પ્રશંસા કરી હતી અને ઉમેર્યું હતું કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તાઓમાં લોભ નહીં પ્રવેશે ત્યાં સુધી કોઈ હરકત નહીં આવે.

સંપ્રદાયના પ્રભાવ નીચે સ્ત્રીઓ પણ આવેલી. એમને સત્સંગ અને પૂજા છોડી દેવા માટે શ્વસુરપક્ષ-માંથી ખૂબ દબાણ આવે. મારપીટ થાય, ખાવા ન દે. પણ સ્ત્રીઓ પણ મક્કમ રહી. જેતપુરની એક બ્રાહ્મણ બાઈને તો એનો પતિ એની છાતી પર પલંગનો પાયો રાખીને સૂતો. સહજાનંદ સ્વામીને એની જાણ થઈ. બહુ દુઃખ થયું. બાઈને નાસી આવવા સંદેશો મોકલ્યો. બાઈ ધોવાનાં કપડાં બાંધીને ભાદર નદીએ આવી. નદીમાં પૂર આવેલું. સામે કાંઠે સહજાનંદ સ્વામી ઊભા રહ્યા અને હાથ ઊંચો કર્યો. બાઈએ કપડાં પડતાં મૂકીને પૂરમાં ઝંપલાવ્યું. સામે કાંઠે ઈશ્વરકૃપાથી પહોંચી ગઈ. બાઈને કાઠી બહેનોના રક્ષણ નીચે મૂકી દીધી. સ્ત્રી સમાજ પર એ બનાવની ઉત્તમ છાપ પડી. કેટલીય બહેનોએ સાંખ્ય યોગ લીધો એટલે કે પુરુષ માત્રને જીવનભર સ્પર્શ ન કરવાનું વ્રત લીધું. બ્રહ્માનંદ સ્વામી જ્યારે લાડુ ભટ્ટ હતા ત્યારે એમનાં રસ સભર કવિત્વને કોઈએ પડકાર આપ્યો કે આ બહેનોને સંસારમાં રસ લેતી કરો તો તમે શૃંગારના ખરા કવિ ગણાઓ. કવિએ મૂલાકાત માગી. શૃંગારનો મહિમા એવી છટાથી રજૂ કર્યો કે વાહ વાહ થઈ ગયું. પરંતુ બહેનોએ એટલી જ ટંકાર કરી કે "કવિરાજ, આ સરસ્વતીનો ઉપયોગ આવા હાડમાંસના બનેલા ક્ષણ ભંગુર દેહને લડાવવામાં જ વાપરશો?" કવિનો આત્મા જાગી ગયો. બાઈઓનો આભાર માનીને સ્વામિનારાયણ ભગવાનને ચરણે પડ્યા અને દીક્ષા લઈ લીધી. સંપ્રદાયે વિધવાઓને પણ આત્મપ્રતિષ્ઠા આપી. સ્ત્રીઓ માટે અલગ મંદિરો આ સંપ્રદાયે જ આપ્યાં છે.

નીચી ગણાતી કોમો માટે તો સંપ્રદાય તારણહાર

નંદ સ્વામીને વાત કરી. આત્માનંદ સ્વામીને પણ રામાનંદજીની સફળતાથી બહુ આનંદ થયો અને પોતે ગુરૂ હોવા છતાં શિષ્ય પાસેથી ઈશ્વર દર્શનની રીત શીખ્યા. ઈશ્વર સાક્ષાત્કારથી કૃતાર્થ બનીને એમણે દેહ છોડયો.

રામાનંદ સ્વામીએ આત્માનંદ સ્વામીના શિષ્યોનું નેતૃત્વ લઈને 'ઉદ્ધવ સંપ્રદાય' શરૂ કર્યો. સાધુઓ સદાવ્રત ચલાવે, પરબો માંડે, ધર્મોપદેશ કરે અને તળાવ–કૂવા વગેરે પૂર્તકર્મો પણ કરે એમની સાથે કેટલાય નવા સાધુઓ જોડાયા. મુક્તાનંદ સ્વામી એમાંના એક હતા.

રામાનંદ સ્વામીના એક ભક્ત હતા અયોધ્યા પાસેના છપૈયા ગામના શ્રી હરિપ્રસાદ પાંડે. એમણે અને એમનાં પત્ની પ્રેમવતી માતાએ રામાનંદ સ્વામી પાસે કંઠી બંધાવેલી, તેમને ઘેર સંવત ૧૮૩૭ની રામનવમીની રાત્રે એક દિવ્ય પ્રતિભાવાળા પુત્રનો જન્મ થયો. એમનું નામ ઘનશ્યામ રાખ્યું. નિલકંઠ બ્રહ્મચારી પણ કહેતા. એ કિશોર વયના થયા ત્યાં માતપિતાનું અવસાન થયું. એક મોટા અને એક નાના એમ બે ભાઈઓ હતા. પરંતુ બ્રહ્મચારીને હવે ઘરમાં રહેવાની કોઈ જરૂરત ન રહી., ૧૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ છપૈયા છોડીને ચાલી નીકળ્યા. હિમાલય-માં અને ઉત્તર–પૂર્વ–દક્ષિણ એમ બધા દેશમાં ફર્યા. એમને રોકી લેવા ઘણા જગ્યાધારીઓએ પ્રયત્ન કર્યા પણ એમનો જીવ ક્યાંય ઠર્યો નહિ. ફરતાં ફરતાં તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં માંગરોળ પાસે સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ના રોજ લોજ ગામ આવ્યા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય મુક્તાનંદ સ્વામી અને બીજા સાધુ-ઓ રહેતા હતા. સહજાનંદસ્વામી એ સાધુઓને મળ્યા. દર્શન માત્રથી જ પરસ્પર અનુરાગ બંધાઈ ગયો. પિતા-ના ગુરૂ રામાનંદ સ્વામીના આ શિષ્યો છે એ જાણી-ને વધારે આનંદ થયો. રામાનંદ સ્વામી આવ્યા અને મળ્યા. દર્શન માત્રથી જ નિલકંઠ બ્રહ્મચારીને થયું કે હું જેમને ઈચ્છતો હતો એવી વ્યક્તિ આ છે. રામાનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું કે હું જેની રાહ જોતો હતો તે હવે આવી પહોંચ્યા છે. હું તો ડુગડુગી વગાડ-નારો જ છું. ખરા નટ તો હવે આવ્યા છે. સંવત ૧૮૫૭ના કારતક સુદ ૧૦ના રોજ બ્રહ્મચારીને દીક્ષા આપીને સહજાનંદ સ્વામી નામ ધરાવ્યું. અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના આચાર્યપદની ધૂરા પણ એમને સંવત ૧૮૫૮ના કારતક સુદ ૧૧ના રોજ સોંપી દીધી. થોડા વખતમાં પોતે મોક્ષ પણ પામ્યા.

હવે સહજાનંદ સ્વામીએ સમગ્ર સંપ્રદાયની ધૂરા સંભાળી લીધી. સંપ્રદાયને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું નવું નામ આપ્યું. નવી દીક્ષા શરૂ કરી. સંવત ૧૮૫૮થી સહજાનંદ સ્વામીએ મનુષ્યોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે મોટા પાયા પર કાર્ય આરભ્યું. સદાવ્રતો, પરબો, પૂર્ત કાર્યો વગેરેની જવાબદારી સ્થાનિક ગૃહસ્થોને સોંપી દીધી અને બધા સાધુઓને વ્યાપક ધર્મોપદેશની ઝુંબેશમાં કામે લગાડયા. સહજાનંદ સ્વામી માત્ર ૪૯ વર્ષ આ પૃથ્વી પર રહ્યા. ૨૮ વર્ષ સુધી સતત ઘોડા પર, ગાડાંપર અને પગપાળા ફરતા રહ્યા. ક્યાંક મોટા યજ્ઞ કરે. ક્યાંક હોળીનો ઉત્સવ કરે. ક્યાંક બીજો ઉત્સવ કરે. લોકોને આનંદ અને ઉલ્લાસથી એવા તરબોળ કરી દે કે એ લીલાની સ્મૃતિ માણસ કેમેય ન વિસરે. દરરોજ સાંજ સવાર–રાત ઉપદેશ આપે. મુખ્યત્વે તો પ્રશ્નોત્તરી ચલાવે. કવિઓનાં કાવ્યો સાંભળે. સાધુઓના પ્રવાસના અહેવાલ સાંભળે. સાધુઓ અને હરિભક્તોએ પણ એટલી જ ઉત્કટતાથી સાથ આપ્યો, સંવત ૧૮૮૬ના જેઠ સુદ ૧૦ના રોજ સહજાનંદ સ્વામી અંતર્ધાન થયા પણ ત્યાં સુધીમાં એમણે સંપ્રદાયનો ખૂબ જ વિસ્તાર વધાર્યો હતો એટલું જ નહિ એને વ્યવસ્થિત પણ કરી લીધો હતો.

સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા માટે એમણે જુદા જુદા ત્રણ ચાર પ્રયોગો કર્યા પરંતુ જણાયું કે નેતૃત્વ માટે સાધુઓમાં પણ વિખવાદ થવા સંભવ છે આથી એમણે મોટા સંતોના આગ્રહથી પોતાના બે ભાઈઓ અયોધ્યા હતા ત્યાંથી તેડાવ્યા અને સંપ્રદાયની બે ગાદી કરી. એકેક ભાઈના પુત્રને એકેક ગાદી પર આચાર્યપદે સ્થાપ્યા. આચાર્ય ગૃહસ્થ રહે જેથી વંશપરંપરા ગાદી વારસ રહે. સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા આચાર્ય, સાધુઓ અને હરિભક્તો મળીને કરે. મિલકત દેવની ગણાય અને આચાર્ય એના ટ્રસ્ટી

પણ અધર્મ આચરવાનું કહે તો એ ત્યારે ન માનવું. એથી ભગવાન કચવાતા લાગે તો વધારે કચાવાવવા પણ આજ્ઞા તરીકે્ય અધર્મ ન આચરવો. સહજાનંદ સ્વામીના આ વચનો બહુ મૂલ્યવાન છે.

અને ભક્તિ એટલે ફક્ત ભગવાનની મૂર્તિની સેવા પૂજામાં જ રમમાણ રહેવું એમ નહીં. પૂજા નિયમિત ભાવપૂર્વક કરવી. સમયે સમયે માનસી પૂજા પણ કરવી એટલે કે મનથી ભગવાનની સેવા અર્ચના કરતા હોઈએ એમ ચિંતવવું. એ ઉપદેશ એમણે જ આપ્યો છે. છતાં પોતાના સમગ્ર સુખી સંસારનો ત્યાગ કરીને સાધુ થવા આવનાર એક હરિભક્તને એમણે જ અગતરાઈના પર્વતભાઈ પટેલની ખેતી સંભાળવા મૂક્યા. એવી જ રીતે મંદિરમાં રહીને ભગવાનની સેવા કરવા આવેલા એક ગોવાળને દાદાખાચરની ગાયો ચરાવવાનું સોંપ્યું. અને એ ભક્તોએ જીવનપર્યંત એ કાર્ય ભક્તિના એક અંગ તરીકે ઉત્તમ રીતે કર્યા કર્યું. સ્વામિનારાયણ મંદિરોમાં રસોઈથી માંડીને શ્રમનાં તમામ કાર્યો સાધુઓ જાતે જ કરે છે. મંદિરો બંધાતાં હોય ત્યારે સાધુઓ પોતે પણ તગારાં ઉપાડે છે અને ગારો ખૂંદે છે. સહજાનંદ સ્વામી પોતે પણ વડતાલમાં તળાવ ખોદાયું ત્યારે તગારાં ઉપાડતા અને ગઢડામાં મંદિર બંધાયું ત્યારે પથરો સારતા. ધર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન ત્રણેય સાથે રહેવાં જોઈએ. ભક્તિ વિનાનું જ્ઞાન લુખ્ખું હોય છે. ધર્મ વિનાની ભક્તિ પાડનારી બને છે. પણ એ ત્રણેયની સાર્થકતા એમાં છે કે સાધકના દિલમાંથી સંસાર પ્રત્યેનો રાગ ઘટતો જાય. ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ચારેય મળીને એકાંતિક ધર્મ બને છે અને એ હોય ત્યારે જ માણસનું કલ્યાણ થાય છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે કલ્યાણનો ધોરી માર્ગ બાંધી આવ્યો છે.

ચાલુ પૃ. ૫૯૩]

છે. કાળક્રમે આવા પંથો લુપ્ત થઈ જાય છે યા તેમની અસર નહિવત બની જતી હોય છે. તેમ છતાં, તદ્દન નજીકના ભૂતકાળની વાત કરીએ તો સત્ય શ્રી સાંઈબાબા, શ્રી રંગઅવધૂત, ભક્ત જલારામ, હરિ ૐ આશ્રમના પૂ. મોટા, પોંડિચરી અરવિંદ આશ્રમની શાખાઓ દ્વારા ગુજરાતની જનતાને બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં અપૂર્વ માર્ગદર્શન આપ્યું છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

સંદર્ભગ્રંથો

(૧) Bankim – Tilak – Dayanand By Shri Arvindo (૨) Arya Samaj By Lala Lajpatray (૩) Discovery of India By Jawaharlal Nehru (૪) સત્યાર્થપ્રકાશ–દયાનંદ સરસસ્વતી (૫) The future of Indian Potitics By Anni bessant (૬) For India's uplift By Annibesant (૭) અર્વાચીન ગુજરાત ખં. ૨, લે. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (૮) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો લે. રા ના. પંડ્યા (૯) દુનિયાના ધર્મો તથા મ્હારા ધર્મવિચારો (ભા.૨), લે. ધારેખાન અને પટેલ (૧૦) ભારતનો ધાર્મિક ઈતિહાસ લે. શાહ દેવજી લલ્લુભાઈ (૧૧) भारतीय राजनैतिक चिन्तन–डी. वर्मा और डा. दुवे

*

ચાલુ પૃ. ૬૦૨]

પર વ્યક્તિના હક સાબિત થાય છે.

Theosophy dos not belong to Theosophical Society

થીઓસોફી–બ્રહ્મવિદ્યા તે માત્ર થીઓસોફીની મિલ્કત નથી.

The Theosophied Society belongs to Theosophy

થીઓસોફિકલ સોસાયટી તે થીઓસોફીની મિલ્કત છે..

સ્વ. એન. શ્રી. રામ જેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ હતા તેમણે લખ્યું છે–આપણે એક જ જીવનના ભાગીદારી હોઈ બંધુત્વ સમ્યક્ સંબંધ છે અને જે કોઈ તેને માટે પોતાને સમર્પિત કરે છે તે પોતાને માટે અનંત શક્તિ અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્નલ લીંબડી પણ વરલ દરબાર સાથે ગયા હતા. અને લીંબડી ઠાકોર શ્રી જસવંતસિંહજીનો તેઓ સારો આદર સત્કાર પામ્યા.

વરલ દરબાર મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્રના ઠાકોરમાં થીઓસોફીના નિકટ પરિચયમાં રહ્યા હતા. તેમણે અડયાર જોવા તેમના રાણી સાહેબા સાથે યાત્રા કરી હતી. આજે ત્યાં તેમના એક કુંવરના નામનો સ્થંભ અડયાર પટાંગણમાં ઊભો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં થીઓસોફીનો સારો પ્રચાર થયો અને આધુનિકતાથી નિહાળનાર ચિંતક વર્ગ તેમાં ભળ્યો. પ્રિન્સીપલ ઉનવળા, વરલ રાજકુટુંબ અને વઢવાણના રાજવી શ્રી દાજીરાજજી વગેરેના પ્રયાસો અને ભક્તિથી સૌરાષ્ટ્રમાં થીઓસોફીને સારો આવકાર મળ્યો.

રાજકુમાર કોલેજના લોકપ્રિય શિક્ષક શ્રી માણેકલાલ માસ્તરે રાજકોટમાં થીઓસોફીના સભ્ય તરીકે સારું કાર્ય કર્યું છે. એમની દ્વારા નાના મોટા રાજકુમારોને થીઓસોફીના સંસ્કાર મળ્યા હતા.

શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગરના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક વિદ્વાન બ્રહ્મવાદી સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી થીઓસોફીના પ્રખર ટેકેદાર હતા. તેમના સંપર્કમાં લાઠી ઠાકોર શ્રી સૂરસિંહજી–'કલાપી' આવ્યા. અને વડીઆ દરબાર શ્રી બાવાવાળા તથા હડાળા દરબાર શ્રી વાજસૂરવાળા વગેરેને થીઓસોફીની સમજ એમણે આપી.

હડાળા દરબારે સૌરાષ્ટ્રના થીઓસોફીના વટવૃક્ષની સારી માવજત કરી છે. વર્ષો સુધી થીઓસોફીની શિબિરો, સમૂહ મિલનો એમના ઉત્સાહથી થતાં અને આવા અભ્યાસવર્ગો દ્વારા થીઓસોફી એક સંચલન તરીકે ગતિશીલ બની.

મોરબીમાં થીઓસોફીકલ લોજ સ્થપાઈ ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર સાહેબશ્રી સર વાઘજી પોતે પ્રમુખ બન્યા. જૂનાગઢમાં દિવાન શ્રી ઝાલા પુરુષોત્તમરાયે થી. લોજ સ્થાપી. ત્યાંના બહાદ્દીન કોલેજના આચાર્ય અંગ્રેજીના ખ્યાતનામ પંડિત પ્રિન્સીપલ સ્કોટ આ કાર્યમાં ખૂબ જ રસ લેતા. રાવ સાહેબ રાણાએ પણ થીઓસોફીના વિકાસમાં સારો ભાગ ત્યાં ભજવ્યો છે.

રાજકોટમાં આવ્યા પછી શ્રી રાણાએ રાજકોટ લોજને સારો વિકાસ આપ્યો. જામનગરમાં લોજ સ્થપાઈ હતી. અને ત્યારે ત્યાંના શિક્ષણ ખાતાના વડા શ્રી ખંડુભાઇ તેના અધ્યક્ષસ્થાને હતા.

રાજકોટની થીઓસોફીકલ લોજે અનેક સાચા થીઓસોફીસ્ટો આપ્યા છે. મેજર ખીલ, શ્રી પ્રાંજપે, શ્રી લક્ષ્મણ કાનજી મિસ્ત્રી, શ્રી કૃષ્ણરાવ ગણેશ, શ્રી નરસિંહરાવ, શ્રી હરિશંકર પંડ્યા વગેરેએ ખૂબ પ્રેરક કાર્ય કર્યું છે.

પોરબંદરમાં થોડા સમય માટે દરબાર શ્રી વાજસૂરવાળા જોઈન્ટ એડમીનીસ્ટ્રેટર હતા ત્યારે થી. લોજ સ્થપાઈ. તે સમયે શ્રી કલ્યાણરાય બક્ષી ત્યાં હતા. ત્યારબાદ અનેક નાના મોટાં સ્થળોએ થી. લોજો સ્થપાઈ. ચૂડામાં લોજ સ્થપાઈ હતી. અને ફેડરેશન પણ ત્યાં ભરાયું હતું. વડિયા દરબારશ્રી સુરગવાળા થીઓસોફિસ્ટ હતા. જામનગરના એક વરિષ્ઠ અધિકારી શ્રી મૂળજીભાઈ સોલંકી થીઓસોફિસ્ટ હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રીમતિ ડૉ. એનીબેસન્ટ વારંવાર આવતાં. ભાવનગર, મોરબી, રાજકોટ, જૂનાગઢ, હડાળા જેવાં સ્થળોએ વ્યાખ્યાનો આપતાં. તેમના પ્રયત્નથી બનારસની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની સ્થાપના માટે સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ તથા ઉદાર વ્યાપારીઓ દ્વારા નાણાંકીય સહાય મળી. ડૉ, એરંડેલ તથા તેમનાં પત્ની કલા નિષ્ણાત શ્રીમતી રૂક્મણિદેવી, શ્રી જીનરાજદાસ, શ્રી એન. શ્રી. રામ વગેરે આંતરરાષ્ટ્રીય થીઓસોફીના પ્રમુખો તરીકે સૌરાષ્ટ્રની અનેકવાર સંસ્કાર યાત્રા કરી ગયા છે.

હાલ ભાવનગર, રાજકોટ, હડાળા, પોરબંદર જૂનાગઢ, કોંજલી, શિહોર. વગેરે સ્થળોએ લોજો કાર્ય કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રના ગઈ પેઢીના કાર્યકરોમાં ભાવનગરના શ્રી હરજીવનદાસ મહેતા, વેણીલાલ ગો. ભટ, વગેરેએ આજીવન થીઓસોફિસ્ટ તરીકે કાર્ય કર્યું છે.

થીઓસોફી એક જીવન દૃષ્ટિ–એક જીવન-

ગાંધીજીની ધર્મભાવના અને તેની અસર

બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય : આયુર્વેદ બૃહસ્પતિ

ગાંધીજી કોઈ ધર્મ પ્રવર્તક ન હતા એમણે કોઈ સંપ્રદાય કે ધાર્મિક મત ચલાવ્યો નથી. પોતે જન્મે હિન્દુ હતા. વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. ચુસ્ત સનાતની હિંદુ અને વૈષ્ણવ કહેવરાવવામાં એમણે ગૌરવ માનેલું. એમણે કહેલું કે 'હું વેદોને, ઉપનિષદોને, પુરાણોને અને જે બધા ગ્રંથો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોને નામે ઓળખાય છે, તેમને માનું છું અને તેથી અવતારોને અને પુનર્જન્મને પણ માનું છું. વર્ણાશ્રમ ધર્મને એના મૂળ વૈદિક અર્થમાં માનું છું. આજના એના લૌકિક અને અણઘડ અર્થમાં નહીં. હું ગોરક્ષાને તેના આજના લૌકિક અર્થ કરતાં ઘણા વધારે વિશાળ અર્થમાં માનું છું. મૂર્તિપૂજાને વિષે મારી અનાસ્થા નથી.'

હિંદુધર્મનો ઋણ સ્વીકાર કરતાં ગાંધીજી લખે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મ એ જ હિંદુધર્મે જગતને અર્પેલી એક અદ્વિતીય ભેટ છે. જેમ પશ્ચિમના લોકોએ દુન્યવી વસ્તુઓ વિષે અદ્ભુત શોધો કરી છે તેમ હિંદુધર્મે ધર્મના, મનોવૃત્તિના, આત્માના ક્ષેત્રમાં એથીય અદ્ભુત શોધો કરી છે.... હિંદુધર્મ કાળના આટલા વારાફેરા સામે ટકયો છે એનું કારણ એ છે કે તેણે આર્થિક પ્રગતિના નહીં પણ પારમાર્થિક આદર્શને સેવ્યો છે. મૂક જીવ સૃષ્ટિ સાથે મનુષ્યના અભેદની કલ્પના એક અદ્વિતીય વસ્તુ છે. મારે મન ગોપૂજા એ ભવ્ય વિચાર છે અને એને વ્યાપક કરી શકાય એમ છે. ચાર આશ્રમોની ભેટનો વિચાર કરો. એનો જોટો આખી દુનિયામાં નહીં જડે. દરેક છોકરાને પ્રથમ આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી પસાર થવું પડતું. એ કેવી ભવ્ય કલ્પના હતી ? મેકસમુલરે ચાળીસ વર્ષ પહેલાં કહ્યું કે યુરોપ હવે સમજતું જાય છે કે પુનર્જન્મ એ વાદ નથી પણ સત્ય હકીકત છે. એ પણ સર્વાંશે હિંદુધર્મની જ ભેટ છે.'' ગાંધીજી જે કસોટીઓમાંથી પસાર થયા એને અનુલક્ષીને તેઓ કહે છે કે 'હિંદુ ધર્મ જો મને ઉગારવા ન ધાયો હોત તો મારે માટે આપઘાત એ એક જ રસ્તો હતો. હું હિંદુ રહ્યો છું કારણ કે હિંદુ ધર્મ એક એવી વસ્તુ છે જે પોતાની સુવાસ સર્વત્ર ફેલાવીને દુનિયાને વસવા યોગ્ય બનાવે છે.

ધર્મક્રાંતિ

હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે આટઆટલી શ્રદ્ધાએ જ એમને હિંદુ ધર્મમાં યુગપરિવર્તનકારી ક્રાંતિ કરવા પ્રેર્યા. એમણે કહ્યું કે "આજે વર્ણાશ્રમ ધર્મને તેના પૂજકો ખોટા સ્વરૂપે બતાવીને તેનો ઈન્કાર કરી રહ્યા છે. એનો ઉપાય વિનાશ નથી પણ શુદ્ધિ છે. આપણે આપણા જીવનમાં સાચી હિંદુવૃત્તિને સજીવન કરીએ અને પછી પૂછીએ કે એથી અંતરાત્માને સંતોષ થાય છે કે નહીં !"

એ ક્રાંતિકારી શુદ્ધિકાર્ય ગાંધીજીએ કર્યું. ધર્મના ગ્રંથોનો અભ્યાસ તો એમણે થોડોક ઈંગ્લાંડ હતા ત્યારે શરૂ કર્યો અને ત્યાર પછી આફ્રિકા ગયા ત્યારે વધાર્યો. આચરણ તો એમણે પહેલેથી જ શરૂ કરી દીધું હતું. સત્યનો આગ્રહ અને અસત્યનો વિરોધ તો તેઓ ગમે તે ભોગે કરતા. અને એમાં ટકી રહેવાનું બળ તેઓ ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાંથી મેળવતા. રામનામ એમનું હથિયાર હતું.

ગાંધીજીએ હિંદુધર્મમાં પેઠેલાં અસત્યો સામે પ્રચંડ ઝુંબેશ ઉપાડી. એમાં સૌથી પહેલો આરંભ ધર્મને નામે જ્ઞાતિએ પરદેશ જવા સામે ઉઠાવેલા વિરોધથી થયો. ગાંધીજીએ. વિરોધને નમતું આપવાની વિવેકપૂર્વક છતાં સ્પષ્ટ ના પાડી. એને કારણે એમને જ્ઞાતિબહાર મૂકવાનો ઠરાવ થયો એની પણ પરવા ન કરી. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાની સામે મોટી ઝુંબેશ ઉપાડી. શાસ્ત્રોના આધાર લઈને ધર્માચાર્યોએ એ ઝુંબેશનો સખત વિરોધ કર્યો. મદ્રાસના પંડિતોને ગાંધીજીએ કહેલું કે "આ ધર્મગ્રંથોનું મને કશું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એવો મારો દાવો નથી. છતાં જે મુદ્દાનાં સત્યો ધર્મશાસ્ત્રો ઉપદેશે છે તે હું અંતરથી ઓળખું છુ અને લાગણીથી સમજું છું, એવો અલબત્ત

આપીને સંતોષ માનનારાઓને એમણે કહ્યું કે "આ દેશ ભુખમરાથી એવો પીડાય છે કે ભિખારીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે ને તેઓ ખાવાને સારૂ સામાન્ય મર્યાદાનો પણ લોપ કરે છે. ધનિક લોકો વગર વિચારે આવા ભિખારીઓ સારૂ કામ શોધી આપવાને બદલે તેમને ભિક્ષા આપીને પોષે છે." એમણે તો એમ પણ કહ્યું કે માણસને કામ ન આપતાં ભિખ આપીને આપણે એને આળસુ બનાવીએ છીએ અને બેવડું પાપ કરીએ છીએ. ખરી રીતે એને સામે બેસાડીને આપણે કાંતવું જોઈએ અને એને કાંતતાં શીખવવું જોઈએ. જેથી એ સ્વમાનપૂર્વક પોતાની રોજી મેળવી શકે." ગાંધીજીએ દાન પ્રવૃત્તિને પણ સાચી રચનાત્મક દિશામાં વળી.

સૌથી મોટું પ્રદાન

પરંતુ ગાંધીજીનું સૌથી મોટું પ્રદાન તો એમણે ભક્તિ અને ઈશ્વરોપાસના જે અત્યાર સુધી ફક્ત મંદિરોમાં કે ઘરની દિવાલોમાં પૂરાઈ હતી અને ફક્ત નામ જપ, માળા, ધૂન ભજન અને ષોડશોપચાર પૂજામાં સમાપ્ત થતી હતી એને એમણે સેવામાં વાળી. અત્યાર સુધી એમ મનાતું કે સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિ સાથે કશો સંબધ નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે "ઈશ્વરની પ્રાર્થના ગમે તે નામે કરાય. કરવાની રીત હૃદયથી પ્રાર્થના કરવામાં છે. હૃદયની પ્રાર્થના શીખવાનો માર્ગ સેવા ધર્મ છે. આ યુગમાં જે અંત્યજની સેવા હૃદયથી કરે છે તે શુદ્ધ પ્રાર્થના કરે છે. કંગાળોને અર્થે જે રેંટિયો ચલાવે છે તે પણ સેવા-ધર્મ આચરે છે અને હૃદયની પ્રાર્થના કરે છે." વળી બીજે સમયે કહ્યું કે "ભક્તિ એટલે નામ ઉચ્ચારણ જ નહીં પણ તેની સાથે રહેલું સતત યજ્ઞ કાર્ય. આજ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિ સાથે કશો સંબંધ નથી. આ અસત્ય છે. સત્ય તો એ છે કે આ જગતમાં સર્વ કામોને ધર્મ અધર્મની સાથે સંબંધ છે. એક સુતાર કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા સુતારી કરે તેમાં લાકડાની ચોરી કરે છે ને કામ બગાડે છે. મનુષ્ય ભગવાનને વાચાથી જ નથી ભજતો પણ વાચાથી, મનથી અને કાયાથી ભજે છે. આ ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો તે ભક્તિ નથી" ગાંધીજીએ પોતે આવા જ ભક્તિભાવથી રક્તપિત્તિ પરચુરે શાસ્ત્રીની સુશ્રુષા કરેલી. મોટા બેરીસ્ટરો અને પટ્ટણી સાહેબ જેવા દીવાનોને યજ્ઞાર્થે કાંતતા કરેલા. રેંટીઆ અને ખાદી પ્રવૃત્તિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, આદિ-વાસીઓની સેવા, દારૂ નિષેધ, નિસર્ગોપચાર વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ગાંધીજીને મન ઈશ્વરભક્તિની જ રીતો હતી અને દેશને આ પ્રવૃત્તિઓમાં એ જ ભાવનાથી જોડેલો. એમને મન તો સ્વરાજ્ય માટેની લડત અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ પણ ભક્તિનું જ અંગ હતી.

ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે પંડિતો ખૂબ ચર્ચા કરતા હોય છે. ગાંધીજી ક્યારેય એ ચર્ચામાં પડયા નથી. એમણે તો કહ્યું કે 'આ ઈશ્વર જેનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવા ઈચ્છીએ છીએ તે સત્ય છે અથવા કહો કે સત્ય એ જ ઈશ્વર છે. સત્ય એટલે સાચું બોલવું એટલું જ નહીં. સત્ય એટલે આ જગતમાં જે હંમેશાં એને રૂપે હતું, છે અને હશે, અને એના સિવાય બીજું કશું જ નથી, જે પોતાની શક્તિ વડે છે, જેને કોઈનો આશ્રય જોઈતો નથી, પણ જેને આશ્રયે જે કંઈ છે તે છે. એ જ શુદ્ધ ચેતન છે. શુદ્ધ આનંદ છે. એને ઈશ્વર કહીએ. કેમકે એની સત્તા વડે જ બધું ચાલે છે. એ અને એનો કાયદો એક જ છે. તેથી કાયદો ચેતન રૂપ છે. એ કાયદાને આધારે આખું તંત્ર ચાલે છે. એ સત્યના આરાધના એટલે કે આપણી સત્યરૂપ થવાની ઈચ્છા—પ્રાર્થના. એટલે કે ઈશ્વર સ્તુતિ." 'આત્મકથા'માં એમણે લખ્યું છે કે આવા વ્યાપક સત્યનારાયણના દર્શનને સારૂ જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઈચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની પૂજા મને રાજકારણમાં ખેંચી ગઈ છે. ધર્મને રાજકારણ સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી. એમ કહેતાં મને સંકોચ થતો નથી એમ કહેવામાં હું અવિનય કરતો નથી." આને લીધે દેશની સ્વાતંત્ર્ય સાધના પણ કેટલાય માણસો માટે ભક્તિની ઈશ્વરોપાસનાની એક રીત બની.

છેલ્લા દિવસનું વ્યાખ્યાન છાપાંવાળાઓએ "હે રામ" એટલું જ છાપ્યું છે. એમનાં બધાં વ્યાખ્યાનો કરતાં આ વ્યાખ્યાન જ મહાન છે."

ગાંધીજી હિંદુ ધર્મની સાચી વૃત્તિ પકડીને એ માર્ગે ઈશ્વરની ખૂબ જ નજીક પહોંચી ગયા. એટલું જ નહીં હિંદુ ધર્મને પણ એમણે 'હિંદુ' શબ્દની મર્યાદામાંથી મુક્ત થવા જેટલો ઊંચે લીધો. રામનામની વ્યાખ્યા કરતાં એમણે કહ્યું કે મારો રામ દશરથ પુત્ર રામ નથી પરંતુ સચરાચર વ્યાપીને રહેલ પરમાત્મા છે. હિંદુ ધર્મનાં એક એક મહાન તત્ત્વોને એમણે એવી રીતે ઓળખ્યા અને ઓળખાવ્યા કે એથી એમની પ્રાર્થનામાં સૌ કોઈ જોડાયાં. નોઆખલીમાં પણ રામધુન ચાલી. વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના ઝનુની પઠાણો પણ અહિંસક બનીને એમની પ્રાર્થનામાં જોડાયા. અને ધર્મના અનુયાયીઓએ આદરપૂર્વક સાંભળ્યું.

જૈનોને એમણે કહ્યું કે સ્યાદ્વાદની મદદથી જ હું હિંદુ એટલે વૈદિક મત અને જૈન મતનું ઐકય સાધી શકું છું. મેં તો તેની મદદથી ધર્મો માત્રની એકતા મારા પૂરતી કયારની સાધી લીધી છે. છતાં જૈન ઉપદેશને અનુસરીને ડુંગળી, બટેટાં વગેરે કંદમૂળ ખાવાની બાબતમાં પતિ–પત્ની વચ્ચે કલેશ થતો હોય અથવા કુટુંબ ભાંગી પડતું હોય એવી સમસ્યા આવી પડી ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું કે "હિંસામાં ડૂબી રહેલો મનુષ્યસમાજ ખાવા પરત્વે પણ ઓછી હિંસા કરે એ સ્તુત્ય છે. વનસ્પતિ જીવને વિષે પણ આપણે જ્ઞાનપૂર્વક દયાભાવ કેળવીએ એ સ્તુત્ય છે. ઇંદ્રિય દમનને અર્થે અનેક સ્વાદોનો ત્યાગ આવશ્યક છે. આમ કબુલ કરવા છતાં, અનેક પદાર્થોના ત્યાગનો મને મહાવરો હોવા છતાં શ્રાવકોનો ગાઢ અને મીઠો પરિચય હોવા છતાં બટાટા ઈત્યાદિના ત્યાગમાં ભારે ધર્મ જોવા મારું હૃદય ચોકખી ના પાડે છે. એ પતિ પત્નિ વચ્ચે કંકાસનો વિષય કદી ન થવો જોઈએ."

કોલંબોમાં બૌદ્ધોની સભામાં એમણે કહ્યું કે 'મારા એક દીકરાએ મારા પર બુદ્ધના અનુયાયી હોવાનો આરોપ મૂકયો છે. હિંદુ ધર્મને નામે બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાનો આરોપ મારા દેશભાઈઓ પણ મૂકે છે. મારા પર બુદ્ધના અનુયાયીપણાનો આરોપ મૂકાય છે એમાં હું કેટલીકવાર ગૌરવ પણ માનું છું, આમ છતાં અત્યંત વિવેક અને નમ્રતા-પૂર્વક એમણે કહ્યું કે મોટો ગોટાળો ઊભો થયો છે કે બુદ્ધ ઈશ્વરને માનતા નહીં પણ કેવળ નીતિ નિયમોમાં જ માનતા. અને ઈશ્વર વિષેના આ ભ્રમને લીધે 'નિર્વાણ' એ ભવ્ય શબ્દના ખરા અર્થ વિષે પણ એવો જ ગોટાળો થઇ ગયો છે. અને ત્રીજું બુદ્ધનો ઉપદેશ બૌદ્ધધર્મ બન્યો અને પરદેશમાં ફેલાયો ત્યારે તો પશુપક્ષીના જીવનની પવિત્રતાનો અર્થ સાધારણ માણસો કરે છે એવો પણ રહ્યો નહીં'.

ખ્રિસ્તિઓની ઈશ્વર પ્રિત્યર્થ દીનદુ:ખીઆ-ઓની સેવાએ ગાંધીજીને મુગ્ધ કર્યા હતા. છતાં એમણે લખ્યું કે "ઈસુખ્રિસ્ત એ જ એક ઈશ્વરનો પુત્ર છે તે વાત મને ગળે ન ઊતરી ઈશ્વરને જો પુત્ર હોઈ શકે તો આપણે બધા એના પુત્રો છીએ. ....ઈશુના મૃત્યુથી જગતને ભારે દ્રષ્ટાંત મળ્યું પણ તેના મૃત્યુમાં કંઈ ગૂઢ ચમત્કારી અસર હતી એમ મારૂં હૃદય સ્વીકારી શકતું ન હતું.

આવા આવા તાત્ત્વિક ભેદો ગાંધીજી પ્રેમપૂર્વક તે તે પક્ષને કહેતા પણ એમની દઢ શ્રદ્ધા હતી કે 'જ્યાં જ્યાં ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને સત્ય છે ત્યાં ભેદો પણ લાભકારક નીવડે છે આથી તો તેઓ કહેતા કે બુદ્ધના ઉપદેશને અને સ્યાદ્‌વાદને જે રીતે હું સમજ્યો છું તે રીતે હું બૌદ્ધ છું, જૈન પણ છું. જો બાઈબલનો મારો અર્થ કરીને હુ મને ખ્રિસ્તી કહેવડાવી શકું અથવા કુરાનનો મારો અર્થ કરીને મને મુસ્લિમ કહેવડાવી શકું તો હું તેમ કરવાને જરાય સંકોચ ન ખાઉં. એમ થઈ શકે તો હિંદુ, ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન એ બધી સમાનાર્થ સંજ્ઞા થઈ પડે...હું અવશ્ય માનું છું કે ઈશ્વરના દરબારમાં કોઇ હિંદુ નથી, કોઈ ખ્રિસ્તિ નથી કે નથી મુસલમાન, ત્યાં તો ઈશ્વર એમ પૂછશે કે "તેં કેવાં કર્મ કર્યાં છે?" ગાંધીજી એક પ્રસંગે લખે છે કે "મેં જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોનું ઓછું વત્તું જ્ઞાન મેળવ્યું. આત્મનિરીક્ષણ વધ્યું. જે વાંચવું તે પસંદ કરવું તેનો અમલ કરવો

રમત ખેલીને હરિજનોને પણ હિંદુઓથી અલગ મતાધિકાર આપવાનું ઠરાવ્યું. મુસ્લિમ લીગ તો એ ઈચ્છતી જ હતી. પરંતુ ગાંધીજીએ ઈંગ્લાંડમાં જ જાહેર કરેલું કે હરિજનોને હિંદુઓથી અલગ કરવાનો કોઈ પણ પ્રયાસ મારા શબ ઉપર જ થઈ શકશે. ચૂકાદો જાહેર થતાં જ ગાંધીજી આમરણાંત ઉપવાસ પર ઊતર્યા. સ્વ. ડૉ. આંબેડકર હરિજનોના નેતા હતા. જીવનમાં સવર્ણોને હાથે ખૂબ દુભાયેલા હતા. છતાં મોટા દેશભક્ત હતા. અને હરિજન પ્રશ્ને તો ગાંધીજી ભલે હરિજન ન હતા છતાં ડૉ. આંબેડકર કરતાં એમની મનોવેદના જરાય ઓછી ન હતી. ડૉ. આંબેડકરે ઈચ્છી એવી બધી સલામતીઓ ગાંધીજીએ હરિજનો માટે સ્વીકારી અને ડૉ. આંબેડકરે હિંદુ સમાજ સાથે હરિજનોની એકતા સ્વીકારી. અને મેકડોનલ્ડને ચૂકાદો ફેરવવો પડયો. ડૉ. આંબેડકર પોતે સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણના એક અગ્રણિ ઘડવૈયા બન્યા. કાયદાની દષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા દેશભરમાંથી નાબુદ થઈ. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજને ગાંધીજીનું આ શ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે.

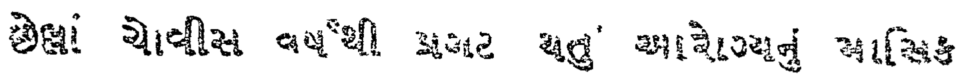
સાંતાલો, ભીલો, ગોંડ અને બીજા લાખો આદિવાસીઓ જંગલોમાં વસે છે. એ બધા હિંદુ સમાજનાં જીવંત અંગો છે. પરંતુ એમનાં અજ્ઞાન, અત્યંત ગરીબાઈ અને પછાતપણું ખ્રિસ્તિ મિશનોની વટાળ પ્રવૃત્તિ માટે ખુલ્લું મેદાન આપી રહ્યાં હતાં. ગાંધીજીની પ્રેરણા અને રાહબરી નીચે ઠક્કર બાપા વગેરેએ આદિવાસીઓની જે લાગણીપૂર્વક સેવા કરી છે એથી એમની હિંદુ અને ભારતીય તરીકેની અસ્મિતા જાગી છે અને એટલી હદ સુધી વધી છે કે અનેક કાવાદાવાઓ છતાં નાગા અને મીઝો જેવી સમસ્યાઓ ફક્ત દેશના એ એક ખુણા પૂરતી જ મર્યાદિત રહી શકી છે. આદિવાસીઓની વિશાળ સંખ્યા ધરાવતા આ દેશ માટે આ સામાન્ય સિદ્ધિ નથી.

સ્ત્રીઓની પશુથી પણ બદતર દશા, વૈધવ્યને પરિણામે વેઠવી પડતી હાલાકીઓ વગેર પ્રશ્નોએ ભારતની સ્ત્રી જાતિને હિંદુધર્મની બહાર ધકેલવામાં ઓછો ફાળો નથી આપ્યો. સ્ત્રીઓમાં ગાંધીજીએ જે આત્મભાન પ્રગટાવ્યું છે અને સમાજમાં એમને જે સ્થાન અપાવ્યું છે એની પણ નોંધ લેવી પડે એમ છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો સંપર્ક વધતાં અને નવ્ય વિજ્ઞાનનું અધિભૌતિક શિક્ષણ વધતાં દેશના શિક્ષિત વર્ગમાં બે પ્રકારની હવા બળવાન બનેલી. ખ્રિસ્તિ ધર્મની સેવાવૃત્તિ અને એની આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું આકર્ષણ શિક્ષિત હિંદુઓને હિંદુ ધર્મથી અળગા કરી રહી હતી. બીજી બાજુથી ભૌતિકવાદને પરિણામે આવતી નાસ્તિકતા પણ તેઓને હિંદુ ધર્મથી વિમુખ કરી રહી હતી. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ આર્ય સમાજ, રામકૃષ્ણ મીશન વગેરેએ એનો પ્રતિકાર પોતાની રીતે કર્યો જ હતો. પરંતુ ગાંધીજી સંસારના બધા પ્રશ્નોની વચ્ચે રહીને, ધર્મની ચાવીરૂપ વ્રતોને જાગ્રતપણે આચરતાં આચરતાં જે રીતે જીવ્યા એને કારણે સામાન્ય લોકોમાં જ નહીં, શિક્ષિત વર્ગમાં પણ રામનામની ધૂન, ગીતા પાઠ અને હિંદુ ધર્મગ્રંથો પ્રત્યેની આદરભરી અભિરૂચિ ઊભી થઈ અને વિસ્તરી. હિંદુ ધર્મ કર્મકાંડ ને અને ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનની લુખ્ખી ચર્ચાઓનો ધર્મ મટીને જીવંત ધર્મ બનાવ્યો. હિંદુ ધર્મ પર ગાંધીજીનું આ રીતે એટલું મોઘું ઋણ ચડયું છે અને એ પણ ઈતિહાસની એવી પળે મળ્યું છે કે એને ઈતિહાસ ક્યારેય ભૂલી નહીં શકે.

છતાં ગાંધીજીનું નિધન એક પ્રગતિશીલ હિંદુના હાથે થયું. એનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે અપરાધીની રજુઆત પણ લીથો થઈને જાહેર વાચનાલયોમાં ગુપ્ત હાથે સમયસર પહોંચાડી દેતા. એ બતાવે છે કે એની પાછળ હિંદુઓના એક સંગઠિત વર્ગની સહાનુભૂતિ પણ હતી. એનું શું કારણ?

ગાંધીજીના આશ્રમનાં એક અંતેવાસી શ્રી. મીરાંબહેને એક વખતે કહેલું કે "એ ભૂલવું ન જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં જ છે. ત્યારે ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્ત ધર્મ વિશ્વના ઘણા દેશોમાં છે." અને હિંદુસ્તાનમાં પણ ઐતિહાસિક કારણોને લઈને ઈસ્લામ સામાન્ય લઘુમતીમાં ગણાય એવો રહ્યો ન હતો. ઉપરાંત મુસલમાનોના મોટા ભાગના વડવાઓ બે કે ચાર પેઢી પહેલાં હિંદુ જ હતા, સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો

છેલ્લાં ચોવીસ વર્ષથી પ્રગટ થતું આરોગ્યનું માસિક

તંદુરસ્તી

તંત્રીઓ:

ડો. ભૂપતરાય મો. દવે : ડો. શંકરલાલ મો. દવે

- દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- દવા પી પીને થાકેલા લોકો માટે નવી પ્રેરણા આપે છે. દવા વગર સાજા થવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- પ્રત્યેક અંકમાં આરોગ્યની ચર્ચા કરતા અનુભવી તંત્રીની કલમે લખાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય છે.
- સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવી દર્દીઓની અનુભવ કથા, સ્ત્રીઓનાં દર્દોના ઉપચારો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોના ઉત્તર, આહાર વિષે સાચું માર્ગદર્શન આપતા લેખો, ઉપરાંત બીજું ઉપયોગી વાચન આ માસિકમાં દર મહિને આવે છે,
- વરસમાં જૂન, સપ્ટેંબર, ડિસેમ્બર, અને માર્ચ એમ ચાર માસથી ગ્રાહક થઇ શકાય છે.
- વધારે વિગત જાણવા માટે ફોન કરો ૪૭૨૩૧૯.
- **વાર્ષિક લવાજમ સાડા સાત રૂપિયા.**
  (વિદેશમાં શિલિંગ વીસ (રૂપિયા ૧૮)

—:આપનું લવાજમ નીચેના સરનામે મોકલો ;—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

આરોગ્ય-ધામ, બાબુભાઈ ટેરેસ. બીજે માળે, બ્લોક નં. ૯. ડૉ. આંબેડકર રોડ,
મહેશ્વરી ગાર્ડન પાસે, (બર્મા શેલ પેટ્રોલ પંપ પાસે)
માટુંગા (જી. આઈ. પી. રેલવે) મુંબઈ-૧૯.

અથવા

ભારતી સાહિત્યસંઘ પ્રા. લિ.

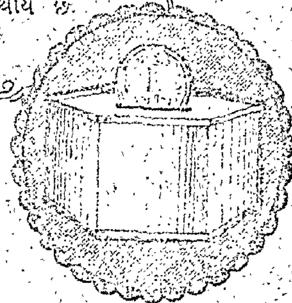
૬૪, ફર્નાન્ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તો

અમદાવાદ-૧

એક દીવાથી બીજો દીવો પેટાય છે... એક નાનકડી જ્યોત ઘર આખામાં અજવાળું કરી મૂકે છે...

આપ રોજ એક એક પૈસો કે એક એક રૂપિયો બચાવતા જાઓ તો એ નાનકડી બચતમાંથી મોટી રકમ બનીને રાષ્ટ્રનાં ઉપયોગી કાર્યોમાં મદદરૂપ થાય છે.

નાની બચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટેરૂ પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

અદ્વૈતમત સંપ્રદાય : મઠ, મઢી અને અખાડાઓ

ગોસ્વામી મોહનપુરી ગોવિંદપુરી

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો વેદોક્ત આધ્યાત્મિક વિચારશ્રેણી ઉપર રચાયેલો છે પરંતુ આચારસંહિતાએ માનવ હંમેશાં સ્વતંત્ર રહ્યો હોઈ વેદના શાખાવાર સૂત્રો, સૂક્તો, ઉપનિષદો અને સ્તોત્રોની રચના થતી રહી તેમ પરિવર્તન પામતો રહ્યો. વેદમાં નો'તી એવા આચાર-વિચારની નવી શૈલીઓ પણ તેણે ઊભી કરી. વેદોનો સાવ અસ્વીકાર કરનાર જૈનો પણ ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થયા. બૌદ્ધ-ખાસ કરીને જૈન આગમોની વિચારધારા સામે સીધી અને સરળ પણ બંધનયુક્ત વેદોક્ત વિચારધારા ઈ.સ. ની છઠ્ઠી સાતમી સદીમાં વ્યાપક બની.

જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ-બધા ધર્મોમાં તંત્ર, વામાચાર ઠેર ઠેર પ્રસરી રહ્યા હતા ત્યારે એક મહાન પ્રખર વિદ્વાન કે જે બાલવયથી જ વેદપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા પ્રતિજ્ઞા લઈ ચૂકયો હતો અને પોતાનું જીવન જાણે વેદપ્રમાણ માટે જ ટકાવી રહ્યો હતો તે આ વખતે જૈન આશ્રમોમાં રહી ધર્માભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. તેનું હૃદય વેદના ખંડનથી દ્રવતુ હતુ, જૈન આચાર્યોએ તેને આશ્રમમાંથી દૂર કર્યો અને ખીજાયેલો યુવાન વેદપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા ગર્જના કરી ઊઠયો ! આ યુવાન તે કુમારિલ ભટ્ટ. વેદનુ પ્રમાણ સિદ્ધ કરવા તે પ્રાણનું બલિદાન દેવા પણ તૈયાર થયો. લોકોમાં તેના પ્રત્યે માન જાગૃત થયું પણ મોટાં માથાઓ તેને સાંભળવા તૈયાર ન હતાં. એ સમયે કુંભમેળો ભરાવાનો હતો, જગતભરના સંત-સાધુઓ અને આચાર્યો ત્યાં આવવાના હતા, કુમારિલ ભટે આ મેળામાં ચર્ચા માટે ગર્જના કરી.

બ્રાહ્મણધર્મના રોઢા થઈ ગયેલા-વામમાર્ગમાં ગળાડૂબ બનેલા મહાનનામધારી સાધુઓએ તેના તરફ ધ્યાન ન 'આપ્યું'. યુવાનનું કાળજુ' કંપી ઊઠયું ! વેદ આજ્ઞાનુ થતું ઉલ્લંઘન અને જૈન-બૌદ્ધનું વધતું જોર કુમારિલ સહન ન કરી 'શકયો અને કુંભમેળામાં જ યજ્ઞનો અગ્નિ શરીર ઉપર નાખી જીવતાં સળગ્યો ! હજારો બ્રાહ્મણ સાધુઓ કુમારિલના આત્મવિલોપનને જોઈ રહ્યા. 'વેદ ધર્મ સાચો છે', 'વેદધર્મ સાચો છે' ની ગર્જના કરતો કુમારિલ રાખ બની રહ્યો હતો ત્યારે ચારે બાજુ જામેલાં ટોળાંને વીંધતો એક બાલયોગી અહીં આવી પહોંચ્યો. એની કાંન્તિ જોઈને સાધુઓ બે ડગલાં પાછા હઠયા. કુમારિલનો છેલ્લો તણખો હજુ બાકી હતો ત્યાં એની રાખ લઈને, લલાટે અને મસ્તકે ચડાવતો આ બાલયોગી વેદના પ્રમાણની સિંહગર્જના કરી ઊઠયો ! આ બાલયોગી તે શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય !

કુંભમેળામાં એક સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ, ચારે વેદને સિદ્ધ કરવા શંકરે કમર કસી. એક વૃદ્ધ અનુભવી, જેને બ્રાહ્મણ ધર્મની સાચી મહત્તા હૃદયે વસી હતી, તે ગોવિંદપાદ આગળ આવ્યા અને શંકરના મસ્તકે હાથ મૂકયો. શંકરને ગુરુ મળ્યા, ગુરુની આજ્ઞા માથે ચડાવી શંકર પોતાની કાર્યસિદ્ધિ અર્થે ભારતવર્ષની યાત્રાએ નીકળ્યા.

કુમારિલ ભટ્ટના કર્મકાંડ સાથે ઉપનિષદ્‌નો જ્ઞાનકાંડનું સ્થાપન કરતા શંકર કાશીમાં આવ્યા. તે વખતે નવા વિચારની સ્થાપના અર્થે કાશી મુખ્ય વિદ્યા કેન્દ્ર મનાતું હતું. કાશીના પંડિતો સાથે ચર્ચામાં જે જીતે તે જ ધર્મનો નૂતન ઝંડો લ્હેરાવી શકતુ. કાશી અને આજુબાજુના સ્થાનોમાં વામમાર્ગ-વેદથી વામ બાજુના પંથો-શાક્ત, પાશુપત, પંચરાત્રશૈવ, ગાણપત્ય, ભૈરવ, જંગમ, જૈન, બૌદ્ધ વગેરે સાથે શાસ્ત્રાર્થ થવા લાગ્યા અને શંકરાચાર્યના વિજય દુંદભીઓ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વાગી રહ્યાં. શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણોએ શંકરને આચાર્ય નિમ્યા અને શંકરે અદ્વૈતમતનું પ્રતિપાદન કર્યું. જબ્બર શિષ્ય સમુદાય સાથે ધસમસતા પૂરની જેમ હિન્દના ચારેખૂણે શંકર ફરી વળ્યા. માથું ઊંચકતા જૈન અને બૌદ્ધોને ડામ્યા, વામમાર્ગીઓને શુદ્ધ કરી પોતામાં ભેળવ્યા. બૌદ્ધમાં

વ્યક્તિ તરીકે 'ઉત્તમ ચારિત્ર્ય'ના દર્શન થતાં 'બૌદ્ધ-સ્તુતિ' કરી, બૌદ્ધને શંકર ગળી ગયા. બૌદ્ધના સારા અંશો પોતામાં સમાવી લીધા, બૌદ્ધને પોતાના વિશાળ ધર્મમાં વિલીન કર્યો. જૈન ઇહજીવનનો તિરસ્કાર કરનાર અને મનુષ્યથી પર કોઈ મહાન શક્તિ નથી એમ નાસ્તિકમતના હોઈ, શંકરાચાર્યને મન એનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી લાગ્યું.

બ્રાહ્મણ ધર્મના–વેદ ધર્મના છૂટા છૂટા થયેલા અનેક ફાંટાઓને શંકરાચાર્યે એકત્ર કર્યા અને એક મહાન વ્યવસ્થા ઊભી કરી. આ વ્યવસ્થાને અમલી બનાવવા માહિષ્મતીના વિરાટ કેન્દ્રને જીતવાની જરૂર હતી. શંકર માહિષ્મતીનગરી આવ્યા, હજારો સાધુઓની વચ્ચે બ્રાહ્મણ કર્મકાંડના મહાન પુરસ્કારકર્તા કર્મકાંડી મંડનમિશ્રની સાથે શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. શંકર તેના મતનું પ્રતિપાદન ન કરી શકે તો સન્યાસનો ત્યાગ કરી મંડનના મત મુજબ ગૃહસ્થ બને અને મંડન પોતાના સિદ્ધાંતોનું સ્થાપન ન કરી શકે તો મંડન ગૃહત્યાગ કરી શંકરને અનુસરે. હિન્દભરમાંથી મહાન વિદ્વાનો આ શાસ્ત્રાર્થ સાંભળવા એકઠા થયા.

દુનિયાના કોઈ ખંડમાં કદિય નો'તું બન્યું એવું યુદ્ધ ખેલાયું. ભારતીય બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો જય જયકાર આ અદ્વિતીય પ્રસંગથી ચારેબાજુ ગુંજી રહ્યો. બ્રાહ્મણમાંથી બૌદ્ધ અને જૈન બનેલા માણસો ફરી બ્રાહ્મણ તરફ આકર્ષાયા. ચર્ચાને અંતે શંકર જીત્યા, મંડન હાર્યા, મંડને સન્યાસ સ્વીકાર્યો પરંતુ તેમ કરતાં તેમની પત્ની ઉદયભારતી આડે આવ્યાં. ઉદયભારતીએ શંકરને પડકાર્યા અને કામશાસ્ત્ર પર ચર્ચાનું આહ્વાન આપ્યું! બાલ બ્રહ્મચારી શંકરે સમય માગ્યો અને ફરી ચર્ચાઓ શરૂ થઈ તેમાં ઉદયભારતી હાર્યાં અને હજારો સાધુઓના ફૂંકાતા શંખોની વચ્ચે મંડનમિશ્ર સન્યાસી બન્યા. શંકરાચાર્યે તેમનું નામ સુરેશ્વરાચાર્ય રાખ્યું અને બન્ને ગુરુ–શિષ્યોએ બહુ જ ઝપાટાપૂર્વક આખા ય હિન્દુસ્થાનને બ્રાહ્મણધર્મના સાર તાજા-નિર્મળ પીયૂષથી સજીવન કરી નાખ્યું!

બ્રાહ્મણ ધર્મની સ્થિરતા માટે શંકરાચાર્યે અદ્વૈતમતનું એક બંધારણ ઘડી કાઢ્યું. ચારે દિશામાં ચાર મહાન પીઠોની સ્થાપના કરી, આ પીઠ તેનાં પેટામાં મઠ, મઢીઓ અને અખાડા ઊભા કરી–એક જબ્બર વ્યવસ્થાનું તંત્ર શંકરાચાર્યે ઊભું કર્યું. નાનામાં નાની વિગતોને ચોક્કસાઈ પૂર્વક શિષ્યોને સમજાવી બત્રીશ વર્ષની ઉંમરે શંકરાચાર્યે કૈલાસગમન કર્યું.

દશનામ સંપ્રદાય, તેના મઠ, મઢી અને અખાડાઓ:–

શંકરે સ્થાપેલ અદ્વૈતમત સંપ્રદાયના બંધારણ વિશે લખાયેલી હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત છે. આ હસ્તપ્રતોમાં કાશી કામરૂપ મઠમાં 'આમ્નાયસ્તોત્ર' બહુ પ્રાચીન મનાય છે. આ પ્રતમાં પ્રથમ મઠામ્નાય સ્તોત્ર', 'શ્રૃંગેરિ' અને સમાપ્તિમાં "શ્રી શંકર ભાગવત્ પાદાચાર્ય વિરચિત આમ્નાય સ્તોત્ર સંપૂર્ણ ॥" એવો પાઠ મળે છે. આને અનુરૂપ પ્રતો નવદ્વિપ, કાશી, કામરૂપ, લાહોર, પૂના, શૃંગેરી, મિરજાપુર વગેરે સ્થળોએ પણ પ્રાપ્ત છે. આ ઉપરાંત 'મહાનુશાસન' નામની એક પ્રાચીન હસ્તપ્રતમાં કુલ ૨૬ શ્લોકો મળે છે. આ સૌ પ્રતોમાં પ્રાપ્ત "મઠામ્નાય સેતુ" નામની હસ્તપ્રતમાં ભારતભરમાં આજે પ્રચલિત દશનામ સંપ્રદાય તેના મઠ, મઢી, અખાડા વગેરેની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તેના આદેશો જોવા મળે છે.

શંકરાચાર્યે સ્થાપિત ચાર મઠ–પીઠના આચાર્યો કોણ અને કોને આચાર્ય પદનો અધિકાર હોઈ શકે તેની વ્યવસ્થા ઉપરાંત કાશીના ત્રણ મઠ, જે શંકરાચાર્ય પહેલાં અદ્વૈતમતના યોગમાર્ગી મઠો હતા તેને પણ પોતામાં સમાવી લઈ 'દશનામ નાગા સન્યાસી' તરીકે ચાલુ રાખ્યા.–આ સૌની નીચે હિન્દભરના અખાડાઓ–જનતાની વચ્ચે કામ કરવા અર્થે–અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

મૂળમાં અદ્વૈત સંપ્રદાય, તેની અંદરમાં દશનામ–સંપ્રદાય અને તેના પેટા વિભાગો તરીકે મઢીઓ તથા અખાડાઓ–આ સૌમાં બે પ્રકારના મુખ્ય ભેદો જોવા મળે છેઃ પ્રથમ ભેદઃ દિશામ્નાય મઠ–પીઠોનું સંચાલન કરતા દંડી–સન્યાસીઓ સન્યાસ લેતાં પહેલાં બ્રહ્મચારી રહી મઠોમાં અભ્યાસ કર્યા પછી સન્યાસ લે છે. બીજો ભેદઃ જ્ઞાન ગોચર આમ્નાય મઠ–પીઠોનું સંચાલન કરતા નાગા સન્યાસીઓ અખંડ ઇન્દ્રિયમુક્ત અવસ્થામાં હોય ત્યારે કુંભમેળામાં વિજયા હોમ

કરાવી 'નાગા સન્યાસી' બને છે. આ બન્ને પ્રકારના સન્યાસીઓ, સન્યાસ લીધા પછી પોતાના નામ પાછળ અમુક ચોક્કસ પદ–ઉપાધિ, જે શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યે નક્કી કરી છે તે લગાવે છે. તીર્થ, આનંદ, અરણ્ય, પ્રકાશ, સરસ્વતી જેવી સન્યાસી–ઉપાધિઓ અને પુરી, ગિરિ, ભારતી વગેરે દશનામી સંજ્ઞાઓ, મૂળમાં શંકરાચાર્યના ચાર મઠ અને કાશીમાં પેલા ત્રણ મઠો સાથે સંકળાયેલી છે. આવા ગુરુ પરંપરા મુજબ જુદી જુદી ઉપાધિઓ લગાવતા સાધુઓ આજે ભારતભરમાં જોવા મળે છે.

દશનામ:–

સાધુઓના નામ સાથે જોવામાં આવતી આ દશેવહિ-દશનામ આ પ્રમાણે છે: તીર્થ, આશ્રમ, વન, અરણ્ય, ગિરિ, પર્વત, સાગર, ભારતી, સરસ્વતી અને પુરી. આ સાધુઓ વિશે નિર્ણયસિન્ધુ, ધર્મ-સિન્ધુ, વૈદ્યનાથીય, વિશ્વેશ્વર સ્મૃતિ, યતિધર્મનિર્ણય, ચંદ્રિકા પ્રબોધિની, પ્રવીણ સાગર આદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી દર્શાવાયું છે. શંકરાચાર્યે સ્થાપેલ દંડી સન્યાસીની પરંપરા અને શંકરાચાર્યે પહેલાં પણ ચાલુ હતી ને જેનું પુનઃસ્થાપન શંકરને હાથે થયું તે નાગા સંન્યાસી પરંપરામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે શંકરે સ્થાપેલ મઠ–પીઠમાં 'આચાર્ય' પદે દંડી સંન્યાસી જ આવી શકે જ્યારે નાગા સંન્યાસી 'મહામંડલેશ્વર' પદ ઉપર આવે. બન્નેની સાધનામાં પણ થોડોક તફાવત છે: મઠ–પીઠના આચાર્ય પદે આવેલો 'દંડી' જ્ઞાન-કાંડને જાગ્રત રાખવાનો ધર્મ બજાવે છે જ્યારે 'નાગા સંન્યાસી' પોતાના અખાડામાં રહી 'યોગ સાધના' કરતા હોય છે. નાગા સંન્યાસીઓ શંકર પૂર્વે પણ 'યોગમાર્ગી' જ હતા. યોગમાર્ગી નાગા સંન્યાસીની મુખ્ય બાવન મઢીઓ આપણે ત્યાં હતી. આ બાવન મઢીઓમાંથી સત્તાવીશ મઢીઓના આચાર્યો પોતાના નામ પાછળ 'નાથ' પદને ધારણ કરતા. શંકરાચાર્યજીના ગુરુ 'ગોવિંદપાદ' એના પૂર્વાશ્રમમાં 'ગોવિંદનાથ' હતા. 'ગોવિંદનાથ' તેના પ્રખ્યાત ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યના સંપર્કથી 'ગોવિંદપાદ' બન્યા. આમ શંકરાચાર્યની ગુરુ પરંપરા નાથ 'અને પાદ'માં છે. ગૌડપાદાચાર્યે બૌદ્ધ નાગાર્જુનના શૂન્યમાંથી 'અદ્વૈતવાદ' ઊભો કર્યો તેને જ વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી શંકરાચાર્યે 'કેવલાદ્વૈત' તરીકે રજૂ કરેલ છે. (નાગા સંન્યાસીઓના 'નાથ' અને નાથ પંથીઓના 'નાથ' પણ અલગ છે.)

શંકરના સમયે જ ભારતમાં–સૌરાષ્ટ્રમાં પણ મેઘનાથ અને અપારનાથ પોતા–પોતાના વિશાળ શિષ્ય સમુદાય સાથે હયાત હતા, તે લોકોનો શિષ્ય સમુદાય શંકરના 'અદ્વૈત દર્શન'માં ભળી ગયો. આ બધી પરંપરા પણ પોતાની સ્હેજ સ્હેજ અલગ ખાસિયત સાથે આજે પણ ચાલુ છે.

રામદેપીર વગેરેના 'ગુપ્તપાટ'

'ગુપ્ત પૂજન' આદ્ય શંકરાચાર્યે જે ચક્રરાજ શિવ, શ્રીવિદ્યા : શક્તિનું સ્થાપન કર્યું તેને જ અનુસરતા નજર આવે છે. આપણે ત્યાં–સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છમાં આને 'મહાકાલીનો પાટ' કહે છે.

શંકરે પોતે સ્થાપેલી પરંપરામાં ભારતની ચાર દિશાઓમાં આવેલા ચાર મઠો મુખ્ય છે. સામાન્યત: દિશાઓની ગણના 'પૂર્વ' થી થાય છે પણ 'મઠ' ની ગણના પશ્ચિમથી થાય છે! આ વાત પશ્ચિમના, સૌરાષ્ટ્રના, દ્વારકાના મઠમાં મઠ–પીઠનું બંધારણ 'મઠામ્નાય સ્તોત્ર'-લખાયેલું છે તેની સાબિતી છે.

મઠામ્નાય સ્તોત્ર

આ સ્તોત્ર મુજબ ચાર મઠોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે : પશ્ચિમ દિશામાં દ્વારકાક્ષેત્રે, ગોમતી તીર્થે શારદાપીઠ. આ પીઠમાં ભદ્રકાળી દેવી અને સિદ્ધેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી પોતાના 'વિશ્વસ્વરૂપ' નામના શિષ્યને 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાકયનો ઉપદેશ કરી 'સામવેદ' અર્પણ કર્યો. આમ શારદાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે વિશ્વસ્વરૂપની નિમણુક થઈ. આ પીઠમાં સામવેદનો અભ્યાસ મુખ્ય લેખાયો. સામવેદનો અભ્યાસ કરતો આ પીઠનો શિષ્ય સમુદાય 'કીટવાર સંપ્રદાય' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અહીંથી અભ્યાસ કરી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી પોતાના નામને છેડે 'સ્વરૂપ' ઉપાધિ (ડીગ્રી) ધારણ કરે છે. આના બ્રહ્મચારીના હાથ નીચેના 'શિષ્ય' 'તીર્થ' તથા 'આશ્રમ' પદ લગાવે છે. આચાર્ય, તેની નીચે બ્રહ્મચારી, તેની નીચે શિષ્ય–આ સૌનું ધર્મપ્રચાર ક્ષેત્ર સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર નક્કી થયેલું છે.

શારદાપીઠના પીઠાચાર્ય તરીકે 'સ્વરૂપ' પદધારી આચાર્ય હોવાનો ચાલ છે પરંતુ 'સ્વરૂપ' સંન્યાસી ન મળે તો 'તીર્થ' યા 'આશ્રમ' નામધારી શિષ્ય બ્રહ્મચારી બની, સંન્યાસ લઈ આચાર્ય બની શકે. આ પીઠ ઉપર 'તીર્થ' તથા 'આશ્રમ' પદધારી સંન્યાસી પરંપરા આજે ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે.

પૂર્વદિશામાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રે, મહોદધી તીર્થે ગોવર્ધનપીઠ. આ પીઠમાં વિમલાખ્યા દેવી અને જગન્નાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી પોતાના 'પદ્મપાદ' નામના શિષ્યને 'પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ:' એ મહાવાકયનો ઉપદેશ કરી 'ઋગ્વેદ' અર્પણ કર્યો. આમ ગોવર્ધનપીઠના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે 'પદ્મપાદ'ની નિમણૂંક થઈ. આ પીઠમાં ઋગ્વેદનો અભ્યાસ મુખ્ય લેખાયો. ઋગ્વેદનો અભ્યાસ કરતો આ પીઠનો શિષ્ય સમુદાય 'ભોગવાર સંપ્રદાય' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અહીંથી અભ્યાસ કરી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી પોતાના નામને છેડે 'પ્રકાશ' પાઉધિ ધારણ કરે છે. આવા બ્રહ્મચારીના હાથ નીચેનો શિષ્ય 'વન' 'અરણ્ય' પદો લગાવે છે. આ પીઠનું ધર્મપ્રચારક્ષેત્ર અંગ, બંગ, કલિંગ, ઉત્કલ ગણાય છે.

ગોવર્ધનપીઠના પીઠાચાર્ય તરીકે 'પ્રકાશ' પદધારી આચાર્ય હોવાનો ચાલ છે. પરંતુ 'પ્રકાશ' સંન્યાસી ન મળે તો 'વન' કે 'અરણ્ય' નામધારી આચાર્ય બને. આ પીઠના આચાર્યમાં આજે વન અને અરણ્ય નામધારી પરંપરા ચાલુ છે. (માત્ર આ વખતે 'નિરંજન દેવતીર્થ' થોડાક કાનૂની કારણોને લઈ આચાર્ય બન્યા છે.)

(૩) ઉત્તર દિશામાં બદરીકાશ્રમ ક્ષેત્રે, અલખનંદાતીર્થે જ્યોતિ:પીઠ. આ પીઠમાં પુન્નાગિરિ દેવી તથા બદરી નારાયણનું સ્થાપન કરી પોતાના તોટકાનંદ નામધારી શિષ્યને 'અયમાત્મા બ્રહ્મ:' એ મહાવાકયનો ઉપદેશ કરી 'અથર્વવેદ' અર્પણ કર્યો. આમ જ્યોતિ:પીઠના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે 'તોટક'ની નિમણૂંક થઈ. આ પીઠમાં 'અથર્વવેદ'નો અભ્યાસ મુખ્ય લેખાયો. અથર્વવેદનો અભ્યાસ કરતો આ પીઠનો શિષ્ય સમુદાય 'આનંદવાર સંપ્રદાય' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અહીંથી અભ્યાસ કરી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી પોતાના નામને છેડે 'આનંદ' ઉપાધિ ધારણ કરે છે. શિષ્ય સમુદાયને ગિરિ, પર્વત અને સાગર પદ અર્પણ થાય છે. આ પીઠનું ધર્મપ્રચાર ક્ષેત્ર કુરુ, કાશ્મીર, પંચાલ અને કંમ્બોજ ગણાય છે.

જ્યોતિ:પીઠના પીઠાચાર્ય તરીકે 'પર્વત' પદની ધારી આચાર્ય હોવાનો ચાલ છે. પરંતુ 'પર્વત' ન મળે તો 'આનંદ' પદવાળો આચાર્ય બની શકે. બહુધા: 'પર્વત' નામધારી પરંપરા ચાલુ રહી છે.

ચોથી દક્ષિણદિશામાં રામેશ્વરક્ષેત્રે, તુંગભદ્રાતીર્થે શૃંગેરી પીઠ. આ પીઠમાં કામાક્ષી દેવી અને આદિ વરાહ દેવતાનું સ્થાપન કરી પોતાના 'પૃથ્વીધર' નામધારી શિષ્યને 'અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ:' મહાવાકયનો ઉપદેશ આપી યજુર્વેદ અર્પણ કર્યો. આ પીઠમાં યજુર્વેદનો અભ્યાસ મુખ્ય લેખાયો. યજુર્વેદનો અભ્યાસ કરતો આ પીઠનો શિષ્ય સમુદાય 'ભુરિવાર સંપ્રદાય' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અહીંથી અભ્યાસ કરી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી 'ચૈતન્ય' ઉપાધિ ધારણ કરે છે. શિષ્ય સમુદાય 'ભારતી' 'સરસ્વતી' અને 'પુરી' પદ લગાવે છે. આ પીઠનું ધર્મ પ્રચાર ક્ષેત્ર આન્ધ્ર, દ્રાવિડ, કેરલ, કર્ણાટક ગણાય છે.

શૃંગેરીપીઠના આચાર્ય તરીકે 'ભારતી' પદવીધારી આચાર્ય હોવાનો ચાલ છે. પરંતુ 'ભારતી' ન મળે તો 'સરસ્વતી' 'પુરી' પદ ધારણ કરી શકે. મોટે ભાગે 'ભારતી' પરંપરા આજે જોવા મળે છે.

શંકરાચાર્યની આ મુખ્ય ચાર પીઠ ઉપરાંત આકાશનો આશ્રય રાખનાર ઊર્ધ્વમ્નાય, પોત પોતામાં જ મસ્ત સ્વાત્મામ્નાય અને ગુરુની ચરણ પાદુકાને જ મહત્ત્વ આપતો નિષ્કલામ્નાય—આવી વધારાની ત્રણ પીઠો પણ જોવા મળે છે.

આ બધી પીઠના સાધુઓ એકબીજી શાખાઓ સાથે ભળી બીજી અનેક નાની મોટી પરંપરાઓ સર્જી બેઠા છે. શંકરાચાર્યની મૂળ વ્યવસ્થાનું માળખું આ સૌમાં હાડપિંજરવત છે. એક યા બીજા પ્રકારે સૌ સાધુ સંત શંકરના અદ્વૈત સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલ છે. હિન્દના ત્રણ મોટા ધર્મોમાં સૌથી મોટો બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બ્રાહ્મણ ધર્મ સૌથી બે મોટી શાખાઓમાં એક શૈવધર્મ, આ શૈવધર્મનો નેવું ટકા ભાગ સાધુ બાવાઓનો બનેલો છે. આડાઅવળા ગૂંથાયેલા કબીરવડની ઉપમા પણ આને નાની પડે તેવો આ વિશાળ સાધુ સમાજ છે.

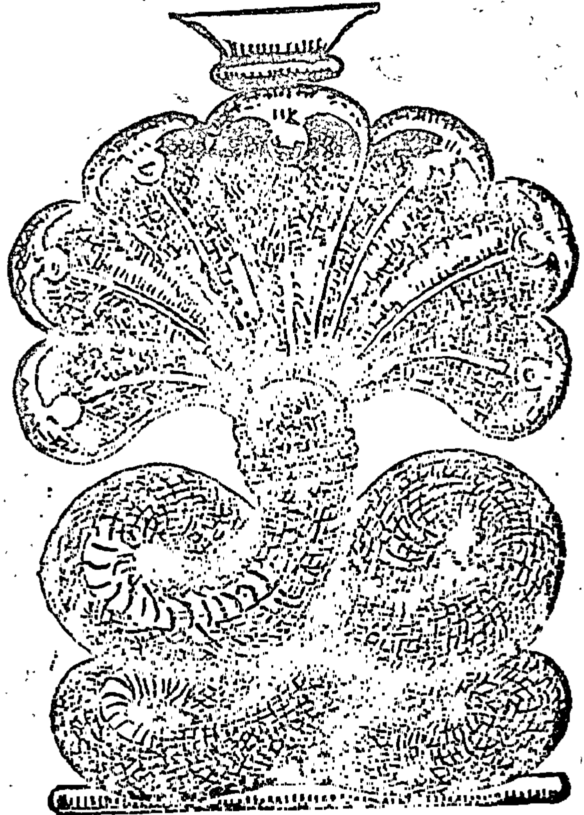
નાગપૂજા અને તેની પરંપરા :

(આ લેખની તસ્વીરો પણ શ્રી. જાદવના સૌજન્યને આભારી છે) જોરાવરસિંહ જાદવ

નાગપૂજાનો પ્રારંભ :

ભારતીય પૂજાના પ્રકારોમાં નાગપૂજા ઘણી પ્રાચીન ગણાય છે.

નાગને ભય અને આશ્ચર્યનું પ્રતીક ગણવામાં આવ્યું છે. શેષનાગને મનુષ્યનો ગુરુ ગણવામાં આવે છે. નાગમાં પગ વિના ઝડપથી દોડવાની શક્તિ છે. જમીન ઉપર અને પાણીમાં જીવવાની શક્તિ છે. તે જૂની કાંચળી ત્યજીને નવી ધારણ કરી તરૂણ બને છે. તે અમરત્વ અને નિત્યકાળના અને અનન્તયુગના સૂચક ચિહ્નરૂપ છે; એટલું જ નહીં પણ ઇશ્વરી સૌંદર્ય અને પરોપકારના નમૂનારૂપ છે. હવા ઉપર જીવી શકે છે. નાગનું ઝેર જીવલેણ ગણાય છે. નાગજાતિમાં એક પ્રકારનું જ્ઞાન અને ડહાપણ છે જેને કારણે નાગ તરફ માનવીની કલ્પના પ્રબળ બની. આદિવાસી મનુષ્યની વિચારશક્તિ ઘણી સંકુચિત હતી. આજુબાજુના ભૌગોલિક વાતાવરણનો તેના પર પ્રબળ પ્રભાવ પડતો. કુદરતની શક્તિઓથી તે ડરતો જ્વાળામુખી, વર્ષાનું તાંડવ, નદીનું પૂર, અગ્નિ, જંગલી પ્રાણીઓથી ડરનાર માનવીએ વાંકીચૂકી ગતિ, સ્થિર આંખો, મોટી ફેણ અને લબકારા મારતા ઝેરી નાગોને ખુશ કરવા એમની પૂજાનો પ્રારંભ કર્યો. શિકાર અર્થે જંગલમાં ફરતા અને ખેતરમાં કામ કરતા ઝેરી નાગની[1] પણ બીક રહેતી. આ નાગોથી રક્ષણ મેળવવા માટે આદિમાનવે

અભયાસન ભુજંગની ભારતીય પ્રાચીન પાષાણ મૂર્તિ

---

૧. અ) પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં વિપસિંચક નાગ હતા, તે ઘણા ભયંકર હોય છે. તે મોટે ભાગે દૂરથી જ આંખોમાં ઝેર ફેંકે છે તેમનું ઝેર એટલું બધું કાતીલ હોય છે કે દૂરથી ફેંકેલા એ ઝેરથી પ્રાણી પણ મરી જાય છે.

બ) કેટલાક ઝેરી નાગોના ફૂત્કાર ચારસો-પાંચસો હાથ છેટે સુધી સારી રીતે સંભળાય છે.

ક) બંગાળમાં ૧૦–૧૨ હાથ લાંબા સર્પો થાય છે. એ બળવાન સર્પને પકડવા ત્રણ–ચાર માણસોની જરૂર પડે છે.

જુઓ : "વૈદિક સર્પ વિદ્યા" પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર.

નાગપૂજા સ્વીકારી હશે તેવા અનુમાન પર આવી શકાય છે.

નાગપૂજાની પ્રાચીનતા :

ભારતીય નાગપૂજાની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન ગણાય છે. તેનું પગેરું છેક વેદકાળથી પણ આગળ જાય છે. શ્રી પી. જે દેવરસ માને છે કે વેદોના સમય પહેલાં પણ ભારતમાં નાગપૂજા પ્રચલિત હતી અને લોક-જીવનમાં નાગદેવતાને પૂજ્ય ગણવામાં આવતા. ચારેય વેદોમાં અથર્વવેદમાં નાગ અંગે ઠીક ઠીક વિસ્તારથી લખાયું છે. નાગપૂજાની વૈદિક પૃષ્ઠભૂમિનો અંગે ફોગેલ માને છે કે નાગપૂજાનો ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યના પ્રારંભિક ઉદાહરણોમાં મળવા લાગે છે. ઋગ્વેદ અનુષ્ઠાન પ્રચુર ગ્રંથ છે. તેથી તત્કાલિન સંસ્કૃતિનું સાર્વજનિક સ્વરૂપનું પ્રમાણ નહીં માની શકાય. તેથી તેમાં નાગોપાસનાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ અથર્વવેદમાં સ્પષ્ટપણે સર્પપૂજાનું વર્ણન મળે છે.[2] સાપથી રક્ષણ મેળવવા માટે અથર્વવેદમાં નીચેની પ્રાર્થના મળે છે.

યસ્તે સર્પો વૃશ્ચિકસ્તૃષ્ટ દંશ્મા
હેમંતજબ્ધો ભૃમલો ગુણશયે
કૃમિર્જિન્વત્પૃથિવિ યદ્યદેજતિપ્રાવૃષિ
તન્નઃ સર્પન્ મોપસૃપત
યચ્છિવં તેન નો મૃડ ॥ અથર્વ ૧૨–૧–૪૬

૨. ૨૩૭ ફોગેલ ઈન્ડીઅન સર્પન્ટલોર પૃ. ૬ મેકડાનલ.

(હે પૃથ્વી! સર્પ અને સખત કરડવાવાળો વીંછી છે, તે હેમંતઋતુની ઠંડીથી સંકોચાઈ ગભરાઈ જમીનના પોલાણમાં ભરાઈ રહ્યા છે તે તેમજ બીજાં કોઈ જંતુઓ જે બધા વર્ષાઋતુમાં ભારે દોડધામ કરે છે તેમાંથી કોઈ પણ મારી પાસે ન આવે. જે શુભ–સારા હોય તેમનાથી અમને સુખ આપો.)

વેદના સમયમાં સર્પથી રક્ષણ મેળવવા માટે સર્પપ્રિત્યર્થે યજ્ઞ કરવામાં આવતા. આવા યજ્ઞ સમયે ગાવાની ઋચા યજુર્વેદમાં છે.

નમોઅસ્તુ સર્પેભ્યો યે કે ચ પૃથ્વિયામનુ ॥ યજુ. ૧૩/૬

(પૃથ્વીમમાં જે સર્પો છે, તેમને નમસ્કાર છે.)

યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં નીચે મુજબના ઉલ્લેખો મળે છેઃ

"જેઓ હંમેશા પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ કરનારા છે, જેઓ અંતરિક્ષમાં છે તે સર્પોને અમારા નમસ્કાર હો. જે જાદૂગરોના બાણોમાં તથા વૃક્ષાત્માઓનાં દરોમાં વસે છે તે સર્પોને અમારાં નમન હો. આકાશના તેજમાં, સૂર્યકિરણોમાં અને જળમાં રહેનારા સર્પોને અમે નમીએ છીએ.[3] આ પરથી કહી શકાય કે પ્રાચીન કાળમાં ભયને કારણે નાગ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો. એમાંથી જ ક્રમે ક્રમે નાગપૂજાનો પ્રારંભ થયો. હવે વેદો અને ઉપનિષદોમાં નાગપૂજા કે વૃક્ષપૂજાના સીધા ઉલ્લેખો સાંપડતા નથી. નાગપૂજા એ વૈદિક કાળના અનાર્યોમાં પ્રચલિત હતી એવું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.[4] હડપ્પન સંસ્કૃતિના અવશેષો મોહન્જો દડોમાં વૃષભ, અગ્નિ, પીંપળો અને નાગપૂજા હતી.

૩. જુઓ: ઓલ્ડહેમ.

૪. જુઓ: Probuddhishta India -326.

ઈ.સ.ની ૫મી સદીની ટેરાકોટા રીલીફ: ભીંતરગાંવના શેષશાયી વિષ્ણુ

પુરાણોમાં જે પ્રસંગો મળે છે તેમાં નાગને દેવ શ્રેણીમાં મૂકયા છે. નાગ ઉપાસનાનું વિવરણ આપ્યું છે. શેષનાગને વિષ્ણુના સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે. તથા પ્રસંગાન્તરમાં નાગરૂપી વિષ્ણુની ઉપાસનાનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.[૫] મત્સ્યપુરાણમાં પ્રયાગસ્થ કમ્બલ અને અશ્વતર નાગોની ઉપાસનાનો નિર્દેશ છે.[૬]

નાગ અંગેના પૌરાણિક ઉદાહરણો ગાંધર્વો, અપ્સરા અને યક્ષોના પ્રસંગોમાં મળે છે. મત્સ્યપુરાણમાં વર્ણન છે કે હેમકૂટ પર્વત અપ્સરા અને ગાંધર્વોની સાથે શેષ, વાસુકી, તક્ષક વ. સર્પરાજોના સાનિધ્યથી સમલંકૃત છે.[૭]

વેદોતરગ્રંથોમાં મહાભારતને ટાંકી શકાય. જેમાં પુરાણોની જેમ જ નાગોનું આવાસ પાતાળ બતાવ્યું છે. શેષનાગને વિષ્ણુ સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે.[૮]

ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા બીજા શતકના પ્રાચીન શિલ્પોમાં નાગોની પૂજાનાં ચિત્રો છે તે પરથી નાગપૂજાના પ્રચારનું મહત્ત્વ સમજી શકાય છે. બાણભટ્ટની કાદંબરીમાં રાણી વિલાસવતી જે સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ઝંખતી હતી તેના વ્રતોમાં તેનું નાગ સરોવરમાં સ્નાન અને પીપળવૃક્ષની પૂજાનું વર્ણન છે. બુદ્ધકાળમાં વૃક્ષપૂજા અને નાગપૂજાનો પ્રચાર ઘણો હતો. ભગવાન બુદ્ધની આસપાસ વણાયેલી લોકકથામાં બુદ્ધના સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશોમાં નાગનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. બૌદ્ધધર્મમાં નાગપૂજાના અનેક ઉલ્લખો મળે છે અનેક ઠેકાણે સાત માથાંવાળા નાગની ફેલાવેલી ફણાની છાયા નીચે ભગવાન બુદ્ધને બતાવવામાં આવ્યા છે. બૌદ્ધધર્મની જેમ જૈન અને હિન્દુ ધર્મમાં પણ નાગપૂજાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ શેષનાગની સ્તુતિ સાંપડે છે.

વહતિ ભુવનશ્રેણીમ્ શેષઃ ફણાફલકસ્થિતાં
કમઠપતિના મધ્યેપૃષ્ઠં સદા સ વિધાર્યતે ।
તમપિ કુરુતે ક્રોદ્ધાધીનં પયોધિર નાગરાય
અહહ મહતાં નિઃસીમાનશ્ચરિત્ર વિભૂતય :

(શેષ નાગ પોતાની વિશાળ ફણા પર (ચૌદ) ભુવનોની હારમાળા ધારણ કરે છે. તે શેષનાગને ભગવાન કચ્છપ પોતાની પીઠ પર સદા ધારણ કરે છે. તે કચ્છપને સમુદ્ર સહજપણે પોતાની અંદર રાખે છે. અહોહોહો! મહાપુરુષોના ચરિત્રનો પ્રભાવ કેવો અપાર હોય છે?)

ત્યારબાદ લોકજીવનમાં નાગપૂજાનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયેલું જોવા મળે છે.

નાગદેવતા વિશેની લૌકિક માન્યતાઓ:

લોકજીવન નાગને ફળદ્રુપતા આપનાર ગણે છે. નાગદેવની આરાધના કરવાથી વંધ્યા સ્ત્રીઓને સંતાન થાય છે તેવી લોકમાન્યતા છે. આવાં સંતાનોનાં નામ નાગજી, નાગેન્દ્ર વ. રાખે છે. નાગથી રક્ષણ કરવા માટે પણ સંતાનોનાં આવાં નામ રખાય છે અને હાથે નાગના છૂંદણાં છૂંદાવવામાં આવે છે. ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં અકાળ મૃત્યુને નાગનો ક્રોધ કે શાપ માનવામાં આવે છે. તેનાથી બચવા નાગદેવતાની પૂજા કરવામાં આવે છે.

નાગને સંપત્તિનો રક્ષક ગણવામાં આવે છે. વણઝારા કોમમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે જમીનમાં ધન દાટી તેના પર બાળકને બેસાડવામાં આવે તો બાળક તેના મૃત્યુ પછી સાપ બને છે અને એ સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે. હિંદુ લોકોની માન્યતા છે કે મરણ વખતે માનવીનો જીવ તેની સંપત્તિમાં હોય તો તે મરીને સાપ જન્મે છે તેથી હિંદુઓ જૂના પુરાણા મકાનમાં સાપને જૂએ તો તેને ઘરનો જૂનો માલિક માને છે.

નાગને સમૃદ્ધિનું પ્રતિક માનવામાં આવે છે. જળ, વનસ્પતિ અને ધરતીના પેટાળમાં જે કંઈ વસ્તુ છે તેના માલિક નાગ છે. નાગ લોકોની દુનિયા અમૂલ્ય ધનદોલતથી સભર ગણાય છે. નાગ–નાગણીઓને અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ સર્પ વર્ણવાયા છે અને તેઓ તેમની ઈચ્છા મુજબ માનવદેહ ધારણ કરે છે

---

૫. વિષ્ણુપુરાણ ૬/૩/૨૪
૬. ૨૩૬ મત્સ્યપુરાણ ૧૦૬/૨૭
૭. મત્સ્યપુરાણ ૧૧૪/૮૨–૮૩
૮. જુઓ : હાપ્કિંસ પૃ. ૨૩–૨૪.

એમ મનાય છે. આમ તેમનું દૈવી કે દેવ જેવી શક્તિ-ઓવાળું સ્થાન છે. માનવમાંથી સર્પ અને સર્પમાંથી માનવ દેહ ધારણ કરવાની તેમની શક્તિ એ ભક્તિનું પ્રતીક છે.

ભારતીય લોકકથાઓમાં નાગને કૂવાનો રક્ષણ-કર્તા ગણ્યો છે. દરેક કૂવો પોતાના રક્ષણ માટે સાપ રાખે છે તે કૂવાનું પાણી સૂકાવા દેતો નથી તેમ મનાય છે.

એમ કહેવાય છે કે નાગોને ઝવેરાત તરફ ખૂબ પ્રેમ હોય છે. ઝવેરાતની પાસે રહી તેઓ તેનું રક્ષણ કરે છે. નાગને અત્તર અને ફૂલેલના પણ શોખીન ગણ્યા છે. સુખડચંદનના વૃક્ષમાં રહી તેઓ સુગંધ માણે છે. નાગને સંગીતની માહિતી જબરી હોય છે. મદારીની મોરલી પર મોહીને નાગ ફેણ પ્રસારી નાચવા માંડે છે અને મદારીને વશ થઈ જાય છે.

નાગને એકવાર દુભાવવાથી કે તેને મારવાથી નાગણી તેનું વેર લીધા વગર રહેતી નથી એવી લોક-શ્રદ્ધા આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નાગને મારવાથી ઘરમાં રોગચાળો પ્રસરે છે એવી માન્યતા લોકજીવનમાં ખૂબ જાણીતી છે.

ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રમાં નાગદેવનાં પૂજાસ્થાનો :

નાગદેવતાની પૂજા ભારતના વિભિન્ન જિલ્લા-ઓમાં જોવા મળે છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાંક જાણીતા નાગપૂજાનાં થાનકો આવેલાં છે. કચ્છમાં ભુજંગદેવનું સુંદર મંદિર ડુંગર પર આવેલું છે. લગભગ છેલ્લા એક હજાર વર્ષથી "ભુજંગદેવ" પૂજાય છે. કચ્છના ભૂજ શહેરનું નામ પણ ભૂજંગનાગ[૯] ઉપરથી પડયું છે. કચ્છી હિંદુઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભૂજંગ-દેવની પૂજા કરે છે. ભૂજ શહેર પાસેના કોડામાં ભૂજંગનું પુરાણુ મંદિર આવેલું છે.

ધંધુકા તાલુકાના ખસ્તા ગામમાં "ઘોઘા"નું મંદિર છે. ગામ આખું તેની પૂજા કરે છે. કહેવાય છે કે ગામમાં સાપ કરડવાથી કદી કોઈનું મરણ થતું નથી. ઘોઘાદેવ ગામનું રક્ષણ કરે છે. ઘોઘા નામના વીર પુરુષ ગાયોનું ધણ વાળતાં મરાયેલા. તે નાગ બનીને બેઠા છે અને પરચા આપે છે એવી વાતો જાણવા મળે છે. "ઘોઘા"નો રાસડો ભાલપંથકમાં આજે પણ ગવાય છે.

આજ છે સાતમને સોમવાર,
ઘોઘો ચુવાણ દાતણ કરે છે.
પાણી ભરે રે લાસીબા બહેન,
ના'વા બેઠો ઘોઘો ચુવાણ.
બાર બેડે ઘોઘો નાહી ઊઠયા રે.

સૌરાષ્ટ્રમાં થાનગઢ સ્ટેશન પાસે આવેલા વાસુકિનાગનું મંદિર આવેલું છે. આ વાસુકિનાગ જે પુરાણોમાં કહ્યા પ્રમાણે અમૃતમંથન વેળાએ તેનું નેતરું કરવામાં આવ્યું હતું. આજુબાજુના પંથકમાં આ નાગને દેવતાઈ નાગ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. લગ્ન પછી છેડાછેડી છોડવા વરઘોડિયાં ત્યાં આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રોળ શહેરની પશ્ચિમે તંબોળી નાગનું થાનક આવેલું છે, ત્યાં ખીજડાના પોલાણવાળું વૃક્ષ છે. કહેવાય છે કે ત્યાં નવ ફૂટ લાંબો અને મોટી ફેણ અને મૂછોવાળો નાગ રહે છે. ત્યાં દૂધનું પાત્ર રાખવામાં આવે છે; તેમાંથી નાગ દૂધ પીએ છે."[૧૦]

ચૂડા પાસે ચોકડી[૧૧] ગામમાં ચરમાળિયાજીનું અને તલસાણામાં તલસાણિયા નાગનું થાનક છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ગોગનારાયણનું મંદિર છે ત્યાં સર્પપૂજા થાય છે. આ ગોગાપીર પાંચ પીર માંહેના એક પીર ગણાય છે.[૧૨]

---

૯. ભૂજિયો નાગ ને ભેરિયા ગારુડીની કથા લોક-સાહિત્યની નાગકથાઓ સંપાદક : જોરાવરસિંહ જાદવ

૧૦. જુઓ : નાગનાં કુળો અને પૂજાસ્થાનો, લેખક શ્રી સંન્યાસી, કિસ્મત : માર્ચ–૬૩

૧૧. ચોકડી ગામના નાગમંદિરની કથા લોકસાહિત્યની નાગકથા પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

૧૨. જુઓ : આપણી લોકસંસ્કૃતિ–જયમલ્લ પરમાર.

પાબૂ હડબુ રામદે ગોગાદે જેહા
પાંચુ પીર પધારજ્યો માંગલિયા મેહા.

સૌરાષ્ટ્રમાં સરપદડ ગામના પાદરમાં વાટપડા નામે નાગનું જાણીતું લોકપૂજ્ય થાનક છે ત્યાં દેવતાઈ નાગ તેના પરિવાર સાથે ફરવા આવે છે, નિર્દોષ બાળકો તેની સાથે રમત કરે છે. આ ગામમાં કે ગામની હદમાં સર્પદંશ થવાથી કોઈનું મરણ થયાનું સાંભળ્યું નથી.

બનાસકાંઠામાં ઢીમા ગામે ધરણીધર શેષ નાગનું મંદિર છે ત્યાં દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. કાસવામાં ગોગાનું મંદિર છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ગામોગામ ચરમાળિયા નાગદેવની નાની નાની દેરીઓ તળાવ કાંઠે જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં નાગપૂજા:

આપણે જોઇ ગયા કે અસૂરો–દસ્યુ લોકોને આર્યોએ હાંકી કાઢયા. તેમાંના કેટલાક આર્યોમાં ભળી ગયા. કેટલાક વેરવિખેર થયા ને કેટલાક દક્ષિણ તરફ અને ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં ગયા. નાગજાતિ એ આ અસુરોની એક પેટા જાતિ હતી. આ જાતિ જ્યાં ગઈ ત્યાં નાગપૂજાના સંસ્કારો પણ તેમની સાથે જ રહ્યા. પરિણામે દક્ષિણમાં ને ભારતના વિવિધ ભાગોમા નાગપૂજા આજેય જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્રીઓ નાગપાંચમનું વ્રત કરે છે. ભીંતે કે પાણીહારે નાગનું ચિત્ર દોરે છે. બાજરીના લોટમાં ગોળ ભેળવી કુલેર કરે છે. નાગ પાંચમે ખેડૂતો ચરમાળિયાની દેરીએ જઈને તલવટ વહેંચે છે. અને નાગની બાધા આખડી રાખે છે.

પ્રાચીનકાળમાં નાગની પ્રીત્યર્થે પાકયજ્ઞ કરવામાં આવતો. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને ધાર્મિક કૃત્યો કરવાં પડતાં તેનું ગૃહ્યવિધ એવું નામ હતું. આ વિધનો ઉલ્લેખ ગૌતમ નામના સૂત્રધારે ગૃહ્યસૂત્રમાં કરેલો છે. આ ૪૦૦ ગૃહ્યવિધિ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવી પડતી તે પૈકી શ્રાવણી નામનો પાકયજ્ઞ નાગની પ્રીત્યર્થે કરવામાં આવતો જેથી નાગથી રક્ષણ મળે છે એમ મનાતું. અત્યારે આ પ્રથા ભૂંસાઈ ગઈ છે.

ભારતીય શિલ્પકળામાં નાગ :

ભારતીય શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિ સમી અજંતાની ગુફાઓમાં એક માથાવાળા નાગના શિલ્પો મળે છે. સાંચીના સ્તૂપના તોરણની વચ્ચેની કમાનમાં વનનાં પશુઓ બોધિવૃક્ષની પૂજા કરતાં હોય તેવું કોતરકામ છે. તેમાં ગરૂડની બાજુમાં પાંચ માથાંવાળો નાગ છે. આ ઉપરાંત બીજા શિલ્પમાં બુદ્ધના મસ્તક પર નાગરાજ ફેણ ધરી રહ્યા છે. આ નાગરાજની સાથે નાગણીઓ પણ છે. સાંચીના બીજા એક સ્તુપમાં સૂર્ય દર્શાવતું પર્ણમંડપ છે તેમાં ગુંચળાવાળા ફણાધારી નાગ દર્શાવ્યા છે. સ્તૂપના વાયવ્ય ખૂણામાં ગોળ ચક્રમાં નાગનું ચિત્ર છે તેમાં બે નાગણો નાગ સમક્ષ પુષ્પમાળા ધરી રહી છે. આ પંચમુખી સાપની જાતિ વિભક્ત છે.

ગુજરાતમાં શેષશાયીની મૂર્તિઓ જળાશયમાં મૂકવાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં સંવત આઠમા સૈકાથી ચાલ્યો આવતો હોય તેમ મળી આવેલ મૂર્તિઓ પરથી મનાય છે. આવી મૂર્તિઓ પાટણના બ્રહ્મકુંડની શેષશાયીની પ્રતિમા, મોઢેરાના સૂર્યકુંડની શેષશાયીની પ્રતિમા, વઢવાણની માધાવાવ, ચોબારીનો કુંડ, વડનગરનો ગૌરીકુંડ, ખેડા જિલ્લાના વડથલ, સોરણા અને થવાદની વાવો, સાબરકાંઠા જિલ્લાની બોરલ તથા બાંખોરના વાવ, વઢવાણ નજીક રામપુરાની વાવની મૂર્તિઓ નોંધપાત્ર છે.[૧૩]

આ ઉપરાંત નાગછાયા મૂર્તિના પણ કેટલાંક શિલ્પો પણ મળે છે. ભગવાન વિષ્ણુની નાગછાયાની સુંદર મૂર્તિ મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાં છે. મહેસાણા જિલ્લાના આખજ ગામના શક્તિકુંડમાં સપ્તફણા નાગની છાયાવાળી ગણેશની આઠ મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર જિલ્લાના માંડળગઢ

૧૩. જૂઓ : ગુજરાતનાં શિલ્પમાં નાગદેવતા : ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની, ગુજરાત દીપોત્સવી અંક ૨૦૨૭.

નજીક ગંગાદેરીના મંદિરમાં સપ્તફણાનાગની છાયા-વાળી બેઠી ગણેશ મૂર્તિ મૂકાયેલી છે. આવા શિલ્પોમાં કોઈ જગ્યાએ નાગને રમાડતી અપ્સરા કે નાગકન્યાની મૂર્તિઓ કોતરાયેલી જોવા મળે છે. આવી મૂર્તિ સંવતના અગિયારમા સૈકામાં બંધાયેલ ઈડર નજીકના વડિયાવીર ગામના શિવમંદિરના મંડોવરની જંઘા ઉપર આવેલી છે. નાગદેવતાની મૂર્તિઓ ઉપરાંત ખૂદ નાગના મૂળ સ્વરૂપની મૂર્તિઓવાળાં કેટલાંક મંદિરો જોવા મળે છે. જેમાં ઢીમાના વિષ્ણુતીર્થમાં આવેલ નાગમંદિર, ગોહિલવાડમાં કુંડાસનું નાગમંદિર, સોરઠમાં બામણાસાનું નાગમંદિર, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં થાન અને ચોકડી, કચ્છનું ભૂજંગદેવનું અને કાંસવડનું ગોગાદેવનું મંદિર જાણીતાં છે.

પ્રાચીન ભારતમાં નાગજાતિ

ભારતમાં નાગજાતિ ઘણી જૂની જાતિ ગણાય છે. ઓરિસ્સામાં અને કાશ્મીરમાં આજે પણ નાગ જાતિના લોકો વસે છે. તે લોકો માને છે કે નાગ માનવજાતિના પૂર્વજ છે. તેથી નાગલોકો નાગને પોતાના પૂર્વજ તરીકે પૂજે છે. તેઓ ઔષધિઓમાં ખૂબ નિષ્ણાત ગણાય છે. આ લોકો સર્પના ઝેરનો ઈલાજ કરે છે. નાગજાતિ સર્પમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે અને એ જાતિના લોકો અર્ધસર્પ અને અર્ધમનુષ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે.[૧૪] પ્રજ્ઞાપારમિતા ગ્રંથના ઉપદેશોનો લાભ સૌ પ્રથમ નાગલોકોને મળ્યો હતો અને નાગલોકોએ તેને ગુપ્ત રાખીને અંતે નાગાર્જુનને તેની બક્ષિસ આપી હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એક દંતકથા મુજબ અર્ધમનુષ્ય અને અર્ધનાગે મનુષ્યને ખેતી કરવાનું અને ધરતીમાંથી ખાણો ખોદવાનું શિખવ્યું કદ્રુથી જન્મેલા ૧૦૦૦ નાગપુત્રોમાંથી તમામ સર્પ જાતિ પેદા થઈ. એમાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓ મનુષ્ય સાથે પરણી તેના વંશજો નાગજાતિના કહેવાયા. મહાભારતની કથા કહે છે કે વીર પુરુષ ભીમને નાગલોકોએ પોષ્યો હતો. તેના પેટમાં સાપનું ઝેર ગયું હતું તેમાંથી તેને મુક્ત કર્યો ને પુષ્ટિકારક ઔષધ પીવા આપતાં તેનામાં ૧૦૦૦ નાગનું જોર આવ્યું.

ભારતનો સુપ્રસિદ્ધ રાજા લલિતાદિત્ય જન્મ્યો હતો તે કાશ્મીરી રાજાઓનો વિખ્યાત વંશ કર્કોટક નાગના વંશમાંથી ઊતરી આવેલો મનાય છે.[૧૫] ઓલ્ડહેમે જણાવ્યું છે કે હિમાલયની કેટલીક બોલીઓમાં કિરા કે કિરીનો અર્થ સાપ થાય છે. આ નામ રાજતરંગિણીમાં મળે છે. અને ત્યાં તે કાશ્મીરના કે તેની આસપાસના એક જાતિના લોકો માટે વપરાયો છે. વરાહમિહિરે કિરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

છોટાનાગપુરના રાજાઓ પોતાને પુંડરિક નાગના વંશજો ગણાવે છે. બંગાળની કાયસ્થ જાતિનો એક પેટા વિભાગ એમ માને છે કે નાગરાજ વાસુકિ તેમના મૂળ પુરુષ હતા.[૧૬]

પ્રાચીનકાળમાં નાગોની નગરી તરીકે પદ્માવતીનો ઉલ્લેખ મળે છે. બાણભટ્ટના હરિચરિત પદ્માવતીના રાજા નાગસેનના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૩૫૦ થી ૪ થી સદી)

મહાભારતમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળદેવ શેષનાગનો અવતાર હતા.

ઉત્તરભારતમાં ચિનાબની ખીણમાં દંતકથાઓમાં આવતા નાગોના રાજા વાસુકિનું નામ ઘણું કુટુંબમાં દરેક પુરુષને આપવામાં આવ્યું હોય છે.

ચીની યાત્રી હ્યુએનસંગે ઉદયનરાજાની વાત આપી છે, તે નાગકન્યાને પરણ્યો હતો એમ કહ્યું છે. આ રાજા તેની સાથે હોય ત્યારે તેના માથામાંથી નવ માથાવાળી ફણા બહાર આવતી હતી.[૧૭]

મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં એમ આવે છે કે અસૂર નામનો એક નાગરાજ હતો [૧૮]

---

૧૪. જુઓ :ધી ગોડ્સ ઓફ ઈન્ડીઆ–રેવ. ઈ. ઓસ્બોર્ન માર્ટીન પૃ. ૩૫૦.

૧૫. જુઓ snakes of India.

૧૬. વોગેલ (૧૯૨૬) ઓલ્ડહેમ (૧૯૦૧)

૧૭. જુઓ ઓલ્ડહેમ

૧૮, જુઓ : ઈજન

વિષ્ણુપુરાણમાં અયોધ્યાના અહિરાજ નામના રાજાની વાત છે. ભારતીય લોકકથાઓ નાગવંશના રાજાઓ ને યોદ્ધાઓની વાતોથી ભરપુર છે. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે નાગપંચમીનો ભારતીય તહેવાર નાગરાજાઓને દેવો તરીકે માન આપવા માટે ઉજવાતો હોય! ઉત્તર ભારતનાં નાગ મંદિરો નાગ–સર્પને નહીં પણ તે વંશના પ્રાચીન રાજાઓને અર્પણ કરાયાં છે. શેષનાગ, કર્કોટક નાગ વગેરે સર્વે નાગો ત્રણ માથાવાળા માનવીના રૂપમાં પૂજાય છે. શ્રી પી. જી. દેવરસ કહે છે કે નાગરાજાઓ હોંશિયાર સ્થપતિઓ હતા. તેમણે મોટાં મોટાં નગરો બંધાવ્યાં હતાં. મહાભારતની મયસભા આવા મહાન સ્થપતિઓને આભારી હશે. લોકકથા કહે છે કે પાતાળ, પ્રાગજ્યોતિષ, તક્ષશિલા, મગધ, મથુરા, વિલાસપુર વગેરે નગરો નાગ રાજાઓએ બંધાવ્યાં હતાં.

નાગજાતિ માનવજાતિ જ છે?

નાગપૂજાની સાથે શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા વહેમો અને માન્યતાનાં જાળાં બાઝેલાં જોવા મળે છે તેવા નાગજાતિ વિશે પણ જોવા મળે છે. નાગજાતિ એ નાગ પ્રાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી–જાતિ હોવાનું આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારી શકતી નથી. એ માટે આપણે ટોટમનો આધાર લેવો પડશે. ટોટમ (Totem) એ સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું અંગ ગણાય છે.[૧૯] ટોટમના અભ્યાસ દ્વારા માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસ પર સુંદર પ્રકાશ પાડી શકાય છે. જગતની તમામ જાતિઓમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ટોટમ જોવા મળે છે. આદિમ જાતિના લોકો કોઈ વૃક્ષ કુદરતી વસ્તુ કે પશુ પ્રાણીની ઉપાસના કરતા અને પોતાની જાતિને એના નામથી ઓળખતા. શિયાળ, માછલી, નાગ અને રીંછની પૂજા કરનારી જાતિઓ આજેય દક્ષિણ હિંદમાં મળી આવે છે. આ મુજબ નાગની પૂજા કરનારી આદિમાનવ જાતિ, જે માથે નાગનું કોઈ ચિહ્ન ધારણ કરતી હોય અને પોતાને નાગજાતિ તરીકે ઓળખાવતી હોય. તેના રાજાઓ પોતાનો સંબંધ નાગની સાથે જોડતા. આ રીતે માનવજાતિનો સંબંધ નાગજાતિ – (પ્રાણી) સાથે જોડાઈ ગયો હોવાનું વધુ સંભવિત છે.

આ નાગજાતિના દ્રાવિડ લોકો આર્યોના આગમન પૂર્વે ભારતમાં વસતા હતા અને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું હતું. તેઓ આપણા જેવા સામાન્ય માણસો હોવા છતાં અસૂરો ને દૈત્યો કહેવાણા. આર્યોના રંગે રંગાયેલા પુરાણકારોએ તેમને અર્ધ દૈવી, મેલી સત્તાવાળા અને ભયંકર પ્રાણી તરીકે ગણ્યા. તેમનાં રહેઠાણ નાગલોક તરીકે કલ્પ્યાં.

નાગજાતિને પાતાળલોક સાથે સંબંધ:

નાગ અને પાણીનો સંબંધ જૂના કાળથી કલ્પવામાં આવ્યો છે. લોકો માને છે કે નાગો પાણીના સરોવરો, ધરા અને ઝરણામાં રહે છે. નાગકથાઓમાં પણ તેના ઉલ્લેખો ઠેર ઠેર સાંપડે છે. બૌદ્ધ જાતકોમાં નાગો પાણીમાં કે પાતાળમાં રહેતા હોવાનાં વર્ણન મળે છે. પુરાણોમાં પાતાળના નાગો અને નાગકન્યાની વાતો છે. મહાભારતમાં સમુદ્રને નાગોનો આલય કહેલો છે. મહાવંશમાં સમુદ્રના રાજા વરૂણ ને સાગર બન્નેને નાગરાજ કહ્યા છે. એમનો સંબંધ નાગદ્વિપ સાથે યોજે છે.[૨૦] હિન્દુધર્મ અને બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે નાગને મુખ્યત્વે સમુદ્ર, તળાવ, સરોવર, નદી, ઝરણાં અને જળની જગ્યાના અધિષ્ઠાતા ગણે છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ નાગપાંચમે પાણીહારે નાગની આકૃતિઓ આલેખીને તેની પૂજા કરે છે. નાગની આ આકૃતિઓમાં નાગ, નાગણી, વીંછી, ખેતર, ઘોડિયું તેના બચ્ચાં, તેનો ગઢ વગેરે આલેખાય છે. આ કદાચ કોઈ નાગવસાહતનો ઘસાયેલો સંસ્કાર હોઈ શકે.

ભારતીય લોકકથાઓમાં નાગને કૂવાનો રક્ષણકર્તા બતાવ્યો છે. દરેક કૂવો પોતાના રક્ષણ માટે નાગ રાખે છે. આ નાગ કૂવાનું પાણી સૂકાવા દેતો નથી. દક્ષિણ હિંદમાં દરેક કૂવા પાતાળના દ્વારા ગણાય છે.

---

૧૯. જૂઓ : સંસ્કૃતિ ઔર સમાજશાસ્ત્ર : ટોટમ પૂજાકા પરવર્તીરૂપ ડૉ. રાંઘેયરાઘવ–ગોવિંદ શર્મા!

૨૦ જુઓ vogal Indian Serpentlore p. 32. સ્કંદપુરાણ કૌ. બ્રં. અ. ૧૬માં તારક સાથે દેવો લડવા આવ્યા તેમાં જલેશવરૂણ નાગ ઉપર બેસીને આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

શિવ–શક્તિ ઉપાસના ને પાટપૂજા

રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા

શિવ-શક્તિ સંપ્રદાયનાં મૂળ હરપ્પા–સિંધુ સંસ્કૃતિ સુધી જાય છે, જે હરપ્પામાં મળી આવેલા શિવના અવશેષો પરથી જાણી શકાય છે. એ વખતે શિવની પૂજા લિંગ અને યોનિની પૂજાના રૂપમાં હતી. સર્વ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનાં કારણભૂત એવી આ લિંગ-પૂજા પાછળથી શુદ્ધ થતી શિવ-શક્તિ સ્વરૂપે વિકાસ પામી. તેમાં સ્થળ અને કાળ પ્રમાણે અનેક ફેરફારો થતા રહ્યા અને આજે શિવ-શક્તિ સંપ્રદાયના સ્વરૂપમાં પરિણમતાં યોગ, તંત્ર વગેરેની અસરો પણ ભળી ગઈ.

આજે શિવ–શક્તિ સંપ્રદાયમાં પાટની વિધિ–પાટ બેસાડવામાં આવે છે. એક વખતે તેમાં બીજા સંપ્રદાયના લોકોને જ્યોતિનાં દર્શન કરવાનો નિષેધ હતો. આજે નથી.

હવે આ સંપ્રદાયની વિધિ ટૂંકમાં સમજીએ.

પ્રથમ ગોમૂત્ર છાંટી જે જગ્યાએ શિવ–શક્તિનો પાટ માંડવાનો હોય તેને પવિત્ર કરવામાં આવે છે. તેની ઉપર ગાયના છાણનું લીંપણ. તેની ઉપર એક સફેદ કપડું પાથરે છે. અને તેની ઉપર લાલ રંગનું પાથરે છે. આટલું કર્યા પછી અક્ષત (ચોખા)થી 'ચક્ર' પૂરવાનુ હોય છે. ચક્ર પૂરતી વખતે મંત્ર બોલે છે. આ સંપ્રદાયમાં દરેક વિધિ વખતે મંત્ર બોલાય છે જેને તેઓ 'ગાયત્રી' કહે છે.

પાટની વચ્ચે શિવની મૂર્તિ કરે છે જેમાં તેની જળાધારીનું મુખ ઉત્તરદિશામાં રહે છે. તેની આસપાસ 'છ પાંખડીનુ ફૂલ' કરવાનું હોય છે. આ ફૂલના ખાંચામાં એક એક ત્રિશળ દોરે છે. આ બધા ફરતું એક વર્તુળ કરે છે. આ પ્રમાણે ચક્ર પૂર્યા પછી 'કોટવાળ'ની નિમણૂક થાય છે.

પાટ આપણી સંમુખ રહે તે રીતે જોતાં પાટના ચોરસમાં ઉપરના ડાબા ખૂણે દત્તાત્રેયની સ્થાપના કરે છે જે 'પીરગાદી' કહેવાય છે. ઉપર જમણે ખૂણે ત્રિશળ કરે છે જે 'જોગણી ગાદી' કહેવાય છે. તેવી જ રીતે પાટની નીચેના ડાબા ખૂણે ગણેશ દોરે છે 'જે સાખિયા ગાદી' તથા નીચે જમણા હાથને ખૂણે હનુમાનજી દોરે છે જેને 'વીરગાદી' કહે છે. આ પાટને ચારેખૂણે એક એક વ્યક્તિ બેસે છે. વીરગાદીની નીચે 'ભંડારી ગાદી'એ પાંચમી વ્યક્તિ હોય છે.

પાટના ચોરસની વચ્ચે તેનાથી વિરુદ્ધ તેની અંદર બીજો ચોરસ બનાવવામાં આવે છે. તેમાં પાટ તરફ મુખ રાખતાં જોઈએ તો વચ્ચે શિવલિંગ, તેની ઉપર સૂર્ય અને ચન્દ્ર દોરે છે. શિવલિંગ નીચે "પાંચ–પાંડવ" તેની નીચે 'શેષનાગ', લિંગની જમણી બાજુ કાચબો તથા ડાબી બાજુ ગાય દોરવામાં આવે છે. આ બધી વિધિ કરતી વખતે તેના અલગ અલગ મંત્રો (ગાયત્રી) બોલે છે.

હવે ચારેય વ્યક્તિ મળી કળશ સ્થાપે છે. કળશ તાંબાનો હોય છે. તેમાં ચોકખું જળ, એક પાવલી, તેના ઉપર ત્રણ દાંડલીવાળાં નાગરવેલનાં પાન અને તેની ઉપર શ્રીફળ મૂકવામાં આવે છે. શ્રીફળ ઉપર સૂતર વીંટી, સિંદોર લગાડી તેમજ શ્રીફળની બે આંખોના ઉપરના ભાગમાં ત્રિશળ કરી, તેના પર લીલું કપડું ઢાંકે છે. આ કળશ પાટની ઉપરના ભાગમાં સવા પાલી ઘઉં પાથરી તેના પર મૂકે છે. ત્યાર પછી કળશ અને જ્યોતને (લિંગ ઉપર જ્યોત પ્રગટાવે છે) ખૂંભાનાડાથી જનોઈ પહેરાવે છે.

કળશ સ્થાપનના ઉપરના ભાગે કાગળ અથવા દિવાલે ત્રિશુળ દોરે છે. ત્રિશુળ નીચે કળશ રહે છે.

જ્યોતિ સ્થાપન–પાટની વચ્ચે ફૂલની વચ્ચે શિવલિંગ બનાવી તેના પર જ્યોત સ્થાપન કરવાની હોય છે. એક પાત્રમાં ઘઉંનો લોટ બેસાડી વાટ બેસાડવામાં આવે છે. હવે ચારેય ગાદીપતિ આ જ્યોતિ 'સ્થાપન' કરે છે. પછી ધૂપિયાને માટીની કોરી તાવડીમાં લઈ, તેમાં છાણાંનો દેવતા રાખી ઘી–ધૂપ નાખી

અગ્નિ પ્રગટે ત્યારે તે ધૂપ મંત્ર બોલીને બધા દેવો-સ્થાનોને આપે છે. સાંઠાના બે ટૂકડાને સૂતર વીંટી, ઘીમાં બોળી તેને પ્રગટાવી, પાટની વચ્ચેના જ્યોતિને 'પ્રગટાવવા'ની હોય છે. જ્યોત ઉપર કપુર રાખી જ્યોત પ્રગટ કરે છે.

જ્યોતિ જલાવ્યા પછી બે વાસણમાં ઘઉંનો શીરો લાવી કળશની બંને બાજુ રાખે છે. તેમાંથી થોડોક ભાગ લઈ ધૂપિયામાં નાખે છે. ધૂપિયામાં 'સૂરાપાન' પણ પધરાવવાનું હોય છે. આ સુરાપાન એટલે દૂધ અને ગોળનું મિશ્રણ. કયારેક મદિરા પણ પધરાવે છે. આ સૂરાપાન 'ભૈરવ'ને કરાવવામાં આવે છે. ભૈરવનું સ્થાન દૂર (ઓશરીમાં) હોય છે.

હવે ગાદીપતિઓ જ્યોતને નમન કરવા ઊઠે છે. ઊઠતી વખતે તે પોતાની જગ્યાએ શ્રીફળ મૂકે છે. પછી પાંચેય ગાદીને 'ગાયત્રી' બોલી ને નમન કરે છે. અંતે ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખી, જમણા હાથે જમીનને સ્પર્શે છે પછી છાતીએ સ્પર્શ કરી માથે સ્પર્શ કરે છે અને ત્રણ વખત "આદેશ" કરે છે. (બોલે છે) પછી શીરામાંથી બધાને પ્રસાદી અપાય છે.

છેલ્લે પાટમાં હાજર રહેલા એકબીજાને હાથથી સ્પર્શ કરી "પલ્લાની ગાયત્રી" બોલે છે. અંતમાં જ્યોતિ બુઝાવવાનો વિધિ કરી આ ક્રિયા પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. અહીં લખાણ લાંબું થઈ જવાના ભયથી દરેક 'ગાયત્રી' આપી નથી.

અત્યારે આ બધી વિધિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી હોઈ કરવામાં આવે છે. પણ શિવ-શક્તિ સંપ્રદાયનાં મૂળ મહામાર્ગ સુધી જાય છે. 'સતકેરી વાણી'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમકરન્દ દવે લખે છે: "મહા-માર્ગનાં મૂળ બહુ ઊંડા છે...નિરંજન જ્યોતિ સ્વરૂપ, આદ્ય શિવ-શક્તિ અને છેવટે રામદેપીરની અવતાર પૂજા સુધી મહામાર્ગની ઘટા ફેલાઈ છે." [સત કેરી વાણી. પૃ. ૫૬]

આ રીતે મહામાર્ગમાંથી શિવ-શક્તિ સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. કાળ ક્રમે યોગ, તંત્ર અને ભક્તિનાં તત્ત્વોનો તેમાં સમન્વય થયો છે.

"મહામાર્ગ હિન્દુ ધર્મના નાનકડા નમૂના જેવો છે, એમાં નાથયોગીઓનો યોગ અને હિન્દવા પીરની પૂજા સુધી અનેક સાધનાઓ આવી મળે છે."
(સતકેરી વાણી. પૃ. ૧૭)

મહામાર્ગની જેમ નાથપંથના યોગીઓના આદિ પ્રવર્તક પણ શિવ મનાય છે. તેથી નાથયોગી-ઓના યોગની અસર સ્વાભાવિક છે. એટલે આ શિવ-શક્તિની ઉપાસનામાં યોગ અને તંત્રની સ્પષ્ટ અસર જોવા મળે છે. આ સંપ્રદાયમાં લયયોગની વધુ અસર જોવા મળે છે. લયયોગમાં હઠયોગ અને સ્વરોદય યોગની ક્રિયાઓ પણ ભળેલી છે જે આ સંપ્રદાયમાં ઊતરી આવી છે.

પાટની વચ્ચે "છપાંખડીનું ફૂલ" શરીરની અંદર રહેલાં ષટ્ચક્રનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. પરમ ચૈત-ન્યને પામવા આ ષટ્ચક્ર ભેદ આવશ્યક છે. આ ષટ્-ચક્રના ભેદ પછી સાધક સહસ્રારમાં મુક્તિ મેળવે છે. આ ષટ્દલ વચ્ચે શિવલિંગ મૂકવામાં આવે છે તે પણ સૂચક છે. શરીરમાં છ ચક્રોનાં સ્થાનો છે ગુહ્ય, લિંગ, નાભિ, હૃદય, કંઠ અને ભ્રૂમધ્ય જેને અનુક્રમે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ અને આજ્ઞા-ચક્ર કહે છે. આ બધાં ચક્રોને કમળ આપેલાં છે. તેની પાંખડીઓનો સંખ્યા જુદી જુદી છે. આમાં લિંગ (સ્વાધિષ્ઠાન)માં ષટ્દલ કમળ આવેલું છે. પાટમાં શિવલિંગ છપાંખડીના ફૂલમાં મૂકવામાં આવે છે તે કેટલું ઐક્ય ધરાવે છે!

આ શિવલંગ પર જ્યોતિ પ્રગટાવવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે આ જ્યોત દ્વારા ગુરુભક્તિને વધુ મહત્ત્વ અપાયું છે. જ્યોત પરમતત્ત્વનું નિષ્કલંક અને પ્રકાશિત સ્વરૂપ છે. મારકુંડ ઋષિ કહે છે;

'સુન બ્રહ્માંડમાં તે વસે, આદ નારાયણ અખંડ
મૂરતી અવિનાશી તે જ્યોતિ રૂપ છે....'

શ્રી મકરન્દ દવે જણાવે છે, "ગુરુભક્તિની જ્યોત મધ્યમાં રાખીને મારગી સંતોએ જ્ઞાન અને યોગ અપનાવી લીધાં છે. (સતકેરી વાણી. પૃ. ૨૯) આ જ્યોત શિવગુરુનું પ્રતિક બની જાય છે. તેથી જ

આ સંપ્રદાયની દરેક વિધિની ગાયત્રી "ૐ ગુરુજી..."થી શરુ થાય છે.

શિવનો સંબંધ આદિ શક્તિ સાથે છે. બ્રહ્માંડનું સર્જન આદિ શક્તિમાંથી જ થયું છે. મારકુંડ ઋષિ કહે છે;

સૃષ્ટિનું થાપન કોણે કર્યું હાં...
....
જ્યોતિરૂપી તેજ તણો અંબાર છે.
....
આદિનારાયણને ઈચ્છા થઈ હાં
....
નાભિ કમળથી પવન ચલાવ્યા
તેમાંથી આદિ શક્તિ ઊભી થઇ હાં
....
આવી અલખ ઉપર તપ આદરિયાં રે
બાર વરસે તો રીઝયા નારાયણ રે હાં
....
અચળ બ્રહ્મા વર દિજીએ
....
સતી કે તમે મને વરો હાં
ત્યાં તો સાવ પાષાણના બ્રહ્મા થઈ ગયા
....
તે વારે સતીએ ભુંગર તપ આદરિયો
ત્યારે આકાશે વાણી એમ થઇ હાં
....
શક્તિ પુત્ર ત્રણ તમને આલીએ
તેનાથી સૃષ્ટિ સંપૂર્ણ ભરો હાં
....
પણ હથેળી ચોળી ત્રણ દેવ પ્રગટ કીધા
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર હાં
પ્રથમ પાટની ત્યાં થાપના કીધી
ને આદિનારાયણને તેડાવ્યા
ઓહં સોહં પુરુષ ગાદીએ બિરાજે
ત્યાં તે દિ નીજિયા ધરમ લઇ થાપિયા હાં...

એટલે આદ્ય શક્તિ સાથે શિવનો સીધો સંબંધ છે. જ્યોતિ પ્રગટાવતી વખતેની ગાયત્રીમાં "વરાં અલખ આયા, આપો આપ ઉપજી નારી, નારી અપાવે વેણું, નર બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ તીન" જેવો ઉલ્લેખ આવે છે.

પાટની દરેક વિધિ ચોખાથી કરવામાં આવે છે તે પણ કેટલું અર્થપૂર્ણ છે! અક્ષત (તૂટયા વિનાનું) એ અખંડને સૂચિત કરે છે. અખંડની પૂજામાં અક્ષત જ હોય.

પાટમાં શક્તિ અને શિવની વચ્ચે કળશ મૂકવામાં આવે છે, તે જીવનનું પ્રતિક લાગે છે. માનવની ઉત્પતિ શુક્રથી થાય છે તેથી કળશમાં પાણી તેનું સૂચક છે. શ્રીફળ જીવનનું પ્રતિક છે. મારકુંડ ઋષિ કહે છે; 'શિશ સાટે શ્રીફળ ગુરુને ચરણે મેલો....'. ત્રણ નાગરવેલનાં પાન ત્રણ ગુણ દર્શાવે છે. કળશ અને જ્યોતિ 'ખૂંભાનાડ'થી જોડવામાં આવે છે. એ રીતે જીવ અને શિવનું મિલન સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

–પણ આ મિલન ક્યારે થાય?

પાટની રચનામાં જ્યોતિ ઉપર સૂર્ય–ચંદ્ર બનાવવામાં આવે છે. તેની ઉપર કળશ અને તેની ઉપર આદ્ય શક્તિ. આ શક્તિ એ જ કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થાય અને સહસ્રારમાં ચડે તો શિવ સાથે મિલન થાય અને જીવ–શિવનું અનંત મિલન થાય. જીવ મુક્ત બને.

સ્વરોદય યોગમાં ઈડા અને પિંગલા નાડીને ચંદ્ર અને સૂર્ય નાડીથી ઓળખવામાં આવે છે.

इडायां तु स्थितश्चन्द्रः पिंगलायां च भास्करः ।
सुषुम्ना शंभु रुपेण शंभु हंश स्वरुपतः ॥
(શિવ સ્વરોદય–૫૦)

ઈડામાં ચન્દ્ર અને પિંગલામાં સૂર્ય સ્થિત છે તથા સુષુમણા હંસ રૂપથી સ્થિત છે. અને હંસ શંભુ રૂપે સ્થિત છે.

આથી સ્વરની યોગ સાધનાં 'હંસ' વડે સાધક શિવ અને શક્તિ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

हकारे निर्गमे प्राक्तः सकारेन प्रवेशनम् ।
हकारः शिवरुपेण सकारः शक्तिरुच्यते ॥
(શિવ સ્વરોદય–૫૧)

સ્વર નીકળવામાં હકાર કહેલો છે અને પ્રવેશમાં સકાર, હકાર શિવ રૂપ કહેલો છે. અને સકાર શક્તિ-રૂપ છે. આને જ મારકુંડઋષિ અજપાજાપ કહે છે;

'શ્વાસો શ્વાસે જપો જાપ અજંપા રે હાં...'
'શ્વાસરૂપી તો માયા કહી જે તે,
ઊંચા શ્વાસને નિરાકાર છે
તેનું ભજન કરીને ભવજળ તરીએ,
એ તો અજંપા જાપ છે હાં...'

આ અજપાજાપથી કુંડલિની જાગૃત થાય છે અને તે બ્રહ્મરંધ્રમાં શિવને મળે છે ત્યારે જીવ નિર્વાણ પામે છે. આ સંપ્રદાયમાં કુંડલિનીને જગાડવાનો મંત્ર ન હોય તેમ જ્યોતને પ્રગટાવતી વખતે આ ગાયત્રી બોલાય છે:

"ૐ ગુરુજી જાગ, જાગ જાગ મં માયા આદ કુમારી બાલા સુંદરી અમર તમારા પ્રકાશ, અમરજ્યોતમેં મંડલ છાયા, મંડલમેં એક જોગી બેઠા,
જપે અખંડ માળા..."

આ ક્રિયાને યોગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો લય-યોગની અસર વરતાઈ આવે છે. લયયોગમાં "હઠયોગના આઠ પ્રાણાયમમાંથી થોડા પ્રાણાયમ અને સ્વરોદય આદિ ક્રિયા લયયોગ અનુસાર 'સૂક્ષ્મ ક્રિયા' કહેવાય છે. લયયોગના આઠમા અંગમાં યોગી શરીરની અંદર ષટ્ચક્રોને જાણે છે અને તેના વડે સાધનનો અભ્યાસ કરે છે. યોગીઓના મતે મેરુદંડની નીચેથી ઉપર સુધી મસ્તકમાં સાત સ્થાન છે. જેની સહાયથી પ્રકૃતિ શક્તિને નીચેથી ઉપર લઈ જઈ સાતમા સહસ્રદલ સ્થાનમાં શિવ–શક્તિનો સંયોગ કરીને મુક્તિ મેળવે છે. લયયોગના ધ્યાનનું નામ 'બિંદુ ધ્યાન' છે. યોગી સાધના કરતાં પ્રકૃતિનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું બિંદુ રૂપમાં દર્શન કરે છે. લયયોગના વિષયમાં લયસંહિતા પ્રમાણે સ્વરોદયની ક્રિયાઓ, ષટ્ચક્ર-ભેદનની ક્રિયા અન્ય ક્રિયાઓ જેવી કે વ્યોમજયી, પ્રભાજયી, સુરભીજયી, અજયા વગેરે છે.

[સાધના અંક-(હિન્દી) લે. એક મહાત્મા–પૃ. ૧૩૦]

જ્યોતિ પ્રગટાવવાની ગાયત્રીમાં 'બિંદુ'નો ઉલ્લેખ આ રીતે આવે છે;

"અમર બુંદ ફલ જરે કાયા નાદસે ફરે,
બુંદસે ફરે મંડલ, ધરતી ફરે બુંદકી માંય,
નાદસે ફરે બુંદકાખોજ કોઈ જોગી કરે"–

આ સંપ્રદાયમાં જમણે ખૂણે 'જોગણી'ની ગાદીમાં જોગણી એ યોગિની શક્તિ માયાનું પ્રતિક લાગે છે. શિવ–શક્તિ સંપ્રદાયમાં તાંત્રિક અસરો પણ ઘણી ભળી ગઈ છે. પં. ગોપીનાથ કવિરાજ તેના હિન્દી લેખ 'તાંત્રિક દૃષ્ટિ'માં જણાવે છે–

'તાંત્રિક આચાર્યો શિવ, શક્તિ અને બિંદુને ત્રણ રત્ન સમાન ગણે છે... શુદ્ધ તત્ત્વમય કાર્યાત્મક શુદ્ધ જગતનું ઉપાદાન બિંદુ છે. તથા કર્તા શિવ અને કારણ શક્તિ છે. અશુદ્ધ તત્ત્વમય જગતમાં પણ શિવ અને શક્તિ જ કર્તા અને કારણ છે. અને નિવૃત્તિ વગેરે કલાઓ દ્વારા બિંદુ આધાર છે. શુદ્ધ બિંદુનું બીજું નામ મહામાયા છે. અશુદ્ધ બિંદુરૂપનું નામ માયા છે. બિંદુ શિવમાં સમાયેલ નથી." (સાધના-અંક–હિન્દી. પૃ. ૪૮૦/૪૮૧)

ઉપરોક્ત યોગ અને તંત્રની મૂળ અસરમાં કાળક્રમે ફેરફારો થતા રહ્યા હશે. જ્યોતિ નીચે "પાંચ પાંડવ" અને 'શેષનાગ' દોરે છે તે પાછળથી અસ્તિ-ત્વમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. આ ધર્મને માનનારા અને વિકસાવનાર પ્રહલાદ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠર, બલિરાજા થયા છે તેમને પાટમાં સ્થાન આપીને કાયમી કરી દીધા છે. આગળ જતાં 'નવનાથ' અને 'સિદ્ધ ચોરાસી' તેમજ તેંત્રીશ કરોડ દેવતા પણ આ ધર્મને મહત્ત્વ આપે છે તેમ તેની એક ગાયત્રી પરથી જાણવા મળે છે;

'નવનાથ સિદ્ધ ચોરાસી મિલકે
સ્થાપના સ્થાપી'..

શેષનાગ પણ આ ધર્મને સ્વીકારે છે તેથી તેમને પાટમાં સ્થાન મળ્યું હોય. મારકુંડ ઋષિ કહે છે;

'શેષ સરખા પણ જેને જ પેહાં
તે તેનું દર્શન કર્યા કરે...'

'પલ્લાની ગાયત્રી'માં દેવતાઓનો આ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

"પાંચ સાતાં નવાં બાર કરોડ તેત્રીસે આરાધતાં".

દેવતાઓ તેત્રીશ છે તે અંગે બૃહદારણ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે– "कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिं शत्....!' (બૃ. ઉ. ૩/૯/૧) 'હે યાજ્ઞવલ્કય ! દેવગણ કેટલા છે ? તેત્રીશ.'

તો મારકુંડ ઋષિ તેત્રીશ કરોડ દેવતાની વાત કરે છે–

"ક્રોડ તેત્રીશ મળી જગત રચાવ્યા રે
અને તેજોમાં અલખ આવીયા..."

દત્તાત્રેયની ગાદીને પીરગાદી કહેવામાં આવે છે. દત્તાત્રેય પણ શિવ ઉપાસક. આ સંપ્રદાયની દરેક ગાયત્રીમાં 'ગુરુદત્ત'નું નામ આવે છે. દત્તાત્રેય જ્ઞાન–અજ્ઞાનથી પર એવા પરમતત્ત્વને પામ્યા છે. તેથી જ તે સર્વત્ર પરમ ચૈતન્યનાં દર્શન કરે છે. અવધૂત ગીતામાં કહે છે–

'सर्वं जगद्विद्धि विशुद्ध देहं सर्वं जगद्विद्धि शिविकरुपम् ।
(અવધૂત ગીતા. ૧/૪૧)

સર્વજગતને અતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણ અને સર્વ જગતને તું એક શિવ સ્વરૂપ જાણ.

શિવ મંદિરોના વિકાસની અસર શિવ–શક્તિ સંપ્રદાયમાં થઈ હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પાટની નીચેની બે ગાદીઓ ગણપતિ અને હનુમાનની હોય છે. ગણપતિ અને હનુમાન શિવના નવમા અને અગિયારમા રૂદ્ર છે. શિવમંદિરોમાં પણ તેમનું સ્થાન ગર્ભગૃહની બહાર હોય છે. અહીં પણ તેમને એ રીતે અપનાવી લીધા હોય. શિવમંદિરની જેમ પાટમાં પણ કાચબાને સ્થાન મળ્યું છે. શિવમંદિરની રચનામાં યોગને વણી લીધો છે. જેમકે તેના આઠ થાંભલા અષ્ટાંગ યોગનું સૂચન કરે છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધિની સ્થિરતા અને ઈન્દ્રિય નિગ્રહ–યોગમાં આગળ વધવા અનિવાર્ય બની જાય છે. ગીતા કહે છે–

यदा संहारते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इंन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
(ગીતા. ૨/૫૮)

જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને સમેટી લે છે તેવી રીતે આ પુરુષ જ્યારે બધી ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી સમેટી લે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.

આમ કાચબો ઈન્દ્રિય સંયમનું પ્રતિક બની રહે છે. પાટની ડાબી બાજુ ગાયને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રજાપતિએ બ્રહ્માંડનું સર્જન કર્યું ત્યારે પ્રથમ પ્રાણી ગાય ઉત્પન્ન થાય છે.... 'सो हेयमीक्षाचक्रे... सामौरभवत्...। (બૃ. ઉ. ૧/૪/૪) પછી તે શતરૂપા (એ) ગાય બની....'

તો બ્રહદારણ્યક ઉપનિષદ વાણીની ઉપાસના સંબંધી કહે છે–

वाचं धेनुमुपासित....। (બૃ. ઉ. ૫/૮/૧)

(વાક્રૂપી ધેનુની ઉપાસના કરવી જોઈએ)

ગાય જીવનમાં અતિ ઉપયોગી પ્રાણી છે, તેથી તેનું જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. પણ ગાય સ્થૂળ અર્થમાં કદિ સાધનામાં સ્થાન પામી શકે નહીં. પ્રતિક તરીકે જ તેનો ઉપયોગ થયો છે.

વેદમાં ગોઃ નો અર્થ 'પ્રકાશનાં કિરણો' એવો પણ થાય છે... અને આ અર્થ વધુ સુસંગત લાગે છે. શ્રી અરવિંદ ઘોષ તેના 'યોગ રહસ્ય'માં જણાવે છે–

"સાધના કરનારને જ્યારે સૂક્ષ્મદષ્ટિ ખૂલે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ દર્શનમાં સૂર્યનાં મંડળમાંથી ચારે તરફ પ્રસરતાં કિરણો દેખાય છે અને કિરણો મધ્યમા કે છેવટે આવતાં ગાયોનાં ધણ બની જાય છે. આ અંતરની અનુભૂતિ ઉપર ઉષા અને ગૌ–ગાયોનો સંબધ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ઉષાને गवांनेत्री–'ગાયોને દોરનારી' (૭/૭૬/૬) કહેવામાં આવી છે. અને બીજી એક ઋચામાં ઉષા વિષે ઉલ્લેખ કરતાં વશિષ્ઠ ઋષિ કહે છે; 'તારી ગાયો' (જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનાં કિરણો) અંધકારને (અજ્ઞાનને)

પાછો વાળે અને જ્યોતિ (અમને) આપે છે. ૭/૭૯/૨)

स ते गावः तमः आवर्तयन्ति, ज्योतिर्यच्छन्ति ।

ગાયોને 'સત્યની ગાયો' गा ऋतस्य (૧/૮૪/૧૬) તરીકે પણ સંબોધવામાં આવી છે.

આમ આ સંપ્રદાયમાં ગાયનું પ્રતિક સાધકના જીવનમાં પ્રકાશનાં કિરણોરૂપી ગાય બને તે વધુ બુદ્ધિગમ્ય લાગે છે.

આ રીતે જોતાં શિવ–શકિત સંપ્રદાયનું મૂળ આદિ ધર્મમાં રહેલું છે. આજે આ સંપ્રદાયમાં બોલાતી 'ગાયત્રી' ગુરુમુખે ઉતરી આવતાં તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હોય તે સંભવિત છે. પાટમાં પણ ઘણા ફેરફારો થયા હોય. પણ આ સંપ્રદાયનું મૂળ વેદો સુધી જાય છે. શ્રી પી. ટી. શ્રી નિવાસ આયંગર કહે છે–

"શિવ શબ્દ વ્યાપક, સુખ અને શાંતિનો વાચક છે. વેદોમાં તેને રૂદ્ર કહેવામાં આવે છે. રૂદ્ર અને શિવ જુદા છે કે એક તે બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શિવ ઉપાસનાનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ 'લિંગ પૂજા' હોય એમ જ સિદ્ધ થાય છે. ઋગવેદ સંહિતાના ૭/૨૯/૫ અને ૧૦/૯૯/૩ બંને મંત્રોમાં તે પદનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. 'શિશ્નદેવા'નો સાચો અર્થ 'લિંગ પૂજા' જ થાય છે. બીજો અર્થ કરવામાં આવે તે ખોટો છે."

(અંગ્રેજી ગ્રંથ–"હિંદમાં પાષાણ યુગ"–પૃ. ૪૯)

આમ શિવ–શકિત સંપ્રદાયમાં યોગ, તંત્ર અને ભક્તિનો સમન્વય થતાં થતાં આજ સુધી અસ્ખલિત રીતે શિવ–શક્તિ ઉપાસના ચાલી રહી છે.

વ્યક્તિ વ્યક્તિના શોષણનો ધાર્મિક નિષેધ

પૂર્વજન્મમાં કરેલા પુણ્યના બળે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઈતર વ્યક્તિનું શોષણ કરે તથા પૂર્વજન્મના પાપને કારણે એક યા અનેક વ્યક્તિઓનું શોષણ થાય એવી સમાજ–વ્યવસ્થા ચાર્વાકને પણ મંજૂર ન હતી. ચાર્વાક પછી બીજું જૈન દર્શન આવે છે. આ ધર્મના અનુયાયીઓ બે સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલ છે દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર. આ બન્ને સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. આ ધર્મના અનુયાયીઓ ચુસ્તપણે અહિંસામાં માને છે, તેથી વેદના પ્રામાણ્યના આધારે યજ્ઞમાં થતી નિર્દોષ પશુઓની હિંસાનો તેઓ વિરોધ કરે છે.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયે પ્રમાણભૂત માનેલા આગમો અનુસાર ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ૩૬૩ વાદો અર્થાત તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાઓ હતી.... મહાવીરે જોયું કે આવી નિરર્થક ચર્ચાઓના કારણે એ વિચારધારાઓવાળા પરસ્પરનાં દૃષ્ટિબિંદુ સમજવા તૈયાર ન હતા.... મહાવીરે ઉપદેશ આપ્યો કે તમે સૌ પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી ભલે સાચા હો પણ એ જ અંતિમ સત્ય છે એમ માનવાને બદલે સામા પક્ષના દૃષ્ટિબિંદુનો પણ વિચાર કરો. પરસ્પરને સમજ્યા વિના નિરર્થક ચર્ચાઓમાં સમય ના ગુમાવો. સ્યાદવાદ કિંવા એકાંતવાદની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ ભૂમિકા આ જ છે... અંતિમ સત્ય તરીકે એકાંતવાદને પણ અનેકાંતવાદ તરીકે જોવો અને વિચારવો. સાચા જૈનને પણ મહાભારતમાં વર્ણવેલી " आत्मनः प्रतिकुलानि परेषां न समाचरेत् " એવી ધર્મની વ્યાખ્યા સ્વીકાર્ય છે. અર્થાત કોઈ પણને પ્રતિકુળ હોય એવું વર્તન કરવાનો કોઈને હક્ક નથી.

સ્વ. પં. જીતેન્દ્ર જેટલી ('સ્વાધ્યાય'માંથી)

સૌરાષ્ટ્રમાં નાથ સંપ્રદાય

લેખક અને તસ્વીરકાર : ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની

નાથ સંપ્રદાયના પુરાણા નામો સિદ્ધમાર્ગ અવધૂત માર્ગ અને યોગ માર્ગ હતા તેમ કહેવાય છે. સિદ્ધકૌલ સંપ્રદાય એ આ સંપ્રદાયનું અવર નામ છે તેમ કોલ જ્ઞાન નિર્ણય નામે પુસ્તકમાં લખાયું છે.

આ સંપ્રદાયવાળા એમ માને છે કે આ સંપ્રદાય શિવે પોતે જ શરૂ કર્યો હતો અને તેના પહેલા નાથ આદિનાથ પોતે શિવ હતા.

નાથ સંપ્રદાયનું મૂળ ધ્યેય હઠયોગ દ્વારા ષટ્‌ચક્ર જાગૃત કરી બ્રહ્મ સુધી પહોંચવાનું, યોગના અભ્યાસ દ્વારા અમર બનવાનું અને અમુક સિદ્ધિઓ મેળવવાનું હોય છે. સિદ્ધિઓમાં સાબરી વિદ્યા મુખ્ય ગણાય છે. આ વિદ્યાથી મનમાં ધારેલ કામ થઈ શકે છે.

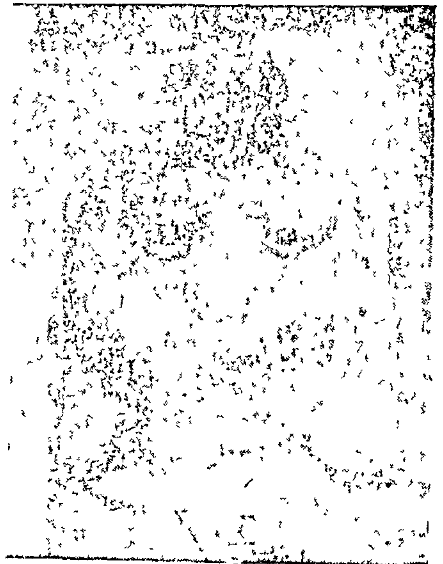
નાથ સંપ્રદાય મૂળ તો શૈવ સંપ્રદાયનો એક ફાંટો જ છે, પણ આ સંપ્રદાય બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ પણ સ્વીકાર્યો હતો અને પાછળથી એ માર્ગ બૌદ્ધ સંપ્રદાયના એક અંગરૂપ બન્યો હતો. તિબેટમાં આ સંપ્રદાયનું ઘણું જોર હતું.

નાથ સંપ્રદાયની બૌદ્ધ શાખા સિદ્ધમાર્ગને નામે જાણીતી છે જ્યારે હિન્દુશાખા નાથ સંપ્રદાયને નામે જાણીતી છે.

નાથ સંપ્રદાયમાં સપ્રદાયની શરૂઆતમાં બે ફાંટાઓ હતા જે પાછળથી એક થયા. એક ફાંટાના આદિગુરૂ આદિનાથ પછી મચ્છેન્દ્રનાથ ગણાય છે. જ્યારે બીજા ફાંટાના આદિગુરૂ આદિનાથ પછી જલંધરનાથ ગણાય છે. અત્રે યાદ રાખવું જરૂરી છે કે બૌદ્ધ સંપ્રદાયની નાથ શાખા સિદ્ધમાર્ગ ગોરક્ષનાથની ઉપેક્ષા સેવે છે.

લોકોક્તિ મુજબ આ સંપ્રદાય વિક્રમ સવંત પહેલાં બે એક સૈકા અગાઉ શરૂ થયો હતો પણ પુરાતત્ત્વવિદો અને આ મત અંગેના નિષ્ણાત અભ્યાસીઓના કહેવા મુજબ આ સંપ્રદાય સંવતના આઠમા સૈકાથી વધારે જૂનો નથી.

લોકોક્તિ અંગે વિચાર કરીએ તો રાજા ભર્તૃહરિ જે ઉજ્જૈનીની ગાદીએ વીર વિક્રમ પહેલાં હતો તેણે નાથ સંપ્રદાયની દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. બીજી લોકોક્તિ મુજબ ગૌડ બંગાળાના રાજા ગોપીચંદ પણ આ સંપ્રદાયનો સાધુ બન્યો હતો અને તેની માતા મૈનાવતી તો આ સંપ્રદાયની નવ નાથોમાંની એક નાથિની હતી. ઐતિહાસિક માહિતીને આધારે સંવતના અગિયારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં દક્ષિણના રાજા રાજેન્દ્ર ચોલે બંગાળાના રાજા ગોપીચંદ્રને હરાવ્યો હતો. આ ગોપીચંદ્ર રાજાએ નાથ સંપ્રદાયની દિક્ષા લીધા પછી તે સિંધમાં પીરપટાવને નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

૧–જલંધરનાથની મૂર્તિ : જલંધરનાથનું મંદિર
દીવ : (સૌરાષ્ટ્ર)

મૂર્તિ તથા બીજા ફાંટાના મુખ્ય નાથ જલંધર નાથની મૂર્તિઓ ખાસ અગત્યની ગણાય. ત્રીજી મૂર્તિ કયા નાથની છે તે ચોકસપણે કહી શકાતું નથી.

જલંધરનાથની મૂર્તિ દીવ શહેરની બહાર આવેલ જલંધરનાથના મંદિરમાં મૂકાયેલી છે. આ મૂર્તિના મસ્તકનો ભાગ જ એ મંદિરમાં મૂકાએલ છે. બાકીનો ભાગ નાશ પામ્યો હોય તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિને લોકો સતી વૃંદાના પતિ જલંધર રાક્ષસની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવે છે, પણ ખરેખર આ મૂર્તિ જલંધરનાથની છે. તેના શિરનો ભાગ આ મૂર્તિ જલંધરનાથની હોય તેમ શિર પટ્ટક ઉપરથી લાગે છે.

દીવ નગરમાં આવેલ એક ઘર મંદિર નીચેની વાવમાંથી મચ્છેન્દ્રનાથની ભવ્ય મૂર્તિ મળી આવી છે. આ મૂર્તિ બેઠક ઉપર કોતરાયેલ મત્સ્યની લાંબી મૂર્તિ તેની બાજુમાં નાથ સંપ્રદાયના આભૂષણો ધારણ કરેલ સેવક આ મૂર્તિ મચ્છેદ્રનાથની હોય તેમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. પદ્માસને બેઠેલ મચ્છેન્દ્રનાથની મૂર્તિના ગળામાં રુદ્રાક્ષમાળા દેખાય છે. આ મૂર્તિ નાથ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓમાં ઘણી જ અગત્યની ગણાય છે.

ત્રીજી મૂર્તિ દીવના કિલ્લામાં આવેલ મ્યુઝિયમમાં કચરાના ઢગ વચ્ચે પડી છે. આ મૂર્તિને સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાવી મુશ્કેલ છે. પણ મૂર્તિનું આસન બેઠક નીચે કોતરાયેલ કોઈ ન ઓળખી શકાય તેવું દંડને મળતું આયુધ દેખાય છે. આ મૂર્તિનો એક હાથ કોણીથી તૂટી ગયો છે અને બીજો હાથ કાંડાથી તૂટી ગયો છે. એ જ રીતે શિર ભાગ ઘસાઈ ગયો છે. છતાં આસનની ઢબ, ગળામાં માળાનું ચિહ્ન વિગેરે ઉપરથી આ મૂર્તિ કોઈ નાથની હોય તેમ કહી શકાય.

દીવ શહેર સિવાય નાથ સંપ્રદાયની એક મૂર્તિ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ધાંધલપુર ગામમાંથી મળી આવી છે. આ મૂર્તિ દસમો નાથ બનવાની છેલ્લી ઘડીએ સિધ્ધિનો દુરપયોગ કરતા નાથ કક્ષાએ ન પહોંચનાર ધૂંધળીનાથની છે. આ મૂર્તિ ધાંધલપુર ગામની વાવની બહાર એક ઓટલા ઉપર મૂકાયેલી છે. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૭ ફૂટ જેટલી છે. મૂર્તિને માથે મુકુટ કે ટોપી

૩– ગોરક્ષનાથ : તસ્વીર : સુરેન્દ્ર પટેલ
અમદાવાદ મ્યુનિ. કોરપોરેશનના સૌજન્યથી

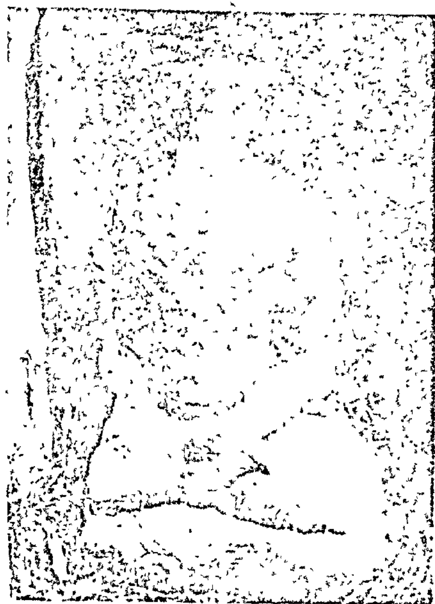
જેવું કાંઈક મૂકાયેલ છે. મૂર્તિના બન્ને કાનફટ્ટા બાવા પહેરે છે તેવા કુંડળ કોતરાયેલાં છે. મૂર્તિનો એક હાથ સલામ કરતા હોય તેવી મુદ્રામાં મુકુટ નજીક ગોઠવાયેલો છે. એ હાથમાં કડાના જેવું કાંઈક દેખાય છે. બીજો હાથ પેટ ઉપર મૂકાયેલો જોવા મળે છે. અને એ હાથના બાવડા ઉપર કડા જેવું કોઈ આભૂષણ કોતરાએલું દેખાય છે. મૂર્તિના મુખભાવ ઘણા જ ભયંકર દેખાય છે અને મૂર્તિની મૂછો ઘણી જ લાંબી કોતરાયેલી દેખાય છે.

ધૂંધળીનાથ સંબંધી એમ કહેવાય છે કે સવંતના બારમા સૈકાની આજુબાજુ ધૂંધો કોળી નામે એક કોળી નાથ સંપ્રદાયમાં ભળ્યો અને તેણે છત્રીસ વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી. તેણે એક સિદ્ધિ દ્વારા ચિતોડના રાણાને બે પુત્રફળ આપ્યાં પણ પુત્રફળ આપતાં ધૂંધળીનાથે રાણાને કહ્યું

કે: "તારી રાણીને પેટે બે જોડિયા પુત્રો જન્મશે. બાર વર્ષ બાદ હું ચિતોડ આવીશ, એ વખતે તારે તારા બે પુત્રોમાંથી એકને મને સોંપી દેવો પડશે."

ધૂંધળીનાથે આપેલ વચનથી ચિતોડના રાણાને ઘેર બે પુત્રો થયા. બાર વર્ષ બાદ ધૂંધળીનાથ ચિતોડ ગયા અને રાણા પાસે તેના બે પુત્રોમાંથી તેજસ્વી પુત્રની માગણી કરી. રાણાને પોતાનો તેજસ્વી પુત્ર આપવો નહોતો પણ ધૂંધળીનાથે ગેબનો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એટલે મહેલમાં સંતાએલ સિદ્ધકુમાર દોડીને ધૂંધળીનાથને પગે પડયો. પછી ધૂંધળીનાથ સિદ્ધકુમારને લઈ ઢાંકના ડુંગર ઉપર પાછા ફર્યા. પછી તેણે પોતાના શિષ્ય બનેલ સિદ્ધનાથને કહ્યું કે "હું આ ડુંગરના ભોંયરામાં બેસી બાર વર્ષ તપશ્ચર્યા કરીશ. એ સમય દરમ્યાન તું બાજુના ગામમાંથી ભિક્ષા લાવી તારું ગુજરાન ચલાવજે."

બાર વર્ષ બાદ ધૂંધળીનાથ તપશ્ચર્યા કરી ઊઠયા ત્યારે તેણે તેના શિષ્ય સિદ્ધનાથના મસ્તક ઉપર

૪– વણઓળખાયેલ નાથની મૂર્તિ :
દીવનો કિલ્લો : સૌરાષ્ટ્ર

આખીઓ બણબણતી જોઈ. તેણે સિદ્ધનાથને બોલાવી તપાસ કરી તો માથા ઉપર મોટો ઘા પડયો હતો અને તેમાં કીડા પડયા હતા.

આમ કેમ બન્યું એ બાબત સિદ્ધનાથને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે: "ઢાંક નગરના લોકો નાસ્તિક હોવાથી ભિક્ષા આપતા નહોતા એટલે તેણે પેટ ગુજારો કરવા માટે બાર વર્ષ સુધી લાકડાં કાપી લાવી લાકડાના ભારા ઢાંક નગર ઉર્ફે પ્રેહપાટણમાં વેચી તેમાંથી મળતા દ્રવ્યથી અનાજ વિગેરે ખરીદી પેટ ગુજારો કર્યો હતો."

આ વાત જાણી ધૂંધળીનાથને ઢાંકના લોકો ઉપર ગુસ્સો ચડયો. પછી તેણે પોતાની સિદ્ધિ દ્વારા આખા પ્રેહપાટણ નગરને ઊથલાવીને ઊંધું નાખી દીધું. પોતાને મળેલી સિદ્ધિનો એક સાધારણ બાબતમાં દુરૂપયોગ કરી હજારો મનુષ્યોનો જાન લેવાથી ગુસ્સે થયેલ નવનાથોએ તેની પાસેની બધી સિદ્ધિઓ લઈ લીધી. પછી ધૂંધળીનાથ ઢાંકના ભોંયરામાં ગયો અને ત્યાંથી જમીનમાં અલોપ થયો. પછી વર્ષો બાદ તે ધાંધલપુર નજીકના એક ભોંયરામાંથી બહાર આવ્યો અને ત્યાંથી થોડુંક ચાલતાં પથ્થર સ્વરૂપ બની ગયો.

સૌરાષ્ટ્રમાંથી જલંધરનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, કનીફનાથ, તથા ધૂંધળીનાથની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સૌરાષ્ટ્ર સિવાયના ગુજરાતના બીજા ભાગોમાંથી નાથ સંપ્રદાયની કેટલીક મૂર્તિઓ મળી આવી છે. આવી મૂર્તિઓમાં ડભોઈની મહુડી ભાગોળે આવેલ કિલ્લાના દરવાજામાં આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જલંધરનાથ, ગોરખનાથ, કૃષ્ણપાદ ઉર્ફે કનીફનાથ કંથડીનાથ, નાથિની નેનાવતી અને ગડનીનાથની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. એ સિવાય ન ઓળખી શકાય તેવી કેટલીક નાથ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ ડભોઈના કિલ્લાના મહુડી ભાગોળના દરવાજામાં કોતરાયેલ છે. આ બધી મૂર્તિઓ સંવતના તેરમા સૈકાની આજુબાજુમાં કોતરાઈ હોય તેમ લાગે છે.

નાથ સંપ્રદાયનું એક ધામ આશાવલ કે કર્ણાવતી (હાલનું અમદાવાદ) મનાતું હતું અને

૫–નાથિની મૈનાવતીની મૂર્તિ :
વજાપુરા–હાથરોલ (જિ. સાબરકાંઠા)

અમદાવાદના માણેક ચોકના સ્થળે નાથ સંપ્રદાયનો મોટો મઠ હતો. એ મઠમાં નવે નવ નાથની મૂર્તિઓ મૂકાયેલી હતી. જેમાંની ગોરક્ષનાથની એક મૂર્તિ થોડા સમય પહેલાં માંડવીની પોળમાંથી મેયરશ્રી કૃષ્ણવદન જોષી પાસેથી મળી આવી હતી. એ મૂર્તિની મેં શ્રી કૃષ્ણવદન જોષીને ઓળખાણ આપી એટલે તેણે તુરત જ એ મૂર્તિ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમને ભેટ આપી દીધી. પીળા આરસમાંથી કોતરાયેલી ગોરક્ષનાથની એ મૂર્તિ સંવતના બારમા સૈકા જેટલી પુરાણી ગણાય. મૂર્તિના બન્ને કાનમાં કાનફટ્ટા બાવા પહેરે છે તેવા કુંડળ દેખાય છે. ગળામાં, બાવડા ઉપર અને હાથને કાંડે રૂદ્રાક્ષની માળાના આભૂપણો દેખાય છે. છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન દેખાય છે. એક ત્રાગની જનોઈ કોતરાયેલી દેખાય છે. અને પોતે યોગપટ્ટ બાંધી યોગાસને બેઠેલ દેખાય છે. આ મૂર્તિના જમણા હાથમાં બેરખો ધારણ કરેલો દેખાય છે અને મૂર્તિની બેઠક નીચે કોતરાયેલી ગાયની બાજુમાં કોઈ ન ઓળખી શકાય તેવું આયુધ કોતરાયેલું દેખાય છે.

ગોરક્ષનાથની બીજી મૂર્તિ વડનગરના ચિત્રેશ્વરી માતાના મંદિરમાંથી મળી આવી છે. એ મૂર્તિના આયુધો, ઉપકરણો અને લાંછન અમદાવાદના માણેકચોકની ગોરક્ષનાથની મૂર્તિને મળતાં છે પણ એ મૂર્તિને માથે જ્ઞાનવૃક્ષ કોતરાયેલું દેખાય છે. આ પ્રકારની મૂર્તિ ભારતવર્ષમાંથી સૌ પ્રથમ મળી આવી છે.

નાથ સંપ્રદાયની બીજી મૂર્તિઓ સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતિજ તાલુકાના હાથરોલ નજીકના ગામ વજાપુરામાંથી મળી આવી છે. આ મૂર્તિઓ સંવતના સોળમા સૈકામાં કોતરાયેલી હોય તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિઓમાં નાથિની મૈનાવતીની મૂર્તિ ખાસ અગત્યની ગણાય. લોકશિલ્પમાં કોતરાયેલ મૈનાવતીની એ મૂર્તિને માથે જટામુકુટ દેખાય છે અને જટામુકુટ સાથે બાંધેલ ઊનના બે ફૂમતાં બંને કાન ઉપર આવેલાં દેખાય છે. આ મૂર્તિના બન્ને હાથ ઊંચા કરેલા દેખાય છે. અને મૂર્તિ પદ્માસન જેવા કોઈ આસને બેઠી હોય તેવી દેખાય છે. આ મૂર્તિને ગામલોકો ગોપીચંદ રાજાની માતા નાથિની મૈનાવતી તરીકે ઓળખાવે છે અને પૂજા કરે છે. તેની બાજુમાં મૂકાયેલી કહેવાતી ગોરક્ષનાથની મૂર્તિ ખૂબ ઘસાઈ ગયેલી છે. આ મૂર્તિ સિવાય એ સ્થળે બીજી બે મૂર્તિઓ પડી છે પણ એ મૂર્તિઓ ખૂબ જ ઘસાઈ ગયેલ હોવાથી ઓળખી શકાય તેવી રહી નથી. આ ગામમાં નાથ સંપ્રદાય પાળતા કેટલાક રજપૂતોનો વાસ છે.

કચ્છના વાગડ જિલ્લામાં આવેલ કંથકોટના કિલ્લામાં કંથડીનાથનું મંદિર આવેલ છે. એ મંદિરમાં કંથડીનાથની નૂતનમૂર્તિ મૂકાયેલી છે. આ મંદિરના મહંત કંથકોટના કિલ્લામાં જ વસે છે. આ મંદિરની યાત્રાએ નાથ સંપ્રદાયના સાધુઓ તેમજ આ સંપ્રદાય પાળતા ઘણા લોકો આવે છે.

આમ નાથ સંપ્રદાય સારાય ગુજરાતમાં ફેલાયો હોય તેમ મળી આવેલ નાથ સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ અને બીજા કેટલાંક સ્થળોનાં નામ ઉપરથી લાગે છે.

નાથ સંપ્રદાયની એક શાખાના આદિનાથ પછીના મત્સ્યેન્દ્રનાથ બ્રહ્માના માનસપુત્ર હતા તેમ કહેવાય છે. તેના શિષ્ય ગોરક્ષનાથ મત્સ્યેન્દ્રનાથના

વચનથી બંગાળના ચંદ્રગિરિ ગામના એક બ્રાહ્મણને ત્યાંના ઉકરડામાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. નાથ સંપ્રદાયની બીજી શાખાના આદિનાથ પછીના નાથ જલંધરનાથ અયોધ્યાના રાજા જન્મેજયની સાતમી પેઢીએ થઈ ગયેલ બૃહદ્‌વા નામે રાજાએ યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી જલંધરનાથ અગ્નિપુત્ર કહેવાય છે. કનીફનાથ બ્રહ્માના કર્ણપુત્ર કહેવાય છે. તેની પછીના ચર્પટીનાથ સૂર્યપુત્ર ગણાય છે. ગોરક્ષનાથના શિષ્ય ગહનીનાથ પણ સૂર્યપુત્ર ગણાય છે.

નવનાથ અંગેનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં લખાયા મુજબ નવનાથ એક હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર રહ્યા. પછી તેણે ગુપ્તવાસ સ્વીકાર્યો હતો. આ ગુપ્તવાસ દરમ્યાન મઢી ગામમાં કનીફનાથ ને મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગર્ભગિરિમાં જલંધરનાથ અને ગહનીનાથ, વડવાનલ ગામમાં નાગનાથ, માનદેશના વીટે ગામમાં રેવણનાથ, પાતાળમાં ભર્તૃહરિ, સ્વર્ગમાં મીનનાથ ,ગિરનાર ઉપર દત્તાત્રેય અને ગોરખનાથ ગુપ્તવાસમાં બિરાજે છે.

કહેવાય છે કે મૈનાવતી અને તેનો પુત્ર ગોપીચંદ તથા ધર્મનાથ વિષ્ણુધામમાં ગયા પછી ચોર્યાશી સિદ્ધોએ નાથપંથનો વિસ્તાર કર્યો હતો.

ગોરખનાથની ત્રણ પાદુકાઓ ગિરનાર ઉપર છે. ગોરખમઢીમાં ગોરખનાથનું સ્થાન છે. દક્ષિણભારતમાં કોલ્હાપુર પાસે શિરાલે ગામમાં ગોરખનાથનું સ્થાન છે તેની આજુબાજુ ગોરખ આમલીઓ થાય છે. ઉત્તરભારત માં ગોરખપુર શહેર ગોરખનાથનું મુખ્યધામ ગણાય છે.

નાથ સંપ્રદાયનાં નવનાથોના નામોમાં અસંખ્ય ભેદ જોવા મળે છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાય નાથની પાછળ પા લગાડે છે. આવા નામો ગોરક્ષનાથને ગોરક્ષપા, મીનનાથને મીનપા, ચૌરંગીનાથને ચૌરંગીપા, ધર્મનાથને ધર્મપા વિગેરેથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય પુસ્તકોમાં સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિ, ગોરક્ષસિદ્ધ સંગ્રહ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ રચિત કૌલજ્ઞાન નિર્ણય, સિદ્ધ સાહિત્ય સિદ્ધકૌલ સંપ્રદાય નામક પુસ્તક, શાબર તંત્ર, નવનાથસંહિતા, સૌરાષ્ટ્રના સિદ્ધો, ગોરખનિર્ણય, નવનાથ ચરિત્ર વિગેરે છે. 'સ્વાધ્યાય' ત્રિમાસિકના સંવત ૨૦૨૩ના વસંત પંચમી અંકમાં નવનાથ અંગે વિગતવાર લખાણ ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે

૬–ધર્મનાથની મૂર્તિ : ધીણોધર (ચિ. ઉમેદનાથ)

એક લેખ દ્વારા કરેલ છે.

નવનાથના પ્રમાણિત નામો આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જલંધરનાથ, ગોરક્ષનાથ, કનીફનાથ ઉર્ફે કૃષ્ણપાદનાથ, કંથડીનાથ, રેવણનાથ, ગહનીનાથ અને મૈનાવતી એ પ્રમાણે છે. દક્ષિણ ભારતમાં આ નામો આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, ગહનીનાથ, ચૌરંગીનાથ, જલંધરનાથ, કનીફનાથ અને મૈનાવતી તથા ચર્પટીનાથ. આમાંથી ગહનીનાથના શિષ્યો નિવૃત્તિનાથ જ્ઞાનેશ્વર અને મુક્તાબાઈ ગણાય છે. દક્ષિણ દેશના નવનાથના બીજા નામોમાં આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરખનાથ, ચર્પટીનાથ, રેવાનાથ, ચૌરંગીનાથ, જલંધરનાથ, કનીફનાથ, મૈનાવતી, ગહનીનાથ, નાગનાથ, ભર્તૃનાથ, માણિકનાથ, ગેબીનાથ અને ગુપ્તનાથ એમ છે.

નાથ સંપ્રદાયના નવનાથોની સંખ્યા અને નામ આડાં અવળાં જોવા મળે છે. પણ ચોર્યાસી સિદ્ધોનાં નામોમાં આ બધાં નામો આવી જાય છે. નવનાથોના જન્મ અંગની વિગતો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે મળે છે પણ મોટા ભાગના નાથોના જન્મ સાથે ગેબી વાતો વણાયેલ છે.

સૌરાષ્ટ્રના લુપ્ત ધર્મો

પ્રિ. સુરેશચંદ્ર ક. દવે

માનવ જીવન અને સંસ્કૃતિમાં ધર્મ એ મહત્ત્વનું અંગ છે. ધર્મ વિનાનું જીવન પશુમય મનાય છે. સૌ પ્રથમ ધર્મ શબ્દ ઋગ્વેદમાં મળે છે. અને ત્યાર પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં તો તે ખૂબ જ વિશાળ અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. ધર્મ શબ્દ દ્વારા પ્રકૃતિ અને ઈશ્વરના નિયમો સૂચિત છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ તેને ધર્મ કરતાં ઋત તરીકે વિશેષ ઓળખવામાં આવે છે. વિસ્તૃત બ્રહ્માંડને બાંધી ચલાવનાર જે નિયમ તે ઋત, ऋत च सत्यं च એ બે જીવન રૂપી રથને સ્થિર રાખનાર બે ચક્રો. ઋત શબ્દનું સ્થાન ધીમે ધીમે ધર્મે લીધું. ધર્મથી જ આ જગત પ્રજા ટકી રહી છે. धर्मो धारयति प्रजाः। ધર્મ નિત્ય છે અને ધર્મથી જ અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતીય અને અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં ધર્મનું સ્થાન અનન્ય છે.[1]

આપણને માનવ શરીર આપનાર પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને આપણે ન ભૂલીએ અને આપણી મહાન ફરજ ગણી કૃતાર્થતા અનુભવવા તેનું કોઈપણ રીતે સ્મરણ કરીએ એ જરૂરી છે. તેથી જ બધી જ સંસ્કૃતિઓમાં કોઈને કોઈ રીતે આ પ્રકારનું ધર્માચરણ થતું જોવામાં આવે છે. આ માટે પ્રકૃતિની ઉપાસના, પ્રકૃતિ પૂજા, પ્રતિકોની સ્થાપના અને પૂજા તથા મૂર્તિપૂજા સ્વિકારાયાં. માનવી વિચારશીલ, પરિવર્તનશીલ છે અને વ્યાપ્ત સંજોગો પણ તેને ઘણી જ અસર કરે છે તે રીતે કાળ બળે માનવીના ધર્મો પણ બદલાતા રહ્યા છે. કોઈપણ નવા ધર્મ કે સંપ્રદાયોની ઘેરી અસરોએ કેટલાક ધર્મો કે સંપ્રદાયોને નિષ્પ્રાણ બનાવી ઈતિહાસના પાના પર જ જીવંત રાખ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં અનેક ધર્મ–સંપ્રદાયો હતા જેમાંના આજે કેટલાક લુપ્ત થયા છે.

પ્રાચીન કાળથી જ સૌરાષ્ટ્ર એક મહત્ત્વનો પ્રદેશ હતો અને પશ્ચિમ એશિયાની પ્રજા માટે દ્વારરૂપ હતો. સૂર્યરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્રનો આ પ્રદેશ ખૂબ જ સમૃદ્ધ, સંસ્કૃત સુંદર દેશ હતો. અહીંની સુંદરતા સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિએ અનેક પ્રજાઓને આકર્ષી હતી. પરિણામે અહીં અનેક પ્રજાઓનાં મૂળ જોવા મળે છે. અને સાથે સાથે તેમના ધર્મો કે સંપ્રદાયો પછી ભલે તે લુપ્ત થયા હોય પણ તેની ઉપસી આવેલી છાપોએ અહીંના લોકજીવનમાં નવીનતા અને વિશેષતા ઊભી કરી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં માનવજીવન કયારથી હશે તે જાણવા માત્ર ઉત્ખનનો જ આધાર લઈએ તો પણ ભાદર કાંઠે આવેલા રોઝડી ટીંબાના ઉત્ખનનોએ પૂરવાર કર્યું છે કે આ પ્રદેશમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫૦-ની આસપાસ સંસ્કારી પ્રજાની મોટી વસાહતો હતી. તેમાંથી નીકળેલાં વિવિધ વાસણો, વાટકાઓ, બરણીઓ, સુશોભિત ચિત્રો વ. પ્રાગઐતિહાસિક કાળથી શરૂ કરીને મધ્યયુગ સુધીના જુદા જુદા થરોમાંથી મળેલાં છે.[2] સોમનાથના ટીંબાના પથ્થરના ઓજારો તો બે લાખ વર્ષ પુરાણા માનવામાં આવે છે. આવાં બીજાં અનેક સ્થળોએ થયેલાં ઉત્ખનનો દર્શાવે છે કે સૌરાષ્ટ્ર સંસ્કૃત પ્રજાઓથી સભર હતું. પણ આ પ્રજાઓના ધર્મ કયા હશે! તે કાળની પ્રજા અનાર્ય હતી અને તે કાળે કદાચ વૈદિક આર્યોએ આ પ્રદેશનું દર્શન પણ નહીં કર્યું હોય. વૃક્ષો, પશુઓ અને સર્પોનું પૂજન કરી પ્રકૃતિ પ્રત્યે કૃતાર્થતા અનુભવતી હતી પણ આ પ્રજાની કોઈ વ્યવસ્થિત હકીકતો મળતી નથી પણ સૌ પહેલી અહીં વસતી પણિ પ્રજાની માહિતી મળે છે.

પણિઓનો પ્રાકૃત ધર્મ–

આ પ્રજાનો વસવાટ સૌરાષ્ટ્રમાં હશે તેવું બાબેરૂ જાતક કથા ઉપરથી જાણી શકાય છે. અને આજ

---

૧. ડૉ. વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ : કલ્યાણ ધર્માંક. પા. ૮૯

૨. શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈ:સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ. પા. ૬

કથામાં સૌરાષ્ટ્રને સૂર્યરાષ્ટ્ર નામ પણ આપેલ છે. આ કથા પ્રમાણે તેઓ અહીંથી (મીતુર બંદરેથી ?) બેબીલોન ગયા. મીતુર સૌરાષ્ટ્રનું બંદર હશે એમ લાગે છે પણ તેનું ચોક્કસ સ્થળ નક્કી કરી શકાતું નથી. ત્યાં કાગડા અને મોરને સાથે લઈ ગયા હતા. ત્યાંના લોકોને આ નવીન પક્ષીઓએ ખૂબ આકર્ષ્યા અને કયાંથી લાવ્યા તેમ પૂછતાં તેઓ સૂર્ય ઊગે છે તે દેશમાંથી સૂર્યરાષ્ટ્રમાંથી આવ્યા હોવાનું જણાવ્યું. આ સૂર્યરાષ્ટ્ર તે સૌરાષ્ટ્ર એમ માની શકાય. ફાધર હેરાસ જણાવે છે તેમ આ જાતક કથા બે હજાર વર્ષ પૂર્વે લખાયેલ છે. આ લોકો પણિઓ હતા. પણિ પ્રજા વૈદિક કાળ પહેલાંની પ્રજા હતી. તેઓ વૈદિક દેવો કે ઋષિઓની ઉપાસના કરતા ન હતા પણ પ્રકૃતિના તત્વોની પૂજા કરતા. તેઓના રાજાનું નામ બુબુ હતું[3] યાસ્ક, સાયણાચાર્ય તથા શ્રી રોથ[4] આ પ્રજાને પ્રતિ પ્રાપ્તિ માટે કોઈ પણ ખર્ચ કરવા તૈયાર નહીં તેવી વણિજ પ્રજા કહે છે[5] તેઓ નાગ પૂજા પણ કરતા. પ્રો. લુડવીગ તેમજ ઋગ્વેદના ભાષાન્તરમાં કાફલામાં રહેનારી આદિવાસી પ્રજા તરીકે ઓળખાવે છે.[6]

શ્રી. હિલેબ્રાન્ટ આ પ્રજા મૂળ ઈરાનમાં રહેનારી હતી એમ માને છે. પણ નાગપૂજા, અશ્વત્થ પૂજા અને દિવોદાસ રાજા સાથેના યુદ્ધનાં વર્ણનો ઉપરથી તે હકીકત સાચી લાગતી નથી. ડૉ. અવિનાશચંદ્ર દાસ[7] જણાવે છે કે આર્યોના વિરોધને કારણે પણિઓ સપ્ત સિન્ધુનો પ્રદેશ છોડી નીચેના ભાગોમાં જતા રહ્યા અને નૌકાઓ દ્વારા તેઓ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના સાગર કાંઠાના પ્રદેશોમાં સ્થાયી થયા. ત્યાંથી તેઓ ક્રમશઃ મલબાર, બેબીલોનીઆ અને સીનીયામાં પણ જઈ વસ્યા. આ જ પણિઓ પાછળથી ફીનીશીઅનો તરીકે જાણીતા થયા. એટલે ઉપરની બાબેરુ જાતક કથાની હકીકત સાચી હોવાનું જણાય છે. આ પણિઓ સમુદ્રયાત્રામાં કુશળ હતા, વ્યાપાર કરતા અને વ્યાજે રૂપીઆ ધીરતા. તેઓની સંસ્કૃતિ દ્રવિડ હતી. અને પ્રકૃતિપૂજા ધર્મ હતો. મોહન જો ડેરો અને હડપ્પામાંથી મળી આવેલા અવશેષો તેમની હકીકત કહી જાય છે.

નાગપૂજા

નાગ પ્રજા પણ ખૂબ જ પ્રાચીન કાળની પ્રજા છે. આ પ્રજા મૂળ અસુર પ્રજામાંથી ઊતરી આવી હોવાનું મનાય છે.[8] તેઓનો સંબંધ અસુરો, પણિઓ અને દસ્યુઓ સાથે હતો. સૌરાષ્ટ્ર તો આ પ્રજાનું મોટું થાણું હતું. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પણ તેઓનાં મહાન રાજ્યો હતાં. કુશસ્થલીનો રાજા રૈવત મૂળ તક્ષક નાગ હતો અને બ્રાહ્મણના શાપથી પ્રભાસમાં રાજા થયો હોવાનું સ્કંદપુરાણના નાગરખંડમાં નોંધ્યું છે.[9] અને તેની પુત્રી શેષાવતાર બલરામને પરણાવી હતી. નાગ લોકો નાગપૂજાના હિમાયતી હતા. આ પ્રજા નાગ અવટંક ધારણ કરેલી ક્ષત્રિયોને મળતી બહાદુર પ્રજા હતી એ નિર્વિવાદ છે.

પરિક્ષિતને નાગ કરડવાથી જનમેજયે સર્પસત્ર કર્યો હતો તે કથાને આર્યોએ નાગપ્રજા ઉપર હુમલો કરી તેમના તંત્રને પરાસ્ત કર્યું હતું તે હકીકતનું રૂપક જ કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્રમાં આ નાગ પ્રજા કે તેમની નાગપૂજાનો ધર્મ ખાસ પ્રચલિત નથી પણ તેના અવશેષો આજે પણ જળવાઈ રહ્યા છે. આજે શ્રાવણ માસમાં નાગ પૂજા કરવામાં આવે છે. નવ પ્રકારના વિષમાં સૌરાષ્ટ્રિક વિષની હકીકત પણ મળે છે. ઘોઘાબાપજીનો તહેવાર જે ઉજવાય છે તેમાં પણ નાગપ્રજા માટેનું બહુમાન અને નાગપૂજાના અવશેષના ચિહ્નો છે. આજે મળી આવતા લગભગ દરેક પ્રાચીન મંદિર પાસે નાગબાપજીના પાળીઆ જેવી પ્રતિમાઓ સિંદૂર ચડાવેલી મળી આવે છે. શ્રી. જયમલ્લ પરમાર જણાવે છે તેમ આજે પણ તે પૂજાના અવશેષરૂપે ચૂડા પાસે ચોકડી ગામમાં ચરમાલીઆજીનું સ્થાનક,

---

૩. શ્રી. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ:સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ. પા.૮

૪. નિરુક્ત ૨, ૧૭; ૬. ૨૬

૫. પ. જુઓ રોથ અને પીટર્સબર્ગ કૃત કોશ.

૬. લુડવીગ-ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર ૩-૨૧૩-૨૧૫

૭. પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ-ઋગ્વેદ પર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પા. ૨૪૦

૮. એજન. પા. ૨૪૦.

૯. સ્કંદ પુરાણ-નાગરખંડ અ. ૧૧૬

તલસાણીઆમાં તલસાણીઆ નાગનું અને થાનમાં નાગના સ્થાનકો જેવાં અનેક સ્થાનકો છે.[૧૦] અહીં નાગપ્રજા અહીંની કાઠી જેવી કોમો સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે પણ પોતાની પ્રાચીન ધાર્મિક નાગપ્રજાની પ્રણાલી સાચવી રાખી છે.

સૂર્યપૂજા

સૂર્ય એ જીવનવિકાસ સાધનાર વિરાટ શક્તિ હોઈ તેની ઉપાસના પ્રાચીનકાળથી થાય છે. જગતની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ મિસરની સંસ્કૃતિમાં સૂર્ય-પૂજાના અણસારા મળે છે. ત્યાં વિકસેલી સૂર્યપૂજા ગ્રીસ રોમ વગેરે દેશોમાં પ્રચાર પામી. ગ્રીસમાં સૂર્યદેવ એપોલોને બુદ્ધિના દેવ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. ડેલ્ફીનું સૂર્યમંદિર ખૂબ જ જાણીતું છે. ત્રીજા સૈકા સુધીમાં ઈટાલી, ગ્રીસ, એશીઆના પામીર દેશમાં સૂર્ય મંદિરો બંધાયાં હતાં. જરથોસ્તી (પારસી) લોકો સૂર્યના પ્રકાશને સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનું દૈવી તેજ માને છે. તેને તેઓ મિત્ર કહે છે.

આપણે ત્યાં વૈદિક કાળથી સૂર્યપૂજા કે ઉપાસના હતી એમ કહી શકાય. વેદમાં સૂર્યના ૧૪ સૂક્તો છે. સવિતા તેનું સૌથી વધુ મહત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. પ્રખ્યાત ગાયત્રી મંત્ર સૂર્ય મંત્ર જ છે. વૈદિક કાળ પછી રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં પણ સૂર્યપૂજાના ઉલ્લેખો મળે છે. ગુપ્તયુગમાં અને તે પછી ૧૨ મી સદી સુધી સૂર્યપૂજા ભારતમાં જાણીતી હતી. ઈ.સ. ૬૪૧ માં ભારત આવેલા ચીની મુસાફર હુએનસંગે કનોજમાં સૂર્યમંદિર જોયું હતું. આ સૂર્યપૂજા ભારતમાં કૃષ્ણપુત્ર સામ્બે શરૂ કરી હોવાનું મનાય છે. વલભીના મૈત્રક રાજાઓ સૂર્યોપાસક હતા. "મૈત્રક" શબ્દ મિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાનું સૂચવે છે. તેઓના નામોમાં પણ અંતિમ શબ્દ આદિત્ય પણ તેઓ સૂર્યના પરમ ઉપાસકો હોવાનું કહી જાય છે. વલભી સમય પછી સોલંકીકાળમાં પણ આ પૂજા પ્રચલિત હતી. ગુજરાતને પોતાનું નામાભિધાન આપનારા ગુર્જરો, હૂણો અને શકો સૂર્યપૂજકો હતા. આ પ્રજા પોતાની સાથે સૂર્યપૂજા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં લાવી હોવાનું માનવામાં આવે છે. યાદવો, કાઠીઓ અને જેઠવાઓમાં સૂર્યોપાસના પ્રચલિત હતી. મૈત્રક કાળના ઘણા તામ્રપત્રો, હાલ મળી આવતાં સૂર્ય મંદિરોના અવશેષો અને સૂર્યની મળી આવેલી અનેક પ્રાચીન પ્રતિમાઓ સૂર્યોપાસનાનું પરમ ધામ સૌરાષ્ટ્ર હોવાનું સૂચવે છે. સમગ્ર ઓખામંડળ પ્રદેશ તો સૂર્યપૂજાનો જ પ્રદેશ હતો. આજે પણ સૂર્યપ્રતિમાઓ અનેક સ્થળેથી મળી છે. અહીંના પ્રેવાડ ગામે તો સૂર્યની પ્રતિમા કાલિકા તરીકે પૂજાય છે જે ધર્મ લુપ્ત થયા પછી અજ્ઞાનને કારણે શક્તિની પ્રતિમા માનવામાં આવી હોય એવું દર્શાવે છે.[૧૧] સૌરાષ્ટ્રનું જૂનામાં જુનું મંદિર ગોપનું છે, જો કે પ્રભાસમાં સૂર્યમંદિરો હોવાં જોઈએ એવું મહાભારતના ઉલ્લેખ ઉપરથી માની શકાય. તેમાં પ્રભાસનું બીજું નામ ભાસ્કર ક્ષેત્ર જણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રભાસ નામ પણ તે જ સૂચવે છે. પ્રભાસ એટલે અતિ પ્રકાશમાન. અને ભાસ્કર એટલે સૂર્ય. સ્કંદ પુરાણ પ્રમાણે સૂર્યે પોતાની બાર કળાઓ બાર મંદિરોમાં મૂકી હતી, તેથી ત્યાં સૂર્ય મંદિર હોવાં જોઈએ, પણ આજે ત્યાં અવશેષ રૂપે એક સૂર્યમંદિર છે. આ ઉપરાંત થાન, વિસાવાડા, ઢાંક, કોટાય, કંથકોટ, ચિત્રોડા, પાસ્તર, કિન્નરખેડા, સુત્રાપાડા, પોરબંદર પાસે બગવદર મૂમી વગેરે સ્થળોએ અનન્ય સૂર્ય મંદિરોના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

રાંદલપૂજા

સૂર્યની પૂજા સાથે તેની પત્ની રાંદલની પૂજા પણ અહીંની વિશિષ્ટતા છે. જો કે આ પૂજા પણ આજે લગભગ લુપ્ત થઈ છે. રાંદલ એ સૂર્ય સાથે પૃથ્વીને સમૃદ્ધ કરનારી દેવી તરીકે મીસર અને હીટાઇટ સંસ્કૃતિની એરિન્ના નામની દેવીનો અવશેષ છે.[૧૨] વૈદિક કાળમાં રાંદલની પૂજા ન હતી, પણ પાછળથી તે ઊભી થયાનું લાગે છે. રાંદલની પૂજા હિન્દુ ધર્મ

૧૦. શ્રી જયમલ્લ પરમાર, આપણી લોકસંસ્કૃતિ. પાન. ૧૪

૧૧. મારો લેખ "ઓખામંડળ પ્રદેશની પ્રાચીનતા અને ઐતિહાસિકતા"

૧૨. શ્રી. નરોત્તમ વાળંદ: સૂર્યપૂજા અને રાંદલ પૂજા 'ગુજરાત દિપોત્સવી અંક' ૨૦૨૮

શાસ્ત્રોક્ત ન કહી શકાય, કારણ કે સૂર્યની પ્રતિમા સાથે રાંદલ કે સૂર્યાણીનું મૂર્તિવિધાન મળતું નથી કે સ્વતંત્ર પૂજાના પણ ઉલ્લેખો મળતા નથી. તો પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોની સૂર્ય-પ્રતિમાઓમાં પડખે સંજ્ઞા (રાંદલ) પણ આલેખાયેલી જોવા મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર'માં પણ તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ભવિષ્ય, મત્સ્ય અને સ્કંદમાં રાંદલના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. નવમી દસમી સદીથી તો રાંદલના ઉલ્લેખો વિશેષ મળે છે એટલે તે પાછળથી શરૂ થયાનું અનુમાન છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધોળા જંકશનથી ત્રણ માઈલ દૂર કાળુભાર નદીને કાંઠે આવેલું દડવા ગામ રાંદલ માતાનું આદ્ય સ્થાન માનવામાં આવે છે. ત્યાં ગામને પાદરે આવેલી જૂની વાવમાં એક ગોખલામાં આ માતાજીનું થાનક છે. પોરબંદર પાસે કિન્નરખેડા અને બગવદરમાં પણ રાંદલનાં સ્થાનકો છે. વિ.સં. ૧૨૯૧ ના એક શિલા-લેખમાં વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલે રન્નાદેવી તથા રાજદેવીની સ્થાપના કર્યાની હકીક્ત છે. આ પૂજા સૌરાષ્ટ્રમાં મધ્યયુગ પછી આવી છે અને તેના પૂજકોમાં હિન્દુઓ ઉપરાંત શ્રાવકો પણ છે, કારણ કે તેમની કેટલીક ગોત્રદેવીઓમાં રાંદલનું સ્થાન પણ છે. તેને ફળદ્રુપતાની દેવી તરીકે માનવામાં આવતી હોઈ સંતાન પ્રાપ્તિ માટે તેની પૂજા થાય છે તે સિવાય સૂર્યપૂજાની માફક રાંદલપૂજા પણ લગભગ લુપ્ત થઇ ગઈ છે.

બૌદ્ધધર્મ

ભારતના મુખ્ય ધર્મપ્રવાહોમાં બૌદ્ધધર્મનું સ્થાન પણ મહત્ત્વનું છે. આજે ભારતમાં તે વિશેષરૂપે પ્રચલિત નથી પણ ભારત બહાર પૂર્વ એશિયાના દેશોમાં તો ખૂબ જ વ્યાપ્ત છે. સનાતન વૈદિક ધર્મના વિરોધમાં સ્થપાએલો આ ધર્મ એક કાળે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ખૂબ પ્રમાણમાં પ્રચારમાં હશે તેમ આજે મળી આવતા અવશેષો કહે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વલભી તેનું મોટું થાણું હતું.

વિનયપિટક અને દિવ્યાવદાનમાંના કથાનકો ભરૂચ અને[13] તેની આસપાસના પ્રદેશમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રસારમાં હોવાનું સૂચવે છે.

સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી મહાન રાજા થઈ ગયો. તેણે ભારતમાં જ માત્ર નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રચાર થાય તે માટે પ્રયત્નો કર્યા. સમ્રાટ અશોકે આ માટે કેટલાક પ્રચારકોને જુદા જુદા દેશોમાં મોકલ્યા હતા. અને જીવનનાં અંતિમ વર્ષો આ માટે જ તેણે ગાળ્યાં હતાં. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તે કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો સારા પ્રમાણમાં હતો. અશોક જાતે પણ ધર્મ પ્રચાર કરતો હતો અને તેણે સૌરાષ્ટ્રના પિંગલવર્ણીય આંખોવાળા પિંગળક રાજાને ઉપદેશ આપી બૌદ્ધમાર્ગી બનાવ્યો હતો.[14] આ ઉપરાંત તેણે ધર્મના મુખ્ય સ્થાનોની મુલાકાત લઈ જનતાને કાયમી ઉપદેશ આપવા ગિરિ લેખો અને ધર્મસ્તંભો તૈયાર કરાવ્યા હતા. તે પૈકી એક ગિરનારમાંથી પણ મળેલ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫–૩૬માં વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી અમરેલી જીલ્લામાં ખોદકામ થયેલું તેમાંથી બોધિસત્વની ખંડિત મૂર્તિઓ સહિત કેટલાક અવશેષો મળી આવ્યા છે. જેમાંની એક પ્રતિમા ઈ. સ. ની શરૂઆતના સમયની હોવાની મનાય છે.[15] આ ઉપરાંત કેટલાક ઉપકરણો પણ મળ્યાં છે. આ બધાં ગુજરાત ઉપર આરબ આક્રમણ પહેલાંના હોવાનું વિદ્વાનો માને છે, એટલે ઈ. સ.ની ચોથી પાંચમી સદીમાં તે વિશેષ ફાલ્યો ફૂલ્યો હશે, ક્ષત્રપોના રાજ્ય કાળની એટલે લગભગ બીજી ત્રીજી સદીની કેટલીક ગુફાઓ જૂનાગઢ, તળાજા, ઢાંક વ. સ્થળોએથી મળી છે તે પણ આને ટેકો આપે છે.

મૈત્રકકાળમાં વલભીપુર આ ધર્મનું મોટું

---

૧૩. સ્વ. શ્રી. ક. ભા. દવે. ગુજરાતમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય અને તેનો પ્રચાર. ગુજરાત સમાચાર દિપોત્સવી અંક ૨૦૨૮.

૧૪ ડી. આર. ભાંડારકર વોલ્યુમ, પા. ૩૨૯

૧૫ એન્યુઅલ રીપોર્ટ ઓફ આર્કીઓલોજી ઓફ બરોડા સ્ટે. ૩૫–૩૬

સ્થાન હતું ત્યાં આ ધર્મના ત્રણ હજાર વિહારો, મઠો હતા અને હજારો બૌદ્ધ સાધુઓ મહાયાન સંપ્રદાયનો અભ્યાસ કરાવતા હતા તેવું હ્યુએનસંગ નોંધે છે.[૧૬] આ ઉપરાંત વલભીના આજુબાજુના પ્રદેશમાંથી કેટલાંક સીલ અને લેખો મળ્યા છે જે છઠ્ઠા સાતમા સૈકામાં તે બૌદ્ધ ધર્મનું મહાન કેન્દ્ર હોવાનું સૂચવે છે. જૂનાગઢની બાવા પ્યારાની ગુફાઓ, તળાજાની ગુફાઓ, ઢાંક વ. સ્થળોના અવશેષો અને અમરેલી પાસેના ગોહિલવાડના ટીંબામાંથી મળેલા અવશેષો એક કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ ખૂબ જ પ્રચારમાં હોવાનું સૂચવે છે જે આજે લુપ્ત થયેલ છે. રાજધર્મ દૂર થતાં અને હિન્દુ સનાતન ધર્મનો પ્રચાર થતાં આ ધર્મ સૌરાષ્ટ્રમાંથી લુપ્ત થયો.

યક્ષપૂજા

યક્ષ એ દેવયોનીની જાતિ વિશેષ છે અને મહાભારત[૧૬] પ્રમાણે પુલસ્ત્ય ઋષિનું સંતાન માનવામાં આવે છે. તે ક્ષુદ્ર દેવતા તરીકે ખ્યાત છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિયે યક્ષો લાખો છે અને તેઓ કુબેરની સભામાં હાજર રહે છે. કુબેર તેમનો રાજા છે. પદ્મ પુરાણ પ્રમાણે બ્રહ્માના પાંચમા શરીરથી યક્ષો અને રાક્ષસો ઉત્પન્ન થયા. તેઓ માનસપુત્રો છે અને જન્મ પછી બ્રહ્માને પ્રશ્ન કર્યો કે किं कुर्मः બ્રહ્માએ તેમને જવાબ આવ્યો કે यक्षध्वम्। એટલે તેઓ યક્ષો કહેવાયા તેવી તેમના નામ માટેની જાણીતી કથા છે. કેન ઉપનિષદ્ પ્રમાણે પણ તેઓનું આદિ કારણ "બ્રહ્મ" છે. આ લોકો વિદ્યાધરોના સ્થાનની નીચે મેરુ પર્વત પાસે રહે છે. બ્રહ્માંડ પુરાણ[૧૭] પ્રમાણે તેમનું સ્વરૂપ વિલોહિત, એકકર્ણ, મુંજકેશ હ્રસ્વાસ્ય, દીર્ઘજીવ્હ, બહુદંષ્ટ્ર, મહાહતુ, ચતુષ્પાદ છે. એટલે તેઓ અસામાન્ય સ્વરૂપના હોય છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં આ યક્ષગણો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખવામાં આવતો. ભગવાન બુદ્ધ જ્યારે આલવક ગામમાં ગયા ત્યારે આલવક યક્ષના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી તેને બૌદ્ધ બનાવ્યો હતો. સંયુક્તનિકાય અને મહામાયુરી ગ્રંથોમાં જૂદા જૂદા યક્ષો અને તેમના સ્થાનોની માહિતી છે જે તે ધર્મમાં યક્ષોનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. જૈનધર્મમાં પણ પ્રાચીનકાળથી યક્ષપૂજા પ્રચલિત હતી અને દરેક તીર્થંકરને સ્વતંત્ર યક્ષ હોવાનુ વર્ણવેલ છે. આથી દરેક તીર્થંકરોના પરિકરોમાં યક્ષોની પ્રતિમાઓ ખાસ મૂકવામાં આવે છે.

ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રચારની સાથે સાથે યક્ષપૂજા પ્રચલિત બની હતી. અને યક્ષો ધાર્યું કામ કરનાર દેવો સામાન્ય સમાજમાં ગણાતા અને તેમનું અર્ચન, પૂજન વ. પણ લોકોમાં પ્રચલિત હતાં. અને તેમના સ્વતંત્ર આયતનો પણ બનાવવામાં આવતા. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ એક કાળે યક્ષપૂજા પ્રચારમાં હશે. અંતકૃતદશા સૂત્રમાં[૧૮] દ્વારકા પાસે નંદનોદ્યાનમાં સુરપ્રિય યક્ષનું મંદિર હોવાની નોંધ છે. વઢવાણ પાસે શૂલપાણી યક્ષના ઉપસર્ગની સ્થાપના થયેલી હતી. આજે પણ વઢવાણ શહેરની બહાર આ યક્ષની દહેરી છે. શૌરીપુર (હાલનું શીરસા કે સિંહપુર)માં સારાંબર યક્ષનું મંદિર હોવાનું પાક્ષિક સૂત્રકાર નોંધે છે.[૧૯] આમ યક્ષો ઉપાસ્ય દેવો તરીકે અને મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે પૂજાતા હોવાનું જાણી શકાય છે. યક્ષોના અધિપતિ કુબેર હોવા છતાં આદ્યપુરુષ તો મણિભદ્ર યક્ષ મનાય છે.

પૌરાણિક કથા પ્રમાણે કશ્યપે સારી સૃષ્ટિનું નવસર્જન કર્યું ત્યારે ખસા નામની પત્નીથી રજતનાભ નામે પુત્ર થયો. આ રજતનાભ તે મણિભદ્રના પિતા. મણિભદ્રનો ભાઈ પૂર્ણભદ્ર હતો તેનાથી પુણ્યજન યક્ષો થયા હોવાનું નોંધાયું છે. વસુદેવ હિંડી[૨૦] પ્રમાણે, પ્રદ્યુમ્ન અને સાંબ પૂર્વજન્મમાં મણિભદ્ર અને પૂર્ણભદ્ર શ્રેષ્ઠી હતા. આ મણિભદ્ર શ્રેષ્ઠી તે યક્ષ કે કેમ ચોક્કસ નથી પણ તે વિખ્યાત પુરુષ હતા. કુશસ્થલીમાં

૧૬ શ્રી. ચિત્રાવ શાસ્ત્રી. પ્રાચીન ચરિત્રકોશ પા. ૭૬૯

૧૭ બ્રહ્માંડ પુરાણ ૩-૭-૪૨

૧૮ અંતકૃત દશાસૂત્ર પા. ૧

૧૯ પાક્ષિક સૂત્ર-યશોદેવ સૂરિની વૃત્તિ પા. ૬૭.

૨૦ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા. વસુદેવ હિન્ડીનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પા. ૧૦૮

પુણ્યજનોએ વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું તે હકીકત આ યક્ષોનું અહીં બહુ મહત્ત્વ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે. વળી શ્રી કૃષ્ણના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ પણ તે કાળે યક્ષોનું પ્રભુત્વ હોય એમ સૂચવે છે. શ્રી કૃષ્ણ પણ કપર્દયક્ષની ઉપાસના કરી હતી એમ જૈન ગ્રંથો કહે છે. વિવિધ તીર્થ કલ્પ પ્રમાણે આ યક્ષનું સ્થાન શેત્રુંજય પવર્ત ઉપર હતું.

શત્રુંજયના એકવીસ નામો પૈકી એક નામ કપર્દી નિવાસ પણ છે. આ યક્ષને ચાર હાથ પૈકી ડાબા જમણા ઉપરના હાથોમાં અનુક્રમે પાશ અને અંકુશ તથા નીચેના બેમાં દ્રવ્યની થેલી તથા બીજોરું મૂકવાનું ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યમાં કહેલ છે.[૨૧] આ ઉપરાંત ત્યાં પર્વત ઉપર કવડ યક્ષનું પણ સ્થાન છે. ગિરનાર પર્વત ઉપર નેમિનાથના દહેરાની ભમતીમાં આવેલા અંધારા ભોંયરામાં પણ મૂળ યક્ષની પ્રતિમા પણ છે. યક્ષોને સ્વતંત્ર દેવોને બદલે પરિવાર દેવ તરીકે જૈન ધર્મમાં સ્વીકાર્ય બન્યા હોવાથી મૂળ નાયકોના મંદિરોમાં તેમના સ્થાનો મૂકાયાં અને ક્રમશઃ સ્વતંત્ર મંદિરોની પરંપરા બંધ થઈ હોય એમ લાગે છે. જો કે કેટલાંક મંદિરો, સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓના ઉલ્લેખો છે જે તેમની અલગ ઉપાસના પણ પ્રચલિત હશે એમ સૂચવે છે. આજે તો માત્ર જૈન મંદિરોમાં પરિવાર દેવ સિવાય તેમની પૂજા પ્રચારમાં નથી.

પાશુપત સંપ્રદાય

શૈવ માર્ગના આ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રીકંઠ છે. આ સંપ્રદાયના પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખો વેદકાળથી–યજુર્વેદના સમયથી મળે છે. આ સંપ્રદાયનો પુનરુદ્ધાર કે સંસ્થાપન ભગવાન લકુલીશે કરી હતી તેથી તે લકુલીશ પાશુપત ધર્મ તરીકે વિશેષ જાણીતો છે. યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર શાખાના મંત્રોપનિષદ્માં, મહાભારતના નારાયણીય આખ્યાનમાં, અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાં અને વાયુ પુરાણમાં તેની હકીકતો મળે છે. મહાભારતકાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારના દિવસોમાં આ ધર્મ કાંઈક મંદ પડેલો, ત્યારે શિવાવતાર મનાતા ભગવાન લકુલીશ અને તેમના શિષ્યોએ તેને પુઆઈ જતો અટકાવ્યો. આ શૈવધર્મનો એક અવાંતર સંપ્રદાય હોવા છતાં ન્યાય, તર્ક, વૈશેષિક વ. દર્શનોના આધારે તેના સિદ્ધાન્તોથી તે વિદ્વન્માન્ય ગણાયો. ભગવાન લકુલીશનું જન્મ સ્થાન કાયાવરોહણ કે વડોદરા પાસે આવેલું કારવણ, પણ તે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રચારમાં હતો. અને ચૌલુક્ય કાળમાં તો તે સવિશેષ માન્ય બન્યો હોવાનું શિલાલેખના ઉલ્લેખો કહે છે. લગભગ ૧૧ મીથી ૧૪ સદીમાં તો તે રાજ્યમાન્ય પણ હતો. પ્રભાસ પાશુપતોનું મોટું ધામ હતું. અહીં શૈવધર્મની 'સોમસિદ્ધાંત' નામે એક શાખા સોમશર્માએ શરૂ કરેલી.[૨૨] તેઓ રૂદ્રના ૨૭મા અવતાર તરીકે અને લકુલીશ ૨૮મા અવતાર તરીકે જાણીતા છે. પ્રભાસના સોમનાથની ઉત્પત્તિ વિષે સોમ દ્વારા થઈ હોવાનું સમજાવવામાં આવે છે પરંતુ મૂળમાં તે સોમશર્માને (સોમને) લઈને થઈ હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

અહીં ચૌલુક્યરાજાઓના ગુરુ ગંડ શૈવાચાર્યનું મોટું સ્થાન હતું અને તેમને સર્વાધિકારો અપાયા હતા.[૨૩] મૂળરાજથી શરૂ કરી વાઘેલા વંશના રાજાઓએ પાશુપતાચાર્યોને દાન આપ્યાના કેટલાંક તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે. આ પાશુપતાચાર્યોનું રાજા પ્રજા ઉભયમાં ખૂબ જ માન હતું. આ સંપ્રદાય માત્ર પ્રભાસ ક્ષેત્ર પૂરતો જ સીમિત ન હતો પણ તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં અને ઠેઠ ઓખામંડળ સુધી વિસ્તરેલો હોવાની હકીકતો પ્રાચીન અવશેષો ઉપરથી જાણી શકાય છે. જો કે આ સંપ્રદાય પ્રમાણે બંધાએલા અનેક શિવાલયો મુસ્લિમકાળ દરમ્યાન નષ્ટ થયાં છે. વઢવાણના ચાપવંશીય ધરણીવરાહે ઈ.સ. ૯૧૭–૧૮માં શિવદેવાચાર્યના પુત્ર મહેશ્વરાચાર્યને કંથિકાસ્થલી ગામ દાનમાં આપ્યા હોવાનું તામ્રપત્ર મળેલ છે જે ઉપરથી સોમનાથની જાહોજલાલી પૂર્વે પણ તેનો પ્રચાર હતો એમ સૂચવે છે.[૨૪] આ સંપ્રદાયના અવશેષરૂપ મંદિરોમાં સાંપ્ર

૨૧ ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય. સર્ગ. ૭. ૬૩–૬૪.

૨૨. જુઓ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ: ગ્રં. ૨ પા. ૨૯૩

૨૩. જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો: ભા. લેખ નં. ૧૩૮, ૧૩૯,

૨૪. એજન. ભા. ૩. લેખ. નં. ૨૩૬

લક્ષ્મણાના મંદિર પણ શૈવ મંદિરનો અવશેષ છે એમ તેની પીઠિકામાં એકાદશ રૂદ્રોના શિલ્પો ઉપરથી લાગે છે. આજે આ શૈવ ધર્મ મોજુદ છે પણ પાશુ-પત મત પ્રમાણેના આચાર વિચારો, પૂજન અર્ચન લગભગ લુપ્ત થયાં છે.

કેટલાક ખૂબ જ જાણીતા ધર્મો-સંપ્રદાયોની ચર્ચા કાંઈક વિગતે અત્રે કરી છે પરંતુ તે ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રમાં ચંદ્ર પૂજા પણ હતી અને સોમનાથ અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં તે પ્રચલિત હતી. બ્રહ્મા અને સ્કંદની પૂજા તો લગભગ મધ્યકાળ પછી ગુજરાત-માંથી લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ. આ બન્ને ધર્મોનાં કેટલાંક સ્થાનો અને જૂજ પ્રમાણમાં પ્રચાર પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ હતો પણ તેની વિગતવાર હકીકતો મળતી નથી તેથી તેની ચર્ચા અત્રે કરેલી નથી. ગુજ-રાતમાં અને વિશેષ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં આજીવક સંપ્રદાય પણ મોજુદ હતાં. ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ કાલકાચાર્યે ઉજ્જયિનીના ગર્દભિલ્લોનો ઉચ્છેદ કરવા પારસ કુળ અથવા ઈરાન ગયા હતા અને તેઓ શકોને આમંત્રી સૌ પ્રથમ શકોને સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતાર્યા હતા. આમ ઈ. સ.ની પહેલી શતાબ્દિમાં શકોને સૌરાષ્ટ્રમાં લાવ્યા હતા.

આ કાલકાચાર્ય આજીવકો પાસે અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તનો અભ્યાસ કરવા ગયા હોવાનો ઉલ્લેખ સંઘ દાસ ગણિના પંચ કલ્પ ભાષ્યમાં છે. તેઓએ આ અભ્યાસ વલભી પાસેના પ્રદેશમાં કર્યો હતો એટલે ત્યાં આજીવક સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં હશે એમ માની શકાય. વળી અગ્નિપૂજકો પણ સૌરાષ્ટ્રમાં હતા. તેઓ ખરેખર કોણ હશે તે જાણી શકાતું નથી. પાર-સીઓ-ઈરાનીઓ મૂળ અગ્નિપૂજકો છે પરંતુ આ અગ્નિપૂજા જુદા પ્રકારની હતી. અગ્નિપૂજકોનો ઉલ્લેખ જૈન આગમોની ટીકા-ચૂર્ણિઓમાં મળે છે.[૨૫] ગિરિનગરમાં એક વણિક અગ્નિપૂજક દર વર્ષે એક ઘરમાં રત્નો ભરીને પછી એ સળગાવી અગ્નિનું સંત-ર્પણ કરતો. એક વખત તેની આ પ્રવૃત્તિથી પવનને કારણે આખું નગર બળી ગયું. બીજા નગરમાં પણ આવું કાર્ય કરનારને રાજાએ તેનું સર્વસ્વ હરી લીધું એટલે ગિરનારની આજુબાજુના આ પ્રદેશમાં તેઓ અલ્પ સંખ્યામાં હશે એમ માનવાને કારણે રહે છે.

શાક્ત સંપ્રદાય આમ તો સૌરાષ્ટ્રનો જીવંત ધર્મ છે અને આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલીક શક્તિ પીઠો પણ મોજુદ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અને વિશેષ કરીને દ્વારકા પ્રદેશમાં શ્રી કૃષ્ણનું આગમન થયા પછી શૈવ અને શાક્ત સંપ્રદાય આ ભૂમિમાં દાખલ થયેલ છે.[૨૬] પરંતુ ધીમે ધીમે તે મંદ થયો પરંતુ ક્ષત્રપોના સમયમાં તે વિશેષ પ્રચારમાં હતો. વલભીના રાજ્ય સમયમાં અંબા ભવાનીની ભક્તિ-ઉપાસના મોટા પ્રમાણમાં હતી અને લોકોને દેવીના અંબિકા સ્વરૂપમાં ખૂબ જ ભાવના હતી. આજે ત્રણ અંબા, કાલી અને બાલાના મુખ્ય દેવી પીઠો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં છે તેમાં દ્વારકામાં રૂક્ષ્મણીનું સ્થાન, બેટમાં અભય માતા, આભિલમાં લુણી માતા, પોરબંદર પાસે હરસિદ્ધિ, ગોંડલમાં ભુવનેશ્વરી, હળવદ પાસે સુંદરી, ઘોઘા પાસે ખોડીઆર માતાનાં મહત્ત્વનાં પીઠો છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં શાક્તમતના જે ત્રણ રૂપો (૧) કૌલમત (૨) મિશ્ર મત અને (૩) સામયિક મત ખૂબ જ પ્રચારમાં હતા અને વિધિવિધાનો, આચાર વિચારો તે પ્રમાણે હતાં તે આજે લુપ્ત થયો છે અને માત્ર આદ્યશક્તિનું આરાધન એ જ તત્ત્વ લોકસમાજમાં પ્રચલિત બન્યું છે. અસ્તુ

૨૫. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ઈતિહાસઃ ખં. ૨ પા. ૨૮૯

૨૬. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. 'શાક્ત સંપ્રદાય': પા. ૧૧૦ તથા શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દો. 'ગુજ-રાતનું મૂર્તિ વિધાન' પાઃ ૩૨૦

શંકરના વેદાન્તના ફેલાવાનું મુખ્ય કારણ તેમણે પ્રબોધેલ સંસારનું મિથ્યાત્વ તથા બ્રહ્મવાદ છે, શંકરના વેદાન્તની વિચારધારાએ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારધારાના અનેક સિદ્ધાંતોને પોતાનામાં સમાવી લીધા છે. આ સંસાર મૃગજળ જેવો છે એવી મૂળ બૌદ્ધધર્મની વિચારધારાને માયાને નામે શંકરે વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાવી લીધી છે.

નિજાનંદ (પ્રણામી) સંપ્રદાય અને સંત પ્રાણનાથ

ડૉ. પ્રવીણ પરીખ

સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલા ધાર્મિક પ્રવાહોમાં નિજાનંદ સંપ્રદાયનો પ્રવાહ વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જામનગરમાંથી ઉદ્ગમ પામતો આ પ્રવાહ સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાતમાં થઈ પૂર્વાભિમુખે છેક આસામ અને નેપાળ સહિતના સમગ્ર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વહ્યો છે. તેની સાથોસાથ બીજા ધર્મો અને મત–માર્ગોના પ્રવાહો સાથે સંગમ પામવા છતાં તેણે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પણ જાળવી રાખ્યું છે.

દશ લાખ જેટલા અનુયાયીઓ ધરાવતા નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં નાના–મોટાના ભેદભાવ વગર બધા જ પરસ્પર એક–બીજાને સાથી સમજીને 'પ્રણામ' કરે છે. પ્રણામના આ વિશિષ્ટ મહત્ત્વને કારણે આ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે 'પ્રણામી સંપ્રદાય' ધર્મને નામે ઓળખાય છે.

નિજાનંદ સંપ્રદાયને સમગ્ર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત કરવાનું શ્રેય સૌરાષ્ટ્રના સંત પ્રાણનાથને ફાળે જાય છે. આ મહાપુરુષે ઔરંગઝેબ જેવા સમર્થ અને ધર્મ–કટ્ટર સમ્રાટની સામે વિશિષ્ટ આંદોલનો જગાવીને ભારતના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં અનોખી ભાત પાડી છે. તેમનાં આ કાર્યોને લઈને તેઓ માત્ર સૌરાષ્ટ્રના સંત જ નહિ પણ સમગ્ર ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંત બની ગયા હતા. તેમના જીવન અને કાર્ય વિશે નિરૂપણ કરતાં પહેલાં નિજાનંદ સંપ્રદાયના સ્થાપક આચાર્ય દેવચંદ્રજી અને સંપ્રદાયના મત–માર્ગ વિશે થોડી જાણકારી આવશ્યક છે.

આચાર્ય દેવચંદ્રજી

નિજાનંદ સંપ્રદાયના સ્થાપક આચાર્ય દેવચંદ્રજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૮૨માં સિંધમાં ઉમરકોટમાં થયો હતો. તેઓ બાળપણથી જ સંત વૃત્તિના હતા. ૧૬ વર્ષની વયે ગૃહત્યાગ કરીને તેઓ સત્યજ્ઞાનની શોધમાં કચ્છમાં ફરવા લાગ્યા. હું કોણ છું ? આ જગત શું છે ? પરમ તત્ત્વ શું છે ? તેને કેવી રીતે પામી શકાય ? વગેરે પ્રશ્નો લઈને તેઓ દશ વર્ષો સુધી જુદી જુદી ધર્મ–પીઠો અને અખાડાઓમાં ફર્યા, પરંતુ તેમને એ પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉકેલ મળ્યા નહિ તેમજ પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો નહિ. તેથી તેઓ નવાનગર (જામનગર) ગયા.

આ કાલમાં નવાનગર સૌરાષ્ટ્રનું હિંદુ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું અને સંસ્કૃતિપ્રેમી જામનરેશોના પ્રયત્નોથી તે 'છોટી કાશી' બન્યું હતું. અહીં અનેક સ્થળોએ કથા–કીર્તન ચાલતાં હતાં. દેવચંદ્રજીએ કાનજી ભટ્ટ નામના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનની ભાગવત કથા ૧૪ વર્ષ સુધી એકનિષ્ઠાથી સાંભળીને ભાગવતનું રહસ્ય મેળવી લીધું. કથા દરમ્યાન તેમને ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં રાસબિહારી શ્રી કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયો. એ સ્વરૂપે તેમને નાશવંત જગત (ક્ષર), તેના રચયિતા (અક્ષર) અને તેનાથી પર અક્ષરાતીત પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માના દિવ્ય બ્રહ્મપુર (પરમધામ)નું તારતમ્ય (રહસ્ય) સમજાવ્યું અને આદેશ આપ્યો કે "તમે પરમધામની સુંદરબાઈની વાસના (સુરતા) છો. તમે અને બીજી બ્રહ્મપ્રિયાઓ આ માયાવી મેળો જોવામાં તમારા મૂળ ઘરને ભૂલી ગયાં છો. તમે તમારા મૂળ ઘર અને મૂળ મેળાને યાદ કરો અને 'તારતમ્ય' દ્વારા બીજી બ્રહ્મપ્રિયાઓને જાગ્રત કરી પરમધામમાં લઈ આવો". શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથી દેવચંદ્રજીનાં દિવ્ય ચક્ષુ ખૂલી ગયાં.

તારતમજ્ઞાન થતાં તેમણે પોતાનો નવો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. પોતાના દ્વારા નિજાનંદ–સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થતું હોવાથી તેમણે એમનું નામ 'નિજાનંદ સંપ્રદાય' રાખ્યું. આચાર્ય દેવચંદ્રજીએ જામનગરને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવીને તારતમજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેઓ વેદ, વેદાંત અને ભાગવતનાં રહસ્યોને સરળ શબ્દોમાં સમજાવતા હોવાથી ઘણા લોકોએ તેમની પાસેથી 'તારતમ મંત્ર' ગ્રહણ કર્યો. તેઓ સુંદરબાઈ (દેવચંદ્રજી)ના સાથ (સમૂહ)માં ભળનારી 'સુંદરસાથ'

તરીકે ઓળખાયા. સૈકાઓ થયા છતાં બધા નિજાનંદીઓ આજે પણ 'સુંદર સાથ' તરીકે ઓળખાય છે. ૩૪ વર્ષ સુધી સતત ઉપદેશ કરીને આચાર્ય દેવચંદ્રજી ૭૪ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૬૫૫માં પોતાની જીવન-લીલા સંકેલી લઈને પરમધામ પધાર્યા. તેમણે જામ-નગરમાં સ્થાપેલી સમ્પ્રદાયની પીઠ 'ખિજડા મંદિર'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિ

આ સંપ્રદાય ક્ષર, અક્ષર અને અક્ષરાતીતની વિચારસરણી પર ઊભો થયેલો છે. ચૌદ લોક બ્રહ્માંડમાં ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ એ ચાર પ્રકારના જીવો તથા બધા સ્થાવર પદાર્થો નાશવંત હોવાથી 'ક્ષર' છે. 'અક્ષર' એ કૂટસ્થ અવિનાશી પુરુષ છે. પોતાની અચિંત્ય શક્તિથી અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર અને ઐશ્વર્યાદિ ગુણયુક્ત અક્ષર પુરુષ નિત્ય વૈકુંઠમાં નિવાસ કરે છે. આ ક્ષર અને અક્ષરની પર દિવ્ય પુરુષ (મુંડકોપનિષદ, ૧–૩–૩) કે ઉત્તમ પુરુષ (ભગવદ્‌ગીતા, ૧૫–૧૬–૧૭–૧૮) છે. એ ઉત્તમ પુરુષ તે જ પર-બ્રહ્મ કે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે. આ પર-બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણથી પર, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચિદ્‌ઘન, અનંત, અખંડ અને સ્વલીલાદ્વૈત છે. તે જ નિજાનંદ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય અક્ષરાતીત પરમાત્મા છે. આ અક્ષરાતીત પરમાત્મા દિવ્ય બ્રહ્મપુર (નિત્ય વૃંદાવન કે પરમધામ)માં નિવાસ કરે છે. ત્યાં તેઓ પોતાની અચિંત્ય શક્તિઓ (બ્રહ્મપ્રિયાઓ) સાથે નિત્ય રાસ વગેરે અનંત લીલાઓ કરીને તેમને પરમ આનંદ આપે છે. અખંડ વ્રજમાં અખંડ રાસલીલા કરનારા રાસબિહારી શ્રીકૃષ્ણ પણ તેઓ જ છે.

અક્ષરે ઉત્પન્ન કરેલા અસત્, જડ અને દુઃખા-ત્મક જગતને જોવાની ઈચ્છાથી બ્રહ્મપ્રિયાઓ સુરતા રૂપે આ બ્રહ્માંડમાં આવી છે. જગતની મોહમાયામાં પડીને, કર્મને આધીન થઈને તેઓ સંસારમાં આમતેમ ભટકે છે. આ સંસાર અક્ષરે રચેલો માયાવી મેળો છે એમ સમજીને બ્રહ્મપ્રિયાઓએ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ, મૂળ ઘર, મૂળ મેળો અને ધામધણીનું સ્મરણ કરી જાગ્રત થવું જોઈએ. એને માટે તારતમજ્ઞાન અને પ્રેમલક્ષણા–ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. તારતમથી મૂળ સ્વરૂપ અને પરમધામનું સ્મરણ થાય છે અને પ્રેમલક્ષણા–ભક્તિ દ્વારા અનન્ય (પતિવ્રતા) ભાવે અક્ષરાતીત પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી સંસાર છૂટતો જાય છે. અને અંતે સુરતા પરમ ધામમાં જઈ પહોંચે છે.

નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ સગુણ અને નિર્ગુણથી પર માનવામાં આવ્યું હોવાથી પરમાત્માની મૂર્તિ બનાવવાનો અને મૂર્તિપૂજા કર-વાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આથી સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાને સ્થાને (શીખ ધર્મની માફક) સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ 'કુલજમ સ્વરૂપ–સાહેબ'ની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેનું પઠન–પૂજન કરવામાં આવે છે.

સંત પ્રાણનાથ

આચાર્ય દેવચંદ્રજીના મહાન શિષ્ય સંત પ્રાણનાથે નિજાનંદ સંપ્રદાયનો સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં વ્યાપક પ્રસાર કર્યો. સંત પ્રાણનાથનો જન્મ જામ-નગરમાં એક સુખી લોહાણા પરિવારમાં માતા ધનબાઈ અને પિતા કેશવરાય (જામનગરના દીવાન)ને ત્યાં ઈ.સ. ૧૬૧૮માં થયો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ મહેરાજ હતું. તેઓ નાનપણથી નિજાનંદ સ્વામી (દેવચંદ્રજી)ના પ્રભાવમાં આવ્યા અને તેમની પાસેથી તારતમ મંત્રની દીક્ષા લીધી. નિજાનંદ સ્વામીએ તેમને પોતાના મૂળ સ્વરૂપની યાદ આપી. "તમે ઈન્દ્રાવતીની સુરતા છો, તમારા સ્વરૂપને પિછાણો"– એવો ગુરુનો આદેશ થતાં તેમણે તારતમ અને શાસ્ત્રોના શ્રવણ–મનનમાં બાર વર્ષ ગાળ્યાં. આ કાલ દરમ્યાન તેમનાં લગ્ન થયાં છતાં તેમની ધર્મનિષ્ઠામાં કોઈ રુકાવટ આવી નહિ. તેઓ પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ વર્ષ સુધી ઉગ્ર દેહદમન કરીને, બધી વૃત્તિઓને અંતરાભિમુખ કરીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનાં યથાર્થ દર્શન પામ્યા. તેમની બધી વૃત્તિઓ શાંત થઈ.

ત્યાર પછી ગુરુના આદેશથી તેઓ પાંચ વર્ષ અરબસ્તાનમાં રહી આવ્યા. ત્યાર બાદ બે વર્ષ

(ઈ. સ. ૧૬૫૩-૫૫) સુધી ધ્રોળના ઠાકોર કલાજીના મંત્રીપદે રહીને ધ્રોળ રાજ્યના અમદાવાદના મોગલ સૂબા સાથેના સંબંધો સુધાર્યા. દરમ્યાનમાં ઈ. સ. ૧૬૫૫ માં આચાર્ય દેવચંદ્રજીએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી લઈને ધર્મપ્રચારનો ભાર તેમને શિરે નાખ્યો અને તેઓ પરમ ધામવાસી થયા. પ્રાણનાથજીએ ગુરુની ગાદી પર દેવચંદ્રજીના પુત્ર બિહારીજીને બેસાડીને પોતે જામનગરના દીવાનનું પદ ગ્રહણ કરી લીધું. દીવાનગીરીની સાથેસાથ તેઓ દરરોજ સવાર-સાંજ મંદિરમાં આવીને ચર્ચા અને ઉપદેશ દ્વારા ધર્મનું કાર્ય પણ કરતા રહ્યા.

પ્રાણનાથજીએ પોતાના ગુરુની પાછળ બધા 'સુંદર સાથ'ને એકત્ર કરીને મેળા કરવા માટે જરૂરી સીધું-સામાન એકત્ર કરવા માંડયું. કમનસીબે આ બધી વસ્તુઓ તેમણે રાજ્યના ભંડારમાથી ઉડાવી છે એવો તેમના પર આરોપ થયો. જામ રણમલજીના વજીરે ઈ.સ. ૧૬૫૮ માં પ્રાણનાથજી અને તેમના બે ભાઈઓને પોતાની હવેલીની નજીકના એક મકાનમાં નજરકેદ કર્યા અને તેમની બધી માલ-મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી. આ અરસામાં દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબે બાદશાહ શાહજહાંને કેદ કરીને ગાદી મેળવી હોવાથી મોગલ સૂબા સાથેના પોતાના સંબંધો સુધારવા માટે જામ રણમલજી અને વજીરને તાત્કાલિક અમદાવાદ જવું પડયું. તેથી પ્રાણનાથજીના મુકદ્દમાનો કોઈ નિકાલ આવી શકયો નહિ અને તેમને એક વર્ષ સુધી કારાવાસમાં રહેવું પડયું.

પોતાના નિઃસ્વાર્થ સેવા-કાર્યમાં વિઘ્ન આવવાથી પ્રાણનાથજીને ગ્લાનિ થઈ. અહીં તેઓ 'ધામધણીના વિરહની વ્યથા અનુભવવા લાગ્યા. આ વિરહાવસ્થામાં તેમણે પરમધામનું દિવ્ય સ્વરૂપ અને ત્યાંની અખંડ રાસલીલાનું વર્ણન કાવ્યમાં ઉતારવા માંડયું. અહીં તેમણે 'રાસ', 'પ્રકાશ' અને 'ષટ્ઋતુ' નામના ત્રણ ગ્રંથોની રચના કરી. આ તારતમ વાણી પ્રગટ થવાને લઈને નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં આ કારાવાસને 'પ્રબોધપુરી' કહેવામાં આવે છે.

એક વર્ષ પછી પાછા ફરેલા જામ સાહેબે પ્રાણનાથજી પરના આરોપની તપાસ કરી, તેમાં તેઓ નિર્દોષ હોવાનું જણાતાં તેમની ક્ષમા માગીને તેમને શિરપાવ પહેરાવ્યો અને આગ્રહપૂર્વક રાજ્યની સેવામાં પુનઃ રોકયા. પાંચ વર્ષ સુધી નવાનગરની નોકરી કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૬૬૫માં નિવૃત્ત થઈને સંત પ્રાણનાથે 'જાગણી' (ધર્મ પ્રચાર) માટે દેશ-વિદેશમાં પર્યટન કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

સૌરાષ્ટ્રમાં દીવ બંદરથી શરૂ કરીને નવી બંદર, પોરબંદર, કચ્છમાં માંડવી, કપાઈ અને ભૂજ તેમજ સિંધમાં લાડી અને નગરઠઠ્ઠામાં પર્યટન કરીને તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી તારતમજ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને અનેક મુમુક્ષુઓ સંતો અને મહંતોને પણ શિષ્ય બનાવ્યા. નગરઠઠ્ઠાના કબીરપંથી મહંત ચિંતામણિ, ત્યાંનાં કલ્લૂ મિશ્ર અને લક્ષ્મણ શેઠ (લાલદાસજી) જેવા જ્ઞાની ભકતો પણ 'સુંદરસાથ'માં ભળ્યા. નગરઠઠ્ઠાથી પ્રાણનાથજી ઈ. સ. ૧૬૬૮માં અરબસ્તાન ગયા.

અરબસ્તાનમાં વેપાર અર્થે વસેલા હિંદુઓ હિંદુ ધર્મના આચાર-વિચારથી ભ્રષ્ટ થયા હતા. આ ઈસ્લામના ગઢ સમા દેશમાં હિંદુઓને સદુપદેશ આપના કોઈ હિંદુ સંત અહીં ભાગ્યે જ આવતા. સંત પ્રાણનાથે અહીં મસ્કત અને અબ્બાસ (અનાસી) બંદરોમાં બે વર્ષ સુધી રોકાઈને સંસ્કાર-ભ્રષ્ટ થયેલા લોકોને શુદ્ધ હિંદુ આચારોનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું અને માંસ-મદિરાનું સેવન તથા પરસ્ત્રીગમન જેવાં દૂષણો છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. તેઓ ઈ. સ. ૧૬૭૦માં ભારતમાં પાછા આવ્યા. સંત પ્રાણનાથનું અરબસ્તાનનું કાર્ય ભારતના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં અનોખી ભાત પાડે છે.

ભારતમાં આવ્યા પછી તેઓ કંઠા, લક્ષ્મણપુર, નળિયા, માંડવી, ધોરાજી અને ઘોઘા બંદર થઈને જળમાર્ગે થઈ સુરત પહોંચ્યા. સુરતમાં તેમણે પોતાના સંપ્રદાયની પીઠ સ્થાપી. આ સ્થળને સંપ્રદાયમાં 'મંગલપુર' અને સૈયદવાડામાં આવેલી ધર્મપીઠને 'મોટા મંદિર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સુરતમાં મોગલ અમલદારોના પ્રભાવથી અને અંગ્રેજોની વેપારી કોઠીને લઈને માંસ-મદિરાનું સેવન તથા ભોગ-વિલાસ વધી ગયા હતા. સંત પ્રાણનાથે લોકોને એ મિથ્યા અને

માયાવી માર્ગ છોડીને ધર્મના સાચા રસ્તે આવવાનો ઉપદેશ આપ્યો. આ અરસામાં ઔરંગઝેબની હિંદુ-વિરોધી ધર્મનીતિએ વેગ પકડયો હતો. અનેક સ્થળોએ હિંદુ મંદિરો તોડી પાડયાં હતાં. આથી દેશમાં ઠેર ઠેર વિરોધ-વંટોળ ઊઠયા હતા. સંત પ્રાણનાથે ઔરંગઝેબની આ ધર્મઝનૂની અને અત્યાચારી નીતિ સામે ક્રાંતિનો ઝંડો રોપવા માટે પોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે દિલ્હી તરફ 'ધર્મકૂચ' કરવાનો નિર્ણય કરીને ઈ. સ. ૧૬૭૫માં પ્રસ્થાન કર્યું.

સંત પ્રાણનાથ ભરૂચ અને સિદ્ધપુર થઈને મેડતા પહોંચ્યા. અહીં તેમને પુરાણ અને કુરાનના સિદ્ધાંતો વચ્ચે મૂળભૂત એકતા હોવાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળ્યો. તેમને ઈસ્લામના પવિત્ર કલમા (મંત્ર) 'લા ઇલાહી ઈલલ્લાહ મોહમ્મદુર્રસૂલુલ્લાહ'નો અર્થ તારતમપરક જણાયો. એમણે 'લા' એટલે 'ક્ષર', 'ઈલાહ' એટલે 'હક્ક'-અવિનાશી 'અક્ષર' અને 'ઈલલ્લાહ' એટલે 'અક્ષરાતીત' એવો અર્થ તારવ્યો. હવે ઔરંગઝેબને ઈસ્લામનું સાચું રહસ્ય સમજાવી હિંદુઓ પર થતા અત્યાચાર બંધ કરાવી શકાશે એવી આશા સાથે તેઓ ઈ. સ. ૧૬૭૭માં દિલ્હી પહોંચ્યા. અહીં થોડા માસ રહીને તેમણે સમ્રાટનું ધાર્મિક વલણ, સમ્રાટના સલાહકારો અને અમલદારોનું જોર, હિંદુઓને થતા અન્યાય વગેરે બાબતોનો અભ્યાસ કર્યો. આ અરસામાં હરદ્વારમાં કુંભ મેળો ભરાતાં, ત્યાં એકઠા થતા હિંદુ ધર્મના નેતાઓ અને સંતો-મહંતોને જાગ્રત કરવાનું નક્કી કરીને તેઓ ઇ. સ. ૧૬૭૮માં હરદ્વાર પહોંચ્યા.

હરદ્વારમાં એકઠા થયેલા બધા મતમાર્ગોના આચાર્યો, સંન્યાસીઓ અને દાર્શનિકોને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કરીને સંત પ્રાણનાથે પોતાના સિદ્ધાંતોનું મંડન કરી બતાવ્યું. આથી એ બધાએ સંત પ્રાણનાથની મહાનતા સ્વીકારીને તેમને 'શ્રી વિજયાભિનંદ બુદ્ધ નિષ્કલંક'નું બિરુદ આપ્યું. ત્યારથી વિજયાભિનંદ બુદ્ધજીના સંવતનો પ્રારંભ થયો. આજે પણ આ સંવત નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે. હરદ્વારમાં ચાર માસ સુધી રોકાઈને પ્રાણનાથજીએ પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા ઉપરાંત હિંદુધર્મ પરના ખતરાથી લોકોને માહિતગાર કર્યા.

ત્યાંથી પુનઃ દિલ્હીમાં આવીને તેમણે પોતાનો ધર્મ-સંદેશ બાદશાહ સુધી પહોંચાડવાના પ્રયત્નો આદર્યા. ઔરંગઝેબના અંગત મદદનીશ શેખ સુલેમાન, શાહી શિક્ષક શેખ નિઝામ, મુખ્ય કાજી શેખ ઈસ્લામ અને ઔરંગઝેબના નિકટવર્તી અમીરોને પત્રો લખ્યા, પરંતુ તેમના તરફથી કોઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. છેવટે પ્રાણનાથજીએ પોતાના માથું આપે એવા બાર શિષ્યો (લખમણ, ભીમાભાઈ, સોમજી, ચિંતામણિ વગેરે દશ હિંદુ અને શેખ બદલ તથા મુલ્લાં કાઈમ -એ બે મુસ્લિમ શિષ્યો)-ને બાદશાહની નમાઝ વખતે સત્યાગ્રહ કરવા મોકલ્યા. તેમણે મસ્જિદને દરવાજે ઊભા રહીને પ્રાણનાથજીની પુરાણ અને કુરાનના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોની એકતા દર્શાવતી વાણી સમૂહમાં ઊંચા સ્વરે ગાવા માંડી. બાદશાહે તેમનું પ્રયોજન પૂછયું ત્યારે શિષ્યોએ બાદશાહને તે સમજાવવા માટે એકાંત મુલાકાતની માગણી કરી. પરંતુ કેટલાંક રાજકીય કારણસર ઔરંગઝેબ સાથે પછીથી એ મુલાકાત થઈ શકી નહિ. પરિણામે પ્રાથનાથજીના પ્રયત્નોને સફળતા મળી શકી નહિ.

એવામાં ઈ- સ. ૧૬૭૯માં ઔરંગઝેબે હિંદુઓ પર જજિયા વેરો દાખલ કર્યો. બીજી બાજુ ઉપરા-ઉપરી પડતા દુકાળને લઈને લોકોની સ્થિતિ દિવસે-દિવસે કથળતી જતી હતી. જજિયા ભરી નહિ શકનારા ગરીબ હિંદુઓને મુસ્લિમ બનવાની ફરજ પડતી ગઈ. આવી સ્થિતિમાં સમજાવટથી કામ સરે એમ નહિ લાગતાં સંત પ્રાણનાથે હિંદુ રાજાઓ અને સરદારોને જાગ્રત કરવાનું નક્કી કર્યું.

ઈ. સ. ૧૬૮૦માં તેમણે દિલ્હીથી પ્રસ્થાન કરીને અનૂપ શહેર, આમેર, સાંગાનેર, ઉદયપુર, બુંદી, મંદસોર, ઉજ્જન, ઔરંગાબાદ, બુરહાનપુર, રામનગર વગેરે અનેક સ્થળોએ ચાર વર્ષ સુધી પર્યટન કરીને ધર્મ-પ્રચારની સાથે હિંદુઓમાં જાગૃતિ આણી. ઔરંગાબાદના ભાવસિંહ હાડાએ ઔરંગબઝેબ સામે થવાની હામ ભીડી, પરંતુ તેનું અકાળ અવસાન થયું. રામનગરના રોકાણ દરમ્યાન ઘણા મુસ્લિમોએ પણ સંત પ્રાણનાથને પોતાના ગુરુ કર્યા. તેઓ ઈ.સ. ૧૬૮૪માં બુંદેલ

ખંડના પન્ના શહેરમાં પહોંચ્યા. અહીંના મહારાજા છત્રસાલ બુંદેલાએ ઔરંગઝેબ સામે માથું ઊંચક્યું હતું. સંત પ્રાણનાથની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી તેમને વિશેષ બળ મળ્યું. સંત પ્રાણનાથે છત્રસાલને હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ પ્રજાની યાતનાઓની વાસ્તવિકતાનો પરિચય આપ્યો. છત્રસાલ તેમના શિષ્ય થયા અને હિંદુ ધર્મ માટે ધર્મયુદ્ધ ખેલી લેવાનો દૃઢ નિર્ધાર કર્યો. ગુરુએ તેમને તલવાર બાંધીને વિજયના આશીર્વાદ આપ્યા. ગુરુની કૃપાથી મહારાજા છત્રસાલને પન્નાની આસપાસની હીરાની ખાણોનો પતો મળ્યો, તેથી રાજ્યની સમૃદ્ધિ વધી. છત્રસાલની વિનંતીથી સંત પ્રાણનાથે પન્નામાં કાયમી મુકામ કર્યો. આ સમયે ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં મરાઠાઓ સાથેના સંઘર્ષમાં રોકાયેલો હતો. તેનો લાભ લઈને છત્રસાલે બુંદેલ-ખંડનો ઘણો વિસ્તાર સ્વતંત્ર કરી લીધો. મધ્ય ભારત અને ઉત્તર પ્રદેશના કેટલાક હિંદુ રાજાઓએ છત્રસાલના વધતા જતા પ્રભાવને પિછાણીને તેમને પોતાના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમના કાર્યમાં સાથ આપ્યો.

સંત પ્રાણનાથે પન્નામાં ધર્મપીઠ સ્થાપીને દશ સુધી ધર્મ–પ્રચાર કર્યો. આથી પન્ના નિજાનંદ સંપ્રદાયનું 'પદ્માવતી પુરી ધામ' બન્યું. સંત પ્રાણનાથે અહીં ઈ. સ. ૧૬૯૪માં પોતાના હજારો શિષ્યોની હાજરીમાં જીવિત સમાધિ લીધી. તેમની સમાધિ પર બંધાયેલું મંદિર 'પ્રાણનાથ મંદિર'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે; આ સ્મારક આજે પણ પન્ના શહેરની શોભારૂપે ઊભું છે. મંદિરની આસપાસનો વિસ્તાર 'ધામ–મહોલ્લા' તરીકે ઓળખાય છે. અહીં પ્રાણનાથજીના શિષ્યો પરિવાર–સહિત વસેલા હતા. તેમના વંશજો 'ધામી' કહેવાય છે. નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં ધામીઓ પુરોહિત વર્ગ જેવું પૂજનીય સ્થાન ધરાવે છે.

ધર્મ–પ્રચારના કાર્ય દરમ્યાન સંત પ્રાણનાથે 'મહામતિ' અને 'ઈન્દ્રાવતી'ના ઉપનામથી સાહિત્ય –સર્જન ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમણે લખેલા ચૌદ ગ્રંથોમાં કુલ ૧૮૭૫૮ ચોપાઈ છે. આ વાણી 'કુલજમ સ્વરૂપ સાહેબ'માં સંગૃહીત છે. આ મહાગ્રંથ સંત પ્રાણનાથના જીવન અને દર્શનના નિચોડરૂપ છે. તે દરેક 'સુંદર સાથ' માટે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ, મૂળ ઘર અને મૂળ મેળો જાણવા માટેની પવિત્ર માર્ગદર્શિકા હોવાથી આ મહાગ્રંથનું નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં પઠન –પૂજન અને પારાયણ કરવામાં આવે છે.

સંત પ્રાણનાથ મધ્યયુગીન ભારતના મહાન સુધારાવાદી સંત હતા. તેઓ કબીર અને નાનકની જેમ હિંદુ–મુસ્લિમ એકતાના હિમાયતી હતા. ધર્મને નામે લડતા અને પોત–પોતાને બીજા કરતાં ઉત્તમ અને પાક સમજતા હિંદુઓ અને મુસ્લિમોની તેમણે કડક શબ્દોમાં ટીકા કરી હતી. તેઓ કહેતા કે વાસ્તવમાં બંને ધર્મોના પાયાના સિદ્ધાંતો એક જ છે, જે કંઈ ભેદ છે તે બધાની જુદી જુદી ભાષાઓ, જુદા જુદા આચારોને લઈને છે–

जो कुछ कह्या कतेबने, सोई कह्या वेद ।
दोऊ बन्दे एक साहब के, पर लड़त बिना पाये भेद ॥

बोली सबों की जुदी परी, नाम जुदे धरे सबन ।
चलन जुदा कर दिया, ताथे समझ न परी किन ॥

મધ્યકાલીન સંતોની માફક સંત પ્રાણનાથે નાત–જાતના વાડાઓનો વિરોધ કર્યો. તેમને મતે ધર્મ પર કોઈ અમુક વ્યક્તિ કે જ્ઞાતિનો ઈજારો હોઈ શકે નહિ. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાથી માણસ ઊંચો થઈ જતો નથી, તેમ હલકા કુળમાં જન્મ લેવાથી નીચો પણ થઈ જતો નથી. એક ચંડાળ જો પવિત્ર હૃદયનો ભગવદ્ ભક્ત હોય, તો સ્નાન જેવા બાહ્યાડંબરો કરનાર અને હૃદયથી મલીન એવા બ્રાહ્મણ કરતાં તે ઘણો ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી. બ્રાહ્મણ જેવું શુદ્ધ, પવિત્ર, જે આડંબર-રહિત અને ભગવદ્‌ભક્ત જીવન જીવનાર માણસ, પછી તે ચંડાળ હોય તો પણ પાવનકારી છે–

एक भेष जो विप्रका, दूजा भेष चण्डाल ।
जाके छुये छुत लगे, ताके संग कौन हवाल ॥

चण्डाल हिरदे निरमल, खेले संग भगवान ।
देखलावे नहीं काहू को, गोप राखे नाम ॥

विप्र भेष बाहेर दृष्टि, षट्–कर्म पाले वेद ।
स्याम बिन सुने नहीं, जाने नहीं इस भेद ॥

उदर कुटुम्ब कारने, उत्तमाई देखावे अंग ।
व्याकरन वाद–विवाद के, अर्थ करे कै रंग ॥
अव कहो काके छुए, अंग लागे छोत ।
अधम तम विप्र अंग, चण्डाल अंग उद्योत ॥

પોતાની વાણી અનુસાર સંત પ્રાણનાથે ધર્મ-જિજ્ઞાસા અનુસાર બધી કોમના હિંદુઓ અને મુસલમાનોને પણ પોતાના સુંદર સાથમાં અપનાવી લીધા હતા.

ઘણા મધ્યકાલીન સંતોએ ધર્મ–સાધનામાં સ્ત્રીને બાધક ગણીને કૌટુંબિક જીવનથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંત પ્રાણનાથે કબીર અને નાનકની માફક કુટુંબની વચ્ચે રહીને ધર્મ–સાધના કરી. તેમણે કુટુંબ વચ્ચે રહીને પણ પ્રેમલક્ષણા–ભક્તિ દ્વારા પર–બ્રહ્મને પામી શકાય છે એ બાબત પોતાના જીવન-દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવી. તેમણે ધર્મ–સાધના અને ધર્મ–પ્રચારના કાર્યમાં પોતાનાં પત્ની (બાઇજીરાજ)ને બધો વખત સાથે રાખ્યાં હતાં. આથી તેમના શિષ્યો પણ કૌટુંબિક જીવનને હેય ગણતાં નથી. આમ છતાં નિજાનંદ સંપ્રદાયમાં સાધુઓને પણ સ્થાન છે. સાધુઓ બ્રહ્મચારી રહી એક સ્થળે (મંદિરમાં) કે ભ્રમણ કરતા રહીને સેવા–કીર્તન અને ધર્મ–પ્રસાર કરી શકે છે.

સંત પ્રાણનાથે ઔરંગઝેબ સામે ઉપાડેલું આંદોલન ભારતના ઈતિહાસમાં વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધરાવે છે. શિવાજીને ઔરંગઝેબ સામે થવામાં પ્રેરણા આપનારા સ્વામી રામદાસ શિવાજીના મહાન આધ્યાત્મિક ગુરુ હતા. સંત પ્રાણનાથે ચળવળ આરંભી ત્યારે આ બંને મહા પુરુષોનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બીજી બાજુ ઔરંગઝેબની ધર્મ કટ્ટરતા વધતી જતી હતી. સંત પ્રાણનાથે ઔરંગઝેબને ઈસ્લામનું વાસ્તવિક રહસ્ય અને ઈસ્લામ તથા હિંદુ ધર્મ વચ્ચે રહેલી તાત્ત્વિક એકતા સમજાવવા માટે બાવીસ મહિના સુધી દિલ્હીમાં રહીને સત્યાગ્રહ કર્યો. એમાં સફળતા ન મળતાં તેમણે ઔરંગઝેબની ધર્માંધ નીતિ સામે ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના ઘણા હિંદુ રાજવીઓને છત્રસાલ બુંદેલાની નેતાગીરી નીચે સંગઠિત કર્યા. તેઓ સ્વામી રામદાસની માફક કેવળ આધ્યાત્મિક પૂરુષ ન બનતાં; છત્રસાલના રાજકીય અને આર્થિક સહાયક પણ બન્યા. ઔરંગઝેબ વિરૂદ્ધ છત્રસાલે ઉપાડેલી ઝૂંબેશને સંત પ્રાણનાથે લોક–આંદોલનનું સ્વરૂપ આપ્યું. પરિણામે બુંદેલખંડમાં એક અપૂર્વ લોકજાગૃતિનો સંચાર થયો. ઔરંગઝેબના અવસાન (ઈ. સ ૧૭૦૭) પછી થોડા સમયમાં મોગલ સામ્રાજ્ય તૂટી પડતાં આ આંદોલનનું વિશેષ પ્રયોજન રહ્યું નહિ. તેથી ભારતના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસની આ અનોખી ચળવળ ઈતિહાસની નોંધમાંથી પણ વિસરાઈ ગઈ !

નિજાનંદ સંપ્રદાયનું વર્તમાન સ્વરૂપ

સંત પ્રાણનાથ, તેમના લાલદાસ અને મુકુંદદાસ જેવા પ્રભાવશાળી શિષ્યો, જામનગરમાં દેવચંદ્રજીની ગાદી પર આવેલા આચાર્યો, સુરતમાં પ્રાણનાથજીની ગાદી પર આવેલા આચાર્યો તેમજ સાધુ–સંતો અને ધામીઓના પ્રયાસોથી નિજાનંદ સંપ્રદાય સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન, પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ, આસામ અને નેપાળમાં પ્રસાર પામ્યો. આજે આ પ્રદેશોમાં આવેલાં ૧૯૦ જેટલાં મંદિરો (જેમાંના ૮૫ જેટલાં સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાતમાં આવેલાં છે તે) આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે. આમ છતાં આ સુધારાવાદી સંપ્રદાયને રૂઢિવાદી લોકોએ વિશેષ અપનાવ્યો નહિ. હિંદુ–મુસ્લિમ એકતાની હિમાયત કરતા આ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં ઈસ્લામની પરિભાષાઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયેલો હોવાથી રૂઢિવાદી હિંદુઓ તેના તરફ ભ્રાંતિમૂલક દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. તેઓ સંત પ્રાણનાથનો ઉપદેશ સમજી શકયા નહિ. બીજી બાજુ કાચના વેપારીઓ અમારા હીરાનું મૂલ્ય શું આંકવાના છે ? એમ સમજીને હીરાના ઝવેરીની માફક નિજાનંદીઓ (પ્રણામીઓ) પોતાના તારતમ્ય જ્ઞાનને છુપાવતા રહ્યા. પરિણામે નિજાનંદ સંપ્રદાય એક ગૂઢ સંપ્રદાય જેવો બની ગયો, અને તેને વિશે હિંદુ સમાજમાં અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિઓ ફેલાઈ. આજે આ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જામનગરની ધર્મપીઠ તરફથી પ્રગટ થવા લાગ્યું હોવાથી તેના વિશે સાચી દૃષ્ટિ કેળવાતી જાય છે. આ સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો સાહિત્યિક અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થતાં સૌરાષ્ટ્રના એક અગત્યના સંપ્રદાય વિશે વિશદ અને પ્રમાણભૂત જાણકારી ઉપલબ્ધ થશે.

દરિયાલાલની પૂજા :

દેવજીભાઈ વાજા

માનવ જીવનમાં પ્રાર્થના અને પૂજાવિધિનો પ્રવેશ ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં થયો હશે તે વિશે આજે તો માત્ર કલ્પના જ કરવાની રહે છે। સંસ્કૃતિનાં સોપાન ચડતાં માનવને પ્રકૃતિબળો સામે ઝૂઝવું પડ્યું જ છે. જ્યાં માનવશક્તિ કુદરતી બળો સામે હારી ત્યાં પ્રાર્થના–પૂજાનો આશ્રય લઈ કુદરતી શક્તિમાં શ્રદ્ધા કેળવી આંતરબળ મેળવ્યું છે. વિજ્ઞાનના આટ-આટલા વિકાસ પછી પણ એ શક્તિનું શરણું એ માનવ માટે આખરી બળ રહ્યું છે.

આ રીતે જોઈએ તો દરેક સંસ્કૃતિ અને ધર્મોએ પૂજા અથવા પ્રાર્થનાવિધિ સ્વીકારી છે. આર્ય સંસ્કૃતિની ઝાંખી વેદોમાં મળે છે. વેદકાલિન આર્ય સંસ્કૃતિએ ભારતીય સંસ્કૃતિને રચનાત્મક અને જીવન-દાયક તત્ત્વ પ્રદાન કર્યું છે. વૈદિક આર્યોની સામાજિક–ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન યજ્ઞ અને પૂજાવિધિનું જોવા મળે છે, જે દ્વારા મનુષ્યોના પૂર્વજો અને દેવતાઓને તૃપ્ત કરવા વિશેષ પર્વો પર પૂજાઅર્ઘ્યનું આયોજન પણ સામૂહિક રીતે પ્રયોજ્યું છે. આવી એ પૂજાવિધિ પાછળ બલિની ભાવના પણ જોવા મળે છે.

આ દૃષ્ટિએ યજ્ઞ અને બલિની ભાવના સૃષ્ટિના અવિરત સ્રોત માટે શ્રદ્ધા અને ત્યાગની ભાવનાથી કરવી આવશ્યક મનાઈ છે. વૈદિક પરંપરા અનુસાર ઋષિઓમાં સર્વોત્તમ વરુણના પુત્ર આંગિરસોએ સૃષ્ટિ-કલ્યાણ અર્થે આ વિધિનું પાલન કર્યું એમ વેદોમાં સ્પષ્ટ વર્ણનો જોવા મળે છે.

વરુણ સર્વશક્તિમાન દેવતા મનાતા, કારણ કે તે સૃષ્ટિને અમૃત (જળ)નું પાન કરાવનાર દેવતા છે. એની શક્તિ અમોઘ છે. એ શક્તિ માનવ માત્રનું રક્ષણ કરે, સુખક્ષેમ અને જીવનદાયક તત્ત્વો અર્પે એ માટે વરુણ આદિ દેવતાઓની પૂજાવિધિ તથા પ્રાર્થના ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળોએ આપી છે.

આવા એ પ્રબળ શક્તિવાળા વરુણ દેવતા મેઘોના સ્વામી મનાય છે. જળવૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વી પર જળની અગાધ શક્તિ તે સાગરમાં ઠાલવે છે. આ અગાધ અને અખૂટ જળરાશિને દરિયો કહીએ છીએ. દરિયાદેવ પણ અકથ્ય શક્તિ તથા વિશાળતા ધરાવે છે. તેની આવી વિશાળતા અને શક્તિનો સાચો પરચો તો દરિયાખેડુઓને જ અનુભવવા મળે છે.

આ સાગરખેડુઓ જ્યારે વહાણો લઈ દૂર દેશાવર સફર ખેડતા હોય છે તેમાં દરિયાપીરના કોપના ભોગ પણ બનવું પડતું હોય છે. તેથી સફરે ઊપડતાં પહેલાં દરિયાપીરની કૃપા મેળવવા પૂજાવિધિ કર્યા પછી જ વહાણો હંકારે છે.

જૂના સમયમાં અને આજે પણ નાનાં મોટાં દરેક બંદરેથી વહાણો પ્રસ્થાન આદરે તે પહેલાં દરિયાપીરની પૂજાવિધિ સામૂહિક રીતે કરે છે. શ્રાવણ શુદી પૂનમ–નાળિયેરી પૂનમ તરીકે જાહેર છે તે દિવસે પરદેશ સાથે દરિયામાર્ગે વેપાર ખેડતા વેપારીઓ તેમજ ખલાસીઓ સૌ સાથે મળી એક મોટો ઉત્સવ મનાવે છે અને વાજતેગાજતે દરિયાપીરને ખોળે–કિનારે પૂજાવિધિ અર્થે જાય છે. આમાં ખલાસીઓ આબાલ-વૃદ્ધ સૌ ભાગ લે છે. આ પૂજાવિધિમાં કોઈ પ્રતીક હોતું નથી, ફક્ત લીલો નેજો અને પૂજાની સામગ્રી જ હોય છે, જે પૂજાવિધિ પછી સમુદ્રમાં પધરાવે છે. વિદ્વાન પંડિતો દ્વારા વેદોમાંથી જળદેવતાને પ્રસન્ન કરતાં સ્તોત્રો ગવાય છે. પૂજા અને પ્રાર્થના થાય છે.

કહે છે જૂના જમાનામાં અને આજે પણ કેટલીક જગ્યાએ એક અથવા બે મછવા શણગારી તેમાં પૂજાની સામગ્રી લઈ, દૂર સુધી દરિયાપીરની ગોદમાં શ્રીફળાદિ સામગ્રી અર્ઘરૂપે અર્પે, અને આ રીતે પ્રસ્થાનનો પ્રારંભવિધિ કરે.

સામાન્ય રીતે નાળિયેરી પૂનમે આ પૂજાવિધિ થયા પછી જ વહાણવટીઓ પરદેશ પ્રયાણ આદરે છે.

ઘણીવાર મુસાફરીમાં મધ્યદરિયે તોફાન જાગે અને જો ધાર્યા કરતાં તોફાન ભયંકર જણાય તો સૌ ખલાસીઓ સાથે મળી દૂધ દરિયાપીરને શાંત કરવા શ્રીફળ, ચૂંદડી અને મોડિયો પધરાવે છે. કહેવાય છે કે આ વિધિથી દરિયાપીર સંતુષ્ઠ થઈ શાંત બની જાય છે. આમ દરિયા ખેડુઓ દરિયાપીરને વહાણુ તેમજ જાનમાલની રક્ષા અર્થે પૂજનાદિ વિધિ કરે છે.

દરિયા માટે દરિયાદેવ, દરિયાપીર અને દરિયાલાલ પણ વપરાય છે. પણ દરિયાલાલ શબ્દ સિંધમાંથી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં દરિયાપીરનો વિશેષ ઉલ્લેખ છે. પીર શબ્દ હિન્દુ–મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું મિલન સૂચવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં થતી પૂજા સાગર પૂજા અથવા જળદેવતાની પૂજા છે જ્યારે સિંધના દરિયાલાલની કથાવસ્તુ જૂદી જ છે. તેઓ ઈશ્વરના અવતાર તરીકે દરિયાલાલને પૂજે છે.

અત્યારે ભારતમાં આવેલા સિંધીઓ જ્યાં જ્યાં વસી ગયા છે ત્યાં ત્યાં દરિયાલાલનાં નાનાં મોટાં પૂજા સ્થાનો હોય છે. સિંધીઓનાં આ પુજા સ્થાનમાં દરિયાલાલની છબીઓ પૂજાય છે. તેનાં બે સ્વરૂપ કલ્પ્યાં છે. એક દરિયાલાલને મત્સ્ય ઉપર બેઠેલા બતાવ્યા છે. બીજા ઘોડા ઉપર સવાર અને આગળ પાછળ એક એક પાર્ષદ બતાવેલા હોય છે. સિંધીભાષામાં દરિયાલાલ સંબંધી પુસ્તક પણ છે–ગદ્ય પદ્ય બન્ને શૈલીમાં હોય છે, જેમાં ઈસ્લામધર્મી બાદશાહ સિંધમાં વસતા હિંદુઓ સામે ઈસ્લામધર્મ સ્વીકારવા જોર જુલમી વાપરે છે. હિન્દુઓ ધર્મના રક્ષણુ માટે ત્રણુ દિવસ સુધી ઉપવાસી રહી ઈશ્વરને પ્રાર્થે છે. અંતે સિંધુ નદીમાંથી દરિયાલાલ પ્રગટ થાય છે અને સિંધહૈદ્રાબાદ જિલ્લામાં નસરપુર ગામે રહેતા લોહાણા સંત રતનરાયને ત્યાં જન્મ લેવાનું કહે છે. સં. ૧૦૦૭ ચૈત્રી બીજે દરિયાલાલ અવતાર ધારણુ કરે છે. બીજી બાજુ બાદશાહને સ્વપ્નમાં ચમત્કાર બતાવે છે અને પોતાના અવતરણુની વાત કહે છે ઉપરાંત બાદશાહને સર્વ ધર્મની સમાનતા તથા ઈશ્વર અલ્લા એક હોવાનું સમજાવે છે. આમ છતાં ધર્માંધ બાદશાહ તપાસ કરી બાળકના નાશ માટેના પ્રત્યન કરે છે પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળે છે. અંતે દરિયાલાલ અવતારી ઓલિયા હોવાનું સ્વીકારે છે, પોતાના અનાચાર માટે ક્ષમા યાચના કરે છે તથા સૌ અગ્રણી મુસલમાનો સાથે પૂજા પ્રાર્થનામાં ભાગ લ્યે છે.

સક્કરમાં દરિયાલાલનું સંયુક્ત મંદિર બંધાવે છે તે બે ભાગમાં છે, એક ભાગમાં હિન્દુવિધિ પ્રમાણે પૂજાય અને બીજામાં કાબા કિબલ્લા પ્રમાણે. ઠઠ્ઠા વગેરે બીજાં સ્થળોએ પણ મંદિરો હોવાનું કહે છે. ખાસ કરીને દરિયાલાલની પૂજાનાં પ્રતીક જળ–જ્યોતિ છે. દરિયાલાલ સિંધુ દરિયામાંથી પ્રગટ થયા તે જોતાં જળદેવતા જ કહી શકાય. છબીઓ પાછળથી કલ્પી હોય તેમ લાગે છે. દરિયાલાલ સંબંધી ભજનો અને પ્રાર્થના ગીતો પણ છે. ચૈત્રી બીજે જન્મોત્સવ ઉજવાય છે અને દરિયાલાલની છબી સાથે સરઘસ નીકળે છે. દર શુક્રવારે પ્રાર્થના ભજનાદિ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં લગભગ દરેક બંદરે જ્યાં હિન્દુ–મુસ્લિમ ખલાસીઓ વસે છે ત્યાં દરિયાપીરનું સ્થાનક હોય છે. તેના પ્રતીક તરીકે નેજો અને કેટલીક જગ્યાએ પથ્થરનાં અણઘડ પ્રતીકો કે સમાધિ જોવા મળે છે પણ કોઈ આકાર નથી હોતો. કયાંક સિંદૂરના ત્રિશૂળ હોય છે. કઠારનાં ગામોના લોકો પણ દરિયાપીરની માનતા રાખે છે અને ત્યાં પણ પ્રતીક તરીકે દરિયાની ભાંઠ ઉપર સિંદૂરનાં તીલક કે ત્રિશૂળ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે પશ્ચિમ કિનારે કર્કવૃત ઉપર દરિયાપીરનાં નાનાં મોટાં સ્થાનકો જોવા મળે છે છેક દ્વારકા–બેટ સુધી.

સૌરાષ્ટ્રમાં પોરબંદરના દરિયા કિનારે ખદરપીરનું સ્થાનક છે, આમ તો મૂળ શબ્દ ખિઝર છે. અરબીમાં ખિઝૂરનો અર્થ અમર થાય છે. વિશાળ અર્થમાં લઈએ તો ખિઝર એટલે અમરતા આપનાર અથવા બચાવનાર એવા અર્થમાં પણ લઈ શકાય. સંસ્કૃતમાં જળને અમૃત કહેવાય છે એ અર્થમાં લઈએ તો જળદેવતા પણ થાય. આ ખદરપીરની ખલાસીઓ માનતા રાખે છે, દેગ ચડાવે છે અને સફરમાં રક્ષણ કરનાર દેવ તરીકે પૂજે છે.

પોરબંદરના છાયા પાસે બીજું રામનાથ પીરનું સ્થાન પણ છે જ્યાં ઓલિયા દરિયાપીરનો વાસ હતો. તેને માટે કહેવાય છે કે ત્યાં મોટાં બે માટીનાં વાસણ છે જેમાં દરિયાની ભરતી વખતે પાણી ભરાઈ જાય અને ઓટ થાય એટલે વાસણ પણ ખાલી થઈ જાય. દરિયાપીરની ચાદર પણ છે જે સમાધિ પર ઓઢાડેલી છે તેની પણ ચમત્કારની દંતકથા છે. રામનાથ એ ઓલિયા દરિયાપીરના શિષ્ય થયા કહે છે. પોરબંદરના રાણા સરતાનજી એ બંને પીરને બહુમાન આપતા.

સૌરાષ્ટ્રની જેમ કચ્છ પણ દરિયાખેડુઓની ભૂમિ છે. વહાણવટીઓની વીરતાભરી સાગરકથાઓથી આ ભૂમિ પ્રસિદ્ધ છે. આવા એ સાગરપુત્રોને અણીના સમયે દરિયાપીરની સહાયતા મળી હોવાની વાતો સાંભળવા મળે છે. કચ્છના કિનારે પણ રિયાણ પતન (માંડવી) પાસે રાવળપીરનું સ્થાનક જાણીતું છે. આજે રાવળપીરની બતી દરિયાખેડુઓને પ્રકાશ સાથે રક્ષણ આપી રહી છે. આવાં બીજાં નામી અનામી સ્થાનકો કંઠાર પંથકમાં મળે જ મળે. કચ્છમાં સંઘાર જાતિનાં આવાં જ સ્થાનકો હોવાનું કહેવાય છે.

પહેલાના જમાનામાં વહાણવટુ કરનાર વેપારીઓ પણ સાથે જતા અને એ રીતે દરિયાપીરના કોપનો જાત અનુભવ થતો તેથી વેપારીઓ પણ દરિયાપીરની કૃપા મેળવવા અને સફર હેમખેમ બંને તે માટે પૂજા-માનતા વગેરે કરે છે. આની પાછળ વહાણ તથા જાન માલની રક્ષાની ભાવના રહેલી છે જ સાથે શ્રદ્ધા બળ મળે તે એટલું જ સાચું.

શાંત અને સમથળ દિવસો તો ઠીક સુખરૂપ પસાર થઈ જાય પણ ચોમાસું નજીક હોય, વર્ષાનું વાદળભર્યું ઘોર આકાશ અને અષાઢ માસમાં એ દરિયાનાં ગર્જનો તથા અવનવાં રૂપો ભય પ્રેરનારાં બની જાય છે. સૂસવાટ કરતા પવન સાથે ગંભીર મેઘ ગર્જના અને દરિયાનાં પહાડ સમા મોજાંઓ વચ્ચે એક બિન્દુ જેવા પોતાના જહાજને જીવ મૂઠીમાં લઈને સંભાળતો નાવિક રણમેદાને પડતા લડવૈયાથી જરાયે ઊતરતો ન ગણાય ! આવી ભયાનકતા વચ્ચે પણ પિતાના ખોળામાં ખેલતો હોય તેવો એ નિર્ભિક સાગરપુત્ર પણ કોઈ કોઈ વાર હિંમત હારી, જહાજના રક્ષણ કાજે દરિયાપીરને શરણે જાય છે–ધા નાખે છે. માનતા પણ માને. અને નાવિકની આ શ્રદ્ધાથી સંતુષ્ટ થઈ દરિયાલાલ પણ જ્યારે નાવિકને હેમખેમ પોતાને વતન પહોંચાડે ત્યાર વહાણ નાંગરી, સઢો ઉતારી, કૂવાથંભને ઢાળી દઈ, વહાણ ધોઈ-ધફોઈ પવિત્ર બનાવી, વહાણમાં જ દેગ ચડાવે. દેગ તે દરિયાલાલનું નૈવેદ્ય. આ નૈવદ્ય દરિયાલાલને જવાર્યા પછી કુટુંબ સાથે સૌ પ્રસાદી લ્યે અને ત્યાર પછી ઘરમાં પગ મૂકે.

ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળ્યું છે કે ઘણીવાર મુસાફરીમાં તોફાન જાગે અથવા પવન પડી જાય અને વહાણ દિવસો સુધી આગળ વધે જ નહિ ત્યારે પણ નાવિકો દરિયા પીરને મનાવે, પૂજા પ્રાર્થના કરે અને શ્રીફળાદિ પધરાવે. તેઓનું માનવું છે કે કોઈ મલીનતાના કારણે પણ દરિયાપીર રૂઠે અને તેના ક્રોધના ભોગ બનવું પડે, પણ પૂજા-પ્રાર્થના દ્વારા પવિત્ર વાતાવરણ આણ્યા પછી ન ધારીએ તેવી રીતે યથાવત પવન વાવા માંડે. આવાં દૃષ્ટાંતો પણ અનુભવી ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે વર્ષોથી શરુઆત પહેલાં વહાણો પોત-પોતાના વતનમાં પાછાં ફરે અને ચોમાસાના આ દિવસો ખલાસીઓમાં લગ્નસરા ચાલે છે. સૌ કુટુંબો સાથે મળી આનંદ માણે, ફરી ચોમાસું વિત્યે નાળિયેરી પૂનમે દરિયાપીરની પૂજાવિધિ બાદ સફરે ઊપડી જાય. આમ દરિયો જ જેનું ઘર છે–જીવન છે તે દરિયાલાલ પ્રત્યે નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાને જો કોઈ અંધ શ્રદ્ધા કહે તો ભલે કહે !

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં આવી પૂજાવિધિ અંધશ્રદ્ધા ભરેલી માન્યતામાં ખપે પણ એટલું તો સ્વીકારવું રહ્યું કે પૂજાવિધિદ્વારા મનનું સમાધાન થાય છે અને શ્રદ્ધાના કારણે કાર્યબળ અને આત્મવિશ્વાસ અવશ્ય મળે છે. આત્મવિશ્વાસ એ જ મનુષ્ય માટે અધિકાધિક દૈવીશક્તિ કહી શકાય. આ દૈવીશક્તિ જ અઘરામાં અઘરાં કાર્યો પણ અચૂક પાર પાડે.

આવી આ કેન્દ્રીય વિચારધારા આપણી

ઘણીવાર મુસાફરીમાં મધ્યદરિયે તોફાન જાગે અને જો ધાર્યા કરતાં તોફાન ભયંકર જણાય તો સૌ ખલાસીઓ સાથે મળી કૂવ દરિયાપીરને શાંત કરવા શ્રીફળ, ચૂંદડી અને મોડિયો પધરાવે છે. કહેવાય છે કે આ વિધિથી દરિયાપીર સંતુષ્ટ થઈ શાંત બની જાય છે. આમ દરિયા ખેડુઓ દરિયાપીરને વહાણ તેમજ જાનમાલની રક્ષા અર્થે પૂજનાદિ વિધિ કરે છે.

દરિયા માટે દરિયાદેવ, દરિયાપીર અને દરિયા-લાલ પણ વપરાય છે. પણ દરિયાલાલ શબ્દ સિંધમાંથી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં દરિયાપીરનો વિશેષ ઉલ્લેખ છે. પીર શબ્દ હિન્દુ–મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું મિલન સૂચવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં થતી પૂજા સાગર પૂજા અથવા જળદેવતાની પૂજા છે જ્યારે સિંધના દરિયા-લાલની કથાવસ્તુ જૂદી જ છે. તેઓ ઈશ્વરના અવતાર તરીકે દરિયાલાલને પૂજે છે.

અત્યારે ભારતમાં આવેલા સિંધીઓ જ્યાં જ્યાં વસી ગયા છે ત્યાં ત્યાં દરિયાલાલનાં નાનાં મોટાં પૂજા સ્થાનો હોય છે. સિંધીઓનાં આ પૂજા સ્થાનમાં દરિયાલાલની છબીઓ પૂજાય છે. તેનાં બે સ્વરૂપ કલ્પ્યાં છે. એક દરિયાલાલને મત્સ્ય ઉપર બેઠેલા બતાવ્યા છે. બીજા ઘોડા ઉપર સવાર અને આગળ પાછળ એક એક પાર્ષદ બતાવેલા હોય છે. સિંધી-ભાષામાં દરિયાલાલ સંબંધી પુસ્તક પણ છે–ગદ્ય પદ્ય બન્ને શૈલીમાં હોય છે, જેમાં ઈસ્લામધર્મી બાદશાહ સિંધમાં વસતા હિંદુઓ સામે ઈસ્લામધર્મ સ્વીકારવા જોર જુલ્મી વાપરે છે. હિન્દુઓ ધર્મના રક્ષણ માટે ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસી રહી ઈશ્વરને પ્રાર્થે છે. અંતે સિંધુ નદીમાંથી દરિયાલાલ પ્રગટ થાય છે અને સિંધહૈદ્રાબાદ જિલ્લામાં નસરપુર ગામે રહેતા લોહાણા સંત રતનરાયને ત્યાં જન્મ લેવાનું કહે છે. સં. ૧૦૦૭ ચૈત્રી બીજે દરિયાલાલ અવતાર ધારણ કરે છે. બીજી બાજુ બાદશાહને સ્વપ્નમાં ચમત્કાર બતાવે છે અને પોતાના અવતરણની વાત કહે છે ઉપરાંત બાદશાહને સર્વ ધર્મની સમાનતા તથા ઈશ્વર અલ્લા એક હોવાનું સમજાવે છે. આમ છતાં ધર્માંધ બાદશાહ તપાસ કરી બાળકના નાશ માટેના પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળે છે. અંતે દરિયાલાલ અવતારી ઓલિયા હોવાનું સ્વીકારે છે, પોતાના અનાચાર માટે ક્ષમા યાચના કરે છે તથા સૌ અગ્રણી મુસલમાનો સાથે પૂજા પ્રાર્થનામાં ભાગ લ્યે છે.

સક્કરમાં દરિયાલાલનું સંયુક્ત મંદિર બંધાવે છે તે બે ભાગમાં છે, એક ભાગમાં હિન્દુવિધિ પ્રમાણે પૂજાય અને બીજામાં કાબા કિબલ્લા પ્રમાણે. ઠઠ્ઠા વગેરે બીજાં સ્થળોએ પણ મંદિરો હોવાનુ કહે છે. ખાસ કરીને દરિયાલાલની પૂજાનાં પ્રતીક જળ–જ્યોતિ છે. દરિયાલાલ સિંધુ દરિયામાંથી પ્રગટ થયા તે જોતાં જળદેવતા જ કહી શકાય. છબીઓ પાછળથી કલ્પી હોય તેમ લાગે છે. દરિયાલાલ સંબંધી ભજનો અને પ્રાર્થના ગીતો પણ છે. ચૈત્રી બીજે જન્મોત્સવ ઉજ-વાય છે અને દરિયાલાલની છબી સાથે સરઘસ નીકળે છે. દર શુક્રવારે પ્રાર્થના ભજનાદિ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં લગભગ દરેક બંદરે જ્યાં હિન્દુ–મુસ્લિમ ખલાસીઓ વસે છે ત્યાં દરિયાપીરનું સ્થાનક હોય છે. તેના પ્રતીક તરીકે નેજો અને કેટલીક જગ્યાએ પથ્થરનાં અણઘડ પ્રતીકો કે સમાધિ જોવા મળે છે પણ કોઈ આકાર નથી હોતો. કયાંક સિંદૂરના ત્રિશૂળ હોય છે. કઠારનાં ગામોના લોકો પણ દરિયાપીરની માનતા રાખે છે અને ત્યાં પણ પ્રતીક તરીકે દરિયાની ભાંઠ ઉપર સિંદૂરનાં તીલક કે ત્રિશૂળ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે પશ્ચિમ કિનારે કર્કવૃત ઉપર દરિયાપીરનાં નાનાં મોટાં સ્થાનકો જોવા મળે છે છેક દ્વારકા–બેટ સુધી.

સૌરાષ્ટ્રમાં પોરબંદરના દરિયા કિનારે ખદર-પીરનું સ્થાનક છે, આમ તો મૂળ શબ્દ ખિઝર છે. અરબીમાં ખિઝરનો અર્થ અમર થાય છે. વિશાળ અર્થમાં લઈએ તો ખિઝર એટલે અમરતા આપનાર અથવા બચાવનાર એવા અર્થમાં પણ લઈ શકાય. સંસ્કૃતમાં જળને અમૃત કહેવાય છે એ અર્થમાં લઈએ તો જળદેવતા પણ થાય. આ ખદરપીરની ખલાસીઓ માનતા રાખે છે, દેગ ચડાવે છે અને સફરમાં રક્ષણ કરનાર દેવ તરીકે પૂજે છે.

પોરબંદરના છાયા પાસે બીજું રામનાથ પીરનું સ્થાન પણ છે જ્યાં ઓલિયા દરિયાપીરનો વાસ હતો. તેને માટે કહેવાય છે કે ત્યાં મોટાં બે માટીનાં વાસણ છે જેમાં દરિયાની ભરતી વખતે પાણી ભરાઈ જાય અને ઓટ થાય એટલે વાસણ પણ ખાલી થઈ જાય. દરિયાપીરની ચાદર પણ છે જે સમાધિ પર ઓઢાડેલી છે તેની પણ ચમત્કારની દંતકથા છે. રામનાથ એ ઓલિયા દરિયાપીરના શિષ્ય થયા કહે છે. પોરબંદરના રાણા સરતાનજી એ બંને પીરને બહુમાન આપતા.

સૌરાષ્ટ્રની જેમ કચ્છ પણ દરિયાખેડુઓની ભૂમિ છે. વહાણવટીઓની વીરતાભરી સાગરકથાઓથી આ ભૂમિ પ્રસિદ્ધ છે. આવા એ સાગરપુત્રોને અણીના સમયે દરિયાપીરની સહાયતા મળી હોવાની વાતો સાંભળવા મળે છે. કચ્છના કિનારે પણ રિયાણ પતન (માંડવી) પાસે રાવળપીરનું સ્થાનક જાણીતું છે. આજે રાવળપીરની બતી દરિયાખેડુઓને પ્રકાશ સાથે રક્ષણ આપી રહી છે. આવાં બીજાં નામી અનામી સ્થાનકો કંઠાર પંથકમાં મળે જ મળે. કચ્છમાં સંઘાર જાતિનાં આવાં જ સ્થાનકો હોવાનું કહેવાય છે.

પહેલાના જમાનામાં વહાણવટુ કરનાર વેપારીઓ પણ સાથે જતા અને એ રીતે દરિયાપીરના કોપનો જાત અનુભવ થતો તેથી વેપારીઓ પણ દરિયાપીરની કૃપા મેળવવા અને સફર હેમખેમ બંને તે માટે પૂજા–માનતા વગેરે કરે છે. આની પાછળ વહાણ તથા જાન માલની રક્ષાની ભાવના રહેલી છે જ સાથે શ્રદ્ધા બળ મળે તે એટલું જ સાચું.

શાંત અને સમથળ દિવસો તો ઠીક સુખરૂપ પસાર થઈ જાય પણ ચોમાસું નજીક હોય, વર્ષાનું વાદળભર્યું ઘોર આકાશ અને અષાઢ માસમાં એ દરિયાનાં ગર્જનો તથા અવનવાં રૂપો ભય પ્રેરનારાં બની જાય છે. સૂસવાટ કરતા પવન સાથે ગંભીર મેઘ ગર્જના અને દરિયાનાં પહાડ સમા મોજાંઓ વચ્ચે એક બિન્દુ જેવા પોતાના જહાજને જીવ મૂઠીમાં લઈને સંભાળતો નાવિક રણમેદાને પડતા લડવૈયાથી જરાયે ઊતરતો ન ગણાય! આવી ભયાનકતા વચ્ચે પણ પિતાના ખોળામાં ખેલતો હોય તેવો એ નિર્ભિક સાગરપુત્ર પણ કોઈ કોઈ વાર હિંમત હારી, જહાજના રક્ષણ કાજે દરિયાપીરને શરણે જાય છે–ધા નાખે છે. માનતા પણ માને. અને નાવિકની આ શ્રદ્ધાથી સંતુષ્ટ થઈ દરિયાલાલ પણ જ્યારે નાવિકને હેમખેમ પોતાને વતન પહોંચાડે ત્યાર વહાણ નાંગરી, સઢો ઉતારી, કૂવાથંભને ઢાળી દઈ, વહાણ ધોઈ–ધફોઈ પવિત્ર બનાવી, વહાણમાં જ દેગ ચડાવે. દેગ તે દરિયાલાલનું નૈવેદ્ય. આ નૈવધ દરિયાલાલને જવાર્યા પછી કુટુંબ સાથે સૌ પ્રસાદી લ્યે અને ત્યાર પછી ઘરમાં પગ મૂકે.

ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળ્યું છે કે ઘણીવાર મુસાફરીમાં તોફાન જાગે અથવા પવન પડી જાય અને વહાણ દિવસો સુધી આગળ વધે જ નહિ ત્યારે પણ નાવિકો દરિયાપીરને મનાવે, પૂજા પ્રાર્થના કરે અને શ્રીફળાદિ પધરાવે. તેઓનું માનવું છે કે કોઈ મલીનતાના કારણે પણ દરિયાપીર રૂઠે અને તેના ક્રોધના ભોગ બનવું પડે, પણ પૂજા–પ્રાર્થના દ્વારા પવિત્ર વાતાવરણ આણ્યા પછી ન ધારીએ તેવી રીતે યથાવત પવન વાવા માંડે. આવાં દૃષ્ટાંતો પણ અનુભવી ખલાસીઓ પાસેથી સાંભળવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે વર્ષોથી શરુઆત પડેલાં વહાણો પોત–પોતાના વતનમાં પાછાં ફરે અને ચોમાસાના આ દિવસો ખલાસીઓમાં લગ્નસરા ચાલે છે. સૌ કુટુંબો સાથે મળી આનંદ માણે, ફરી ચોમાસું વિત્યે નાળિયેરી પૂનમે દરિયાપીરની પૂજાવિધિ બાદ સફરે ઊપડી જાય. આમ દરિયો જ જેનું ઘર છે–જીવન છે તે દરિયાલાલ પ્રત્યે નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાને જો કોઈ અંધ શ્રદ્ધા કહે તો ભલે કહે!

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં આવી પૂજાવિધિ અંધશ્રદ્ધા ભરેલી માન્યતામાં ખપે પણ એટલું તો સ્વીકારવું રહ્યું કે પૂજાવિધિદ્વારા મનનું સમાધાન થાય છે અને શ્રદ્ધાના કારણે કાર્યબળ અને આત્મવિશ્વાસ અવશ્ય મળે છે. આત્મવિશ્વાસ એ જ મનુષ્ય માટે અધિકાધિક દૈવીશક્તિ કહી શકાય. આ દૈવીશક્તિ જ અઘરામાં અઘરાં કાર્યો પણ અચૂક પાર પાડે.

આવી આ કેન્દ્રીય વિચારધારા આપણી

સંસ્કૃતિની હજારો વર્ષથી બનતી–બિગડતી જિંદગીમાં એક સુવર્ણસૂત્રની જેમ સતત્ પ્રવાહિત રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ તત્ત્વ અને સત્વ ભારતનાં માનવજીવનને અને આચરણને નિયમમાં રાખનારું અમોઘ શસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

નોંધ:-

૧. પોરબંદરનો કિનારો ભારે અથરો મનાય છે. આ આ જુલાઈ માસમાં એક તેલકંપનીનું જહાજ યંત્રોથી સજ્જ હોવા છતાં દરિયાપીરની ખફાદષ્ટિ થતાં પોરબંદર પાસે તોફાનમાં સપડાઈ; ભાંઠમાં ભારાઈને ભૂક્કો થઈ ગયું. કપ્તાન અને સફરીઓને હેલીકોપ્ટરની મદદથી બચાવ્યા પણ બે માનવીનો તો ભોગ લીધો જ અને સારુંયે તેલ દરિયાપીર પી ગયા ! આમ દરિયાલાલ રૂઠે તો યંત્રોનેય ભરખી જાય.

ચાલુ પૃષ્ઠ ૫૫૪]

તેને અંગ રૂપ બનાવે છે.

આ મંગળ પવિત્ર ભાવના સાથે પ્રેમ હોય છે, ઉલ્લાસ હોય છે. સ્વજનો માટેની લાગણી તે સહિયરોના સાથમાં અનુભવે છે. તેનાં સ્પંદનો તેના કુટુંબ અને સમાજમાં ફેલાય છે; અને સર્વત્ર આનંદ–મંગળનું વાતાવરણ સર્જાય છે. આવા પ્રસંગે ઊંચ નીચના કે સંપ્રદાયના ભેદો રહેતા નથી.

વ્રતો એ સમાજ અને ધર્મને સંગઠિત અને બળવાન બનાવનારું તત્ત્વ બને છે. ધર્મ અને સમાજમાં એકતા આવે છે, જે રાજકીય એકતાને પોષક નીવડે છે. આમ, વ્રતો એ સમાજ અને ધર્મને જીવન્ત રાખનારું અને પોષણ આપનારું સાંસ્કૃતિક તત્ત્વ બને છે.

ચાલુ પૃષ્ઠ ૫૫૯]

આદિવાસીના મુખ્ય દેવો નીચે પ્રમાણે છે.

વીર, કોળિયો વીર, રગતિયો વીર, વીહોંત, ચાવંડ, કાળો બાવજી, ઠાકુર બાવજી, હેડા જતર, રાજાપાપડો, માટન્યો, ડણસારી, બાબો પીઠોરો, બાબો ટુંડવો, આઈ ટુંડવી, પાંઢરે માતા, અહીત્રો દેવ, શિકોતરી માઈ, બામણી માઈ, જીવણ મામો, ભાથુજી, ઈંદ, વાઘ દેવ, ગોવાળ દેવ, મગર દેવ, ઘોડ દેવ, કાળિયો ભૂત, દેવલી માડી, બોગનો ભૂત, ધંતરી આઈ, હેડો કાકો, કાલોવારો, વીણદેવ, ચૂલ દેવી, તામણપાલ, ઈસમાલ, વીખો દરિયો, શંખલાગ, ખોખલી, પેટ ફોડી, ખારો દરિયો, તીસમાલ, લીલીયોપુત, ભરમ દેવ, મરી માતા.

મહાન પુરૂષના મહાન શત્રુઓ

સમાજનું કંઈક ભલું કરવું અને સમાજને સાચા માર્ગે દોરવો એ ધર્મ પ્રવર્તકોનું સાચું ધ્યેય હતું, પણ કાળક્રમે અપ્રમાણિક અનુયાયીઓએ પોતાની ખોટી સમજ અને ભ્રષ્ટ વર્તનથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના આંતરિક હાર્દને ધક્કો પહોંચાડયો છે. કોઈપણ ધર્મના અનુયાયીઓ ધર્મને તેના વિશાળ અર્થમાં જોવાને બદલે ધર્મને ખોટી રીતે સમજી એના બાહ્યાચાર ઉપર જ ભાર મૂકે છે અને ધર્મનું સંપ્રદાયમાં પરિવર્તન કરે છે.

પૂરતું હાર્દ સમજ્યા વિના શું ધાર્મિક કે શું રાજકીય વાદો એક પ્રકારનો અફીણિયા નશો છે. એનાથી વ્યક્તિ સાચા ખોટાનો નિર્ણય કરી શકતી નથી. એટલે જ એક પાશ્ચાત્ય ચિંતકે કહ્યું છે કે મહાન પુરૂષોના મહાન શત્રુઓ તો તેમના જ અનુયાયીઓ છે.

સ્વ. જીતેન્દ્ર જેટલી

સૌરાષ્ટ્રમાં વ્રતો અને માન્યતાઓ

ડૉ. મૃદુલાબહેન મહેતા

પ્રાકૃતિક રચનાની દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક ડુંગરોની હારમાળા છે. ચોમાસામાં આ ડુંગરો પરથી નાની કન્યાઓની જેમ નાની નાની નદીઓ તેની ધરતીને રસાળ કરે છે. ધરતીની આ સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અસુરો, નાગો, યાદવો, જેવી જાતિઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસી તેની પરંપરા છે. ઐતિહાસિક સમયમાં નાગરો, કાઠી, મેર, આહિર, જામ, સમા, મકવાણા અને વિવિધ રજપૂત જાતિઓ તથા લોહાણા વગેરે આવીને વસ્યા છે. આ વિવિધ જાતિઓ પોતાની જાતિગત વિશિષ્ટતા સાચવી રહ્યા છે. જાતિ અને કુળપરંપરા તરીકે તેમના રીત રિવાજો કરી રહ્યા છે; તેમ છતાં હિન્દુ ધર્મ આ બધાને એકરસે રસીને એક સમાજ બનાવ્યો છે.

હિન્દુ ધર્મ તપ અને વૈરાગ્યને જીવનના ઉત્કર્ષના-સાધનાના-માર્ગો ગણે છે. વૈરાગ્ય કેળવવા માટે ઉપવાસ, વ્રત અને દાન જેવાં સાધનો આવશ્યક છે તેમ માને છે. વ્રત એ પણ એક સાધનાનો માર્ગ છે. વ્રતોમાં અલુણાં, એકટાણાં કે ઉપવાસ કરવાના હોય છે. તેમાં ક્ષણિક ત્યાગ, સંયમ અને તપ હોય છે. વર્ષ દરમ્યાન થતાં અનેક વ્રતોને કારણે વ્યક્તિના જીવનમાં સંયમ અને શાંતિ-પુષ્ટિ અને તુષ્ટિ આવે છે.

ધર્મગ્રંથો આવા ક્રિયાવિધિઓને લૌકિક ધર્મ કહે છે. છતાં, આ લૌકિક ધર્મથી પ્રજામાં મંગળ કલ્યાણકારી ભાવના વ્યાપક થાય છે, માટે દરેક ધર્મ તેમની વ્યવહારુ આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, અને દરેક ધર્મમાં તેમનું મહત્ત્વનું સ્થાન હોય છે.

આવાં ધાર્મિક વ્રતોમાં કેટલાંક નિત્ય હોય છે, કેટલાંક કામ્યવ્રતો હોય છે. સોમવાર, અગિયારસ, પૂનમ નવરાત્રિ વગેરે નિત્ય-કરવાના હોવાથી નિત્ય વ્રતો ગણાય. આવાં વ્રતો સ્ત્રી-પુરુષ બધાં કરે છે. કામ્યવ્રતો અમુક ઋતુમાં અને અમુક તિથિએ કરવાનાં હોય છે જેમ કે, ગૌરી વ્રત, વટસાવિત્રી વગેરે. આ વ્રતો વિવિધ કામનાઓથી થતાં હોવાથી કામ્યવ્રતો કહેવાયાં. ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા, પતિ-સંતાન કે કુટુંબના દીર્ઘાયુષ્ય, આરોગ્ય, સુખસમૃદ્ધિ, આત્મકલ્યાણ કે પાપમુક્તિ અર્થે તે થાય છે. આ કામના મંગળ-કામના છે.

હિન્દુ સમાજમાં વ્રતો બે પ્રકારે થાય છે. એક તો શાસ્ત્રગ્રંથો અને પુરાણોમાં જણાવેલ શાસ્ત્રીય રીતે; અને બીજાં લોકોમાં ચાલી આવતી પરંપરા પ્રમાણે વધુ પ્રચલિત છે. આવાં વ્રતોમાં પુરોહિતની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. વ્રત જાણનારી કોઈ સ્ત્રી, વ્રતનો વિધિ જણાવે, કથાવાર્તા કહે, અને વ્રતનો મહિમા સમજાવે છે.

આ બન્ને પ્રકારના વ્રતોમાં કેટલાંક કન્યાના, કેટલાંક સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીના, અને કેટલાંક પુત્રવતી માતાના પુત્ર અને કુટુંબનું કલ્યાણ ઈચ્છતાં હોય છે. પોરાપૂનમ, ભાઈબીજ, ગૌરીવ્રત, કાંઠાગોર વગેરે કન્યાના વ્રતો છે, અને કન્યા જેવાં રમતિયાળ હોય છે.[1] મંગળાગૌરી, જયાપાર્વતી, ત્રણ ત્રીજ-કાજળી, મધુશ્રાવણી (મચ્છમણી) અને કેવડા ત્રીજ, વટસાવિત્રી, તાપી સાતમ, એવ્રત, ગોત્રાટ વગેરે વ્રતો સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનાં હોય છે, જે પતિના દીર્ઘાયુષ્ય અને સૌભાગ્ય માટે થાય છે. બોળચોથ, નાગપંચમી, શિતળા સાતમ, ધરો આઠમ, નોળી નોમ, છીનત કે દિવાસાનું વ્રત વગેરે, સંતાનના આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય માટે થાય છે. હોળી, નવરાત્રિ દિવાસો, એકાદશી, પૂનમો, શ્રાવણમાસ, પુરુષોત્તમમાસ, સોમવાર વગેરે વારવ્રતો આખા કુટુંબના સુખસમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ માટે થતાં હોય છે, તે સ્ત્રી પુરુષ બન્ને કરે છે.

આ વ્રતો સમયાંતરે આખા વર્ષ દરમ્યાન આવે છે, પણ વિશેષ અષાઢ-શ્રાવણ-ભાદરવો અને આસો માસના-ચતુર્માસ-દરમ્યાન આવે છે. આ

---

૧. જૂઓ કંકાવટી ભાગ-૧ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી.

ચાતુર્માસ એ વ્રત અને તપના માસ છે, એમ વૈદિક કાળથી મનાતું આવ્યું છે.

આ વ્રતો કેવી રીતે થાય છે ?

વ્રત કરનાર કન્યા કે સ્ત્રી વ્રતની પૂર્વ તૈયારી ઉમંગે કરે, ઝવેરા વાવે, આગલે દિવસે એકટાણું કરે, વ્રતને દિવસે સવારે સ્નાનાદિથી શુદ્ધ અને પવિત્ર થઈ સંકલ્પ કરે છે. આ સંકલ્પમાં કાચા સૂતરના તાર લઈ, તેને આઠ કે અમુક સંખ્યામાં વાળી, કુંકુથી રંગી વ્રત લેનાર પોતાને હાથે તે બાંધે છે. પછી દેવપૂજન કરે છે. વ્રતના અધિષ્ઠાતા દેવ વ્રત પ્રમાણે, જેવા કે સૂર્ય, તારા, ચંદ્ર, જેવાં કુદરતી તત્ત્વો; તુલસી, વડ, પિંપળો. અશોક, કદલી જેવાં વૃક્ષો અને વનસ્પતિઓ, કળશ, દીપ કે ઝવેરા જેવાં—પ્રતીકો, શિતળામા, દશામા, એવ્રતમા, જીવ્રતમા; ધર્મરાજા કે પુરુષોત્તમ ભગવાનથી માંડીને પાર્વતી, લક્ષ્મી, શંકર, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ કે રામ જેવા—મહા—દેવી કે દેવની—પૂજા થાય છે. સૃષ્ટિના આવાં વિભૂતિમાન વિવિધ તત્ત્વોમાં એક ઐશ્વરીય પરમ તત્ત્વ રહેલું છે, એ સંસ્કાર જાણ્યે—અજાણ્યે વ્રત કરનારમાં દઢ થાય છે, અને આવાં દૈવી તત્ત્વો સાથે તે તાદાત્મ્ય સાધે છે.

દેવની પૂજા કરવા કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર સજી, સહિયરોના સાથમાં, ઝાંઝરના ઝણકાર કરતી, ગીતો ગાતી, મંદિરે જાય છે. ત્યાં ઝાલરોના ઝણકાર કરી, દેવને જગાડે, પૂજે, નૈવેદ્ય ધરાવે, આરતી ઉતારે અને પ્રસન્ન મને ઘેર આવે છે, ઘેર આવી દિવો પ્રગટાવી વ્રતની કથા સાંભળવા સૌ બેસે છે. એક જણ કહે, અને સૌ સાંભળે. તેમાં વળી કોઈક હોંકારો પણ ભણે. વ્રતની આ વાર્તાઓ પરંપરાગત ચાલી આવે છે.

સાંજે દેવદર્શન નિમિતે સા હરે ફરે અને કિલ્લોલ કરે છે. દર્શન કરવા કે ફરવા નિમિત્તે નીકળેલાં સ્ત્રી—બાળકો જે જાહેર સ્થાનોમાં કે મંદિરે ભેગા થાય, લોક-સમૂહનો "મેળાપ-થાય." એટલે કે તે સ્થળો પોતે જ મેળા બની જાય. શ્રાવણી સોમવારો, ભીમ.અગિયારસ, નાગ પંચમી, શીતળા સપ્તમી, શિવરાત્રી કે ગોકુલાષ્ટમીના મેળા ઘણા જાણીતા છે.

અજવાળી રાત્રિએ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ જાગરણ કરે ત્યારે, ચાંદરડાં ફેફરડાં જેવી રમતો રમે, ગરબા—ગરબી લે, ઘોડો ખૂંદે, ટીટાડો કે હીંચ લે, ટૂચકા કે ભવાઈ કરે, અને આખી રાત આનંદ—વિભોર થઈ પૂરી કરે. જાગરણ પછી પ્રાતઃકાલે વ્રત પૂરું થાય; પણ જ્યાં સુધી મધ્યાહ્ને ગોરણી—ગૌરીઓ જમાડે નહિ, દક્ષિણા આપી આશીર્વાદ લે નહિ, ત્યાં સુધી તેનો ઉપવાસ પૂરો થાય નહિ.

માનવીના અંતરમાં પડેલી ઊંડી કામનાઓ—ઝંખનાઓ આ વ્રતો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આ ઝંખનાઓ મંગળ છે. વળી લોકસમૂહની આવી ઝંખનાઓ વ્રતરૂપે સમાજમાં અને ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠા પાપે છે. તેમ છતાં, તે મનની કામનાઓને શુદ્ધ પવિત્ર કરવા તે નિમિત્તે ઉપવાસો—એકટાણાં વગેરે કરવાના હોય છે. મનની ઈચ્છાઓ આમ ઊર્ધ્વીત થાય છે. કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ હસતાં રમતાં આનંદ કરતાં આ ઉપવાસો-વ્રતો કરે છે. આનંદ રસે અને મંગળ ભાવે રસાયેલાં આ વ્રતો કરનાર માટે સહજ અને સરળ બને છે. અવારનવાર આવતાં આ વ્રતો જીવનમાં પણ નવા આનંદને ઉલ્લાસ લાવે છે. કંઈક નવીનતા લાવે છે. પોતાની ઊંડી ઊંડી ઝંખનાઓને વ્યકિત વ્રતો દ્વારા પ્રગટ કરી શકે છે; અને આ ઝંખના તથા ભાવોને માણી શકે છે. આમ, વ્રતના ઉપવાસો એ તહેવારના દિવસો બની જાય છે.

વ્રત કરનાર શુભ સંકલ્પ કરી પોતાની કામના વ્યકત કરે છે ત્યારે તેના રાગદ્વેષો તે સંયમમાં રાખે છે; પોતાના મનને પવિત્ર મંગળ કરવા કોશિશ કરે છે, પ્રસન્નતા અને શાંતિ તે પ્રાપ્ત કરે છે. આવા કલ્યાણકારી ભાવો તેના જીવનને નવો ઓપ આપે છે. બીજી બાજુ, આગળ જણાવી તેવી દૈવી વિભૂતિઓમાં તે એક પરમ તત્ત્વ—પરમાત્મા—સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવા કોશિશ કરે છે. આથી, માનવ હૃદયના આ ભાવો લોકસમૂહમાં વ્રતરૂપે, પ્રગટે છે, અને ધર્મ

[અનુ. પૃષ્ઠ ૫૫૨ પર

ગુજરાતના આદિવાસીના ધર્મો

ઇન્દ્રશંકર રાવલ

ગુજરાત રાજ્યમાં આદિવાસી અને તેની નજીકના લોકોની સંખ્યા અવગણી ન શકાય એવડી મોટી છે. ગુજરાતના દર ચાર માણસ પછી પાંચમો આ વર્ગનો માણસ છે. તેથી તેના આચારવિચાર અને ધર્મભાવના સમજવા એ આપણે માટે બહુ જરૂરી વસ્તુ છે.

આ આદિવાસીઓની ધર્મભાવના વિષે સુધરેલા યા શહેરી લોકોની દૃષ્ટિ બહુ જ ટૂંકી છે. અને તે પણ તેઓની પોતાની ધાર્મિક માન્યતા અને તેમાં તેઓના થએલ ઉછેરથી છવાએલી હોય છે. પરદેશી મિશનરીઓ, વહેપારીઓ અને સમાજસેવકો સુદ્ધાં આવી માન્યતાઓમાં ઘેરાએલા હોય છે. એમ આદિવાસીઓના ધર્મો તરફ ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ હજી સુધી પણ નાખવામાં આવી નથી. લોકો આદિવાસીના ધર્મ માટે જાદુ, મંતર, ટોણા ટુચકા, ઘૃણાસ્પદ ક્રિયાઓ, નિર્દયકૃત્યો અને વિચિત્ર વહેમોને આદિવાસીઓના ધર્મો હશે એમ માની લે છે. એમ આદિવાસીના ધર્મ વિષે હજી સુધી સાચું ચિત્ર ઉપસ્યું નથી.

એનું એક કારણ એ છે કે આપણે આદિવાસીના હૃદયમાં ઊતરી તેની ભાવના આપણા અંતરમાં ઊતારી નથી. આદિવાસીની કેટલીક ક્રિયા આપણને ઘૃણાસ્પદ લાગે, જ્યારે આદિવાસીને મન તેનો અર્થ ઘણો ઊંચો લાગે છે. જેમકે એક ખ્રિસ્તી જ્યારે બાપ્તિસ્મા લેતો હોય છે ત્યારે લાલ દારૂમાં બોળેલો રોટીનો ટુકડો પવિત્ર ભોજન તરીકે લે છે. અને તે દારૂ તે પ્રભુ ઈસુનું લોહી પીએ છે તેવી ભાવનાથી લે છે. આ ક્રિયા એક હિન્દુ યા મુસ્લિમને ઘણી ઘૃણાસ્પદ લાગશે. પોતાના પૂજ્ય પુરુષનું ખૂન પીવું એથી હીચકારું કૃત્ય કયું હોઈ શકે એમ તેને મન લાગશે. જ્યારે એક ખ્રિસ્તીનું મન ખ્રિસ્તનો પવિત્ર આત્મા તેના રગેરગમાં ઊતરી જતો હોય તેવો ભાવ અનુભવશે. એવી રીતે એક આદિવાસી કોઈ દેવને ભોગ ચડાવતો કે મરઘીના પિલ્લાને કાપતો જોઈએ ત્યારે તેની ભાવના અને આ બિનઆદિવાસીની ભાવનામાં કશો ફરક પડતો નથી.

આજે વિશ્વમાં અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા ધરાવતા મોટા ધર્મો એક રીતે કહીએ તો મોટા સંઘો-સંગઠનો છે. આ સંઘો ઘણીવાર એકબીજા સાથે પોતાની માન્યતાઓ માટે અથડાય છે. આ દરેક માન્યતાઓ તેઓ પવિત્ર અને ઈશ્વરના નામે થતી માને છે. આવી અથડામણોમાં થએલાં હોલસેલ કે છૂટક ખૂનોની સંખ્યા મોટાં યુદ્ધોમાં થએલાં ખૂનોની સંખ્યા કરતાં પણ ક્યાં ય વધી જાય છે. આદિવાસીની સમજ પ્રમાણે પ્રચલિત ધર્મો સાચા અર્થમાં ધર્મો જ નથી. તેઓ કહે છે કે આ બધાં અમુક જાતની માન્યતા ધરાવતા લોકોનાં મંડળો છે. ઘણીવાર તો આ ધર્મમાં માનનારા અથવા આ ધર્મ માટેનું આવું ઝનૂની મમત્વ ધરાવનારાઓ જે તે ધર્મમાંથી પોતાની પ્રકૃતિના સુંવાળપને અનુકૂળ એટલો જ આચાર લઈ બાકીનો ધર્મ પડતો જ મૂકે છે. છતાં એ જે તે ધર્મસંઘના સભ્ય હોઇ શકે છે.

અહીં આદિવાસીઓની સરખામણી કરીએ તો ધર્મને નામે તેઓમાં હજી સુધી વિશ્વ ઉપર ક્યારે પણ રક્તપાત થયો નથી. ધર્મને તેઓ વ્યક્તિગત માન્યતા અને શ્રદ્ધાનો સવાલ માને છે. અને તે પણ દરેક પોતાના ગજા પ્રમાણે વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં સ્વીકારી શકે છે. તેમાં ન માનનાર કે [illegible] કરનારને આદિવાસી ઊંચોનીચો કે નાશ કરવા જોગ માનતો નથી. એવી જ રીતે આદિવાસીઓમાં ધર્મસંઘ હોતો નથી. તેમાં કોઈ મોટો ધર્મગુરૂ થઈ ધર્મમાં આસ્થા ધરાવનારની સંખ્યાનો સ્વામી થઈ જાય એવું ભાગ્યે જ બને છે.

તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના આદિવાસીના ધર્મ

હિન્દુ ધર્મની બહુ નજીક છે. એક રીતે જોઈએ તો હિન્દુધર્મ આદિવાસીઓના ધર્મમાંથી ક્રમવિકાસ પામીને આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે. આર્યો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ જેમ જેમ આદિવાસીઓના સંપર્કમાં આવતા ગયા, એકરૂપ થતા ગયા તેમ તેઓના ધર્મ અને દેવોને અપનાવતા ગયા. હિન્દુધર્મના આધારભૂત લેખાતા વિધાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે શંકર ભગવાન જેવા દવો આર્યોએ મૂળ ભારતી-ઓમાંથી જ લીધા છે. અત્યારે હિન્દુધર્મમાં આદિવાસી-ઓના દેવને equivalent સમાન્તર દેવો ઘણા છે. જેમકે કણસારી (કણશ્રી) ધાન્યકણ ઉત્પન્ન કરનાર, વધારનાર અને તેનું રક્ષણ કરનાર દેવી છે. હિન્દુ ધર્મમાં અન્નપૂર્ણા દેવી તેના જ સ્વરૂપે, ગુણવાળાં દેવી ગણાય છે. આવાં કારણોને લઈને ઘણે ઠેકાણે આદિવાસીને હિન્દુધર્મી ગણવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં મૂળધર્મ અને હિન્દુધર્મની છાપવાળો ધર્મ એમ બે પ્રકારની આસ્થા-વાળા ધર્મો જોવા મળે છે.

આદિવાસીઓ આત્મા અને અવ્યક્તશક્તિ બન્નેને માને છે. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે અવ્યક્ત શક્તિઓ ત્રણ પ્રકારની છે. એકને તેઓ દેવ કહે છે. બીજાને તેઓ ભૂત કહે છે. ત્રીજા પ્રકાર માટે પણ પણ તેઓ ભૂત શબ્દ વાપરે છે. પણ તેની ભાવના તદ્દન જુદી છે. પહેલી જાતના ભૂત પ્રચલિત અર્થમાં ભૂત નથી. પ્રચલિત અર્થમાં ભૂત એ કોઈ એક કાળે શરીર ધરાવનાર વ્યક્તિ મરી ગયા પછી તેનો ભટકતો ફરતો જીવ છે. જ્યારે આદિવાસીની માન્યતા પ્રમાણે આ ભૂત કદિ માનવ શરીરમાં હતાં નહીં. તેઓ તો પહેલેથી જ સ્વયંભૂ છે. જેમકે ખોગનો ભૂત સૌ ભૂતોનો રાજા છે. તે કોઈ સનાતનકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે કોઈ મરી ગએલા રાજાનો જીવ નથી. તેવી રીતે કાવીંજાણોનો ઉબ્ડો એ કોજણ ગામના ઉકરડાનો ભૂત છે. તે ત્યાં રહે છે ને મજા કરે છે. તે રમતારામ છે. તેને લોકોનો સહવાસ ગમે છે અને એકાંત પણ ગમે છે. તે માણસો સાથે મૈત્રી કરે છે. અને તેને ન્યાલ કરી દે છે. તે પોતાની મસ્તીમાં ફરતું, સત્ત્વ છે. કોઈનું ભલું યા બૂરૂં કરવું એવું કશું તેણે પોતાના કર્તવ્ય તરીકે બાંધી લીધું હોતુ નથી. જ્યારે ભૂતોની મહેફીલ ભમે છે જ્યારે ભૂવાઓ અને તેના ચેલાઓ મળી ધૂણે છે ત્યારે તેઓ કોઈના શરીરમાં દાખલ થઈ રમવા આવે છે. તેવી રીતે વંતરી, શિકોતરી વગેરે પણ છે તે નારીજાતિનાં ભૂતો છે. તે પણ સ્વયંભૂ છે. તેઓ પણ કોઈકાળે માણસ-રૂપે હતાં નહીં.

બીજા પ્રકારનાં ભૂતો એ મરી ગએલાં માણસોમાંથી થાય છે. તે પોતાની વાસના પ્રમાણે આશા રાખે છે. પોતાની ઈચ્છાની પરિતૃપ્તિ માટે જેને તેને પજવ્યા કરે છે. અને સંતુષ્ટ થતાં ચાલ્યાં જાય છે.

દેવો માટે આદિવાસીની માન્યતા તદ્દન જૂદી જ છે. દેવોએ તેઓની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં અદ્ભુત પાત્રો છે. તેઓ દરેક જુદા જુદા કામના સ્વામીઓ છે.

જગતમાં અમુક કાર્યો તેમની ઈચ્છાથી જ થાય છે. એમ દેવો એ મહાન અવ્યક્ત શક્તિઓ છે. તે કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ બધી જ શક્તિઓ ધરાવે છે. જેમકે 'માટન્યો' એ હળનો સ્વામી છે. તેની ઇચ્છાથી ખેતી સારી થાય છે, તેની કૃપાથી કરી મહેનત ઊગી સરે છે.

કેટલાક દેવો આદિવાસી mythologyનાં પાત્રો છે. જેવા કે બાબો પીઠોરો, બાબોકુંડવો, ઈંદી-રાજા, કે બાબો ઈંદ, પાણદેવ, રાજા બાણેઠો અને બાલોવિંદાણ. જેમ રામાયણ કે મહાભારતની અદ્ભુત રસની વાર્તાઓ છે, જેમ અઢારે ય પુરાણોમાં જુદા જુદા દેવોનાં ચરિત્રો છે, જેમ ઈલિયડ અને ઓડી-સીના દેવો છે, તેમ ઉપર જણાવેલા દેવો આદિવાસીનાં કથિત અલિખિત– પુરાણોનાં પાત્રો છે. તેમનાં અદ્ભુત પરાક્રમો, તેમનાં માનવજાત પરનાં ઉપકારી કામો, વગરેને આદિવાસીઓ અહોભાવથી જુએ છે. અને તેથી તેઓને શુભાશુભ પ્રસંગે આરાધે છે. આ બાબતમાં તેઓ વિશ્વની માનવજાત જે રીતે વર્તે છે તેમ જ વર્તે છે.

આ દેવોનાં સ્વરૂપ વિષે તેઓ હજી જગતના અન્ય લોકોની માફક ફેરવાયા નથી. સુધરેલા કહેવાતા લોકોના કલાકારોએ આ દેવોનાં વર્ણન પરથી ચિત્રો, મૂર્તિઓ વગેરે બનાવી કાઢયાં છે. અને તેને દેવના શરીર જેવી પ્રતિષ્ઠા મળે છે. ગુજરાતના આદિવાસીઓ આ બાબતમાં હજી પ્રમાણિક રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે દેવોનું સ્વરૂપ કલ્પનાતીત છે. તેનું વર્ણન થઇ શકે જ નહીં. આ દેવોમાં જગતનું સર્વ સૌંદર્ય, શક્તિ અને અમરપણું છે તેનો આકાર કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે કલ્પના શકય જ નથી એમ તેઓ માને છે. આ દેવો સ્વપ્નમાં દેખાયા હોય, કે સાક્ષાત્ સામા મળ્યા હોય, (તેમની માન્યતા પ્રમાણે) તો પણ કોઈ પણ આદિવાસીએ તેના ઉપરથી મૂર્તિ કે ચિત્ર બનાવવાની કોશિશ કરી નથી. વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લામાં દિવાલ ઉપર પાણ્ગુ અથવા પીઠોરો ચીતરવાનો રીવાજ છે. તે માટે મોટું ૬'×૧૮' નું લાંબું ચિત્ર દોરવામાં આવે છે. તેમાં આખી દેવ, ભૂત અને પ્રેત સૃષ્ટિ ચીતરવામાં આવે છે. તેમાં દેવની જગાએ ઘોડાઓ ચીતરવામાં આવે છે. ઘોડા ઉપર કશી આકૃતિ હોતી નથી. ઘોડાના રંગ ઉપરથી જે તે ઘોડા ઉપર કયા દેવ–બેઠેલા હશે તે કલ્પી લેવાનું રહે છે. જ્યારે માનવ પાત્રો બધાં જ બરાબર ચીતરવામાં આવે છે. અલબત્ત આ પાત્રો પેલા પુરાણુમાં આવતાં જ માનવ-પાત્રો હોય છે.

છતાં આદિવાસીઓમાં મૂર્તિપૂજા નથી એવું સંદતર નથી. તેઓ હિન્દુઓના આચાર પ્રમાણે કોઈકોઈ વાર એકાદ પત્થરનું સ્થાપન કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓ પ્રાણી દેવોને પણ ખૂબ માને છે. તેઓની મૂર્તિઓ બનાવામાં આવે છે. જેમકે વાઘદેવ, ઘોડદેવ, મગરદેવ વગેરે. પ્રાણી દેવો માટે તેઓની કલ્પના કાંઈક જુદી છે. તેઓ આ દેવોને પ્રચલિત પ્રાણીઓ કરતાં કંઈક જુદાં માને છે. તે દેવોનું સ્વરૂપ તે તે પ્રાણી જેવું કલ્પાય છે પણ તેઓની શક્તિ દેવોના જેવી અદ્‌ભુત છે. તેઓ ઘણા આશ્ચર્યકારક ચમત્કારો કરી શકે છે. જેમ કે મગરદેવ એ ધાવણનો સ્વામી છે. તેની બાધાપૂજાથી માતાને ધાવણ સ્રવે છે. ઢોર દૂધ દે છે. પૃથ્વીમાંથી જળ મળે છે. તે ખીજે તો વરસાદ બંધ કરીદે અને લોકોને દુકાળના કઠણ દિવસો જોવાનો વારો આવે. તે લોકોને દર્શન દે છે. મનુષ્યની વાચામાં કાંઈ કાંઈ ભાખે છે અને ન્યાલ પણ કરી નાખે છે.

આદિવાસીમાં ધર્મભાવના અને તત્ત્વ ચિંતન એ બન્ને નોખી પ્રવૃત્તિ છે. તત્ત્વચિંતન કરવાવાળો હંમેશાં–ધાર્મિક હોય એવું બનતું નથી. ધાર્મિક ક્રિયા કરાવવાવાળો કે ધર્મમાં આસ્થા રાખવાવાળો હંમેશાં તત્ત્વચિંતક હોય એવું પણ બનતું નથી. આદિવાસીઓમાં આ બન્ને માટે અલગ માણસો હોય છે. તેવી જ રીતે મડવી, રાવળ, પુજારો કે રાવળું–દેવકર્મ–કરાવનારી વ્યક્તિ અને બડવો બન્ને જુદી વ્યક્તિ છે. ઘણીવાર બડવો, ભોપો કે ભૂવો રાવળું પણ કરાવી આપે છે. પણ એ તેનો સુવાંગ અધિકાર નથી. જ્યારે રાવળ કોઈ દિવસ બડવાગીરીમાં પડતો નથી. રાવળ મોટે ભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતો હોય છે. તે કાયટું સરાવવું, પ્રેતના ઉતારા મુકાવવા, લગ્ન ક્રિયા કરાવવી (જ્યાં આ કામ તેને હાથ હોય ત્યાં) ખતરાં મુકાવવાં વગેરે નાનાં મોટાં દેવ કર્મો તે કરાવી આપે છે. તે માટે નકકી કરેલું મહેનતાણું પણ લે છે. દેવને ધરાવેલું અગ્રાહ્ય અન્ન કે દ્રવ્ય લેવાનો તેને અધિકાર હોય છે.

તત્ત્વચિંતનને આદિવાસીઓ ભગતાઈ કહે છે. ભગત વિશ્વના સર્વ તત્ત્વચિંતકો માફક પોતાનું આગવું અથવા ગુરૂગમથી મળેલ ચિંતન ધરાવે છે. તે વારસાગત હોતું નથી. તેના ચિંતનમાં મુખ્યત્વે આટલા પ્રશ્નો હોય છે. એક તો માણસ કયાંથી આવ્યો? મરણ પછી તે કયાં જાય છે? અને માણસ પોતે કયા સ્થૂળ યા સૂક્ષ્મ ઘટકોનો બનેલો છે. વળી આ બધી પ્રકૃતિમાં તેનું સ્થાન કયાં? એ પરવશ જીવ કેટલો અને પ્રકૃતિનો સ્વામી કેટલો? આ બધું ભગતાઈમાં સમાઈ જાય છે. ઉપરાંત ભગતાઈમાં કોઇ પરમ શક્તિ હોય તો તેની ઉપાસના કરવી અને તેમાંથી બળ મેળવવું એ પણ એક ભાગ ગણાય છે. ભગતની ઉપાસનામાં કિંચાકાંડ નહિવત હોય છે. કયારેક તો બિલકુલ હોતું નથી.

ભૂવો અથવા ભોપો એ વળી નોખી નિરાળું વ્યકિતત્વ છે. ભૂવો ગૂઢ વિદ્યાનો જાણકાર છે. તે

ઉપરાંત તે કેટલાંક ગૂઢ રહસ્યો પણ જાણતો હોય છે. ભૂવો મેલી વિદ્યાથી થએલ નડતર દેવભૂતપિતૃનાં કારણ વગેરે નિવારવાનું કામ કરે છે. આ ઉપરાંત તે દવા દારૂના નુસ્ખા પણ જાણતો હોય છે. આ નુસ્ખાઓ અને પ્રેતવિદ્યા તેઓ એકબીજા પાસેથી શીખે છે. તેઓ કઠણ નિયમો પાળે છે. અને પોતાની વિશિષ્ઠ રહેણીકરણી રાખે છે. છતાં ભૂવો ધર્મપુરુષ નથી. ધર્મકાર્ય અને ભૂવાનું કામ બન્ને અલગ વ્યાપાર છે.

કામણટૂમણ એ એક સૌથી જુદી જ વસ્તુ છે. જેને બહારના લોકોએ આદિવાસીઓના ધર્મમાં સામેલ કરી દીધી છે. તેને વિશ્વમાં કયાંય ધર્મ સાથે સાંકળવવામાં આવી નથી. આ બધું આખા વિશ્વમાં વિકસિત કહેવાતી અને અવિકાસત સહુ જાતિમાં ચાલે છે. કામણટૂમણ અને ટૂચકા કરનારે તેની ખૂબ કસોટી કરે તેવી ક્રિયાઓની સાધના કરવી પડે છે. ઘોર, ભયાનક, જુગુપ્સાપ્રેરક અને નિર્દય કૃત્યોથી આ વિદ્યા સાધ્ય થાય છે એમ તેઓ માને છે. તેવું સાધનાર ભુતારો કે ડાકણો કહેવાય છે. સ્ત્રીઓ પણ ભુતારી કે ડાકણ હોઈ શકે છે. આદિવાસીઓમાં તેઓનો ડર ભારે હોય છે. તેઓ જારણ, મારણ ઉચ્ચાટન, વશીકરણ વગેરે કરી શકે છે.

મરણ પામેલા માટે આદિવાસીઓની માન્યતા જુદી જુદી છે. પુનર્જન્મની માન્યતા તેઓમાં નથી,

સામાન્ય રીતે સ્વાભાવિક મૃત્યુથી મરણ પામેલ માટે તેઓ પરજણ, કાયટુ, કારજ, દેવકારિયા વગેરે નામે ઓળખાતી ક્રિયાઓ કરે છે. આ પૈકીની કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા પછી મરનારનો જીવ સદ્દગતિ પામે છે. આદિવાસીની માન્યતા પ્રમાણે તે દેવ થઈ જાય છે. દેવનું કોઈ જૂદું સ્થાન–લોક નથી. પણ તે નિર્મમત્વ, નિર્મોહ, મુક્તાત્મા બને છે. પછી તેને આ જગત સાથે કશી મમતા રહેતી નથી.

પરંતુ અકુદરતી મૃત્યુ પામેલ માટે તેઓની માન્યતા જુદી છે. તેઓ માને છે કે જો માણસ પરાક્રમથી મરણ પામ્યો હોય તો તેની કીર્તિમાન સ્થાપના ઈચ્છે છે. તેથી તેના માટે પત્થરની કે લ કડાની ચપટી કોતરણીની (relief) આકૃતિ દોરેલ સ્મૃતિ સ્થંભ મુકાય છે. નિશ્ચિતતિથિએ તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. આવા પરાક્રમમાં કોઈ પરોપકારનું કામ હોવું જોઈએ એવું બંધન નથી. સામી છાતીએ ઘા ઝીલતાં કે ઘા મારતાં જે મૃત્યુ થાય તેને તેઓ પરાક્રમી મૃત્યુ માને છે. આવાં મૃત્યુ લૂંટ કરવા જતાં, પોલીસ સાથે કે અંદર- અંદર અથડામણમાં થયાં હોય તો પણ ચાલે!

બીજાં મૃત્યુ સર્પ કરડવાથી, ઝાડપરથી પડી જવાથી, ડૂબી જવાથી, અજાણ્યે ઝેરી પદાર્થ ખાવાથી વગેરે રીતે નીપજેલાં અકુદરતી મૃત્યુ પણ મરણ પછી પ્રેતદશા ઉત્પન્ન કરનાર મનાય છે. આપઘાત અને સુવાવડનાં મૃત્યુ પણ આ વર્ગમાં ગણાય છે. આવાં મૃત્યુ માટે તેઓ માને છે કે મરનારનો જીવનનો સમય–આયુષ્ય–નિશ્ચિત હોય છે. તે એમ મૃત્યુ થવાથી બંધ થતો નથી. મૃત્યુ પછી પણ આ આયુષ્ય ચાલુ જ રહે છે. અને તેનું સ્વાભાવિક મૃત્યુ અથવા જીવપણાનું વિસર્જન થાય ત્યાં સુધી ચાલુ જ રહે છે.

આવા જીવોનો પોતાના કુટુંબ સાથે પહેલાં જેવો જ વ્યવહાર કરવાનો મોહ જતો નથી. તેથી તે વારંવાર કુટુમ્બમાં આંટા મારતો જોવામાં આવે છે. જેના તેના શરીરમાં દાખલ થઈ પોતાના પ્રિય વ્યવહારો કરવા કોશીશ કરે છે. આવી ભયપ્રેરક દશાથી બચવા આદિવાસીઓ તેઓ માટે લાકડાનાં ફળાં–ખતરીઓ–ઊભી કરે છે. અને મરનારને તેમાં વાસો કરવા વિનંતી કરે છે. સારે માઠે પ્રસંગે ખાવાનું દૂધ વગેરે ચડાવી આવે છે. કુટુંબના શુભાશુભ પ્રસંગની તેને જાણ કરવામાં આવે છે. તેની પાસેથી પસાર થતી વખતે સ્ત્રીઓ તેનું આછું ઓઢે છે, પુરૂષો પગરખાં કાઢીને ચાલે છે યા પાઘડી ઉતારી લે છે. આ ખતરીઓ જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી તેઓ તેનું અસ્તિત્વ માને છે. ખતરીનો નાશ થઈ ગયા પછી પેલો જીવ પ્રેતદશામાંથી મુક્ત થઈ ગયેલો મનાય છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતની કેટલીક આદિવાસી જાતિઓમાં કુંવારા મૃત્યુ બહુ જ અપશુકનિયાળ અને ભયાનક મનાય છે. જો બિમારી ગંભીર અને જીવલેણ લાગે તો તેને શીતળાના ઝાડ સાથે પરણાવી દેવામાં

આવે છે અને મરણ પછી ચોથે દિવસે તેનું ખાસ જાતનું પરજણ–ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે છે. અને મોટો દહાડો એટલે કે આખી નાતના બધાં સગાઓના સામૂહિક શ્રાદ્ધ વખતે તે ખરેખર–જીવનમુક્ત થયો છે કે નહીં તે ચકાસી જોવામાં આવે છે.

આ સર્વ ઉપરાંત કુટુંબમાં માનાર્હ વ્યક્તિનાં મૃત્યુ થાય ત્યારે ઘુમટા, દેવળાં, ખત્રા મૂકવાનો રીવાજ છે. ઘુમટા એક હાથથી માંડીને માણસની છાતી સુધીના મોટા અનેક રીતે શણગારેલા માટીનાં પોલા ઘુમ્મટ હોય છે. આ ઘુમટામાં મરણ પામનાર મુખ્ય પુરૂષના નામનો કલ્પીને એક ગોળ લીસો વાટણિયા જેવો પથરો મૂકે છે. ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં તેના જુદા જુદા આકાર હોય છે. છતાં આમા ઘુમ્મટનો આકાર બૌદ્ધ સ્તુપને મળતો હોય છે. બૌદ્ધોએ આ કલ્પના આદિવાસીઓમાંથી જ લીધી હોવી જોઈએ. વળી સ્તુપો જ્યાં જ્યાં બનાવવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને માટીથી જ બતાવવામાં આવે છે. આજુ બાજુ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં પથરા પ્રાપ્ય હોય છતાં તેનું બહારનુ કલેવર માટીનું જ બનાવેલું હોય છે. વળી તેની ઉપર પણ બૌદ્ધ સ્તુપ ઉપરની રચના જેવી જ રચના હોય છે. બૌદ્ધો તેમાં પૂજ્ય સાધુઓનાં અંકુક અંકુકાં –હાડકાં મૂકે છે. અહીં આદિવાસીઓ મૃત પુરૂષનો કલ્પેલો પત્થર–પુતળો–મૂકે છે.

રોગો તરફની દૃષ્ટિએ આદિવાસી દેવોની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો કર્યો છે. રોગોના લક્ષણની ભિન્નતા પરથી તેને રોગકર્તા દેવ જુદા જુદા હોવા જઈએ એમ તેઓ માને છે. ઉપરાંત મલિન દૃષ્ટિ કે મલિન ભાવના પણ માંદગીનું કારણ માને છે. ચેપી, હઠીલા કે લાંબો સમય ચાલતા રોગોને પણ તેઓ દેવોની કરામત માને છે. કોલેરા, શીતળા, અછબડા, બાઈને ભાઈ, નૂરબીબી, વગેરે વાવડ મચાવતા રોગોને તેઓ જે તે દેવોની કરામત જ માને છે. આવા વાવડ દૂર કરવા તેઓ એક રથ કાઢે છે. આ રથ ગામમાં ફરતો હોય ત્યારે ગામના બધા લોકો પોતાના ઘરમાંથી જૂનાં માટીનાં વાસણ ટોપલા કે રોગ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થો એકઠા કરી ગામબહાર નાખી આવે આવે છે. પછી તે રથ બીજે ગામ જાય છે. તે ગામ પોતાના ગામનો કચરો તેમાં ઉમરે છે. છેવટે તો તેમાં ગાડાં ભરાય તેટલો કચરો થાય છે. રથને કાંતો સમુદ્ર તરફ વાળવામાં આવે છે યા ડુંગર પર ચડાવી બાળી મૂકે છે. એમ ગામડાં સાફ થઈ જાય છે.

આદિવાસી તીર્થો મુખ્યત્વે ડુંગર ઉપર ઊંડી ગુફાના રૂપમાં હોય છે. તેમાં તે દેવો વિહાર કરે છે. ગુફામાં મોટાં સુંદર કેળાનાં વનો અને ફળવાડીઓ હોય છે. સુંદર વિહાર સ્થળો હોય છે. વગેરે તેઓ માને છે. પાંઢર માતા, ગોવાળ દેવ, રેવલી માડી, દેવ મોગરા વગેરે બહુ જાણીતા આદિવાસી તીર્થો છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં દેવઘર બનાવવામાં આવે છે. તેનો આકાર સામાન્ય ઝૂંપડી જેવો જ હોય છે તેની ભીંતમાં માટીની મૂર્તિઓ જડવામાં આવે છે. આ મૂર્તિઓ તેઓ ઉદેપુર પાસેના મેરાળા ગામમાંથી લાવે છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને જેમ જનોઈ આપી-દ્વિજ બનાવવામાં આવે છે, તેમ આદિવાસીઓમાં પણ એક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેમાં જુવાન માણસના કાંડા ઉપર સસલાની લીંડી બાળીને મૂકવામાં આવે છે. અને તે બળીને ઓલવાઈ જાય ત્યાં સુધી તેણે સહન કરવું પડે છે. આવો ડામ કરાવીને માણસ મૃત્યુ પછી દેવકાર્યા ન કરે તો પણ માણસ જીવન મુક્ત થઈ જાય છે. તેમ તેઓ માને છે. આ જાતની માન્યતા જાપાનના બૌદ્ધોમાં પણ છે. ખાસ કરીને બૌદ્ધ સાધુ-ઓને દીક્ષા અપાતી વખતે બાવડા ઉપર આવા ડામ દેવાનો રીવાજ છે.

તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને કપાળ વચ્ચે નિડાળ માંડવાનો એટલેકે ત્રિશૂળ આકારનું છુંદણું કરવાનો રીવાજ છે તેથી પણ દેવકાર્યા વગર પણ સ્ત્રી દેવ થઈ જાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના આદિવાસીઓમાં સૌ આદિવાસી-ઓની માફક ભીંતે ગોતરડો દોરવાનો રીવાજ છે. આ ગોતરડાનો રીવાજ–ગોત્રદેવતા તરીકે લગભગ આખા ગુજરાતમાં બધે પ્રચલિત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ ગોતરડાનું એક લાંબુ આખ્યાન ચાલે છે. તેને 'ચટક જોગણીનો આંબો' પણ કહે છે. આ આંબો આખી રાત ચાલે તેટલો લાંબો હોય છે.

[અનુ. પૃ. ૫૫

વામમાર્ગ

ડૉ. નાગજીભાઈ કે. ભટ્ટી

સામવેદમાં કહ્યું છે કે ઈશ્વરને એકલા રહેવું ગમ્યું નહિ. એના મનમાં સાથીની ઈચ્છા જન્મી; આથી તે एक एव द्विधा जातः। તે ઈશ્વર સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બે તત્ત્વમાં વહેંચાઈ ગયો, એમાંનું સ્ત્રી તત્ત્વ તે પ્રકૃતિ, માયા, મહામાયા કે શક્તિરૂપે ઓળખાયું. એ સ્ત્રીતત્ત્વના ઉપાસકો શાક્તો કહેવાયા. જે સંપ્રદાયમાં આ સ્ત્રીતત્ત્વની ઉપાસનાનું વિધાન છે તે શાક્ત સંપ્રદાય કહેવાય છે.[૧] વામમાર્ગ આ શાક્ત સંપ્રદાયની શાખા ગણાય છે.

પૌરાણિક આખ્યાયિકા પ્રમાણે દક્ષયજ્ઞ પ્રસંગે પ્રજાપતિએ શિવનું અપમાન કર્યું. સતીને આથી માઠું લાગ્યું. યજ્ઞમાં પડીને એમણે પ્રાણત્યાગ કર્યો. શિવને સતીના આત્મવિલોપનની ખબર પડતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ભાનસાન ભૂલી સતીના દેહને ઊંચકી ચૌદેય લોકમાં ભમવા લાગ્યા. વિરહાતુર શિવની વેદના ઓછી કરવા તથા ભયાતુર લોકોને ભયમુક્ત કરવા વિષ્ણુ સુદર્શન લઈ તેમની પાછળ પડયા અને સુદર્શન ચક્રથી સતીના દેહના ટુકડા કરવા માંડયા. જ્યાં જ્યાં એ ટુકડાઓ પડયા ત્યાં ત્યાં શક્તિપીઠોની રચના થઈ. ભારતભરમાં એ રીતે એકાવન શક્તિપીઠોની સ્થપાઈ, આ શક્તિપીઠો શાક્ત ધર્મના પવિત્ર ધામો બની.

આ મતના અનુયાયીઓ માને છે કે કલિયુગમાં જપ, યજ્ઞ વગેરેનું કાંઈ ફળ હોતું નથી. આ યુગમાં બધી જ જાતનાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે તંત્રશાસ્ત્રમાં વર્ણિત મંત્રો અને ઉપાયોથી જ સહાયતા મળે છે. આ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ખૂબ જ ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે. એનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા તેમજ સિદ્ધિઓની સાધના માટે મંત્ર, તંત્ર અને ક્રિયાઓના પ્રયોગો કરવામાં આવે છે.[૧]

તંત્રમાં કઠોર આચારનું વિધાન છે. વળી તંત્ર અતિ ગુહ્ય તત્ત્વ મનાય છે. 'કુલાર્ણવ તંત્ર'માં લખ્યું છે કે ધન દેવું, સ્ત્રી આપવી, પોતાનો પ્રાણ પણ આપવો પરંતુ દીક્ષિત વ્યક્તિ સિવાય કોઈની સામે તે પ્રગટ કરવું નહિ.[૨]

પ્રાચીન સમયની ધાર્મિક પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી બૌદ્ધધર્મ મહાયાન અને હીનયાનમાં વહેંચાઈ ગયો. મહાયાન ઉપર હિંદુ ધર્મની તથા તેના ભક્તિવાદ અને તંત્રોપચારની અસર પડી.[૩] તંત્રવાદને કારણે ભિન્ન ભિન્ન સાધનાઓ તરફ મહાયાન ધસડાયો અને એમાંથી ગુહ્ય સમાજની સ્થાપના થઈ. સમય જતાં મંત્રતંત્રની લોકપ્રિયતાને કારણે મહાયાનનો ઉપસંપ્રદાય 'મંત્રયાન' અસ્તિત્વમાં આવ્યો, મંત્રયાનનો ઉદય વિક્રમની પાંચમી સદી પહેલાં થઈ ગયો હતો.[૪]

મંત્રયાનની લોકપ્રિયતાનો ઉપયોગ એના સાધકોએ અર્થપ્રાપ્તિ માટે કર્યો. પરિણામે વિલાસિતા જન્મી. એમાંથી કેટલાક હઠયોગ કે મૈથુન ક્રિયાઓમાં રસ ધરાવતા સાધકોએ એક નવા પંથને વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું. આ નવો પંથ તે 'વજ્રયાન'. વજ્રયાનીઓ સ્ત્રી–યોનિને પદ્મ સ્વરૂપ અને પુરુષેન્દ્રિયને વજ્રનું

---

૧. વર્મા, શ્રી સાંવલિયા બિહારીલાલ, 'વિશ્વધર્મ–દર્શન'; પૃ. ૨૧૧.

૧. વર્મા, શ્રી સાંવલિયા બિહારીલાલ; 'વિશ્વધર્મ–દર્શન'; પૃ. ૨૬૧

૨. એજન, પૃ. ૨૧૧

૩. ચતુર્વેદી પરશુરામ; 'ઉત્તરી ભારતકી સંતપરંપરા'; પૃ. ૩૨

૪. એજન, પૃ. ૩૪

પ્રતીક માનતા.[૨] આથી કેટલાક અનધિકારી સાધકો વ્યભિચારપરક બન્યા.

વજ્રયાન સંપ્રદાયમાં વ્યભિચારથી પર એવા સાચા સાધકો પણ હતા. તેમાં ચોર્યાશી સિદ્ધોનાં નામો ખૂબ જાણીતાં છે. પોતાની સાધનાના સ્વરૂપને તેઓ 'સહજ' કહેતા. આ સહજ માર્ગને માનનારા તે સહજયાની. 'સહજ' સાધના દ્વારા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ તેઓ માનતા. આમ છતાં 'વજ્રયાની' બંનેનું લક્ષ્ય 'સહજ' સાધના દ્વારા 'મહાસુખ' કે 'સમરસ'ની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું[૨]. હરિ કે ગુરુને ચરણે સર્વસ્વ સમર્પિત કરવાની પુષ્ટ સંપ્રદાય[૩] તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાય[૪]ની ભાવનામાં સહજયાન પંથની અસર જોવા મળે છે.

વજ્રયાની સિદ્ધોની સૂચિમાં નાથ સંપ્રદાયના મીનપા, ગોરખપા વગેરે નામોના ઉલ્લેખ ઉપરથી સહજયાનનો નાથ પરંપરા ઉપર પ્રભાવ પડેલો મનાય છે એ નાથો પહેલાં સહજયાની હશે અને પાછળથી તેઓ જુદા પડયા હશે એવી એક માન્યતા છે[૧] શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નાથસંપ્રદાયને 'યોગસંપ્રદાય' ગણે છે. જ્યારે શ્રી ફર્કુહર તેને જૂના કાપાલિક સંપ્રદાય સાથે સંકળાયેલો જણાવે છે.[૨] શ્રી મુનશી એમના મતને મળતા છે. તેઓ કહે છે કે પાશુપતની એક શાખા કાપાલિકોની છે. કાપાલિક, કાલમુખ, વામાચાર અને ભૈરવ એવી તેની ઉપશાખાઓ પણ મનાય છે.[૩] જ્યારે શ્રી પ્રભાકર માચવેના મંતવ્ય અનુસાર વામપંથમાંથી સિદ્ધોનો ઉદ્‌ગમ થયો હતો.[૪] શક્તિ ઉપાસકો કે શાકતો બે વિભાગમાં વહેંચાયા તેમાં એક વિભાગ તે દક્ષિણમાર્ગ અને બીજો વામમાર્ગ[૫]. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી[૬] તથા અન્ય વિદ્વાનો આ મતને સમર્થન આપે છે. વામમાર્ગ, વામપંથ, વામાચાર એમ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દ–પ્રયોગો એ માટે થયા છે.

'પુરાણ સંદર્ભ કોશ' વામમાર્ગની "तान्त्रीक मतमें प्रतिप्रादित अनुष्ठान पद्धति"[૭] એવી જે વ્યાખ્યા આપે છે તે પણ શાક્તોના તંત્રગ્રંથોને તેમજ ગુહ્ય પરંપરાને અનુલક્ષીને કરાઈ હોય એમ લાગે છે. સત્ય ગમે તે હોય પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે વામપંથ કોઈને કોઈ રીતે એ સંપ્રદાયો સાથે થોડો ઘણો પણ સંકળાયેલો હતો. હવે એ માર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તરફ થોડો દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ.

વામપંથીઓનાં સંમેલનને ભૈરવી ચક્ર કહે છે. ભૈરવી ચક્ર ચાલતું હોય ત્યારે બ્રાહ્મણ કે ચાંડાલ બધા દ્વિજ બની જાય છે; એ તેની વિશિષ્ટતા છે. प्रवृत्ते भैरवी चक्रेः सर्वे वर्णाः द्विजातयः (કુલાર્ણવતંત્ર)

અર્થાત્ તેમની વચ્ચેની અસમાનતાની ભેદ રેખાઓ ભૈરવી ચક્ર વખતે દૂર થઈ જાય છે. આ મતની અસર એ રીતે ઈસ્લામ ઉપર જોઈ શકાય છે. 'ભૈરવી ચક્ર' પુરું થયે બધા પોતપોતાના વર્ણમાં આવી જાય છે આમ, ભલે થોડા સમયે પણ સંમેલન સમય પૂરતી જાતિભેદની દીવાલો તેમાં તૂટતી હતી.

---

૧. ચતુર્વેદી, પરશુરામ; 'ઉત્તરી ભારતકી સંતપરંપરા'; પૃ. ૩૬

૨. એજન, પૃ. ૩૯

૩. પંડયા, નિપૂણ; 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વવિચાર'; પૃ. ૧૧૮

૪. મુનશી, ક. મા;

૧. રાંગેય રાઘવ; "ગોરખનાથ ઔર ઉનકા યુગ"; પૃ. ૧૧

૨. શાસ્ત્રી, દુ. કે; "શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ", પૃ. ૧૪૫

૩. મુનશી, ક. મા. "જય સોમનાથ"; (પ્રસ્તાવના); પૃ. ૮

૪. પ્રભાકર માચવે; "હિંદી ઔર મરાઠીકા નિર્ગુણ સંતકાવ્ય,' પૃ. ૨૨૧

૫. P. Thomas; "Hindu Religion Costoms and Manners; P. 30

૬. શાસ્ત્રી, હ. ગં; "પ્રાચીન ભારત"; ભા. ૨; પૃ. ૭૨

૭. મેનન, પદ્મિની; "પુરાણ સંદર્ભ કથાકોશ"; પૃ. ૨૩૮

વામમાર્ગમાં નીચલા થરના લોકોનું પ્રમાણ વિશેષ[1] હોવાનું કારણ એ પણ ગણાવી શકાય.

વામાચારના સાધકને ભૈરવ અને સાધિકાને ભૈરવી કહે છે. ભૈરવ અને ભૈરવી એ બે દેવી સ્વ-રૂપોનો સંયોગ સાધવા માટે મદ્ય, મત્સ્ય, માંસ, મુદ્રા (અમુક પ્રકારનું નિષિદ્ધ અન્ન)[2] અને મૈથુન–એ 'પંચમકાર' સેવવામાં આવે છે:

मद्यं मांस च मीनं च मुद्रा मैथुन मेव च
एते पंचमकारा· स्युर्मोक्षदा हि युगे युगे ॥
(કાલિતંત્રાદિ)

કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે વામપંથીઓ મુખે મદ્ય વિશે કહ્યું છે.

'સુરા તો છે કામયજ્ઞનું અમૃત;
આવો, પીઓ ને અમર થાવ[3]

ઉકાસ તંત્રમાં માણસ લાકડાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડી જાય ત્યાં સુધી મદ્યનું સેવન કરવાનું કહ્યું છે, એમ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી નોંધે છે.[4]

મદ્યની આ અતિશયતા અને સ્ત્રી સાથે ભોગ લિપ્સા પાછળની એમની એવી દૃષ્ટિ રહી કહેવાય છે કે ધર્મસાધનામાં બે મુખ્ય વિઘ્નો તે સ્ત્રી અને નશો. એટલે કે મોહિની અને મદિરા. અપ્સરાઓએ ઋષિ-મુનિઓની વર્ષોની સાધના ધૂળમાં મેળવી છે. એ જ પ્રમાણે માદક દ્રવ્યોનો સમજણ વિનાનો ઉપયોગ માણસને પાછો પાડે છે. હાલે યુરોપ–અમેરિકામાં જોવા મળતું માદક દ્રવ્યો તરફનું આકર્ષણ એની પ્રતીતિ કરાવે છે. જો આ બે મહાન વિઘ્નોને જીતી શકાય તો સાધના સરળ બને.

સાધક પોતાની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચીને સ્ત્રીના સાંનિધ્યથી પતિત નથી થતો એમ કહેવાયું છે પરંતુ

૧. પંડયા, નિપૂણ, "ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વ વિચાર" પૃ. ૯૩
૨. શાસ્ત્રી હ. ગં, "પ્રાચીન ભારત", ભા. ૨;પૃ ૭૧
૩. ન્હાનાલાલ દ. કવિ; "જયા–જયન્ત": પૃ. ૮૨
૪. દયાનંદ સરસ્વતી; "સત્યાર્થ પ્રકાશ" પૃ. ૩૧૭

સાધકોની અપરિપક્વ અવસ્થામાં જ સ્ત્રીનો વિશેષ સંસર્ગ થવાથી ઈન્દ્રિયોના આવેશ તરફ જ ઘસડાઈ જવાની શક્યતા વધારે છે. આથી જ ગોરખનાથે કામિનીઓનો વિરોધ કરેલો હશે:

"वन्दे न सोवै सुन्दरी सनकादिक के साथि।
जब जब कलंक लगाइसी काली हांडी हाथि॥
(ગોરખવાણી)

સનકાદિક જેવા તપસ્વી હોય તો પણ સુંદરી સાથે શયન કરવું જોઈએ નહિ, કારણ કે કાળી હાંડી હાથમાં હોય તો કોઈ ને કોઈ વખતે ડાઘા પાડે છે સ્ત્રી–સંગ પણ તેવી જ રીતે કલંકિત કરે છે.

યોગી ચર્પટનાથ પણ એ જ મત ધરાવે છે:

"दिन करि मिच्छया रात्यूं भोग,
चटपट कहै विनो वै जोग।[1]

દિવસે ભિક્ષા માગે અને રાત્રે ભોગ ભોગવે તે તો યોગને વગોવવા જેવું થયું એમ ચર્પટનાથ કહે છે.

તંત્રો આ કામભાવનાને જુદી રીતે સમજાવે છે. જીવમાત્રમાં વિશ્વસર્જનની આદિપુરુષ કામ ભાવના પ્રવર્તે છે. આ કામનો વેગ ઈચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ત્રણ રેખામાં વહેંચાય છે. આ ભાવનાને તેઓ ત્રિકોણના પ્રતીક દ્વારા દર્શાવે છે. ત્રિકોણના મધ્યમાં બિંદુ મૂકી સચેતન ત્રિકોણ વડે એ ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. વામમાર્ગીઓ સાંકેતિક ચિહ્નોમાં ક્ષુદ્ર ભાવના બાંધી તેમના હલકા આચારો કરે છે અને દક્ષિણમાર્ગીઓ 'શ્રી · ચક્ર'માં અંત· યોગથી શિવ શક્તિ યોગ સાધે છે.[2] એવી ઘણાની માન્યતા છે.

'કામકલા'નું પ્રતીક ત્રિકોણ છે. તેની પ્રત્યેક રેખાને વામા, જયેષ્ટા, રૌદ્રી અને મધ્યમાં આવેલા

૧. પ્રભાકર માચવે; "હીન્દી ઔર મરાઠીકા નિર્ગુણ સંત કાવ્ય" પૃ ૨૨૬
૨. દેરાસરી, ડી. પી. જનીબાઈ, "ગુજરાતી છઠ્ઠી પરિષદ" પૃ. ૪૦

બિંદુ–કેન્દ્રને શિવ બિંદુ કહે છે.[૨]

વામાચારીઓના આ પ્રતીકમાંથી સચેતન બિંદુ દૂર કરી કુટુંબ નિયોજનના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે નોંધવું અત્રે રસદાયક થઈ પડશે.

પંચમકારને પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીકો કે નામો દ્વારા ઓળખવાની પરિપાટી હતી. તે અનુસાર મદ્યને તીર્થ કે ધરા; મત્સ્યને તૃતિયા અને જલતુંબિકા; માંસને શુદ્ધિ અને પુષ્પ, મુદ્રાને ચતુર્થી અને મૈથુન માટે પંચમી શબ્દનો પ્રયોગ થતો[૩].

એ જ પ્રમાણે વામમાર્ગીઓ કરતાં અન્ય પંથીઓને જુદા પાડવા માટે તેઓ કંટક, વિમુખ, શુષ્ક પશુ જેવા શબ્દપ્રયોગો કરતા.[૪] એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે.

વામમાર્ગીઓની વિધિઓની જેમ એમનાં મંદિરો પણ ગુપ્ત હોય છે.[૫] આથી વામમાર્ગીઓ ગુજરાતમાં હોવા છતાં એ લોકોના મંદિરો વિશે માહિતી મળતી નથી.[૬] આમ છતાં લોક જીભે આવાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ થયા કરતો હોય છે. આમાં જાણીતો ઉલ્લેખ સ્વામી વિવેકાનંદજીનો છે.

લીંબડી (જિ. સુરેન્દ્રનગર) માં આવા એક વામમાર્ગીઓના અખાડામાં સ્વામી વિવેકાનંદજી ફસાઈ ગયેલા. તેમના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ કરવાની તૈયારી જોઈ વિવેકાનંદજીએ ગુપ્ત રીતે એક છોકરા સાથે ઠાકોર સાહેબને પોતાને છોડાવવા વિનંતિ કરતો સંદેશો મોકલાવ્યો. ઠાકોર સાહેબે માણસો મોકલી વિવેકાનંદજીને ત્યાંથી બહાર કઢાવેલા.[૧] વામપંથ આટલા લાંબા સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રના ધરતી ઉપર ટકી રહ્યો હતો એમ આ પ્રસંગ ઉપરથી લાગે છે. આવા મઠો સૌરાષ્ટ્રમાં હજુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાનું કહેવાય છે. પણ એના ગુપ્તપણાને લીધે આવા મઠોનાં નામનિશાન શોધવાં મુશ્કેલ છે.

સોમનાથમાં ત્રિપુર સુંદરીનું મંદિર હતું એમ શ્રી મુનશી નોંધે છે. એટલું જ નહીં તે મંદિર અને તેના અનુયાયીઓની રસભરી વાતો પણ એમણે વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવી છે.[૨] શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત સ્તોત્રોનો સંગ્રહ સસ્તા સાહિત્યે બહાર પાડ્યો છે તેમાં 'ત્રિપુર સુંદરી સ્તોત્ર'નો પણ સમાવેશ થાય છે.

ક્ષત્રિયોમાંથી કેટલાક વામપંથના અનુયાયી હશે એમ એમનામાં પ્રચલિત 'શંખ ઢોળ' નામક મરણોત્તર વિધિ પરથી કેટલાક માને છે. મૃતક પાછળ ગુપ્તરીતે રાત વખતે કરવામાં આવતી વિધિ, મદ્યપાન વગેરે એમ માનવાને લલચાવે છે. વળી એ વિધિ ગુપ્ત રાખવામાં ન આવે તો મૃતકની સદ્‌ગતિ થતી નથી એવી માન્યતા પણ એની પાછળ કામ કરી રહી છે.

નેપાલમાંથી 'વજ્રવરાહી'ની કાંસાની સત્તરમી સદીની એક નગ્ન મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તંત્ર ગ્રંથો અનુસાર આ વજ્રવરાહી રક્તવર્ણની છે. તેના જમણા હાથમાં 'વજ્ર' છે, ડાબા હાથમાં 'કપાલ' અને 'ખટ્વાંગ' છે. 'સહજ' સ્થિતિમાં રહેલી એ નગ્ન મૂર્તિના ગળામાં મુંડમાલા છે.[1]

જૈનોમાં પણ નગ્ન મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. પણ શાક્ત ધર્મની મૂર્તિઓ તેનાથી જુદી પડે છે. એ મૂર્તિઓ ધ્યાનાવસ્થિત અને વિરક્ત મનુષ્યાકાર બનાવેલી છે. જ્યારે એનાથી વિરુદ્ધ વૈષ્ણવોએ યથેષ્ટ શૃંગારિત, સ્ત્રી સહિત, રંગરાગ, ભોગ અને વિલાસસક્તિવાળી, ઊભેલી અને કોઈ કોઈ ટેકાણે બેઠેલી

---

૨. એજન. પૃ. ૪૧
૩. દયાનંદ સરસ્વતી; 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' પૃ ૩૧૫
૪. એજન, પૃ. ૩૧૫
૫. પંડ્યા, નિપૂણ; "ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વ વિચાર;" પૃ. ૮૭
૬. એજન, પૃ. ૯૩
૧. રામકૃષ્ણ આશ્રમ; રાજકોટ, "સ્વામી વિવેકાનંદ" (જીવન ચરિત્ર) શતાબ્દી ગ્રંથમાળા, ભા. ૨, પૃ. ૧૭૧

૨, મુનશી ક. મા.; "જય સોમનાથ" પૃ. ૫
૩. સસ્તું સાહિત્ય; અમદાવાદ; "સ્તોત્ર સંગ્રહ" (અનુ. ગિ. મ. શાસ્ત્રી) પૃ. ૩૨ થી ૩૫
1. "The Times of India" Annual–1965; P. 52

મૂર્તિઓ બનાવી છે.[૨]

આ ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે મંદિરોમાં જોવા મળતા ભોગાસનો આ પંથની અસર ધરાવે છે કે કેમ તે સંશોધન માગી લે તેવો વિષય છે.

શાક્ત શાસ્ત્રોમાં અનધિકારીઓને અમુક ગ્રંથ કે તેનો ભાગ ન વાંચવાનો આદેશ છે.[૩] આજ પણ ઘણા લોકો શાક્ત ન હોવા છતાં રામાયણ, મહાભારત કે એવા ગ્રંથનો અમુક અંશ ન વાંચવાનો આદેશ ચુસ્તપણે પાળે છે. એની પાછળ વામપંથની અસર હોવાનો સંભવ અવગણી શકાય નહિ.

વામમાર્ગના સાહિત્યને 'તંત્ર સાહિત્ય' કહે છે. એમાં ઉપાસનાને રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

'રુદ્રયામલ તંત્ર'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિલાસ અને ધર્મનો મેળ ભાગ્યે જ થઈ શકે; પરંતુ તંત્ર એવો મેળ કરી આપે છે.[૧] શ્રી આચાર્યશ્રી રજનીશ એ વાત જરા જુદી રીતે સમજાવે છે. તેઓ કહે છે કે સંભોગનો અનુભવ માનવીને ઊંડાણમાં લઈ જાય છે, જ્યાં અહંકાર વિસર્જિત થાય છે. 'ઈગોલેસનેસ'–અહંશૂન્યતા પેદા થાય છે. એક ક્ષણ માટે એ અંહકારથી મુક્ત બને છે. એને યાદ પણ નથી રહેતું કે હું કોણ છું. ધર્મમાં આ અહંનું વિસર્જન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. બીજું, એનાથી કાલાતીતતા–ટાઈમલેસનેસ પેદા થાય છે. એનાથી પરમાત્માની ઝલક જોવા મળે છે.[૨]

તંત્રો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ કુંડલિની શક્તિને જાગ્રત કરવાનો કહે છે. ભગવતી ત્રિપુરા મનુષ્ય દેહમાં કુંડલિની રૂપે રહી છે. તે સૂતી છે માટે આપણે અજ્ઞાનથી વ્યાવૃત છીએ. તેને જાગ્રત કરી, સહસ્રદલ કમલ સુધી લઇ જઈ, ત્યાં શિવ શક્તિનું સામરસ્ય પ્રાપ્ત કરવું. ત્યારે જ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે અને જીવને શિવતા પ્રાપ્ત થાય છે.[૩]

અગિયારમી સદીમાં લખાયેલ "કૌલ જ્ઞાન નિર્ણય"માં કૌલ સાધનાના વિવિધ આચારોનું નિરુપણ કરેલું છે. તે પરથી આ સમયના કૌલાચારનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આવે છે.[૪] આ કૌલાચાર, કે કૌલમાર્ગ એ જ વામાચાર કે વામમાર્ગ છે કે બીજો તે પ્રશ્ન છે. વામમાર્ગ સાથેના તેમજ અન્ય નામે ઓળખાતા કેટલાક પંથો એ દૃષ્ટિએ જોવા જેવા છે.

પહેલા જોઈએ કૌલમાર્ગ. કેટલાકના મતે શાક્તોના 'કૌલિક' અને 'સમયિન' એવા બે ભેદો છે. પ્રાચીન કૌલિક યોનિના ચિત્રની અને બીજા વાસ્તવિક યોનિની પૂજા કરે છે.[૧] પૂજા વખતે કૌલિક મદ્ય, માંસાદિનું ભક્ષણ કરે છે. સમયિન આ ક્રિયાઓથી દૂર રહે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો કૌલિકોના સિદ્ધાંતોને માને છે.[૨] નવમી શતાબ્દી આસપાસ થયેલા કવિ રાજશેખરે તેના 'કર્પૂરમંજરી' નાટકમાં ભૈરવાનંદના મુખથી કૌલમાતાનું વર્ણન કરાવ્યું છે.[૩]

આવો જ બીજો પંથ 'કાંચળિયો' છે. મુનશી એને પાર્વતીને ત્રિપુર સુંદરી રૂપે પૂજનારી શાખા-

---

૨. દયાનંદ સરસ્વતી; "સત્યાર્થ પ્રકાશ"; પૃ. ૩૪૪

૩. દેરાસરી, ડા. પી.; 'જનીબાઈ' "છઠ્ઠી ગુ. સા. પરિષદ"; પૃ. ૪૦

૪. પંડ્યા, નિપૂણ; "ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વ વિચાર", પૃ. ૮૮

૧. પંડ્યા, નિપૂણ; "ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વ-વિચાર;" પૃ. ૮૪

૨. આચાર્ય રજનીશ; "સંભોગસે સમાધિકી ઓર;" પૃ. ૫૫–૫૬

૩. ભિડે, હ. બા. "સૌંદર્ય એક સમાલોચના" (સ. શં. શ. એ.) પૃ–૭૯

૪. શાસ્ત્રી હ. ગ.; "પ્રાચીન ભારત"ભા ૨; પૃ. ૭૨

૧. ઓઝા, ગૌ. હિ. 'મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ;' પૃ. ૨૫

૨. એજન, પૃ. ૨૬

૩. રાજશેખર; "કર્પૂર મંજરી" પ્રથમ જવનિકાંતર (હાવર્ડ સંસ્કરણ); પૃ. ૨૪–૨૫

એના અવશેષરૂપ ગણે છે.[૪]

કાંચળિયા પંથવાળા ગુપ્ત સ્થાનમાં મળે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષ બંનેની ગુપ્તેંદ્રિયોની પૂજા કરે છે. મદ્યપાન પછી સ્ત્રીઓની ચોળીઓ એક માટલામાં નાખી પુરુષો એક પછી એક ચોળી ખેંચે છે, તેમાં જે સ્ત્રીની ચોળી જે પુરુષને મળે તે પુરુષ અને સ્ત્રી–દુર્ગા અને મહાદેવ–પરસ્પરના સહયોગથી સાધના કરવા જાય છે. અને પ્રાતઃકાળે વિખરાઈ જાય છે.[૫] આ પ્રથા જર્મનીની ટંબલરમાં મોટરની ચાવી નાખી જેના હાથમાં જેની ચાવી આવે તેની સાથે રાત્રી ગાળવા સાથે સરખાવવા જેવી છે. બીજ માર્ગી તેનાથી થોડા જુદા પડે છે. તેઓ પરસ્પર સમાગમ કરી વીર્ય પાણીમાં મેળવી પીવાથી મુક્તિ મળે છે એવી માન્યતા ધરાવે છે.[૬] કવિ શામળે એની ટીકા કરી છે:

"બીજે મારગ બીજનો, કહેવાય ધણીનો ધરમ;
નરનારો મળે એકઠા, કરે છે કૂડાં કરમ"[૭]

આમાં પરસ્પરના સમાગમની 'કૂડાં કરમ' તરીકે ટીકા કરેલી છે.

કબીરે શાક્ત ધર્મ[૧] અને વૈષ્ણવો[૨] ઉપર ટીકા કરી છે પરંતુ તેમાં કોઈ બાબતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.પરંતુ આ બધી ટીકાઓ આ બધા ધર્મોમાં ફેલાતી જતી બદીઓ સામે લાલ બત્તી ધરે છે તેમ એ ધર્મોનું અસ્તિત્વ પણ સુચવે છે. વામ માર્ગ, કૌલમાર્ગ, કાંચળિયા પંથ વગેરે ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છની ધરતી ઉપર પણ ફૂલ્યા ફાલ્યા હતા. જે મૂળ ધર્મમાંથી આ ધર્મો નીકળેલા મનાય છે તે શૈવ અને શક્તિ પંથનાં શિવ મંદિરો તથા દેવી મંદિરોની પૂજા તો આજ પણ ચાલુ છે. પણ એમાં પેઠેલી પેલી વિકૃતિ તિરોધાન થઈ હોય એમ લાગે છે. અને એનું સ્થાન પશ્ચિમની અસર નીચે વિકસતી જતી 'ડિસ્કોથેક' આદિ નામથી ઓળખાતી સંસ્થાઓએ સંભાળ્યું લાગે છે. તેમાં ગુફા જેવો આભાસ આપતા વિલાસ ગૃહો, આછા ઉજાસમાં અને માફક પીણાંઓ તથા સંગીતથી ઉત્તેજના પામી એ માનવદેહોને તાદાત્મ્ય સાધવા મથતું વાતાવરણ,, સંસ્કારીતાને નામે વામપંથના નારી મહત્ત્વને બીજી રીતે અપનાવે છે. 'સ્ટ્રિપટિસ્ક,' 'સ્ટ્રીઅપ,' કે 'હેલ' જેવા અંગ્રેજી નામોથી ચાલતો[૩] એ પ્રકાર એ દષ્ટિએ વિચારણા માગી લે છે.

પેરીસ અને સ્વીડન વગેરે દેશોમાં થતા 'સેક્સ–શોઝ'–જાતીય પ્રદર્શનો; સેક્સને કેન્દ્રમાં રાખી થતી પ્રવૃત્તિઓ, હિપ્પીઓની માદક–પદાર્થોના સેવન દ્વારા કે સ્વચ્છંદ જાતીય જીવન દ્વારા 'કાંઇક' પામવાની મથામણ, આ બધું ઊંડાણથી વિચારવાનો સમય નજીક હોવાનું સૂચવતા જણાય છે.

આ વામપંથના સંદર્ભમાં સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના મહાપંથને પણ જોવો જોઈએ. સંભવ છે કે આ વામપંથને જ ગુજરાતમાં મહાપંથ કહેતા હોય. જો કે ગુજરાતમાં મહાપંથનું સ્વરૂપ શાક્ત સંપ્રદાયના દક્ષિણ માર્ગ અને વામમાર્ગના મિશ્રણ જેવું છે. પણ વધુ પ્રતિબિંબો વામમાર્ગનાં છે. ગુજરાતમાં એ માર્ગીપંથ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ મહામાર્ગનાં ઘણાં નામ અથવા ઘણાં સ્વરૂપો છે. એને આદિધરમ, ધૂન ધરમ, ધૂનો ધરમ, માર્ગીપંથ મહાપંથ, મોટો મારગ કે મોટો પંથ, બીજ માર્ગ, નિજિયા ધરમ, નિજાર પંથ, વગેરે શબ્દોથી ઓળખાય છે. અને એની ક્રિયાઓમાં પંથના અનુયાયી પાળતા હતા એના

---

૪. અ. મુનશી ક. મા. "જય સોમનાથ" પ્રસ્તાવના પૃ. ૮

૫. દયાનંદ સરસ્વતી; "સત્યાર્થ પ્રકાશ"; પૃ. ૪૦૧

૬. પ્રેમસ્વરૂપ ભટ્ટાચાર્ય; જર્મની "ચિત્રલેખા"; તા. ૬–૮-૭૩. પૃ. ૨૬

૭. ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૦૧ (સત્યાર્થ પ્રકાશ)

૮. શામળ ભટ્ટ; "સુડા બહોંતેરી" (બૃહદ્ કાવ્ય દોહન) ભા. ૧ પૃ.–૭૬૧

૧. કબીર ગ્રંથાવલી; પૃ. ૧૬૩

૨. એજન, પૃ–૫૨

૩ કાન્તિ ભટ્ટ; "ડિસ્કોથેક" 'ચિત્રલેખા'–તા. ૯–૭–૧૯૭૩; પૃ. ૧૫ થી ૨૨

ટોલ અથવા 'પાટપૂજા' એ તો ખૂબ જાણીતી છે. આ પંથ ગુજરાતમાં એના દક્ષિણમાર્ગ કે વામમાર્ગના કોઈ સ્વરૂપે રહ્યો હોય કે ન રહ્યો હોય પણ એના પછાત જાતિઓના અનુયાયીઓમાંથી પાટપૂજા તરીકે તો ચાલુ જ છે. અને આપણા કેટલાક સંતો સિવાયનાં ભજનોમાં મોટાભાગનાં ભજનો આ મહાપંથનાં જ છે. એટલે વાણી તરીકે તો આજે પણ ગુજરાત મહામાર્ગનાં ભજનો જ ગાય છે;[૧]

આ પંથના સાધકોના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવતા: પશુ અધિકારી, વીર અધિકારી અને દિવ્ય અધિકારી. આગળ જણાવ્યું છે તે 'કાલિતંત્રાદિ' મુજબ પંચમકારનું એટલે કે મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુનનું સેવન પશુ અધિકારી કરતા. વીર અને દિવ્યના અધિકારો તો ઘણા કષ્ટસાધ્ય હતા. એથી જ્યારે અનધિકારીઓ આ પંથમાં ભળ્યા ત્યારે પશુઅધિકાર અને પંચમકાર જ આચારમાં રહ્યા. અદ્વૈતનું રહસ્ય એકબાજુ રહ્યું. સ્ત્રીને વિશેષે સ્થૂળરૂપે ઉપાસવામાં આવી.[૨]

આ મહામાર્ગની ઉપાસના નિરંજન જ્યોતિસ્વરૂપ, આદ્ય શિવ-શક્તિ અને છેવટ રામદેપીરની અવતાર પૂજાસુધી રૂપ બદલતી ફેલાયેલી છે. એમાં સાધુઓમાં અતીત, નાથ સાધુઓ અને હરિજનના સાધુઓનો સમાવેશ થાય છે. આમ જોઈએ તો ત્રણેય સાધુ પરંપરા બાહ્ય રીતે એક બીજાથી નિરાળી ઉપાસના કરનારા છે પણ અહીં પાટપૂજામાં એ ત્રણેય બીજમાર્ગી હોય છે. આ પાટપૂજામાં જુદા જુદા પ્રદેશના થોડા થોડા અંતરે ફેરફાર માલુમ પડે છે, પણ મુખ્યત્વે એના બે પ્રકાર છે, એક દસા અને બીજો વીસા. દસા એ સામાન્ય પ્રકાર છે, વીસા એ ગૂઢ પ્રકાર છે.

આ માર્ગમા એની વાણી ઉપરથી ત્રણ અંગો તારવી શકાય. ગુરૂશરણભાવ, અજપાજપ અને ગત્ય ગંગા. આ મહામાર્ગને બીજમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. આ મહાપંથ કે માર્ગીપંથમાં બીજનો ઘણો મોટો મહિમા છે. ખાસ કરીને અષાઢસુદ બીજ અને મહા સુદ બીજ એ મહાબીજ કહેવાય છે. બીજ એ પ્રકાશનો પહેલો દિવસ હોવાથી મહિમાવંત ગણાય છે. એ જ રીતે એનો આકાર ગુહ્યાંગ જેવો હોવાથી પણ પવિત્ર મનાયેલ કહેવાય છે.

શાકતપંથમાં વિમર્શ શક્તિનું શાક્ત પરબિંદુનું જે યંત્ર છે તેના ત્રિકોણ વચ્ચે શૂન્ય હોય છે. ત્રિકોણના ઉપરના ભાગને અપરબિંદુ કહે છે, બીજા ખૂણાને નાદ કહે છે. જ્યારે ત્રીજા છેડાને બીજ કહેવામાં આવે છે. સંજ્ઞા એવી છે કે અપરબિંદુ એટલે ચેતનમય, નાદ છે તે જડાજડ છે અને બીજ છે તે જડ છે આ ત્રણે ય તત્વો એક એકમાં ગૂંથાયેલાં છે. છે. આ ત્રણ રેખાઓ વડે જે ત્રિકોણ થાય છે તેને તાંત્રિકો ત્રિપુરબીજ કહે છે. દરેકમાં જુદી જુદી શક્તિઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. આ શક્તિબીજમાંથી અનેક મંત્રો નીકળ્યા છે. તાંત્રિકો તેને દશ મહાવિદ્યા કહે છે.[૩]

શ્રી. મકરન્દ દવે કહે કે છે: "નવ જન્મ પામેલો મનુષ્ય જ ખરો દ્વિજ બને છે. અને દ્વિજનું જ રૂપાંતર બીજ છે. વાસનાઓની મૂળ જડ સમા માયલાને–અહંને મારી નવો જન્મ મેળવવાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે, અને તેથી એ બીજ ધર્મ કહેવાય છે.[૧]"

વિષય વાસનાથી ભાગીને નહિ કે વિષય વાસના ભોગવીને નહીં પણ વિષય વાસનાની વચ્ચે રહેવા છતાં એનાથી પર ઊઠવાની કળા એટલે નિજાર ધર્મ. આ પંથમાં સ્ત્રીને શક્તિ સ્વરૂપ અને પુરુષને શિવ સ્વરૂપ માને છે. દેહને શકિતની બક્ષીસ માને છે ને આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ. કલ્યાણ આત્માનું થઈ શકે, દેહનું નહિ, તેવી માન્યતા સાથે આ પંથના અનુયાયીઓ દેહને બીજાની સેવાનું સાધન માને છે. દેહ દ્વારા બીજાના આત્માને આનંદ આપવો એ કર્તવ્ય મનાયું. પણ દેહથી આત્માને કઈ રીતે આનંદ મળે ?

---

૧. જયમલ્લ પરમાર: 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ': પૃ. ૧૯૮.૨. એજન પૃ. ૧૯૯.૩. એજન પૃષ્ઠ ૨૦૩.

૧. મકરન્દ દવે: 'સત કેરી વાણી' : પૃ. ૭ :

પણ વાસનાને જીતવા દેહના ધર્મોને તુચ્છ માનીને ભોગવવા કે જેથી દેહના આનંદની તૃપ્તિ થાય. વાસના ગૌણ બને અને એમાંથી વાસનાને જીતતો જીતતો સાધક વીર અધિકારી બને એવું કાંઈક એમનું માનવું છે. જો કે એમની ભજન–વાણીમાંથી આવો કોઈ અર્થ નીકળતો નથી. વાણી પ્રમાણે તો એ ત્યાગનો 'વીર ધર્મ' છે.[2]

માર્ગીપંથની ગુપ્ત વિધિ એના પાટમાં થાય છે. આ પાટના આમંત્રણને 'વાયક' કહેવામાં આવે છે. વાયક આવ્યું એટલે ગમે તેવા સંજોગોમાં જવું જ જોઈએ. એ પાટમાં આવનાર સાથે પ્રવેશદ્વારે ઊભેલો માણસ પંજા મેળવે. પંજા મેળવતી વખતે સાંકેતિક રીતે આંગળાઓનું હલનચલન કરે છે. આગંતુક પણ એ જ રીતે હલન ચલન ન કરે તો ખબર પડી જાય કે આગંતુક પોતાના પંથના 'વાયક'-વાળો માણસ નથી. પંજા મેળવ્યા પછી જ 'ગત્ય'માં બેસાય. ગત્ય એટલે ખરી રીતે તો પંથના દીક્ષિતોનો સમૂહ. ગત્યને ગંગા કહેવામાં આવે છે. ગત્યમાં ભળે એટલે જેમ ગંગામાં નાહીને પવિત્ર થવાય એમ પવિત્ર થવાય. ગત્ય એટલે ગતિ–મૂક્તિ[3]

આ 'ગત્ય'ને મારગી સંપ્રદાયમાં જામો, જમૈયો, જમેલો કે સમૈયો પણ કહેવામાં આવે છે. આ 'બીજ' શબ્દ અનેક અર્થમાં ઘટાવવામાં આવે છે. ઈસ્લામની લીલી ધજામાં પણ આ બીજ રહેલી છે. ઈસ્લામમાં બીજના ચાંદનો ભારે મોટો મહિમા છે. ઈસ્લામ પણ સમતાની ભાવનાનો ધર્મ છે. ત્યારે બીજ માર્ગની ગત્ય ગંગામાં બેસનારા તો લૈંગિક ભેદથી પણ પર હોવાનું મનાય છે.

વાણી જ જેમનો વેદ ગણાય છે ને પરંપરા જ જેનું શાસ્ત્ર મનાય છે એવી ગત્યગંગામાં જેમ સ્ત્રી ને પુરૂષ તેમ અઢારે ય વરણ એકરૂપ ગણાય છે. હિંદુની જેમ ઘણા મુસ્લિમ સંતો પણ એ પંથમાં થઈ ગયા છે. એમાં સાધકના અધિકારો ગુરૂ જ નક્કી કરે. ગુરૂને અનુયાયીની આંતરશુદ્ધિની ખાત્રી પછી જ પરમોદવામાં–(દીક્ષા) આપતો. એ પંથમાં ગુરૂ જ સર્વસ્વ ગણાય છે. ગુરૂને ચરણે સર્વ સમર્પિત કરી દેવાનું હોય છે.

જ્યોતને ઉપાસનારા આ બીજધર્મમાં થાવર-વાર બાજ જેટલો જ લગભગ અગત્યનો ગણાય છે. થાવરવાર એટલે શનિવાર. એમાં શનિવારને દિવસે બીજ આવે એની ભારે મોટી અગત્ય. તેવા દિવસે જમૈયા રચાવવાનો, 'ગત્યગંગા' બોલાવવાનો ભારે મોટો મહિમા.

થાવરવાર એટલે શનિવાર પણ મૃત્યુ પછી પુનર્જીવન પામવાનો સંકેત બતાવે છે. શાક્ત, શૈવ, યોગી ને વૈષ્ણવ પરંપરાઓને ભાંગીને માર્ગીપંથની પરંપરા ઊભી થઈ છે તો જતે દિવસે એના અવતારી પુરૂષો પીર નામે પૂજાવા માંડયા છે. પાબુ, હડબુ, રામદે, ગોગાદે ને જેસલપીર વગેરે.

મહાપંથમાં જ્યોતિ સ્વરૂપ, અલખ ધણી અને નકળંક (નિષ્કલંક) નેજાધારીની આરાધના કરવાનું આવે છે. નિર્ગુણ નિરાકાર, સગુણ નિરાકાર અને છેવટે સગુણ સાકારમાં આ ઉપાસના આવી ગયેલી. જ્યાં જ્યોતને જ ઉપાસવામાં આવતી એવા એમના પાટમાં રામદે પીરનો ઘોડો પણ આવી ગયો છે.

અદ્વૈતના ઉપાસક આ ધર્મમાં પતિ–પત્ની ભાવનો ત્યાગ રહેલો છે. એમાં સન્તોડે અજર પિયાલો જીરવવાની સાધના રહેલી છે. સ્ત્રીના માર્ગદર્શનથી અધ્યાત્મ જીવનમાં આગળ વધવાના આ પંથમાં સંકેત રહેલા છે. મધ્યયુગમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોને અધમ જીવનમાંથી ઊંચે લાવતી એમ કહેવાયું છે

આ પંથમાં ગુરૂ સિવાય બીજાને આરો નથી ત્યાં ઘણા ખરા ગુરૂઓ પાંખડી નીકળ્યા. કોઈ સમર્થ ને પૂરા સદ્‌ગુરુ અને તલવારની ધાર જેવા તીખા ને ટેકીલા સાધકવૃંદ વિના સ્ત્રી પુરૂષના 'ગત્ય ગંગા'ના મિલનમાં બગાડો પેસતાં વાર લાગતી નથી. ગત ગંગાની પણ એવી જ અવગતિ થઈ છે.[1]

૨. જયમલ્લ પરમાર: 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ', પૃ. ૨૦૪
૩. એજન, પૃ. ૨૦૫

૧. મકરન્દ દવે: 'સતકેરી વાણી' પૃ. ૨૩.

આપણે જેને 'નિજિયા' કહીએ છીએ તેને બંગાળમાં 'સહજિયા કહે છે. આ 'સહજ' સંપ્રદાય અથવા 'સહજયાની' સંપ્રદાયની ચર્ચા આગળનાં પાનાંઓમાં આપણે કરી છે. ગત્ય–ગતિની જે દુર્ગતિ આપણે ત્યાં થઈ છે એ જ દુર્ગતિ 'સહજિયા'ની બંગાળ, આસામ ને ઓરિસ્સામાં થઈ છે.

શાંતિનીકેતનના સ્વ. આચાર્ય શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન લખે છે: "ત્યારે દુર્ભાગ્ય ક્રમથી મનુષ્યે પોતાનો નિર્મળ પવિત્ર માનવધર્મ ભૂલીને પોતાને પશુધર્મી સમજી એ સહજભાવની જ મનમાં સહજ કલ્પના કરી છે. વિશેષ કરીને બંગાળમાં આ દુર્ગતિ થઈ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ દેશમાં 'સહજ' અને 'સહજિયા' કહેવાથી સહુનું મન વિમુખ બની ઊઠે છે. એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે કેવળ પ્રયોગ અને વ્યવહારના દોષથી આવડું મોટું સત્ય આપણી ધર્મસાધનામાંથી ફેંકાઈ ગયું છે. સાધનાને માટે આવડી મોટી ભૂલ અસહનીય છે."૨

એના ઉપરથી શ્રી. મકરન્દ દવે લખે છે કે: "આપણા મારગી સંપ્રદાયને પણ આ જ શબ્દો લાગુ નથી પડતા? જે સંપ્રદાયમાં જેસલ–તોરલ કે લાખો–લોયણ જેવાં પ્રતાપી નર–નારીઓ પાકે ને જેની વાણીમાંથી તેજના ફુવારા ઊડતા હોય તે શું કામવાસનાના કીડાઓને ખદબદવાનું ઠેકાણું હોઈ શકે? ગુરુની આજ્ઞાને નામે, સત ધરમની આણને નામે શું એમાં સામૂહિક ભ્રષ્ટાચાર ફાલી શકે? અને છતાં એવું જ કાંઈક થયું છે. કબીરે જેને 'કચ્ચે સિદ્ધ' કહી ફટકાર્યા છે એવા કાળજાના કાચા ગુરૂઓ બીજના સૂક્ષ્મ મર્મને સમજ્યા નથી. સંત ભજનિકોએ આપેલી ચેતવણીને તેમણે ગણકારી નથી. અને પ્રતીકો ને રૂપકો દ્વારા જે સર્જક શક્તિની આરાધના મારગી મરમીઓએ પ્રબોધી છે તેને છેક સ્થૂળ અને હીન ભૂમિકાએ લાવી મૂકવામાં આવેલ છે. મહામાર્ગના અનેક ઊજળાં મોતી જેવાં ભજનો હું જોઈ વળ્યો છું. પણ ક્યાંય મનની લગામ ઢીલી મૂકવાની વાત નથી આવતી. ઊલટું:

'મેરૂ તો ડગે પણ જેના મન નો ડગે,
મરને ભાંગી પડે ભરમાંડ રે.'

*

'શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ
જેનાં બદલે નાહ વ્રતમાન રે'.

*

'ચિતની વરતી જેની સદાય નિરમળી
જેને મા'રાજ થયા મેરબાન રે'.

"ગંગાસતીની આવી વજ્રનિશ્ચયી અને નિર્મળી વાણી સંભળાય છે"

એટલે કે વિચાર 'વાણી'માં રહ્યા અને આચાર 'પચંમકાર'માં રહ્યો એમ જ ને!

આમ આ મહાપંથ, માર્ગીપંથ કે બીજધર્મ એના ચોક્કસ સ્વરૂપે ક્યાંય નથી કળાતો. કારણ કે એ ગ્રંથસ્થ નથી. વાણીમાં પણ ઠેર ઠેર ફેરફારો અને અર્થના અનર્થ મળે છે. ધીમે ધીમે જ્યોતનું સ્વરૂપ ચુકાઈ ગયું છે ને ઘણે ઠેકાણે તો રામદે પીરનો જ પાટ મડાય છે વિધિઓ ગુપ્ત રીતે જ થતી હોવાથી એમાં શુદ્ધિની સંભાવના નથી રહી. તેમ જ્યોત ઉપાસનાના મૂળ સ્વરૂપને પાછું પામવાનું શક્ય નથી રહ્યું.

એમ કહેવાય છે કે દૂધરેજની વડવાળાંની જગ્યાના જે વિદ્વાન મહંતનું ખૂન થયું, તે મહંતશ્રી આ મોટાપંથમાં જે અનાચાર સાધુઓની ગુપ્તવિધિ વડે થઈ રહેલો તેના ઉપર પ્રકાશ પાડતું પુસ્તક બહાર પાડવાના હતા. કહે છે કે એમનું ખૂન થવા પાછળ એક એ પણ કારણ હતું. એ બતાવે છે કે આ પંથમાં હજી એવી પંચમકારની વિધિઓ ચાલે છે, પણ અતિ ગુપ્ત રીતે.

ભજનિકોમાં જે દારૂ પ્રવેશેલો છે તેનું કારણ પણ માર્ગીપંથની ગુપ્તવિધિમાં જે મદ્યપાન રહેલું છે તેને જ આભારી ગણાય છે. પછી તો એ પીવા ને પીવરાવવાનો ચાલ થઈ ગયો છે. આ મદ્યપાનને શિવની અને શક્તિની પ્રસાદીરૂપે લેવાય છે.

---

૧. આ ક્ષિતિમોહન સેન: 'સંસ્કૃતિ સંગમ', પૃ. ૧૨૭

૨. મકરન્દ દવે; 'સત કેરી વાણી' પૃ. ૧૬

સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલા કેટલાક મુસ્લિમપંથી પ્રવાહો

ઇસ્માઇલભાઈ નાગોરી

ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ સાધુઓની માફક મુસ્લિમ સાધુઓ પણ ઠેર ઠેર પોતાના અંતરમાંથી ઊભરાતા પ્રેમ અને પ્રકાશનું પાન કરાવવા વતન છોડી નીકળી પડયા હતા. આ બધા ધર્મના ફકીરોને આપણે ગિરિશૃંગો પર, સરિતા-સંગમ સ્થાને કે સમુદ્રના બેટોમાં પણ ધૂણી ધખાવતા જોઈએ છીએ.

અંતરની સફાઈના આગ્રહી હોય તેમને 'સૂફી' ફિક્ર (સત્તનું ચિત્ત ચિંતન) કિના અત્ (સંતોષ-યોગીનું એક લક્ષણ) અને રિયાઝત (તપ–સાધનાને ઉજ્જવળ કરનાર તત્ત્વ) જેમનાં લક્ષણ હોય તેને લોકોએ 'ફકીર' ઠરાવ્યા.

ભાવ–વિભોર થઈ નૃત્ય કરનારને 'હાલી' અને જીવન સન્માનનીય હોય એમને 'મવાલી' (Lords) કહ્યા. 'મૌલા'નું બહુવચન 'મવાલી' ત્યારે 'મૌલવી' એટલે 'મારા સ્વામી' અને 'મૌલાના' એટલે 'અમારાં મોટા.' આજે તો આમાંથી ઘણાખરા શબ્દોનું અવમૂલ્યન થયું છે ને અર્થો પણ વિપરીત થઈ ગયા છે,

ફારસીમાં 'પીર' એટલે વૃદ્ધ-બુઝર્ગ–એટલે શરાબે શૌકના પીનારામાં વડો હોય, જેને સાચી અને ઉત્કટ ભક્તિ હોય તેને પીરનું બિરુદ મળ્યું અને ફકીરોમાં એને મુર્શદ (સત્ય–દર્શક)નું વિશેષણ મળ્યું.

પોતાને લાધેલ પ્રકાશ છૂટે હાથે ને ઉદાર દિલથી દેનાર ને લોકોને ફૈઝ–આધ્યાત્મિક લાભ પહોંચાડનાર પ્રખર પ્રભુપ્રેમીને 'દાતાર'નો લકબ લોકોએ આપ્યો. જૂનાગઢના 'જમિયલશાહ'ને ગુજરાતના સંત 'મીરાં દાતાર' આ વર્ગોમાં આવી ગયા.

પીર જેવા પીરાના (પીરાણા)ને ભેદ (સાઉથનો) જાણનારને 'મોહરમ' ને 'ચિસ્તિયા'માંથી 'તીરિતયા' થયું હોય કે પછી કોઈ સ્વતંત્ર પંદ હોય.

સૂફીઓમાં પણ ગુરુ પરથી 'કાદરી' 'સુહરાવર્દી' વગેરે ને ગામના નામ પરથી 'બુખારી'–'બસરી'દેહલવી' વગેરે નામો પ્રચલિત થવાં લાગે છે.

વાંકાનેર અને જુનાગઢ 'કલંદર' ફકીરોનાં સ્થાનકો છે. ઈસ્લામે અવિવાહીત જીવનને અગત્ય આપેલ નથી, પણ જેને લગ્નનો વિચાર પણ ન આવે–જેનું ચિત્ત મીરાં કે રાબિયા, જમિયલશાહ કે મમદુદશાહની માફક વરેલ હોય તેમને માટે કલંદર સંપ્રદાય ખુલ્લો રાખ્યો છે.

આ ફકીરોએ હિન્દુ મુસ્લિમના ભેદ વિના યોગ્ય તેજસ્વી પાત્રોને વીણીને ફકીરીનો મંત્ર આપેલ છે. આવો 'બાલકો' 'ગુલાબ' હોય તો દીક્ષા પછી ગુલાબશાહ થઈ જતો ને સતાધાર કે એવી "જગ્યા" સાચવતો. જમિયલશાહ અને એના ચેલાઓ રક્તપિતના રોગીઓની સારવાર કરતા એમ કહેવાય છે.

મોટે ભાગે આવા સિદ્ધ પુરુષો અજાણ્યા ફકીર માત્ર રહેવાનું પસંદ કરતા–પણ વાંકાનેરમાં થયું તેમ "હય કોઈ મુસાફિર ? કોઈ ઇન્સાન ?"ના જવાબમાં કોઈ ન મળ્યું ત્યારે અતિવૃષ્ટિને કારણે સોનારકુની મૈયત પડતી મૂકી ગયેલ તે મૈયતમાંથી સોનરખને બેઠી કરી ચેલાઓ સાથે ગામમાં મોકલી ને ગામને જાણ થઈ ગઈ. ગામધણીએ અને ગામના અગ્રણીઓએ શાહને રોકી લીધા. આજે એમની જગ્યા વાંકાનેરમાં મચ્છુ ને પાતાળિયાના સંગમ પર છે. પછી તો સાપ ગયા ને લીસોટા રહી ગયા. છતાં રાજ્ય એ જગ્યાની સાચવણી માટે રેવન્યુની સાથેસાથે 'ફકીરફાળો' ઉઘરાવતું અને ધર્મસ્થાનને રક્ષતું.

અજ્ઞાત રહેવાનું આ વલણ ફકીરોના 'મલામતિયા' સંપ્રદાયમાં ય વધુ જોવા મળે છે. માણસો પોતાની પાર્થિવ ઇચ્છાઓ માટે એમની પાછળ ન પડી જાય એ માટે મૂસા 'સુહાગ' અમદાવાદનાં પાવૈયાના ટોળામાં ભળી જઈ રહેતા. બાપણ દુષ્કાળમાં

વરસાદ માટે વલખતા લોકો સંત શાહ આલમની પાસે ગયા. એમણે કહ્યું કે "હું તમને એક એવી વ્યક્તિ બતાવું, જેનું વેણુ અફર છે. એટલે મૂસા સાહિબ પાસે જાઓ. એમને પકડો ને ગમે તેટલાં નખરાં કરે, "ના-ના" કરે તો પણ વળગો."

લોકોએ મૂસા સાહેબને પકડયા. આ ફકીરે પહેલાં તો છટકવા કર્યું પણ લોકોના આર્તનાદ આગળ નમતું મૂકયું ને હાથ ઊંચા કરી બોલ્યા : "સ્વામી! આ બંગડીઓ પહેરી છે એ તું જાણે છે કે તારા નામની છે. હવે તો વાત બહાર પડી ગઈ છે. મારા શોકાએ (શાહ આલમે) મને છતો કરી દીધો. વરસાદ ન આવે તો હું લજવાઉં ને તારી યે લાજ જાય." કહે છે કે અમદાવાદે અસાધારણ વરસાદ ત્યારે જોયેલો.

આથી ઊલટું પરમ દર્શન પામેલ મહાત્માઓ મશહૂર થઈ જતા ને પતીત પાવન, ગરીબનવાજ ગણાઈ ગયા. અજમેરની દરગાહવાળા મુઈનુદ્દીન ચીશ્તિ તો કહેતા કે: "મારી પાસે દીન, દુઃખી, પતીત ન આવે તો કયાં જાય? એ ગમે તેવાં હોય, મારી પાસે આવતાં કોઈને ન રોકવા."

જ્યાં બહેનો બાળકો આવે ત્યાં સફાઈ સચવાય નહિ. તે સામે રોષ કરનાર શિષ્યને તેમણે કહેલ કે: "તું મને વ્હાલો છો પણ તું સામી જગ્યાએ રહે. તને અહીં નહીં રૂચે અહીં તો નાચનાર-ગાનાર પણ આવશે."

આ ચિશ્તી મંડળમાંથી જ બાવા ફરીદશકરગંજ થયા ને માંગરોળ (ગુજરાત) વાળા કાયમુદ્દીન બાબા પણ એ જ વેલાની શાખા. આ ફકીરોનાં ભજનો સૂરતથી પીર મોટામિયાં આવતા એમની પાસે મેં જોયેલ.

મનસૂર-શમ્સ તબરેઝ વગેરે સૂફીઓની આજુબાજુ તો અગમ્યવાદનાં આવરણુ વીંટાયેલાં છે. પણ ત્યાગીઓના સમ્રાટ (સુલતાનુત્-તારિકીન) ખ્વાજા હમીદુદ્દીન નાગોરી (નાગોરના) તો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. (મુઈનુદ્દીન ચિશ્તીના પ્રથમ ખલીફા) જે એક હાથમાં સમાય એટલી જ ભિક્ષા ને બે હાથ ભેગા કરી પાણી પી લેતા. કિસ્તો (ભિક્ષાપાત્ર) પણ એમણે રાખેલ નહિ.

સૂફીઓ તરફથી સ્થિતિચૂસ્ત શબ્દ-પંડિત વર્ગનું વલણ અણગમાનું ને છતાં આજે પણ મૌલાના રૂમીની મસનવી મસ્જિદના ઈમામો ખુતબા (સંબોધન) માં છૂટથી વાપરે છે. હાફિઝ શીરાઝી સૂફી કવિ ગણાય છે, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ એના પ્રશંસકો મળે છે.

શબ્દાર્થને પોતાની રીતે મચડી સ્થાપિત હિતો ઊભાં કરવાં એ પંડિત ને મુલ્લાં(ભરેલ)ઓને ફાવી ગયું હોય છે. પણ સૂફીઓ બધા ધર્મના ઉદારમતના હોય છે. એમનો પંથ એટલે પ્રેમપંથ. એમાં હિન્દુ મુસ્લિમ, ઊચ નીચ, દેશી પરદેશી એવા કોઈ જ પ્રકારનો ભેદ આવવા નથી દેતા. અમીર ખુશરોની એક કવિતા પરથી એમના વિચારો સ્પષ્ટ થશે:

'હું તો પ્રેમપંથનો કાફિર છું. મને તમારી મુસલમાનીની પડી નથી. મારી રગે રગ તાર બની ગઈ છે, મને જનોઈની પણ જરૂર નથી....... મારી નાવડીના નાઃખુદા (નાવિક) થવાની ના પાડે છે! કહેઃ ભલે, અમારે ખુદા (સ્વયંભૂ) છે-નાખુદાની (ઈશ્વર સિવાયની) જરૂરેય નથી. લોક કહે છે કે ખુશરો બુતપરસ્ત (મૂર્તિપૂજક) થઇ ગયો છે. હું તો "હા ભાઈ હા" કહું છું. મને એવા લોકની સાથે ય લેવાદેવા નથી."

ચુસ્ત અનુદાર સમભાવ વિનાની 'ગ્રંથ ગડબડ' સાપેનો આ ચોકખો બળવો છે. મુસ્લિમ માર્ગી આ સૂફી ફકીરોની અસર માત્ર મુસ્લિમ સમાજ ઉપર જ નથી પણ હિન્દુ જનતા પર પણ થઈ છે. બન્ને સમાજના માનવ હૃદયે તો સાધુ માત્રને સન્માનેલ છે ને જ્યાં જ્યાં 'સત્' જોયું છે, પ્રેમ અનુભવ્યો છે, જીવનની ઉચ્ચતા જોઈ છે, ત્યાં લોકો ભાવ-ભક્તિ સાથે ભેગા થઈ જ ગયા છે. સાંઈ-સ્વામી વચ્ચે એમને ભેદ નથી હોતો.

સૂફી વિચારની અસર ફારસી કાવ્યો પર ઘણી જ છે ને મોગલો દ્વારા આ ઈરાની ભેટ આપણા ઉર્દૂ, હિંદી, ગુજરાતી કવિઓએ પણ મેળવી છે. ભગવદ્ ભક્તિ-પ્રભુ પ્રેમની એ પ્યાલી એમણે પણ

શોખથી ગટગટાવી છે.

સૂફી રૂપકની ગઝલો રામરસ ટપકતી મધુર-ભાવથી છલકતી હોય છે. દિવાને હાફિઝની પહેલી જ ગઝલ જુઓ :

"હે સાકી ! પ્યાલીને ફરવા દે. ભલે સૌ પીએ. કેમકે પ્રેમ પ્રથમ તો આસાન–સહેલો લાગ્યો પણ પછી તો મુશ્કેલીઓ આવી પડી. ઘોર અંધારી રાત ને મોજાં ને વમળ–એમાં સમુદ્ર કિનારે ફરતા સહેલાણી-ઓને અમારી હાલતની શું ખબર પડે ?"

ડૉ. ઈકબાલ ગાય છે: "આ તો એક મદ્ય-પાન મંદિર (મયકદા) છે, ને આમંત્રણ પણ સાર્વ-જનિક છે. શરાબની વહેંચણી જેવડું જેનું જામ (પાત્ર) એવી અહીં તો રખાઈ છે."

આ ગેય કાવ્યો આમ તો પાર્થિવ પ્રેમથી તરબોળ લાગે છે પણ ભક્તો માટે એ ભક્તિરસભીનાં ગીતો છે. "તોહારે કારન સબ સુખ છડિયાં, અબ મોહે કયોં તરસાવો ?" વાળા મીરાંના ભજનમાં "વિરહ વ્યથા લાગી. ઉર અંદર સો તુમ આઓ બુઝાઓ" વગેરે વર્ણનો નરનારીના નેહનેય લાગુ પડી શકે છે. "કાબા ન સહી. બુતખાના સહી–તુજે પૂજ હી લેંગે કહીં ન કહીં" "જો તેરે ચાહને વાલે હૈં વોહ અય સનમ ! તુજે ઢૂંઢહી લેંગે કહીં ન કહીં" વગેરે ગીતોમાં ધર્મના નામે રચાતા વાડાથી વિમુક્ત શ્રદ્ધાસભર સંગીત છે. બાઉલ અને વૈષ્ણવી ગીતોના હૃદય રણ-કારની માફક પોતાને જે પરમ પ્રિય છે એવા અંતર-તમમાં વિરાજમાન વિભુને જ સંબોધન રહેલ છે.

પ્રેમના આ ધસમસતા પ્રવાહે જ રાબિયાને આજીવન બ્રહ્મચારીણી બનાવી, મીરાંને બહાવરી બનાવી ને એના જ પૂરે ચૈતન્ય મહાપ્રભુને બેકરાર બનાવ્યા. પણ આ પ્રેમદીવાની વ્યક્તિઓને બાજુએ મૂકીએ તોય એ સોમપાને કેટલાંય જીવનને કરૂણાવાન, સેવા-પરાયણ, તપોધન, નિત્યપૂત, સંત ને સદાચારી સજ્જનો બનાવેલ હશે.

ધર્મભાવનાનું આ સ્વરૂપ ભિન્નતાના ભેદોને ભાંગનારૂં, જન્મથી ગમે તે સંપ્રદાયમાં જન્મેલ હોય તેને પ્રેમમાળામાં પરોવનારૂં—સામ્યને સત્કારનારૂં, જુદાઈને માત્ર ભાષાના ભ્રમ અને અર્થની અણસમજ બતાવનારૂં પૂરવાર થયું છે.

સૂફી સાહિત્યના સ્પર્શે ને સૂફી હૃદયોના સંપર્કે જેમ બીજે તેમ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ "સબ સંતનકી જય" ઘોષણા અર્પણ કરેલ છે. પ્રણામી પંથની (કુરાણ ને પુરાણ) તાલીમ લીધી હોય કે ખોજાઓ (ખ્વાજા) નો સમન્વય પ્રયાસ હોય પણ એના આદિપુરુષો હિન્દુ મુસ્લિમોને નજીક લાવવાની અભિપ્સાવાળા હોય એ અસંભવિત નથી. શોષણ તત્ત્વ પતન પછીનું હોય.

પીરાણાવાળા, મોમિન–મેમન, મોલેસલામ વગેરે સંપ્રદાયોના મૂળ પ્રવર્તકોમાં પણ આરંભકાળના ધર્મ-પ્રવર્તકો શરૂમાં તો સદ્‌ભાવવૃત્તિથી આવેલ ધર્મી લોકો હોય ને પછીથી કુંડાળાં વાળી લીધાં હોય.

મેં તો ધર્મનાં ફૂલોની ખુશ્બો મળી ત્યાંથી લીધી છે, તેમ યાદમાંથી રહી ગયેલ વાતો આંહીં નોંધી છે. એટલે કોઈ વિગત અધુરી હોય, કંઈ સમજફેર હોય તો વાચકોની દરગુજર ચાહું છું.

મેલી દેને મમતા

તુજ વિના જીવડો નહિ જાયરે
સાંઈકો ભેદ ન પાયો
છોડી દે ને મમતા, મમતાને મારો

દિલ દરિયામાં ડૂબકી દીધી મિંયા !
તે રે રે કરમ મેં શંખલા
મોતી કહાંસે તું પાવે ?

આરે કાયામાં બાગ બગીચા મિંયા
નઈ રે ફૂલન કેરી બાસ રે ભમરા
આને લુભાયો, મેલી દેને મમતા

કરી લે ને બંદગી આ પલ નાંચે
કાજી રે મામદશાની વિનતી
અવસર વારી વારી નાંચે.

રામાનુજને વડલે સાધુ–સંપ્રદાયો

અમરદાસજી ખારાવાળા

શાંતિનો સૂર્ય સમગ્ર ભારતમાં આથમી ચૂકયો હતો. મારે એની તરવાર અને લાકડી એની ભેંસ ને જીતે એનો પ્રદેશ આવો જમાનો આવ્યો. ભાઈસાઈનું ખૂન કરીને સ્વાર્થમાં અંધ બનીને ગાદી મેળવવા માણસો મથામણ કરતા હતા. સવંત ૧૯૦૦ થી ૧૮૦૦-ના આ કપરા કાળમાં ભયંકર માનવ સંહાર ચાલી રહ્યો હતો. અજ્ઞાનના અંધકારમાં માનવ સમાજ અથડાતો હતો. એ વખતે ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારત તેમજ આસામ અને અન્ય પ્રાંતોમાંથી આવીને સૌરાષ્ટ્રમાં પરમસુખનો પ્રકાશ આપવા જ્ઞાનની મસાલો લઈ સંતો ગામડે ગામડે ઘૂમી વળ્યા. અને પ્રભુ પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવનાર એ સંતોના પૂર્વગામીઓના પરિચય માટે નાભાજીએ ભક્તમાળમાં લખ્યું છે:

છપ્પય

શ્રી રામાનુજ ઉદાર,
સુધાનિધી અવની કલ્પતરૂ,
શ્રી વિષ્ણુ સ્વામી,
બોહિત સિંધુ સંસાર પાર કરૂં.
મધ્વાચાર્ય ભેદ ભક્તિ,
સર ઉસર ભરિયા,
નિમ્બાદિત આદિત્ય,
કોહર અજ્ઞાન જ હરિયા.
જન્મ; કર્મ ભાગવત ધર્મ,
સંપ્રદાય સ્થાપી અઘટ.
ચોવીસ પ્રથમ હરિવપુ ધરે,
ત્યું ચતુરવ્યુહે કલજુગ પ્રગટ.

શ્રી રામાનુજચાર્યજીએ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. એમના શિષ્ય પરંપરામાં રામાવત અને અંતર્ગત અગ્રાવત, કુબાવત અને શ્રી દ્વેવમુરારીજી આવી જાય છે. અને નિમાવત સંપ્રદાયમાં મુખ્ય શ્રી નિમ્બાર્કજી આચાર્ય થયા. તેમની શિષ્ય પરંપરામાં શોભુરામજીનો પરિવાર સમગ્ર દેશમાં ફેલાયેલ છે. અને જે શ્રી સંપ્રદાય તેમાં જે રામાનુજાચાર્ય થયા ત્યાર બાદ પાછળથી રામાનંદી વૈષ્ણવી સંપ્રદાયથી આ સંતો ઓળખાયા. અને પછી તો ગુરૂઓના નામે અટક વિગેરે પડયા. જેમાં શ્રી રામાનંદજીના શિષ્યોમાં અનંતાનંદજી, કબીરજી, રયદાસ, ધનાજી, પદ્માવતીજી, નરહરીજી, પિપાજી વિગેરે સંતો થયા. અને મધ્વાચાર્યજીએ પણ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો જેમાં નિત્યાનંદજી પ્રભુ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, શ્યામાનંદજી અને ઉકારાનંદજી વિગેરે સંતો થયા. જે બધા મળીને કુલ પર (બાવન) દ્વારા છે. જેમાં રામાવતના ૩૪ (ચોત્રીસ) નિમાવતના ૧૨ (બાર) મધ્વાચાર્યના ૪ (ચાર) અને વિષ્ણુ સ્વામીના ૨ (બે) આમ કુલ બાવન દ્વારા છે.

રામાવતના ચોત્રીસ

(૧) અનંતાનંદજી (૨) રામકબીરજી (૩) સુખાનંદજી (૪) સુરસદાનંદજી (૫) નરહરીદાસજી (૬) ભાવજી (૭) પીપાજી (૮) જોગવાનજી (૯) ચતુરભુજજી (૧૦) કિલ્હદેવજી (૧૧) અગ્રદેવજી (૧૨) ભગવાનદાસજી (૧૩) હઠનારાયણજી (૧૪) થંભાણીજી (૧૫) ટીલુરામજી (૧૬) રામપ્રસાદજી (૧૭) પૂરણુ બૈરાહીજી (૧૮) ગોંસાઈ ગવેશજી ગોરડિયા (૧૯) જ્યોત કરમચંદજી (૨૦) ગદ્યાનંદજી (૨૧) નારાયણદાસજી (૨૨) દેવમુરારીજી (૨૩) દેવકરણજી (૨૪) માધવમોહનજી (૨૫) રામેરાયજી (૨૬) દેવભણીરામજી (૨૭) ગોવિંદદેવજી (૨૮) નાભા નારાયણજી (૨૯) હરદેવારામજી (૩૦) નેનુજી (૩૧) મલુકદાસજી (૩૨) કુબાજી (૩૩) બૈરાહીજી (૩૪) લોહંગજી–જીવણદાસજી

નિમાવતના બાર

(૧) વિરમ ત્યાગીજી (૨) કૈશાબીમાણીજી (૩) ઋષિકેશજી (૪) લપટે ગોપાળજી (૫) શોભુરામજી (૬) પરસરામજી (૭) ચિત્રાનાગાજી (૮) હરિવંશજી (૯)

માધવસંત રામજી (૧૦) વલ્લભરામજી (૧૧) દામોદરજી (૧૨) તત્ત્વ વેત્તાજી.

મધ્વાચાર્યના ચાર

(૧) નિત્યાનંદજી (૨) શ્યામનંદજી (૩) ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી (૪) ઉકારાનંદજી

વિષ્ણુસ્વામીના બે

(૧) ગોકલેશજી (૨) વિઠ્ઠલેશજી

સાત અખાડા

(૧) ટાટંબરી (૨) દિગમ્બરી (૩) નિર્વાણી (૪) ઊજાગરી (૫) નિરાલમ્બી (૬) નિરમોહી (૭) ખાખી. આમ આ અખાડાઓના માર્ગદર્શનથી જગતનું કલ્યાણ કરવા ધર્મના પ્રચારાર્થે શિષ્ય પરિવારોએ ભારતમાં પરિભ્રમણ કરી આશ્રમો સ્થાપ્યા છે.

નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય :

રાસ રાસેશ્વર શ્રી રાધાકૃષ્ણના ઉપાસકો છે. જે પ્રભુએ વ્રજમાં ગૌનું પાલન કરી ગોપાળ નામ ધારણ કર્યું એ સ્વરૂપને આ સંપ્રદાય માને છે. એમનો મંત્ર પણ ગોપાળમંત્ર અને ગોપાળ ગાયત્રીનો સ્વીકાર કરેલ છે. તિલક વચ્ચે બિંદી કરે છે. તેઓના સંપ્રદાયમાં પ્રસ્થાનત્રયીને બદલે પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયને મુખ્ય માનેલ છે. જેમાં ગીતા, ઉપનિષદ વેદાંત અને ચોથા પ્રસ્થાનમાં શ્રીમદ્‌ભાગવતને સ્વીકારેલ છે. તેમનું મુખ્ય સ્થાન (ગાદી) અરૂણાશ્રમ તથા સુલેમાનબાદની બાજુમાં જમુના કિનારે ધ્રુવ ક્ષેત્રમાં છે. આ સંપ્રદાયમાં વિક્રમ સવંત ૧૩૦૦ની લગભગ હરિવ્યાસદેવજી નામના સંત થયા, અને સંપ્રદાયની શાખાના પ્રવર્તક બન્યા. જે શાખાને રસિક સંપ્રદાય પણ કહે છે. ભક્તમાળમાં જેમનું બયાન છે. તેમના શિષ્યોમાં એક શ્રી શોભુરામજી સંત થયા. તેમના શિષ્ય પરંપરામાં શ્રી હરિદાસજી થયા. જેમણે વૃન્દાવનમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો. જે હરીસ્થાનના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અકબર બાદશાહના નવરત્નોમાંથી સંગીત સમ્રાટ શ્રી તાનસેનજી પણ હરિદાસજીને ગુરુ માનતા. એ સંતે પોતાના મુખ્ય શિષ્યને ગાદી સોંપીને ઉત્તરાવસ્થાએ બે શિષ્યો, (૧) ખોડીદાસજી (૨) અને ધ્યાનદાસજીને સાથે લઈને સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાઓ કરતા તુલસીશ્યામ પધાર્યા અને ત્યાં જ જીવન પૂરું કર્યું.

એમના બીજા ગુરૂભાઈ ધ્યાનદાસજીએ ફરતાં ફરતાં સેંજળમાં આવીને કુંડલા તાલુકાના સેંજળ ગામમાં આસન જમાવ્યું. મહારાજના સતસંગથી દેહાધ્યાસ છૂટી જતાં એક કાઠી દરબારને જીવતાં સમાધિ લેવાની ઈચ્છા થઈ. મહારાજે ના પાડી પરંતુ દરબારે માન્યું નહિ એટલે ગામબહાર નદીને કિનારે સમાધિ ગળાવી અને પછી વાજતે ગાજતે દરબારને લઈ સૌ ગામજનો સાથે સંત સમાધિ સ્થાન પાસે આવ્યા. પરંતુ આ સમાધિનો ખાડો જોતાં ગુંગળાઈને પ્રાણ જશે તેવી ભીતિથી કાઠી દરબારનો વૈરાગ્ય જતો રહ્યો. એક નિયમએ વખતમાં એવો હતો કે સમાધિને પછી પાછી એમને એમ પૂરાય નહિ. એટલે મહારાજ પોતે તેમાં બેસી ગયા. એમની સાથે આવેલો એક કૂતરો પણ ઠેકીને પડયો. જેથી મહારાજે એક બીજી સમાધિ ગળાવવાનું કહ્યું. અને એમાં આ શ્વાનને સમાધિ દીધી. આ દશ્ય દેખીને કાઠી દરબારને ફરી પાછો વૈરાગ્ય પ્રગટતાં તેમણે પણ ત્યાં જ જીવતાં સમાધિ લીધી. શ્રી ધ્યાનદાસજીના શિષ્યોએ ગુરૂ આદેશથી સૌરાષ્ટ્રમાં ધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

એ વૈષ્ણવસંતો નિમાવત છે. શોભુરામ દ્વારાના એ સંતો હરિવ્યાસીના નામે ઓળખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જેનું અપભ્રંશ નામ હરિયાણી થઈ ગયું છે. આ શાખાના સંતો મુખ્યત્વે તલગાજરડા, મહુવા, કુંડલા, અખેગઢ, અને સરંભડામાં છે.

આ સંપ્રદાયના સંત શ્રી ધ્યાનદાસજીએ ભક્તો સાથેના છૂતાછૂતને નહિ માનેલ જેથી પાછળના શિષ્યોને મૂળ સંપ્રદાયના સંતો સાથેનો સંપર્ક છૂટી જતાં મહામાર્ગી ધર્મના પ્રચારને લઈને "ધર્મ એ જ સંપ્રદાય" માનીને વર્ષો જતાં માર્ગીને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. આ સંપ્રદાયના સંતોની વિશેષ ત્યાગભાવના તો એ હતી કે ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ મળે તો તેનો સ્વીકાર કરવો નહિ. કદાચ કોઈ સેવક પાકાં મકાન બનાવી દેવા તૈયાર થાય તો પણ ના પાડતી. ચૂનાબંધ પાકાં મકાન બનાવાય જ નહિ.

જ્યાં દેહ જ નશ્વર છે ત્યાં આ જંજાળ શા માટે ? આમ આ જ દિવસ સુધી ચાલ્યું. પરંતુ સીમેન્ટનો પ્રચાર થતાં શ્રી ધ્યાનદાસજીની સમાધિ પણ પાકી બનાવી. વર્તમાનકાળના યુગધર્મને લઈને સંતો પણ ચૂનાને બદલે સીમેન્ટનાં મકાનો બનાવવા લાગ્યા છે.

એ સંપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્ય નિમ્બાકાચાર્યજી જેમનો જન્મ ૧૧૬૪માં લગભગ થયો હતો. તેમનો સિદ્ધાંત દ્વૈતાદ્વૈત. જગત જીવ અને બ્રહ્મ જેને અનુક્રમે, ભોગ્ય ભોક્તા, અને નિયંતા આ ત્રણેય ભિન્ન હોવા છતાં બ્રહ્મને આધિન છે અને વ્યાપ્ત છે. સાધન પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ (રાધાકૃષ્ણનું) ભજન પૂજન અને ધ્યાન પણ શ્રી કૃષ્ણનું, નવધાભક્તિ અને ષટવિધિ શરણાગતિ મુક્તિ ચારે પ્રકારની માની. માન્ય ગ્રંથ "વેદાંત પારિજાત સૌરભ" ધ્યાન સિવાય અન્ય સાધન નથી. અને ભગવત કૃપા સિવાય શરણાગતિ સિદ્ધ થતી નથી. આ છે તેમનો સિદ્ધાંત.

મેસવાણિયા

રામાનુજાચાર્ય (શ્રી સંપ્રદાય)થી શિષ્ય પરંપરામાં છેતાલીસમા પુરુષ કૃષ્ણદાસજી પયહારીએ જયપુર પાસે ગલતામાં ગાદી સ્થાપી. જેમનો મહામંત્ર શ્રી રામષડાક્ષર, ઈષ્ટ શ્રી રામ પ્રભુ, તિલક ગોપી ચંદનનુ અને વચ્ચે કંકુની શ્રી. યજ્ઞોપવિતમાં વિષ્ણુ ગ્રંથી.

આ સંપ્રદાયમાં મહાન સમર્થ સંતો થયા છે. જેમના ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરાય તેટલી કથાઓ પ્રચલિત છે. વિષ્ણુ પરંપરા અનુગત શ્રી યમુનાચાર્યજીના પાંચ શિષ્યો પૈકી ગૌષ્ટીપૂર્ણાચાર્યજીથી રામષડાક્ષર મંત્રનો ઉપદેશ પામેલા રામાનંદજીએ એક વખત ગુરુને પૂછ્યું કે : "મહારાજ ! આ મંત્ર ઉપદેશ કોને કરવો ? "ગુરૂએ જવાબમાં કહ્યું કે : "અધિકારી હોય તેને. નહિ તો ઉપદેશક નર્કે જાય અને નર્કવાસી સ્વર્ગે જાય." આ સાંભળીને રામાનંદજીએ ગૌપૂર ઉપર ચડીને જોરથી મંત્ર જાપ કર્યો, જે સાંભળવાથી બોંતેર મહાત્મા સિદ્ધ થયા. ટૂંકમાં જગતના જીવોના કલ્યાણ માટે "મારે નરકમાં જવાનુ હોય તો પણ મને વાંધો નથી" આ હતો તેમનો સિદ્ધાંત.

એમના શિષ્ય પરિવારોમાં ઊંચનીચના ભેદ વિના સૌને સ્થાન મળતું. અવસ્થાએ એ સંત સવારમાં ગંગાસ્નાન કરવા પધારે ત્યારે બ્રાહ્મણ શિષ્યોને ખભે હાથ દઈને સ્નાન કરવા જાય. સ્નાન કરીને પાછાવળે ત્યારે શુદ્ર શિષ્યોના ખભે હાથ દઈ આશ્રમે પાછા આવે. એમના માટે નાભાજીએ લખ્યું છે.

છપ્પય

અનંતાનંદ કબીર,

સુખા સુરસુરા પદ્મમાવતી નરહરિ,

પિપા ભાવાનંદ, રઈદાસ,

ધના. સેન સુરસુરકી ઘટહરિ.

ઔસે શિષ્ય પ્રશિષ્ય,

એક તેં એક ઉજાગરં

વિશ્વ મંગળ આધાર,

સર્વા તેહિ દશધા કે આગર

બહુતકાલ વપુધરિકે

પ્રણ તજનન કો પાર દિયો

શ્રી રામાનંદ રૂગનાથ જ્યું

દ્વિતિય સેતુ જગ તરણ કિયો.

રામાનંદજી મહારાજના ઘણા શિષ્યો હતા તે પૈકીના મુખ્ય ચૌદ–જેમાં પિપાજી મહારાજ મારવાડના ગાંગરોડગઢના રાજા હતા. એમનાં પત્ની સીતાબાઈ. બન્નેએ મહારાજ પાસેથી દીક્ષા લઈ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી પિપાવાવમાં જગ્યા કરી. એ પિપાજીના શિષ્ય મલુકદાસજી થયા અને તેમની પાંચમી પેઢીએ બાળદાસજી થયા. એમણે સૌરાષ્ટ્રમાં વિચરતા વિચરતા જૂનાગઢ જિલ્લાના કેશોદ તાલુકાના મેસવાણ ગામમાં આવી ગાદી સ્થાપી. તેમનો શિષ્ય પરિવાર પણ રામાવત શ્રી વિષ્ણુ હોવા છતાં ગામના નામે આજે મેસવાણિયા તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં ઘણા સંતો-ત્યાગીઓ થયા. આજે સૌરાષ્ટ્રમાં તેમનો પરિવાર ફેલાયેલ છે.

દાણીધારિયા

શ્રી રામાનંદજીના મુખ્ય શિષ્યોમાંથી અનંતાનંદજી, તેમના શિષ્ય યોગાનંદજી અને તેમના

પરિવારમાં નેનુરામજી થયા. તે દ્વારાના સંત પ્યારે-રામજીએ જૂનાગઢમાં ૧૭૭૦ ની લગભગમાં આવીને ગંગારામ નામના ભૂતને શિષ્ય બનાવ્યો. જેનું તુંડીરામજી એવું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું. આ સમય દીવાન અમરજીના વખતનો. તુંડીરામજીના શિષ્ય નાથાભગત રજપૂત તેમણે દીક્ષા લઈ ગોંડલ પાસેના સાતોદડ વાવડીની સીમમાં જૂના વખતમાં જે ધાર ઉપર કર લેવાતો હતો ત્યાં જગ્યા કરી, જેમનું નામ દાણીધારના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એવા જ સંતો રામાવત નેનુજી દ્વારાના હોવા છતાં આજે ગામના નામે દાણીધારિયા તરીકે ઓળખાવે છે. એમનું ગુરૂસ્થાન જૂનાગઢ છે. જે આજે ગૃહસ્થાશ્રમી છે. અને જેઓ રામાનંદી સાધુઓ સાથે વરવ્યવહાર લે છે.

દૂધરેજિયા

રામાનંદજીના શિષ્ય કબીરજી. તેમના રામમંત્રના પ્રભાવથી ખેંચાઈ પદ્મનાભજીએ કબીરજીને ગુરૂમાન્યા અને પદ્મનાભજીના પરિવારમાં ષષ્ટમાદાસજી થયા. જેમણે દુધરેજમાં આશ્રમ સ્થાપી જ્ઞાનમાં પછાત એવી રબારી જ્ઞાતિને ઉપદેશ આપી સંપ્રદાય ચલાવ્યો. જેમના શિષ્ય પરિવારો આજે રામાવત હોવા છતાં ગામ ઉપરથી દૂધરેજિયાના નામે ઓળખાય છે.

એ જ ષષ્ટમાં સ્વામીનાં બહેન ચાંપબાઈ બહેને ચૂલીમાં જગ્યા બાંધી. તેમના શિષ્ય પરિવારમાં ચાંપબાઈના સાધુ તરીકે ઓળખાય છે.

ષષ્ટમસ્વામીના શિષ્ય પરિવારમાં ભાણદાસજી થયા. તેમણે વાગડમાં વારાહીમાં ગાદી સ્થાપી જે રવિભાણના નામે ઓળખાય છે. જેમાં મોરારસાહેબ, ખીમ સાહેબ, વિગેરે સંતો થયા. જેમનું આપેલું ભજન સાહિત્ય સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર ગવાય છે.

કુબાવત, આશાણી, દેશાણી વગેરે

રામાનંદજીના શિષ્ય શ્રી અનંતાનંદજી અને તેમના શિષ્ય કૃષ્ણદાસજી દુધાધારીએ ઘણા શિષ્યો કરેલા. એમના એક શિષ્ય કુબાજી થયા જેમણે જોધપુર રાજ્યમાં જીંથડા ગામમાં ગાદી સ્થાપી. તેમના શિષ્યો કુબાવત થયા. કૃષ્ણદાસજીના શિષ્ય પરિવારમાં હરિદાસજી થયા જેમણે સરપદડ ગામમાં આવી ગાદી સ્થાપી. તેમના શિષ્યો સરપદડિયા તરીકે ઓળખાય છે. એ જ સંત હરિદાસજીના બીજા શિષ્ય દેશાજી રજપૂતે દીક્ષા લઈ બાબરા પાસે ગરણી ગામમાં જગ્યા કરી, જેમનો શિષ્ય પરિવાર મુખ્ય રામાવતને બદલે ગુરૂના નામે દેશાણી તરીકે ઓળખાય છે. એમના બીજા ગુરૂભાઈ આશારામજીએ ચિત્તલમાં જગ્યા કરી. એમના શિષ્ય પરિવારના આજ આશાણીના નામે ઓળખાય છે.

એક ત્રીજા ગુરૂભાઈ વાલારામજીએ દડવામાં જગ્યા કરી તેમના શિષ્ય પરિવાર આજે વાલાણીના નામે ઓળખાય છે. ચોથા ગુરૂભાઈ શ્યામદાસજીએ લીંબડી પાસેના બળોલ ગામે આવીને જગ્યા કરી તેમના શિષ્યો બળોલિયા તરીકે ઓળખાય છે. આ બધી શાખાના મૂળ પુરુષ રામાનુજાચાર્ય હતા. એમનો સિદ્ધાંત વિશિષ્ટા-દ્વૈત. તેમણે "બ્રહ્મ સાચું અને જગત મિથ્યા પણ વિકારવાળું, બ્રહ્મ રૂપે સાચું. જીવ પણ સત્ય છતાં જીવ અણુરૂપે. ધર્મ રહસ્ય માટે વિશિષ્ટાદ્વૈત સાધન કર્મયુક્ત, જ્ઞાન યુક્ત. વિષ્ણુની ભક્તિ અને શરણાગતિ, મુક્તિ વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિના ચારેય પ્રકારોને માન્ય રાખ્યા. એમના માન્ય ગ્રંથ બ્રહ્મસૂત્રનું શ્રી ભાષ્ય, હરિવંશ, મહાભારત, વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત વિગેરે. આચાર, અર્ચન ભક્તિ, સગુણ બ્રહ્મને માનવાનું ચિત્ત, અચિત અને ઈશ્વર ત્રણેયને નિત માનવાના. આત્મા અણુ છે. જીવ અસંખ્ય છે. એક બીજાથી ભિન્ન છે અને મોક્ષ દિશામાં પણ ભિન્ન જ રહે છે તેમ સ્વીકારેલ છે.

ગોંડલિયા

કૃષ્ણદાસજીએ ગલતામાં ગાદી સ્થાપી એમના એક શિષ્ય કિલદેવજી થયા. એમના શિષ્ય દેવસુરારીજી. તેનાથી દ્વારા ચાલ્યો. તે જ આશ્રમના સંત લોડંગજી (જીવણદાસજી) હતા. ભક્તમાળમાં તેમની વાદી છે, તે જીવણદાસજી સૌરાષ્ટ્રમાં ફરતાં ફરતાં તેમણે ગોંડલમાં આવી જગ્યા બનાવી જે આજે વડવાળાના નામે પ્રચલિત છે. તે મહાપુરુષે મળદાસજી વિગેરે મહાત્માઓને જ્ઞાન ઉપદેશ આપ્યો. જે દેવસુરારી રામાવત હોવા છતાં ગુરૂસ્થાન ગોંડલ હોવાથી એમના

શિષ્યો ગોંડલિયાના નામે ઓળખાય છે. એ સંપ્રદાયના મુખ્ય સંત દેવમુરારીજી એક વખત બહારથી ફરી આશ્રમ તરફ આવતા હતા. હરિજનવાસ આગળથી નીકળ્યા. ત્યાં મંડપ હતો. તેમના ભક્તો ભેગા થયેલા અને પ્રસાદ વહેંચાતો હતો. વહેંચનારે પડકાર માર્યો કે : "હવે રહી જાય છે કોઈ પ્રસાદનો અધિકારી ?" આ સાંભળી દેવમુરારીજીએ કહ્યું કે : "મને આપો." સાંભળતાં જ પહેલો થંભી ગયો. જયપુર મહારાજાના ગુરૂને પ્રસાદ કેમ આપવો ? સંતે કહ્યું, "કેમ પ્રસાદ આપવામાં અટકે છે ? હું પ્રભુ પ્રસાદનો અધિકારી નથી ?" પેલાએ કહ્યું : "આપ તો સંત છો." સંતે કહ્યુ : "હું અધિકારી હોઉં તો આપો નહિતો તમારી ઈચ્છા." પેલાએ પ્રસાદ આપ્યો. પરિણામમાં સાથેના શિષ્યોને ગુરૂ અભડાઈ ગયાની ભીતિ ગરી ગઈ અને આશ્રમમાં આવીને સૌને વાત કરી.

ઈતિહાસ તો ખૂબ લાંબો છે. પણ એમને મારવા માટે હાથીને ગાંડો કરીને મહારાજ સામો મોકલે છે છતાં હાથીએ એમને કાંઈ ઈજા કરી નહિ. જેથી સમર્થ ગુરૂના શિષ્યોએ ક્ષમા માગી. પરિણામમાં શિષ્યોમાં પણ દ્વિધા પેદા થઈ. એક ચુસ્ત આચાર્ય અને બીજા જરા ઉદાર મતના. આ રીતે બે ભાગ પડી ગયા. જે વર્ષો જતાં પણ રહી ગયા. એ જ ઉદારમતની સંત શાખામાંથી જીવણદાસજી થયા. જેમણે ગોંડલમાં ગાદી સ્થાપી.

દાદા મેકરણનાં ભજનો અને સાખીઓથી સૌરાષ્ટ્રના અને કચ્છના ગામડે ગામડે કાપડી પંથનો સિદ્ધાંત લોકહૃદય સુધી પહોંચી ગયો છે. કચ્છના રણ કાંઠાંના ધ્રંગ ગામમાં અઢારના સૈકામાં આ સંતનો જન્મ થયો હતો- જેણે મઢના મહંત ગાંગારાજા પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરેલ. આ પંથના માટે એવી કથા છે કે રામ લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈ રાવણને માર્યા પછી ઉત્તરાવસ્થાએ સાધુ વેશે હિંગળાદની જાત્રાએ ગયેલા. એ વખતના રિવાજ મુજબ યાત્રીઓએ સાધુનો વેશ ધારણ કરવો પડતો. યાત્રા કરીને પાછા વળતાં જસરાજજીને લક્ષ્મણજીએ પોતાની પાસેનાં વસ્ત્ર પાવડી વિગેરે આપ્યાં. ત્યાંથી આ પરંપરા થઈ તેમ માનવામાં આવે છે. વિશેષ પ્રચાર દાદા મેકરણથી થયો. એ મહાપુરૂષે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં કાપડી પંથનો પ્રચાર કર્યો. આજ સૌરાષ્ટ્રમાં કાપડી સંતોનાં ઘણાં ઘરો છે. તે વિષ્ણુ સંપ્રદાય જેને વર્તમાન-કાળમાં માર્ગીપંથ કહીએ છીએ તેમાં એક રૂપ થઈ ગયો છે. દાદા મેકરણે એ સમયમાં હિંદુ અને મુસલમાનને એકતાનો પાઠ ભણાવેલ, જેમનો દોહો આ રહ્યો.

હિંદુ જપે રામરામ, મુસલમાન ચે અલ્લા;
મુંજે નાથ મેકણ ચે; બય ઘર ભલા.

હિંદુ મુસલમાન સૌ કોઈને સમાજ સેવાનો સદેશ આપી વહેમના વમળમાંથી બચાવનાર એ સંત અમર થઈ ગયા.

રાજસ્થાન મારવાડમાં રણુજા ગામે શ્રી રામદેવપીરે પ્રગટ થઈ પીર સંપ્રદાય સ્થાપ્યો જે ધર્મના પરંપરાના પરિવારમાં માલદે પીર, જેસલપીર, સાદુળપીર રૂડો પીર, ગીગોપીર વિગેરે થયા. જેમણે હરિજનો, ભરવાડો, ક્ષત્રીઓ વિગેરેને વર્ણાંતર થતાં અટકાવી આર્ય ધર્મના ત્યાગ, સેવા અને બલિદાનનો સંદેશ આપ્યો.

એમના શિષ્ય પરિવારમાંથી રામદેવ પુત્રા સાખના સંતો અને પરબના સંતો છે. ધંધુકા પાસેના રંગપુર ગામે આજથી બસો વર્ષ પહેલાં મારવાડમાંથી રણુજાથી આવીને રામબાવાએ જગ્યા-કરી. ઝાંઝરકાના હરિજન સવા ભગતને તેમણે દીક્ષા દીધેલી. તેમની જગ્યાઓ આજે પણ છે. અને કોઈ પણ જ્ઞાતિના ભેદભાવ વિના ટૂકડો આપી સેવા કરે છે.

એ જ સાખાના એક સંત ફકકડનાથ બાવાએ બોટાદ તાલુકાના કામરાળા ગામે જગ્યા કરી ભાલ પંથકના દરબારોને પરમોદયા. આ રીતે કોઈ રામાવત, કુબાવત, હરિબ્યાસી તો કોઈ પીરપીરાણા. પરબની જગ્યા સંત દેવીદાસજી અને અમરમા વિગેરેએ બાંધી. સૌરાષ્ટ્રમાં એ સમયનાં વહેણને પારખી એકરૂપ બની, જર જમીન અને જોરૂ માટે લોહી રેડતા સમા-

અનુ. પૃ. ૫૮૧]

સૌરાષ્ટ્રમાં ભક્તિમાર્ગ–પુષ્ટિમાર્ગ

અધ્યા : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
'વિદ્યાવાચસ્પતિ'

પાંચરાત્ર–સાત્વત–ભાગવત સંપ્રદાયનો ક્યારે ઊગમ થયો અને ક્યાં અને કેવી રીતે વિસ્તર્યો એ જાણવાનું સરળ નથી. મહાભારતના વર્તમાન વિશુદ્ધ સ્વરૂપની હયાતી 'અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત વ્યાકરણ–સૂત્રો-ના કર્તા પાણિનિના ઈ. પૂ. છઠ્ઠી સદીના આરંભમાં હોવા વિશે આજે કોઈ શંકા નથી, કારણ કે એમણે વ્યાકરણના એક સૂત્રમાં 'મહા–ભારત' શબ્દની સિદ્ધિ કહી બતાવી છે. એમના સમયમાં પ્રચલિત માન્ય અને શિષ્ટ ભાષા–એ એને 'ભાષા'–'લોકભાષા' એવી સંજ્ઞા 'છાંદસ ભાષા' (વૈદિકી ભાષા)થી જૂદી પડવા આપી છે. મહાભારત–શાંતિપર્વના નારાયણીય ઉપાખ્યાનોમાં સાત્વત (ભાગવત) સંપ્રદાયનાં બીજ પડયાં છે. જરૂર એનો અણસાર ભગવદ્ગીતામાં તો અછતો રહેતો નથી. બેશક, ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ–પુરુષોત્તમનું પ્રાબલ્ય છે. જ્યારે નારાયણીય ઉપાખ્યાનમાં 'નારાયણ' ઊપસી આવે છે. પાંચરાત્ર સંપ્રદાયની ૩૦૦ થી પણ વધુ સંહિતાઓ જાણવામાં આવી છે. જે સમગ્ર ભારત-વર્ષમાં એ સંપ્રદાયની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ આપે છે. મંદિરોની રચના, મૂર્તિવિધાન, ઉપાસના-પદ્ધતિ વગેરેની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો એ સંપ્રદાય ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એ સંપ્ર-દાયના જે અવશેષ સૌરાષ્ટ્રમાં સચવાઈ રહેલા છે તે બે કહી શકાય. એમાંનો એક તે સ્કંદગુપ્તના સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિના પુત્ર અને ગિરિનગરના વહીવટદાર ચક્ર-પાલિતે સુદર્શન તળાવની મજબૂત પથ્થરોની પાળ બાંધી તળાવનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ત્યારે સાથોસાથ એના પૂર્વ બાજૂની પાણી આવવાના માર્ગ-રૂપ સુવર્ણરેખા નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચક્રભૃત વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યું તે ઈ. સ. ૪૫૭નો. સ્થાન તે જ વર્તમાન દામોદર કુંડ ઉપરનું દામોદરજીનું મંદિર. એના મુખ્ય મંદિરમાં બે વિષ્ણુ મૂર્તિ અને સાથે રૂક્ષ્મિણીની મૂર્તિ (જેને અત્યારે 'રાધાજી' કહે-વામાં આવે છે) જે એના સ્વરૂપ ઉપરથી એટલા જૂના સમયની હોવા વિશે શંકા રહેતી નથી. બાજુના મંદિ-રમાં બે મૂર્તિઓ વિષ્ણુની છે તે સોલંકી કાલની છે. મૂળ મંદિરમાં ત્રણ વાર તો ચોક્કસ જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. વર્તમાન સ્વરૂપ દ્વારકાના જગત મંદિરની નાની આવૃત્તિ જેવું સોળમી–સત્તરમી સદીથી જૂનું નથી, પરંતુ એની નીચેની ઊભણીમાં પ્રાચીનતા સચવાઈ રહી છે. ઉપરની ચારે વિષ્ણુ મૂર્તિ 'ત્રિવિક્રમ' (વામન) ની છે. અને આશ્ચર્ય છે કે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છનાં વિષ્ણુ મંદિરોમાં મોટા ભાગની મૂર્તિઓ 'ત્રિવિક્રમ'ની છે, એ દ્વારકાનાથ હોય કે રણછોડરાય, કે માધવરાય યા દૈત્યસૂદન હોય.

બીજો અવશેષ તે આજની દ્વારકાના વિષયનો છે. વળામાંથી મળેલાં ગારુલક મહારાજ વરાહદાસ ૨ જાનાં ઈ. સ. ૫૭૪નાં તામ્રપત્રોમાં એણે દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી પોતે 'દ્વારકાપતિ' બન્યાનું જણાવ્યું છે. અને દ્વારકામાં 'હરિમંદિર' યાને 'ભગવદાલય' હોવાનું વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત પુરાણ કહે છે જ. ઈ. સ. ની ૪થી ૫મી સદીમાં પરમ ભાગવત ગુપ્તોના સમયમાં આજની જ દ્વારકા તીર્થસ્થાન તરીકે વિકસી ચૂકયું હતું કે જેવું ગિરિનગર (જૂનાગઢ).

સ્કંદપુરાણાંતર્ગત પ્રભાસખંડના એમાંના વસ્ત્રા-પથ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય સાથે વલભીના મૈત્રકોના સમયમાં સિદ્ધ થયેલો હતો, કેમકે એમાં સૂર્યના પુત્ર રૈવંત કહ્યો છે તેનું ત્યાં વર્ણિત સ્વરૂપ ભટાર્કનું છે. વળી ઊર્જયંત અને રૈવતક એ જ ગિરનાર એવી નવી માન્યતા એમાં ઊભી થતી હોઈ એની રચના કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા (ઈ. સ. ૧૫૦) સુધી જૂને જઈ શકે એમ નથી, કારણ કે એના સમયમાં ભયંકર રીતે તૂટી ગયેલા સુદર્શન તળાવને નિચાણ બંધ બાંધી સમારી લેવામાં આવ્યું ત્યાં માત્ર 'ઊર્જયંત' (આજનો

ગિરનાર) કહ્યો છે, જ્યારે ચક્રપાલિત (ઈ. સ. ૪૫૭) માં ઊર્જયંતનું બીજું નામ 'રૈવતક' કહે છે. સુદર્શન તળાવના મથાળની અંદરના ભાગમાં અને પછી નીચેના ભાગમાં દક્ષિણ કાંઠા ઉપર વિકસેલું 'ગિરિનગર' ઇ. સ. ૪૫૭માં હયાત હતું, પણ પછી વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર મહાત્મ્યમાં કોઈ નગર વિશે સૂચન નથી અને થોડા ગાઉ દૂર વામનપુર–વામનનગરનો નિર્દેશ છે.

આ પ્રભાસખંડ પ્રભાસક્ષેત્રમાં અનેક સ્થળે વિષ્ણુમંદિરો હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. સોમનાથ મંદિરના પ્રાંગણમાં 'દૈત્યસૂદન'નો નિર્દેશ એમાં સૂચક છે. એવાં બીજાં સેંકડો મંદિરો પણ અપાયાં છે. આ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર તો વિષ્ણુ-મંદિરોથી ભર્યો હતો. શ્રી પાંચરાત્ર–સાત્વત ભાગવત સંપ્રદાયની વ્યાપકતાનો નિર્દેશ કરી જાય છે.

સોલંકી કાલમાં ભાગવત સંપ્રદાયને ઘણું સારું પોષણ મળ્યું હતું અને પ્રભાસ પાટણના પાશુપતાચાર્યો ભાવબૃહસ્પતિ વિશ્વેશ્વર રાશિ જેવા શાંકર આચાર્યોએ પણ વિષ્ણુ ભક્તિને પોષણ આપ્યું હતું. અને ૧૧મી સદીના ભીમદેવ ૧લાના સોમનાથ-મંદિરના અવશેષોમાં પાશુપતાચાર્ય પોતાના ખોળામાં વિષ્ણુ મૂર્તિ લઈને ગાડામાં બેઠા હોય એ રીતનું સરઘસ કોતરાયેલું મળ્યું છે. જે ત્યાંના મ્યુઝિયમમાં સચવાઈ રહેલ છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે જૂનાગઢના દામોદરજીની જૂની મૂર્તિઓ ત્રણને અપવાદે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં મળતી વિષ્ણુમૂર્તિઓ બધી જ સોલંકી-કાલની છે.

આટલું સૂચવવાનું પ્રયોજન એ છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન ભાગવત–સંપ્રદાય કિંવા પાંચરાત્રીય ભક્તિ-માર્ગની પ્રણાલી અવિચ્છિન્ન હતી. માધવપુર–ઘેડ (જિ., જૂનાગઢ)ના માધવરાયજીના મંદિરનો અને કૃષ્ણ–રુક્મિણીના લગ્ન ત્યાં થયાનો નિર્દેશ સિદ્ધપુર અને પ્રભાસ પાટણમાં રહી રચનાઓ કરી ગયેલા ભીમે (ઈ. સ. ૧૪૮૪–૧૪૯૦) કર્યો છે.

કૃષ્ણભક્તિની વ્યાપકતા વેરાવળમાંના હરસિદ્ધ માતાના મંદિરનાં વલભી સંવત ૯૨૭ ઈ. સ. ૧૨૪૬ ઉત્કીર્ણ લેખવાળી શ્રી ગોવર્ધનધરની મૂર્તિથી પણ કહી શકાય.

નરસિંહ મહેતા (ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૦ આશરે)ના સમયમાં તો શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ અને શ્રી વિઠ્ઠલની શ્રી કૃષ્ણ સાથેની અનન્યતા ધ્યાન ખેંચે છે. અહીં આપણને પંઢરપુરનાં વારકરી સંપ્રદાયની આછી પ્રણાલીનાં દર્શન થાય છે. સંભાવના છે કે આ વખતે રામભક્તિ પણ વ્યાપક હતી, અને એની પાછળ ઉત્તર ભારતના રામાનંદ સ્વામીની અસર હતી. ગિરનારમાંના દામોદર કુંડ ઉપરના દામોદર ભગવાનને તો જૈન રાસોમાં પાંચમા હરિ કહ્યા છે. એટલે ચોથા હરિ દ્વારકાના દ્વારકાનાથ, પાંચમા હરિ દામોદરજી, અને બીજાં તીર્થસ્થાનોમાં ભારતવર્ષના દૂરદૂરના ભાગોમાંથી સંતો અને યાત્રાળુઓ આવતાં. એ રીતે જ વારકરી સંપ્રદાયની અસર નીચે નરસિંહ મહેતો આવેલો જણાય છે, એના ઈષ્ટનું નામ 'દામોદર' કહ્યું છે જ.

આમ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ચોક્કસ પ્રકારની શ્રીકૃષ્ણ–વિઠ્ઠલ–દ્વારકાધીશની ભક્તિનો પ્રવાહ અવિરત ચાલુ હતો. એમાં ઈ. સ. ૧૪૯૦ થી પછીના ઈ. સ. ૧૫૨૯ સુધીના ૩૯ વર્ષના ગાળામાં શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત સિદ્ધાંત અને નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગના સંસ્થાપક શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજી ચારવાર સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે ગાળામાં પુષ્ટિમાર્ગનો વ્યાપક પ્રચાર થયો. નરસિંહ મહેતાના કાકા પરબતદાસ માંગરોળ (સોરઠ)માં રહેતા હતા અને ત્યાં સં. ૧૫૦૧ ના માગસર સુદિ ૬ ને સોમવારને દિવસે શ્રી રણછોડરાયજીનું દશાંગુલ સ્વરૂપ પધાર્યું હતું. એ એ રીતે વૈષ્ણવ હતા. શ્રી વલ્લભા-ચાર્યજીની પૂર્વે જ એ વિદેહ થયા હતા, પણ એમના વંશજોએ પુષ્ટિમાર્ગીય દીક્ષા લીધી હતી, જેને કારણે એમના વંશમાં એ દીક્ષાનો ઘણા સમય સુધી પ્રચાર હતો. હજી પણ નાગરોમાં વલ્લભી વૈષ્ણવો મળી આવે છે.

શ્રી મહાપ્રભુજી પોતાની ચાર યાત્રાઓમાંની કઈ યાત્રામાં જૂનાગઢ આવ્યા અને દામોદરકુંડ ઉપર દામોદરજીના મંદિરની પશ્ચિમે અને રેવતીકુંડના પૂર્વ

મથાળે આવેલા સ્થાનમાં મુકામ કરી શ્રીમદ્‌ભાગવત-પારાયણ કર્યું એનો ચોક્કસ સમય નથી મળતો, પરંતુ એ જે કોઈ સમય હોય, એ વખતે જૂના સમયથી દામોદરજી જેમના ઈષ્ટદેવ–કુળદેવ છે તેવા ગિરિનગર (ગિરનાર)ના બ્રાહ્મણોએ પુષ્ટિમાર્ગનો સમાદર કર્યો. એવો જ સબંધ માધવપુર–ઘેડમાં પણ બંધાયો. ત્યાં ગામથી બે કિલોમીટર ઈશાને રૂપેણવનમાં જ્યાં વર્ષમાં બે વાર શ્રીકૃષ્ણ–રુક્મણીનાં લગ્નનો ઉત્સવ કાર્તિક સુદિ બારસ અને ચૈત્ર સુદિ બારસને દિવસે ઊજવાય છે તેની નજીકના કર્દમકુંડ ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીમદ્‌ભાગવત–પારાયણનો લાભ આપ્યો–ત્યાં પણ મુખ્યત્વે ઘણા જૂના સમયથી શ્રી માધવરાયજીના સેવક તરીકે પુરોહિત કુળના કૃષ્ણાત્રયગોત્રના ગિરનારા બ્રાહ્મણો જાણીતા હતા. તો જામનગરના પંથકમાં હજી નવાનગરની જામરાવળે સ્થાપના નહોતી કરી એ પૂર્વે નાગનેશ બંદરના નાગમતી નદીના કાંઠે પણ શ્રી મહાપ્રભુએ શ્રીમદ્‌ભાગવત–પારાયણનો લાભ આપ્યો હતો. એ પંથકમાં પણ ગિરનારા બ્રાહ્મણોનો પ્રસાર હતો. દ્વારકામાં તો દ્વારકાધીશની સેવામાં ગૂગળી તેમજ અબોટી બ્રાહ્મણો જૂના સમયથી હતા અને ભાગવત સંપ્રદાયની પ્રણાલીમાં જ વિકસ્યા હતા એટલે ત્યાં પણ એ બ્રાહ્મણોને પુષ્ટિમાર્ગ સરળ પડયો હતો. દ્વારકામાં દ્વારકાધીશના મંદિરનાં પગથિયાં પૂરાં થાય છે ત્યાં પૂર્વ બાજુ ગોમતીના તીર ઉપર, ત્યાંથી દસેક કિલો મીટર પૂર્વે મૂળ ગોમતામાં, બેટ શંખોદ્ધારના માર્ગે ગોપીતળાવમાં અને બેટ શંખોદ્ધારમાં પણ શ્રીમદ્‌ભાગવત ઉપરનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો અને પારાયણો થયાં હતાં. ત્યાંથી પીંડારા જતાં ગોગાગૂળામાં, પીંડારામાં, અને ત્યાંથી નીકળી જામખંભાળિયામાં પણ એમના સદર પારાયણ થયેલાં. અહીંના બ્રાહ્મણો અને બાજી સ્થાનિક ઉજળિયાત પ્રજા પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્કારમાં રંગાઈ હતી. મોરબી મચ્છુને પૂર્વ કાંઠે પણ એવા એક સુંદર સ્થાનમાં એમણે ઉપર પ્રકારનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો.

બીજા ત્રણ સ્થાન તે ધંધુકા નજીક તગડી, દેલવાડા નજીક ગુપ્તપ્રયાગ અને પ્રભાસ પાટણમાં ત્રિવેણીસંગમ ઉપરનાં છે. જ્યાં પણ એવો કાર્યક્રમ આપ્યો છે. જ્યાં જ્યાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતનાં પારાયણ કરેલાં તે બધાં સ્થાન 'આચાર્યજીની બેઠક' તરીકે જાણીતાં છે. આ રીતે તગડી ગુપ્તપ્રયાગ, પ્રભાસ માધવપુર–ઘેડ, જૂનાગઢ મૂળગોમતા દ્વારકા, ગોપીતળાવ, શંખોદ્ધાર–બેટ, ગોગાગૂળા, પીંડાર, જામખંભાળિયા, જામનગર અને મોરબી આટલાં સ્થાને બેઠકો જાણીતી થઈ અને એ બધાં પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારનાં કેંદ્રો બન્યાં. એમના બીજા પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથ ગુસાંઈજી ગુજરાતમાં છ વાર આવેલા, તેમની એવી એક બેઠક દ્વારકાની દક્ષિણે પાંચેક કિલોમીટર ઉપર ચંદ્ર ભાગાનદીના મથાળ ઉપર આવેલા બરડિયા ગામની સીમમાં સાંબલક્ષ્મણાનાં ભગ્ન મંદિરો પાસે છે.

શ્રી મહાપ્રભુજીની સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા દરમ્યાન, બેઠકોનાં ચરિતોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અનેકોએ પુષ્ટિમાર્ગની દીક્ષા લીધી હતી. મૂળમાં ભાગવતમાર્ગ વ્યાપક હતો તેથી આવા વિદ્વાન વિરક્ત પ્રકૃતિના આચાર્યને મેળવતાં પુષ્ટિમાર્ગનો વિકાસ થવામાં વધુ સરળતા થઈ. શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી ગુસાંઈજી પછી અનેક વલ્લભવંશી આચાર્યો સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર આવ્યા અને અન્ય બ્રાહ્મણો વણિકો ભાટિયા લુહાણા કાઠી રાજપૂતો આહીરો અને વ્યાપક રીતે કણબીઓએ પુષ્ટિ માર્ગને આવકાર્યો. રાજવંશોમાં પોરબંદર જામનગર–ધ્રોળ–રાજકોટ–ગોંડળ–મોરબી લાઠી લખતર વગેરે પુષ્ટિમાર્ગની પૂરી અસર નીચે આવ્યા, આમાં ધ્રોળ અને લખતરમાં આજે પણ પુષ્ટિમાર્ગનું અનુયાયિત્વ નવા યુગમાં પણ જોવા મળે છે. શ્રી ગુસાંઈજીના પ્રપૌત્ર શ્રી ગોપીનાથજી દીક્ષિત માત્ર અઢારેક વર્ષની ઉંમરે કચ્છમાં ગયેલા અને માંડવીમાં શ્રી સુંદરરાયજીના મંદિરમાંના શિલાલેખ પ્રમાણે ભાટિયાઓને વૈષ્ણવધર્મનો બોધ આપવામાં ઉજ્જવળ સફળતા મેળવી. એને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ભાટિયા આવ્યા–લુહાણા આવ્યા તે બધાય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો તરીકે વિકસ્યા.

નાનું કે મોટું ભાગ્યે જ કોઈ એવું નગર હશે કે જ્યાં પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિર કે હવેલી ન હોય. આમ છતાં ગાદીનાં સ્થાન તો ગણ્યાંગાંઠયા જ થયાં.

અને ગાદીનાં સ્થાન ઠેર ઠેર હોય પણ નહિ. જૂનાગઢમાં શ્રી ગોકુલેશજી, પોરબંદરમાં શ્રી ગોપાલજી, જામનગરમાં શ્રી વ્રજરાયજી, વેરાવળમાં શ્રી ગોવર્ધનલાલજી, અમરેલીમાં શ્રી વાગધીશલાલજી આ પ્રતાપી આચાર્યોએ હવેલીઓ સ્થાપી. સાથે પોરબંદરમાં શ્રી દ્વારકાનાથજીનું મંદિર પણ સ્વતંત્ર વિકસ્યું. જ્યાં શ્રી મધુસૂદનલાલજી મહારાજે આવી એનો વિકાસ કર્યો. બેટ શંખોદ્ધારમાં પણ એવું સ્થાન હતું, પણ એ હાલ નષ્ટ થઈ ગયું છે.

વૈષ્ણવાચાર્યોએ પોતાની વિદ્વત્તા અને ભગવત્સેવાની દૃઢતાને કારણે સૌરાષ્ટ્રની મોટા ભાગની ઉજળિયાત કોમો ઉપર પ્રભાવ પાડયો, જેને કારણે જ્યાં કયાંય પણ 'વૈષ્ણવ છીએ' એમ કોઈ કહે એટલે એ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ જ હોય. શ્રી રામાનુજાચાર્યની અસર ઘણી થોડી પણ એમની પરંપરાના શ્રી રામાનંદની અસર સૌરાષ્ટ્રમાં ઘેરી થઈ–મોટાં નગરો કે નાનાં નગરો તો ઠીક, પણ નાનામાં નાનું ગામ એવું બાકી કદાચ નહિ હોય કે જ્યાં ચોરામાં 'રામ-મંદિર' ન હોય અને એની સેવા પણ રામાનંદી સાધુ કરતા હોય. અનેક સ્થળે મઠો પણ છે, જ્યાં વિરક્ત સાધુઓ મહંત હોય છે. આ બધા પણ વૈષ્ણવો જ છે, છતાં 'વૈષ્ણવ' શબ્દ પુષ્ટિમાર્ગીયો માટે જ રૂઢ થયેલો જોવા મળે છે.

પુષ્ટિમાર્ગે ભારતવર્ષને મોટી સેવા આપી છે, તે તો લલિત કલાઓના વિકાસની સંસ્કૃત સાહિત્ય, દ્રુપદ–ધમારનું શાસ્ત્રીય સંગીત, શ્રીના શૃંગાર, સુશોભન, અને શિરમોડ જેવી ખાદ્ય સામગ્રીની કલાનો વિકાસ અસામાન્ય કોટિનો કહી શકાય–વેદાંત અને ભક્તિના ઉચ્ચ સાહિત્યના સેંકડો ગ્રંથો લખાયા છે. અને એમાંના કેટલાક છપાયા છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનની સંગીત પદ્ધતિનો રામપુરના ઘરાણાથી વિકાસ થયો તે પહેલાં ચાર પેઢીથી પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોમાં દ્રુપદ ધમારનું ઉચ્ચ કોટિનું ગાન શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શિષ્યો કુંભનદાસ–સૂરદાસ – પરમાણંદદાસ – કૃષ્ણદાસ ગુજરાતી દ્વારા વ્યાપક બન્યું હતું. એમના અને પછીના ભક્તકવિઓ દ્વારા વ્રજભાષાનું ઉચ્ચ કીર્તન–સાહિત્ય–કવિતાસાહિત્ય ઉચ્ચતમ નમૂનારૂપે વિકસ્યું. શ્રીના શૃંગારની ઝીણવટ અદ્ભુત છે. તો સુશોભનમાં ફૂલો વગેરેની ઝીણી કારીગરી, ફળો અને પાંદડાંનો સુંદર ઉપયોગ,–ચિત્રકળામાં પિછવાઈઓનું ઉચ્ચકોટિનું રાજપૂતયુગનું ચિત્રકામ, એ અદ્ભુત રીતે ખીલ્યાં છે. ખાદ્ય સામગ્રીમાં તો કલાની ઝીણી સૂઝ માત્ર પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે. છપ્પન–ભોગની છપ્પન પ્રકારની વાનીઓ તો સૂચન માત્ર છે, અનેક પ્રકારો વિકસ્યા છે. આ બધો લાભ સૌરાષ્ટ્રમાંના મંદિરોમાં પણ મળતો રહ્યો છે અને મળે છે. હવેલીના સંગીત તરીકે દ્રુપદ–ધમારનું શાસ્ત્રીય સંગીત આજે એના શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી રહ્યું છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગની વિશેષતા એ રહી છે કે એ બધું જ પ્રભુના વિનિયોગમાં આવે, વ્યક્તિના પોતાના આસ્વાદ માટે નહિ.

જેમ ડાકોરમાં રણછોડરાયજીના સેવાક્રમની પરિપાટી શ્રી. ગુસાંઈજીના પ્રપૌત્ર શ્રી. હરિરાય મહાપ્રભુજીએ સ્થાપી હતી તે પ્રમાણે દ્વારકામાં દ્વારકાધીશનાં મંદિરના સેવાક્રમની પરિપાટી ખુદ શ્રી. ગુસાંઈજીએ સ્થાપી હતી. બેઉ સ્થળે આજે એ પ્રણાલી ચાલુ છે. માધવપુર ઘેડના પ્રાચીનકાળથી જાણીતા માધવરાયજી-મંદિરનો પણ સેવાક્રમ પુષ્ટિમાર્ગીય છે.

એ કયા ગોસ્વામીએ શરૂ કરાવ્યો એ જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ ત્યાં શ્રી ગુસાંઈજીના સમયમાં ગિરનારા વૈષ્ણવ ભક્તવર્યો લઘુ પીતાંબર કલ્યાણ વગેરે થયા છે, જેમનાં રચેલાં પદ આજ સુધી માધવપુરના માંગલિક ઉત્સવોમાં ગવાતાં આવ્યાં છે.

ગઈ પેઢીના ગોસ્વામી મહારાજોમાં જૂનાગઢના શ્રી ગોકુલેશજી અને શ્રી રઘુનાથલાલજીની સોરઠમાં જબર પ્રતિષ્ઠા હતી. શ્રી. રઘુનાથલાલજીના પ્રથમ પુત્ર શ્રી પુરુષોત્તમલાલજીનો પ્રભાવ માત્ર વૈષ્ણવો ઉપર જ નહિ, જનતા ઉપર પણ પ્રબળ હતો. હિંદના ભાગલા વખતે મક્કમ રીતે જૂનાગઢની પ્રજાને જૂનાગઢમાં સ્થિર રાખી જૂનાગઢને ભારે આપત્તિમાંથી ઉગારી લીધું અને આરઝી હકુમતનો માર્ગ સહેલો કરી આપ્યો. એ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો ગૌરવનો પ્રસંગ બની ગયો છે.

પોરબંદરમાં શ્રી ગોપાલજી પછી શ્રી ગોપીનાથજી અને એમના પછી શ્રી જીવનલાલજી મહારાજ અને એમના પુત્ર શ્રી રણછોડલાલજીનો પ્રભાવ રાજવંશ ઉપર પ્રબળ હતો. આજે શ્રી ગોવિંદરાયજી મહારાજ એ પ્રણાલી જાળવી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની વૈષ્ણવ જનતા નિર્દેશકપદને શોભાવી રહ્યા છે.

પોરબંદરના શ્રી. ઘનશ્યામલાલજી મહારાજ તો ભારતવર્ષના નામી હારમોનિયમ-વાદક હતા. અને એમના તૃતીય પુત્ર શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજે એમનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું હતું. એમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી રસિકરાયજી પાસે એ પ્રણાલી જીવિત છે. તો પ્રથમ પુત્ર શ્રી માધવરાયજી લલિતકળાઓ દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગની સેવાઓ કરી રહ્યા છે.

ગો. શ્રી ઘનશ્યામલાલજીના બીજા પુત્ર શ્રી પ્રદ્યુમ્નલાલજી બેટ શંખોદ્ધારની પુષ્ટિમાર્ગીય ગાદીએ ગયા હતા. આજે બેટમાં એ વિષે કશું રહ્યું નથી. મોટા પુત્ર શ્રી દામોદરલાલજીના મોટા પુત્ર ગો. શ્રી પુરૂષોત્તમલાલજી કોટા છોટે મથુરેશજીની ગાદીએ દત્તક ગયા.

પોરબંદરના શ્રી ગોપીનાથજી મંદિરવાળા ગો. શ્રી. રણછોડલાલજીને મુંબઈના લાલબાવા મંદિરની પણ ગાદી મળી હતી. એ ગાદીએ એમના પછી એમના મોટા પુત્ર શ્રી વલ્લભલાલજી આવ્યા હતા. એ જુવાન વયે વિદેહ થયા.

જામનગરના ગો. શ્રી. વ્રજરાયજી મહારાજ આદર્શ ગોસ્વામી થઈ ગયા. એમની ગાદીએ શ્રી અનિરૂદ્ધલાલજી મહારાજ અસામાન્ય કોટિના દાર્શનિક પંડિત હતા. અને અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી ગયા છે. એમની ગાદીએ જૂનાગઢવાળા શ્રી પુરૂષોત્તમલાલજીના નાના ભાઈ શ્રી વ્રજભૂષણલાલજી ભાગવતના ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્વાન અત્યારે પુષ્ટિમાર્ગનું ગૌરવ વધારી રહ્યાં છે.

જામ-ખંભાળિયામાં ચાંપાસેનીથી ગો. શ્રી વિઠલેશજી આવી સ્થિર થયા હતા, એમના મોટા પુત્ર શ્રી દ્વારિકેશલાલજી કચ્છ-માંડવીના મંદિરની ગાદીએ ગયા. અને નાના પુત્ર ગો. શ્રી વ્રજનાથલાલજી જામ-ખંભાળિયામાં રહ્યા. ગો. શ્રી વ્રજનાથલાલજી ઊંડા વિચારક હતા અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના એમના અનેક પ્રવાસોમાં પુષ્ટિમાર્ગને આજના યુગના સંદર્ભમાં મૂલવી જૂની ઘરેડના કેટલીક રીતરસમોમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. દુઃખનો વિષય કે બને ભાઈઓ ભરયુવાવસ્થાએ વિદેહ થયા. એમના બીજા પુત્ર ગો. શ્રી વલ્લભલાલજી ગુજ. યુનિ.ના ગ્રેજ્યુએટ છે ને રાજકોટમાં પોતાનું પ્રેરક જીવન ગાળી રહ્યા છે.

[૫૭૬ થી ચાલુ]

જૂના આવેગરૂપી અશ્વને ધીરતારૂપી લગામ ચડાવી રોકી રાખી સમાજ સેવા કરી છે. આ બધાય સંતોના ગુરૂદ્વારા તો પહેલાં લખ્યા તે છે, પરંતુ આમાંના ઘણા સંતો વર્ષો પહેલાં મહામાર્ગ પંથના અનુયાયીઓ હોવાથી નામ માર્ગીપંથ પડી ગયું છે. રામદેવજી પીરે શ્રી ડાલીબાઈ હરિજનને પણ ગત ગંગામાં લઈ લીધા. છૂતાછૂતના ભેદને ભૂંસી નાખ્યા.

આશ્રમો બનાવી અન્યને આપી, પહેરે લુગડે નીકળવામાં એ સંતોનું મન આંચકો ન ખાતું. માંદાની માજવતો અને કોઢિયાની સેવા કરવામાં આ પંથના અનુયાયીઓને સૂગ નહોતી ચડતી. આંગણે આવેલ અતિથિનો આદર કરવો, એ નિરાશ ન જવો જોઈએ અને ભૂખ્યાંને અન્ન આપવું, તેમજ એ યુગમાં ચાલતા પંથોનો સમન્વય સાધીને વંદનમાં પણ મંત્રના રૂપમાં એ જ બોલાતું કે:

સાંઈકુ સલામ, કાપડીકું જીનાથ
નાથજીકું આદેશ, અને સમગતકું જે જે સીતારામ

આ છે માર્ગીપંથનો ટૂંક પરિચય. સંતો પાસેથી સાંભળીને અને શ્રી ત્રિકમદાસજી મહારાજનું "સાંપ્રદાયિકજ્ઞાન પ્રકાશોદય"માંથી પ્રાપ્ત.

મૈત્રકકાલમાં મહેશ્વર અને વિષ્ણુની ઉપાસના

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઈતિહાસમાં ક્ષત્રપકાલ (લગભગ ઈ. સ. ૪૦–૪૦૦) પછી મૈત્રક કાલ (ઈ.સ. ૪૭૦–૭૮૮) મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ કાલ દરમ્યાન અહીં માહેશ્વર તથા ભાગવત સંપ્રદાયનો અભ્યુદય થયો હતો.

મહેશ્વર (મહાદેવ)ની આરાધના સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક શતકોથી પ્રચલિત હતી. પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રવર્તક લકુલીશ લાટદેશમાં બીજી સદીમાં થયા, તે મહેશ્વરનો ૨૮મો અવતાર ગણાય છે. એ અગાઉ પ્રભાસમાં સોમશર્મા થયા, જે મહેશ્વરનો ૨૭મો અવતાર મનાય છે. સોમશર્મા ઈસ્વી ૧ લી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા લાગે છે. ક્ષત્રપ વંશના અનેક રાજાઓનાં નામોમાં મુખ્ય શબ્દ 'રુદ્ર' છે. ક્ષત્રપકાલના અંત પછી શર્વ ભટ્ટારકનું શાસન પ્રવર્ત્યું. તેનું નામ 'શર્વ' શિવ–વાચક છે; તેના સિક્કા શિવના આયુધ ત્રિશૂલનું ચિહ્ન ધરાવે છે.

એ પછી સૌરાષ્ટ્રમાં મગધના ગુપ્ત સમ્રાટોનું શાસન પ્રવર્ત્યું. એ સમ્રાટો પરમ ભાગવત હતા. અહીં કુમારગુપ્ત ૧ લાની તથા તે પછી સ્કંદગુપ્તની સત્તા પ્રવર્તેલી. આ બંને રાજા પણ પરમ ભાગવત હતા. છતાં તે બંનેનાં નામ 'કુમાર' અને 'સ્કંદ' શિવના પુત્ર કાર્તિકેયનો અર્થ ધરાવે છે એ સૂચક છે. સ્કંદ-ગુપ્તના સમયમાં ચક્રપાલિત નામે અધિકારી ગિરિનગરનો વહીવટ કરતો. એનું નામ ભગવાન વિષ્ણુના આયુધ ચક્રનુ રક્ષકત્વ સૂચવે છે. જૂનાગઢના શૈલલેખમાં ચક્રપાલિતે પોતાનું જીવિત્ ગોવિન્દના પાદને અર્પિત કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્થાત્ મહારાજાધિરાજ સ્કંદગુપ્તની જેમ ચક્રપાલિત પણ પરમ ભાગવત હતો. ભાગવત એટલે ભગવાન (વિષ્ણુ)નો ઉપાસક. ચક્રપાલિતે ગિરિનગરના સુદર્શન તળાવના કાંઠે ચક્રભૃત્ (ચક્રધર–ચક્રધારી) વિષ્ણુનુ ઊંચું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. જૂનાગઢનું દામોદર કુંડ પાસે આવેલું દામોદર મંદિર એ ચક્રભૃત્–મંદિરના સ્થાને બંધાયું લાગે છે. ચક્રભૃત્ વિષ્ણુનું મંદિર અહીં ગુ. સં. ૧૩૮ (ઈ. સ. ૪૫૭–૫૮)માં બંધાયું હતું.

સાત્વતોના અગ્રણી શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ દ્વારવતીમાં વસતા હતા ને તેમનો દેહોત્સર્ગ પ્રભાસ પાસે થયો હતો. આથી ભગવાન વાસુદેવની ઉપાસના સૌરાષ્ટ્રમાં એ અગાઉ ઘણા પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત થઈ હશે.

મગધના ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું શાસન શિથિલ થતાં દૂરના પ્રાંત સ્વતંત્ર થયા, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રક કુલના સેનાપતિ ભટાર્કે વલભીમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી. મૈત્રકો પ્રાય: ભગવાન લકુલીશના ચાર પટ્ટ-શિષ્યોમાંના મિત્ર નામે પટ્ટશિષ્યના વંશજો હતા. તેઓ પરમ માહેશ્વર હતા. માહેશ્વર એટલે મહેશ્વર (મહાદેવ)ના ઉપાસક. શ્રી ભટાર્કની રાજમુદ્રાનું પ્રતીક વૃષભ છે, જે શિવનું વાહન નંદિ છે.

મૈત્રક રાજાઓનાં ભૂમિદાન મોટે ભાગે બ્રાહ્મ-ણોને અને થોડાંક બૌદ્ધ વિહારોને અપાયાં છે. દેવાલયોને ઘણાં ઓછાં અપાયાં છે. એમાં એક શિવાલયનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ શિવાલય સુરાષ્ટ્રમાં (–સૌરાષ્ટ્રને ત્યારે 'સુરાષ્ટ્ર' કહેતા–) વટપદ્ર નામે ગામમાં હરિનાથ નામે માણસે બંધાવ્યું હતું ને એમાં સ્થાપેલા મહાદેવને મૈત્રક વંશના મહારાજા શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યે વલભી સંવત ૨૯૦ (ઈ.સ. ૬૦૯)માં એક વાપી (વાવ) અને બે ક્ષેત્રો (ખેતરો)નું દાન દીધું હતું. આ ગામ કે મંદિરનું સ્થાન નક્કી થયું નથી.

પ્રાચીન વલભીપુરનાં ખંડેરોમાંથી અનેક શિવલિંગ પ્રાપ્ત થયેલાં છે, જેની નવાં દેવાલયોમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. એમાં હાલ સિદ્ધેશ્વર નામે ઓળખાતા મહાદેવના લિંગનો ઉપલો ભાગ સવા ૭ ફૂટ જેટલો ઊંચો છે ને એનો ઘેરાવો ૮ ફૂટ ૭ ઈંચ જેટલો છે. શિવલિંગમાં માત્ર એનો ઉપલો ભાગ 'રુદ્રભાગ' જમીનની સપાટી પર રખાય છે, જ્યારે એના બીજા બે ભાગ 'વિષ્ણુભાગ' તથા

'બ્રહ્મભાગ' જમીનની સપાટી નીચે દાટેલા હોય છે. આ પરથી આખા શિવલિંગનું કદ કેટલું મોટું ગણાય! એની સાથે મળેલી નંદિની પ્રતિમા પણ લગભગ ૮×૪ ફૂટના કદની છે. આ ઉપરાંત રત્નેશ્વર, બુદ્ધેશ્વર, પ્રગટનાથ અને ભીડભંજન મહાદેવના નામે ઓળખાતાં લિંગ પણ જૂનાં ખંડેરોમાં મળ્યાં હોઈ મૈત્રકકાલીન છે.

પ્રભાસ પાટણમાં આવેલું સોમનાથનું મંદિર પ્રાચીન કાલથી પ્રસિદ્ધ છે. તીર્થ તરીકે પ્રભાસનો ઉલ્લેખ છે. ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના સમયના અર્થાત્ ઈસ્વી (બીજી કે) પહેલી સદીના લેખોમાં આવે છે. ૧૧ મી સદીમાં મહમૂદ ગઝનવીએ તોડેલું સોમનાથનું મંદિર સોલંકી રાજા ભીમદેવ ૧ લાના સમય પહેલાં બંધાયું હતું એ નિર્વિવાદ છે. એ મંદિર મૈત્રકકાલ દરમ્યાન બંધાયું હશે. ૧૯૫૦માં થયેલા સોમનાથ મંદિરનાં ખંડેરોના ખોદકામ પરથી આ સંભવને ઘણું સમર્થન મળ્યું છે. આમ સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથનું મૂળ મંદિર પરમ માહેશ્વર મૈત્રક રાજાઓના શાસનકાલ દરમ્યાન બંધાયું ગણાય.

સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન મંદિરોના અવશેષોમાં સહુથી પ્રાચીન ગોપનુ મંદિર છે. આ મંદિર સૂર્યનું હોવાનું ધારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ હાલ એ મંદિરની અંદર 'રામ-લક્ષ્મણ'ના નામે ઓળખાતી જે બે જૂની મૂર્તિઓ રાખેલી છે તે ખરી રીતે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની અને કાર્તિકેયની પ્રતિમાઓ છે. બરડા ડુંગરના પ્રદેશમાં બીલેશ્વરનું પ્રાચીન શિવાલય આવેલું છે, એનું શિખર ષટ્તલ છાદ્ય સ્વરૂપનું છે, એમાં ચંદ્રશાલાનાં રૂપાંકન કરેલાં છે તે દરેકની ઉપર સાવલક અને કલશ પણ છે.

મૈત્રકકાલનાં દાનપત્રોમાં જણાવેલાં સૌરાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોનાં નામોમાં કુમાર, માધવ, વિષ્ણુ, ગુહ, સ્કન્દ, ગણેશ્વર, ઈશ્વર, વાસુદેવ ઈત્યાદિ નામો રહેલાં છે, જે શિવ વિષ્ણુ કાર્તિકેય અને ગણપતિનાં દ્યોતક છે.

મૈત્રક રાજાઓ જે પૂજ્ય 'બપ્પ'ના પાદનું ધ્યાન ધરતા, તે માહેશ્વર સંપ્રદાયના વડા ધર્માચાર્ય હતા.

મૈત્રક વંશના રાજાઓ મોટે ભાગે માહેશ્વર હતા. અપવાદરૂપે મહારાજ ધ્રુવસેન ૧ લો પરમ ભાગવત હતો. શૈવ માટે ત્યારે 'માહેશ્વર' અને વૈષ્ણવ માટે 'ભાગવત' શબ્દ પ્રયોજાતો. મૈત્રકોના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગારુલક નામે રાજવંશ થયો. એ વંશના રાજાઓ પરમ ભાગવત હતા. ગારુલક કુલની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ ભગવાન વિષ્ણુના વાહન ગરુડ સાથે સંકળાયેલી હતી. માહેશ્વર સંપ્રદાયની સરખામણીએ ભાગવત સંપ્રદાય અનુસરનાર રાજવંશોની સંખ્યા ઘણી ઓછી હતી. છતાં લોકજીવન પર ભાગવત ધર્મની ઘણી અસર પ્રસરેલી જણાય છે.

મૈત્રકકાલીન રાજાઓની પ્રશસ્તિમાં વિષ્ણુ ભગવાન અને એમના અવતારો–ખાસ કરીને વરાહ, વામન અને શ્રીકૃષ્ણ–ને લગતા અનેક ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં લક્ષ્મી, સુદર્શન ચક્ર, ગદા, શાર્ઙ્ગ, પદ્મ, કૌસ્તુભ મણિ, ગરુડ અને જલશય્યાનો નિર્દેશ આવે છે ને વિષ્ણુનાં ઉપેન્દ્ર નારાયણ, પુરુષોત્તમ, જનાર્દન વગેરે નામ આવે છે. એ કાલના બ્રાહ્મણોનાં નામોમાં વિષ્ણુશર્મા, વિષ્ણુયશા, કેશવ અને શ્રીધરદત્ત જેવાં નામો વૈષ્ણવ ધર્મની અસર દર્શાવે છે.

ધરસેન રાજાના સમયમાં કવિ ભટ્ટિએ વલભીમાં 'રાવણવધ' નામે મહાકાવ્ય રચી તેમાં રામચરિત આલેખ્યું. મૈત્રક રાજાઓ સમય જતાં દ્વારવતીના યાદવકુલના ગણાયા. મૈત્રક કાલ દરમ્યાન રચાયેલા વિષ્ણુપુરાણમાં ભગવદ્ ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે. વલભીપુરનાં ખંડેરોમાં કેશિનિષૂદન કૃષ્ણની સુંદર પ્રતિમા મળી છે.

આમ અભિલેખો તથા સાહિત્યની ઉપલબ્ધ સાધન સામગ્રીમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી તેમજ પુરાતન અવશેષો પરથી સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકકાલ દરમ્યાન માહેશ્વર સંપ્રદાય તથા ભાગવત સંપ્રદાય સારી રીતે પ્રચલિત હોવાનું માલૂમ પડે છે.

પૃ. ૫૮૭થી ચાલુ]

કબીર ક્ષર દેહે ગુજરાતમાં આવ્યા કે ન આવ્યા એને છોડો, પણ અ-ક્ષર દેહે તો બેશક આવ્યા જ છે. આજે એ ક્ષર દેહે નથી ત્યારે પણ અ-ક્ષર દેહે તો ઓપી જ રહ્યા છે. આખરે તો અક્ષરદેહ જ અમર છે ને! 'ક્ષર' એતો ક્ષણિક; 'અક્ષર' જ શાશ્વત.

કબીરપંથ અને તેનો પ્રસ્તાર વિસ્તાર

દલપતસિંહ પઢિયાર

'કબીર સંપ્રદાય' એવું નામાભિધાન જોતાં પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને થાય છે આ સંપ્રદાય કબીરે શરૂ કર્યો હશે. પરંતુ કબીરનુ સમગ્ર મીશન–જીવન –કાર્ય જોતાં આ માન્યતા સત્ય નહીં ઠરે. સામાન્ય રીતે એવુ બનતું હોય છે કે કેટલાક મહાન પુરુષો પોતાના સિદ્ધાંત કે મતના પ્રચાર માટે સંગઠન ઊભું કરતા હોય છે. અને પોતાના નિધન પછી પણ એનો પ્રચાર સારી રીતે ચાલે એ માટે યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી પણ નક્કી કરી જતા હોય છે. આપણે ત્યાં આ પ્રણાલી વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પરંતુ કબીરને આપણે કંઈક જુદા જ દષ્ટિકોણથી જોવા પડશે. કારણ કે કબીરને મન કોઈ સંકુચિત પંથ, સિદ્ધાંત કે ધર્મનુ મહત્ત્વ હતું જ નહીં. એમને મન પંથ એક જ હતો: પ્રેમપંથ, ધર્મ એક જ હતો: માનવ ધર્મ. એ ધર્મને ચરિતાર્થ કરવા તેઓ આજીવન મથ્યા. સાંપ્રદાયિક વૈમનષ્યોને સમન્વયના રસાયણમાં ઓગાળીને એમણે એક કરી દીધાં. રૂઢિદાસતા, અંધશ્રદ્ધા, જડતા, જપ–તપ–તીરથ, વ્રત–માળા આદિ ઉપર આકરા પ્રહારો કર્યા. અને આર્ય સંસ્કૃતિની ચિંતનધારાને સંસ્કાર માર્ગે નવો વળાંક આપ્યો.

મધ્યયુગીન ભક્તિ–આંદોલનના પ્રખર પ્રણેતા રામાનંદના તેઓ શિષ્ય. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોના નવોત્થાનમાં રામાનંદજીનુ યોગદાન નોંધપાત્ર છે. યુગને સંધિકાળે પ્રગટ થતી આ સંતપ્રતિમા અસ્ત થતા યુગની વેર વિખેર પડેલી સામગ્રીને એકઠી કરી, પોતાની સ્વપ્રતિભાથી એને પરિશુદ્ધ કરી ઉદીયમાન થતા યુગને ચરણે એનુ નૂતન મૂલ્યોરૂપે અનુદાન કરે છે. ગુરુસ્થાપિત, નવોદિત કેડીએ કેડીએ કબીર પણ નીકળી પડયા. હૃદયની વિશુદ્ધ ભક્તિ મધમધતી શુદ્ધ સનાતનધારાને જ, એમણે ઉપાસી. કહેવાય છે કે:

ભક્તિ દ્રાવિડ ઉપજી લાયે રામાનંદ,
પ્રગટ કીયો કબીરને સાતદ્વીપ નૌખંડ.

સમગ્ર ભારતવર્ષમાં કબીરે ભક્તિ ગંગાને વહેતી કરી. ભકિત–આંદોલનના એ હતા જાતિ–કુલહીન નિરક્ષર સાધક. એમના સમગ્ર જીવન કાર્યમાંથી તેઓ એક પયગંબરી પુરુષની જેમ આપણી સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. હિન્દુ–મુસ્લિમ એખલાસનું મહાન ધર્મ કાર્ય એમણે કર્યું. વિરોધાભાસ અહીં દેખાય છે કે 'રામ રસ'ના પીયાલા પીવાનો પોકાર કરનાર 'ઢાઈ અક્ષર પરેમ'ની અહાલેકપોકારીને 'પ્રેમ ભક્તિ', 'ભાવ–ભગતિ' નો મહિમા ગાનાર, કબીર કોઈ અલગ સંપ્રદાય સ્થાપે ખરા? સનાતન નદમાં સૌને સમાન રીતે સેલારા ભરવાનું આહ્વાન કરનાર, આ કાંઠો તો સૌનો સહીયારો છે એવી ઘોષણા કરનાર કબીર એ મહાનદમાંથી એક આગવી નીક લઈને નીકળી પડે એ વાત શ્રધ્ધેય ઠરતી નથી.

છતાં કબીરે પોતે જ આ મતનો પ્રચાર કરેલો છે એવી માન્યતાઓ તો પ્રવર્તમાન છે જ. કહેવાય છે કે કબીરે પોતાના મત–પ્રચાર માટે ચાર દિશામાં ચાર શિષ્યો મોકલ્યા હતા. અનુક્રમે આ ચારેયનાં નામ છે– ચત્રભુજ, બંકેજી, સહતેજી અને ધર્મદાસ. આ પૈકી શરૂઆતના ત્રણ વિશે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ ધર્મદાસ દ્વારા મધ્ય પ્રદેશમાં 'ધર્મીદાસી ધારા'નું નિર્માણ થયું એ હકીકત સુવિદિત છે. પરંતુ આ શાખાનું સંસ્થાપન તો કબીરના અવસાન બાદ એમના અનુયાયીઓમાં પડેલા વિખવાદમાંથી થયું છે. આથી કબીરે પોતે ધર્મદાસને સ્વતંત્ર મત સ્થાપવાનો આદેશ આપેલો એ માન્યતાને કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી.

સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે એક મહાન પુરુષની અસર હેઠળ વિશાળ અનુયાયી વર્ગ ઊભો થતો હોય છે. અને માનવસહજ મર્યાદાઓને કારણે કાળાંતરે એમાં મતભેદ ઊભા થતા હોય છે, અને એમાંથી પંથનિર્માણની કે પંથવિભાજનની પ્રક્રિયા શરૂ થતી હોય છે. બૌદ્ધ–જૈનાદિ ધર્મોનો ઈતિહાસ એનું

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. કબીર સંપ્રદાયની બાબતમાં પણ આમ જ બન્યું છે. કબીરના અવસાન પછી તેમના અનુયાયીઓમાં સિદ્ધાંતો, વિચારો, વગેરે બાબતોમાં વિરોધ ઊભો થયો. એમાંથી તેઓ મુખ્ય બે શાખામાં વહેંચાઈ ગયા: ૧. કાશીની શાખા અને ૨. ધર્મદાસી શાખા.

કાશીની શાખા :

— આ શાખાના સ્થાપક હતા સુરતગોપાલ. "અનુરાગ સાગર"માં તેમને 'અંધ–અચેત' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. સુરતગોપાલ કબીરના બ્રાહ્મણશિષ્ય હતા. તેમણે કબીરના વાણીસંગ્રહ "બીજક"ને માન્યતા આપી, કાશીમાં કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. આ શાખાનું સૌ પ્રથમ કેન્દ્ર કાશીમાં સ્થપાયું હોવાથી તેને 'કાશીની શાખા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ શાખાના મહંતો બ્રહ્મચર્યને અનિવાર્ય માને છે. અને જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપે છે. કાશીની શાખાનું બીજું સ્થાન મગહરમાં છે.

ધર્મદાસી શાખા :

ધર્મદાસી ધારાના સ્થાપક હતા કબીરના વાણિક શિષ્ય ધર્મદાસ. એમણે "કબીરસાગર"ને આદર કર્યો અને "બીજક"ની ત્રિજ્યાની ટીકા કરી. આ શાખાનું સૌ પ્રથમ કેન્દ્ર સ્થપાયું બાંધવગઢમાં. તે પછી છત્રીસગઢમાં પણ તેનું કેન્દ્ર સ્થપાયું. એના સ્થાપકના નામ પરથી તે ધર્મદાસી શાખા તરીકે ઓળખાય છે. આ શાખાના અનુયાયીઓ મુખ્યત્વે નેપાળ, સિક્કિમ અને ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતની અંદર આ શાખાના અનેક નાના–મોટા ફાંટા ફેલાયા હોવાનું જણાય છે. એમાં રામકબીર, સતકબીર, નામકબીર, દાનકબીર, હંસકબીર, મંગલ કબીર, ઉદા કે ઉદાસી કબીર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આજે આમાંથી ઘણા નામશેષ બની ગયા છે. એમના વિશે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. એકલા 'રામકબીર' પંથ વિશે કેટલીક માહિતી મળે છે. તેના વિશે આપણે આગળ જોઈશું. ઉપરાંત ઉદાપંથ વિશે જાણવા મળે છે કે ભરૂચ બાજુ જીવાતત્ત્વાપંથની અંતર્ગત આવતી આ એક પેટા શાખા છે.

પંથવિભાજનની પ્રક્રિયા એક વખત થઈ ગઈ પછી તો એ વણથંભી વિકસતી જ રહેવાની. કબીરપંથી સાહિત્યમાંથી આવા વિભિન્ન બાર પંથપ્રવર્તકોનાં નામ મળી આવે છે. "અનુરાગ સાગર" મુજબ આ પ્રવર્તકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે. ૧ મૃત્યુઅંધા, ૨ તિમિરદૂત, ૩ અંધઅચેત, ૪ મનભંગ, ૫ જ્ઞાનભંગી, ૬ મકરંદ, ૭ ચિત્તભંગ, ૮ અકિલભંગ, ૯ વિસંભર, ૧૦ નકટા, ૧૧ દુરગદાની, ૧૨ હંસમુનિ. પ્રસ્તુત નામોનો ખરો પરિચય તુલસીદાસના 'ઘટ રામાયણ' અને પરમાનંદ સાહેબના 'કબીર મન્સૂર' ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે અપાયેલો છે. અનુક્રમે– ૧ નારાયણદાસ, ૨ ભગોદાસ, ૩ સુરતગોપાલ, ૪ સાહેબદાસ, ૫ ટકસારી, ૬ કમાલ, ૭ ભગવાનદાસ, ૮ પ્રાણનાથ, ૯ જગજીવનદાસ, ૧૦ તત્ત્વાજીવા, ૧૧ ગરીબદાસ, ૧૨ ધર્મદાસ. આ ઉપરાંત જ્ઞાનીદાસ, નિત્યાનંદ પણ કબીરના શિષ્યો અને પંથપ્રવર્તકો હતા એવી માહિતી મળે છે.

ઉપરોક્ત પ્રવર્તકોએ જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી શાખાઓ પ્રવર્તમાન કરેલી છે. અલબત્ત, બારેય પ્રવર્તકોની બારેબાર શાખાઓની માહિતી દુષ્પ્રાપ્ય રહી છે. ઉપલબ્ધ માહિતી અત્રે નોંધી છે.

નારણદાસ : મહારાષ્ટ્રના જબલપુર વિસ્તારમાં આ શાખાનો પ્રચાર થયેલો છે.

ભગોદાસ : બિહારની 'ધનૌતી' શાખાના પ્રવર્તક. આ શાખા 'ભગતાહી શાખા' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

સુરતગોપાલ : કાશીની ધારાના સ્થાપક.

સાહેબદાસ : કટકમાં આ શાખાનું સ્થાન છે. તેના અનુયાયીઓ 'મૂલપંથ' કહેવાય છે.

ટકસારી : આ એક નાનકડી શાખા છે. ટકસારી પંથનું એક મંદિર વડોદરામાં પણ છે.

કમાલ : શાખા–કમાલ તરીકે ઓળખાતા આ પંથનું સ્થાનક મુંબઈમાં છે.

જગજીવન : કબીરના 'સત્' સિદ્ધાંતને લઈને 'સતનામી' સંપ્રદાય ચાલે છે. જીવણદાસ શાખા તરીકે પણ ઓળખાય છે.

જીવાતત્ત્વા : ભરૂચમાં આ પંથનો પ્રચાર થયેલો છે.

નિત્યાનંદ : નિત્યાનંદ શાખાનો પ્રચાર મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતમાં જોવા મળે છે.

જ્ઞાનીદાસ : જ્ઞાનીદાસે બિહારમાં આવેલા સહસરામ સ્થાનમાં રહીને સતમતનો પ્રચાર કરેલો.

આ ઉપરાંત શ્રી કિસનસિંહ ચાવડાએ પોતાના 'કબીર સંપ્રદાય' (પૃ. ૧૩૬–૩૭) નામના પુસ્તકમાં કબીર સંપ્રદાયના લગભગ ચાળીસ જેટલા ફાંટાઓની યાદી આપી છે. પરંતુ એ બધા ફાંટાઓ કબીર સંપ્રદાયના છે એમ માનવામાં જોખમ છે. કારણ કે એમાં ઘણાં નામ એવાં છે જે સ્વતંત્ર રીતે પ્રચાર પામ્યાં હોય. અલબત્ત, એમના પર કબીર સંપ્રદાયની અસર જરૂર ગણાવી શકાય. દાદુપંથ, દરિયાપથ, વૈષ્ણવપંથ, યારીપંથ, પીપાપંથ, રૈદાસીપંથ, ધન્નાપંથ વગેરે પથો યા પ્રવર્તકોને કબીર સપ્રદાયના પેટા તરીકે નહીં પણ સ્વતંત્ર રીતે તપાસવા ઘટે. ધન્નો, પીપો, રૈદાસ વગેરે તો કબીરના સમકાલીન હતા, ગુરુભાઈઓ હતા. અત : એમને કબીર સંપ્રદાયની અંતર્ગત ગણવા ઉચિત નથી. આમ છતાં કબીર સંપ્રદાયનો અભ્યાસ કરતાં એટલું તો નિઃશંક ફલિત થાય છે કે કબીર સંપ્રદાય શાખા–પ્રશાખારૂપે, ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ફેલાયેલો છે.

ગુજરાતમાં કબીર-સંપ્રદાય :

કબીર પોતે ગુજરાતમાં આવ્યા છે કે કેમ એ આજે પણ વણઉકલ્યો જ કોયડો છે. ગુજરાતમાં તેમના આગમન વિશેનો કોઈ નિશ્ચિત મત બાંધી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતના કબીર મંદિરના મહંતોનો જૂના પંજાઓ પરથી તેમજ કબીરવડ આગળ લખેલી સંવત ૧૫૬૪ પરથી કિસનસિંહ ચાવડા (કબીર સંપ્રદાય) એવું પ્રતિપાદિત કરે છે કે સં. ૧૫૬૪માં કબીર ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. પ્રસ્તુત મતને આચાર્ય પરશુરામ ચતુર્વેદી (ઉત્તર ભારતકી સતપરંપરા) તેમજ ડૉ. પીતાંબર બડથ્વાલ (હિન્દી કાવ્યમાં નિર્ગુણ સંપ્રદાય) પણ સમર્થન આપે છે. આ પરંતુ આ હકીકત ઘણી તપાસ માગી લે એમ છે. પંજાઓ તથા એવા અન્ય પ્રમાણોને યોગ્ય સંદર્ભથી, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી તપાસવાં પડે નહીં તો મહદતયા ખોટાં જ પરિણામ આવે. આવી બાબતોને ઐતિહાસિક માનદંડોથી તપાસવી જરૂરી છે.

બીજું કે કબીરવડ અથવા તો ત્યાં લખેલી સંવત પરથી પણ કબીરના આગમનનો નિશ્ચિત નિર્ણય બાંધી લેવો ઉતાવળ ગણાય. કબીરવડ વિશે તે એક રસિક દંતકથા પ્રચલિત છે. જીવો અને તત્ત્વો નામના ભરૂચના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ સદ્ગુરુની શોધમાં હતા. કબીર એમને મળ્યા. તે પછી કબીર પાસેથી દીક્ષા લઈને તેમની સાથે રહ્યા. એક વખત બંને ભાઈઓએ કબીરને વડના દાતણમાંથી વટવૃક્ષ પલ્લવતિ કરવા વિનંતી કરી. કહેવાય છે કે વડના દાતણમાંથી વિશાળ વટવૃક્ષ તરીકે વિકસેલો તે આ કબીરવડ. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે કબીરનું ચરણોદક લઈને આ શિષ્યોએ સૂકા વટવૃક્ષને રેડયું તેમાંથી આ કબીર વડ થયો. પરંતુ દંતકથાઓ પરથી સત્ય પ્રમાણિત કરવાનુ અત્યંત કઠિન બનતુ હોય છે. માટે કબીર ગુજરાત આવ્યા જ હતા એવા આખરી નિર્ણય પર આવી શકાતું નથી. કબીર પોતે ગુજરાતમાં આવ્યા ન આવ્યા એ વાતને બાજુએ રાખીએ છતાં કબીર સંપ્રદાય તો ગુજરાતમાં આવ્યો છે–ફેલાયો છે એમાં કોઈ બે મત નથી. સંભવ છે કે કબીરના અનુયાયીઓ દ્વારા આ પંથનો ગુજરાતમાં પ્રસાર થયો હોય.

કબીરપંથી સાહિત્યમાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે સતમતના પ્રચાર માટે કબીરે કમાલને અમદાવાદ જવા આદેશ કરેલો :

"ચલે કમાલ તબ શીશ નવાઇ,
અમદાવાદ તબ પહુંચે જાઈ."

(બોધસાગર–પૃ. ૧૫૧૫)

કમાલની રચનાઓ પર મહારાષ્ટ્ર તથા ગુજ-

રાતમાં પ્રચલિત ભાષાઓની અસર જોવા મળે છે. તેથી, ગુજરાતમાં તેમના આગમન વિશેની ધારણા બાંધી શકાય. પરંતુ કમાલ દ્વારા કબીરપંથી શાખા નિર્માણ થયાની કોઈ માહિતી મળતી નથી.

બીજો એક એવો મત છે કે કબીરસાહેબ ભ્રમણ દરમિયાન સુરત બાજુ આવ્યા ત્યારે જ્ઞાનીદાસે કબીરની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈને એમનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યું હતું. કબીરને તેમણે સ્વયં રામ જ કલ્પ્યા હતાં. આ જ્ઞાનીદાસે 'રામકબીર' પંથ ચાલુ કર્યાની માન્યતા છે. પરંતુ ગુજરાતમાં જ્ઞાનીદાસ કે એમની કોઈ માર્ગી શાખા વિશેનું કશું પ્રમાણ હાથ લાગતું નથી. કબીરના જ્ઞાનીદાસ નામના એક શિષ્ય બિહારમાં થઈ ગયા એ આપણે આગળ નોંધ્યું છે. બાકી સુરત–ભરૂચ બાજુ તો છંવાતત્ત્વા પંથ સિવાય અન્યનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી.

કબીરના ત્રીજા શિષ્ય પદ્મનાભ દ્વારા ગુજરાતમાં કબીર સંપ્રદાય ફેલાયો એવા ઉલ્લેખો સાંપડે છે. નાભાદાસે પોતાના 'ભક્તમાલ'માં નોંધ્યું છે કે પદ્મનાભને કબીરની કૃપા દ્વારા પરમતત્ત્વની, 'નામ'ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ પદ્મનાભ દ્વારા 'રામકબીર' પંથ રચાયો અને શિષ્યો–પ્ર–શિષ્યો દ્વારા ગુજરાતમાં ફેલાયો. ગુજરાતમાં (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રચલિત રવિ–ભાણ સંપ્રદાય 'રામકબીર' પંથની જ શાખા માનવામાં આવે છે. રવિ–ભાણ સંપ્રદાયના સમર્થ સંત રવિસાહેબની ચોપાઈ દ્વારા ઉપરોક્ત મતને વિશેષ સમર્થન મળે છે. એમાં રામાનંદથી માંડીને ભાણસાહેબ સુધીની ગુરુશિષ્ય પરંપરાનો ક્રમશઃ ઉલ્લેખ છે :

રામાનંદકા કબીર, તાકા પદ્મનાભ સધીર,
સુમિરણ નામકી સંમાદ, મેટીવણ તનકી બાદ.
તાકા શિષ હૈ નીલકંઠ, જાકી આશ કરે વૈકુંઠ,
તાકા રઘુસ્વામી અસંગ, તાકા જાદવદાસ અઠંગ
તાકા શિષ ખષ્ટમદાસ, એકે નામ બીન નહીં આશા
તાકા શિષ ઉજાગર ભાણ, જા ઘર નામ વસ્ત નિશાન

(રવિભાણ સંપ્રદાયની વાણી–પૃ.–૧૧)

આમ રામાનંદથી માંડી રવિસાહેબ સુધીની ગુરુશિષ્ય પરંપરા આ રીતે તપાસી શકાય : રામાનંદ–કબીર–પદ્મનાભ–નીલકંઠ–રઘુનાથ–જાદવદાસ– ખષ્ટમદાસ–ભાણસાહેબ–રવિસાહેબ. ખષ્ટમદાસ એ સંભવતઃ 'આંબો છઠ્ઠો' છે જેમને ભાણસાહેબના ગુરુ માનવામાં આવે છે.

રામકબીર શાખામાંથી ઉદ્ભવેલ રવિ–ભાણ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં ફેલાયેલો છે. રાપર, (કચ્છ) કમીજળા, ખંભાળિયા અને શેરખી આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય સ્થાનકો છે. આ ઉપરાંત નાનાંમોટાં મંદિરોની સંખ્યા લગભગ બાવન જેટલી છે.

રવિભાણ સંપ્રદાયની આખી ભક્તિપ્રણાલી ભજન અને સતસંગપ્રધાન છે. એમાં એકાંતિક સાધનાને સ્થાન નથી. સંસારમાં રહીને જ હરિકીર્તન કરવાનો એમાં આદર્શ છે. લોકસમુદાયને જ એમણે પોતાનો કાર્યપ્રદેશ કર્યો છે. વસતીમાં રહીને જ 'ઘરોઘર અલખ' જગાવવાની નેમવાળા આ સંતો હતા. સંસારને ઉંબરે જ અલખના આરાધની ધૂન જગાવી લોકોને એ ભક્તિમેળામાં ભળવાનું આહ્વાહન આપતા આ પરંપરાના સંતો નીકળી પડ્યા છે. 'જન સેવા એ જ પ્રભુસેવા' એ એમનું કર્મસૂત્ર હતું. એના સાધનરૂપ ભજન, સતસંગ, અન્નસત્રો વગેરે હતાં. ગામડે–ગામડે, નેસડે–નેસડે ને ડેલીએ ડેલીએ આ સંતોનાં બેસણાં થતાં. અને વળી પાછા 'સાધુ તો ચલતા ભલા' એમ પરિભ્રમણાર્થે ચાલી નીકળતા. આ સંતસારસ્વતોની લાંબી કતારમાં મોખરે છે ભાણસાહેબ. તે પછી આવે છે રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, મોરારસાહેબ, સંતભીમ, દાસી જીવણ, સંત હોથી વગેરે. કબીર સંપ્રદાયની પરંપરા હેઠળ આમ ગુજરાતમાં એક મહાન સંતમાળા સર્જાઈ છે. કબીરસાહેબના સિદ્ધાંતોને–આદર્શોને આ સંતોએ અનોખું ગૌરવ આપ્યું છે. જાતિ પાંતિના ભેદભાવ વગર આ પરંપરા ચાલી છે. એમાં ભાણ–રવિ અને ખીમ જેવા વણિકસંતો હતા તો ત્રિકમ, દાસીજીવણ જેવાં અંત્યજ ભક્તો પણ હતા; ભીમ જેવા ચારણસંત હતા તો સંતહોથી જેવા મુસ્લિમ ઓલિયા પણ હતા. કબીરનું અધ્યાત્મ–દર્શન પણ આ સંતોની વાણીમાં સફળ રીતે ઊતર્યું છે.

અનુ. પૃષ્ઠ ૫૮૩.

હિંદુ પીરાણા

હરસુરભાઈ ગઢવી

હિંદુ સંતોને પીરની ઉપાધિ ક્યારથી લાગવા માંડી એનો કાળનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. મુસલમાનોના આક્રમણ પહેલાં આરબો સાથેનો ભારતનો સંબંધ આદિકાળનો છે. મુસલમાન થયા પહેલાં પણ આ આરબોનો સંબંધ ભારતના સાગરકાંઠે અને અંદરના ભાગોમાં પણ ઘણો ઘનિષ્ટ રહ્યો છે. પણ 'પીર' શબ્દ અરબ્બી નથી પણ ફારસી છે. ત્યારે ઈરાન અને ભારતનો સંબંધ પણ એક જ ગોત્રનો છે. દત્ત અને દાતાર એ બે હિંદુ મુસલમાન શબ્દ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોય કે ન હોય પણ દત્ત એટલે દેવું અને દાતાર એટલે દેનારો. આજે તો ગિરનારનાં શિખરો ઉપર એક છેડે દત્તાત્રેય અને બીજે છેડે જમિયલ શાહ દાતાર બીરાજે જ છે.

પણ આ પીર શબ્દ મધ્યયુગ પહેલાં આવ્યો જણાતો નથી: મુસલમાન સંતો સાથે જ આ શબ્દ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. ફારસીમાં જેની ભક્તિ ઉત્કટ હોય અને જે પ્રભુપ્રેમમાં મસ્ત રહેતો હોય એવા વૃદ્ધજનને પીર કહેવામાં આવતા. પાછળથી આ અર્થ ફરતો ગયો લાગે છે ને જે ચમત્કારી પુરૂષ થયા અથવા લાગ્યા એને પીર તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા લાગે છે.

સિંધમાં તો પીરોનો આવો ગાદી વારસો ચાલ્યો જણાય છે. દા. ત. 'પીર પગારો' વગેરે વગેરે. પ્રથમ જે મુસ્લિમ સંતો આવ્યા તે પીર કહેવાતા હશે. પણ દરિયાપીર શબ્દ ઈરાન–અરબસ્તાનમાંથી ઊતર્યો કે સિંધમાંથી તે પણ નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. જો કે આજે તો દરિયાપીરને હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને માને છે.

સિંધમાં હિન્દુના જિંદા પીર એ જ મુસલમાનોના ખ્વાજા ખિજ્રિ છે. આ ખિજ્જર પીરને પોરબંદરના ખારવાઓ ખદર પીર તરીકે પૂજે છે. સિંધના હિંદુઓ જેને લાલ જસરાજ તરીકે માનતા તે જ સિંધના મંઘો પીર છે. મુલતાનના જલાલી સંપ્રદાયમાં મંઘો પીર મુખ્ય ગણાય છે. સૂફીવાદે હિંદુઓ અને મુસલમાનોને ઘણા નજીક લાવી મૂકેલા. કારણ કે એ શરાબે શૌકનો ઉત્કટ પ્રેમપંથ છે. એથી હિંદુઓ પણ મુસલમાન પીરોને માનવા લાગ્યા. એક સ્થિતિ સિંધમાં એવી આવેલી કે ગુરૂ હિંદુ હોય અને શિષ્યો મુસલમાનો હોય, ગુરુ મુસલમાન હોય અને શિષ્યો હિંદુઓ હોય. પણ આ પ્રેમપંથમાં પણ હિન્દુ અને મુસલમાનોમાં પાછળથી પાર વગરના સડા પેસતા ગયા છે.

ચમત્કારીક પુરૂષ એટલે પીર અને એના ચમત્કારોનું ચલણ–માન્યતા એટલે એની પીરાઈ ચાલી. બંગાળમાં એક સત્યપીર છે. સત્યપીર એટલે સત્યનારાયણ એ બન્ને કોમના ઉપાસ્ય દેવ બન્યા.

સિંધમાં ઈશ્વરના અવતારને લાલ કહેતા. એ રીતે દરિયાને લાલ કહેવાયો છે. આ દરિયાલાલ અને દરિયાપીર જતે દહાડે એક થઈ ગયા છે. પણ દરિયાપીરની પૂજામાં પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકાંઠે જે કોઈ સંત–શૂરા થયા એમાંથી ઘણાક દરિયાપીર તરીકે પૂજાયા છે. મુસલમાનોમાં જેમ પોરબંદરના ખિજ્જર પીર તેમ હિંદુમાં પીરમના મોખડો પીર. કચ્છમાં માંડવી પાસે રાવળપીર થઈ ગયા. એ ચારણ હતા. વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ કવિરાજ કહાનદાસ મેહડુએ ભીડ પડતાં દુલ્લા મહમ્મદ દરિયાપીરને આરજુ ગુજારેલી :

મોરાદ હાંસલ કરણ માલકે,
સબે આલ કરી સદા;
ભેટણો સુખરી અટલ વૈભવ,
પેટણો સૂબાં–મદાં;
નિજ વકટ ખાવંદ ધાવ નખતે
સંકટ વખતે તું સગો,
દુલ્લા મહમ્મદ પીર દરિયાઈ,
ભીર કર બેડી ભગો.

મધ્યયુગમાં એકબાજુથી ઈસ્લામની તલવાર આક્રમક બની અને બળથી હિંદુઓના વટાળની પ્રવૃત્તિ ચલાવી તો બીજી બાજુ પ્રખર હિંદુઓ અને હિંદુ રાજવીઓમાં એ સામે ભારે રોષ પેદા થયો અને હિંદુ મુસલમાનનાં જુદ્ધો ખેલાવા લાગ્યાં. મુસલમાન સંતોમાં રહેલાં ધર્મ સહિષ્ણુતાનાં બળો પણ આગળ આવ્યાં અને હિંદુ સંપ્રદાયો અને સંતોમાં પણ જાગૃતિનાં પૂર આવ્યાં. એમાંથી રામ રહીમ એક છે, ઈશ્વર અલ્લાહ એક છે, બધા એના જ પેદા કરેલા છે અને બ્રહ્માંડવ્યાપી તત્ત્વ એક જ છે એવી સમન્વયકારી ફીલસુફી આગળ આવી.

પંજાબમાં નાનક, ઉત્તરભારતમાં કબીર અને પશ્ચિમ ભારતમાં રામદેની વિચારસરણી અને વાણી ધર્મ સમન્વયની મધ્યયુગની સાધનધારાને જ આભારી છે. એ ૧૪–૧૫–૧૬ અને ૧૭મી સદીમાં જે કેટલાક હિંદુ સંત–શૂરા પીર તરીકે પૂજાયા એમાંના કેટલાક વિષે વિવાદ ચાલ્યા જ કરે છે કે તેઓ હિંદુ જ રહ્યા હતા કે મુસલમાન થઈ ગયેલા!

ગુજરાતના બનાસકાંઠાના અબડાજી અને કચ્છના અબડાસાના અબડાજી પીર અને રાવળ પીર વગેરે અંગે આવા વિવાદો ચાલ્યા છે. પણ પશ્ચિમ ભારતના મહામાર્ગ માર્ગીપંથ ઉપર હિંદુ–મુસ્લિમ ધર્મના સમન્વયકારી તત્ત્વની ભારે ઘેરી અસર થયેલી છે એની 'ગત્ય–ગંગા' ધાર્મિક મિલનમાં અઢારેય વર્ણના હિંદુ અને મુસલમાનો એક આરે રમતા જમતા થયા. વર્ણ, જાતિ અને સંપ્રદાય પૂરતો તો ત્યાં અભેદ પ્રવર્ત્યો. મિલન બહાર હિંદુના હિંદુ અને મુસલમાનના મુસલમાન રહ્યા હશે, પણ આ અભેદની ભાવનાથી હિંદુ સંતોને લોકોએ પીરાઈની પદવી આપી લાગે છે. રામદેપીર એનું સર્વોચ્ચ ઉદાહરણ છે. પરચા પૂરે તે પીર. એ ૧૪મી અને પંદરમી સદીમાં પાંચેક હિન્દવા પીર થઈ ગયા :

પાબુ હડબુ રામદે, ગોગાદે જેહા;
પાંચો પીર પધારજો, માંગાલયા મેહા.

પાબુ પીર, હડબુ પીર, રામદે પીર, ગોગનારાયણ–ગોગાદે પીર અને જેહા–જેસલ પીર. સિંધ પછી કચ્છ અને રાજસ્થાનમાં પીરાઈ ચાલી છે. પણ રામદે પીરનો પ્રભાવ આખા પશ્ચિમ ભારત ઉપર ફરી વળેલો. એટલે સુધી કે અદ્વૈત અને નિર્ગુણ નિરાકારના ઉપાસક મહામાર્ગ–માર્ગીપંથની પાટપૂજામાં એમના લીલા ઘોડાને સ્થાન મળ્યું. ઈસ્લામની જેમ રામદે પીરની ધજા પણ લીલી રહી છે. આ મહામાર્ગ અથવા મોટા પંથમાં રામદે પીરનું વર્ચસ્વ ઘણું વધ્યું અને પાટ પૂજામાં એમનો ઘોડો સ્થાન પામ્યા પછી રામદે પીરના મંડપો પણ રચાવા માંડ્યા. ત્રણેક દિવસ હજારો માણસ એક આરે ત્યાં પ્રસાદ લે છે ને ભજન ભાવ કરે છે.

આ પીરાણા પંથે લીલી ધજા અંગીકાર કરી છે, કાળી કફની અને તસબી પણ ખરી અને મૃત્યુની સેજ ઉપર આરામગાહ બંધાય છે ને માથે લીલી ચાદર બીછાવાય છે. મૃત્યુ પછી જે પૂજાય છે તે આ આરામગાહ. પણ પીરો બનનારા બધા સંતો વિષે એમ નહિ કહી શકાય.

૧૪મી સદીમાં થયેલા અબડાપીર પહેલાના હિન્દવા પીરનો પત્તો જ લગાડવાનો રહે છે. ઈ. સ. ૧૩૪૭ પછી ખંભાતના અખાતના પીરમ બેટના પાદશાહ મોખડાજી ગોહિલ મહમદ તઘલખના લશ્કર સાથે લડતાં વીરગતિને પામ્યા ને મોખડા પીર તરીકે પૂજાયા.

રામદેવજીનો જન્મ મારવાડના કાશીર ગામે થયો. અવતાર કૃત્ય પૂરું કરી ઈ. સ. ૧૩૯૯માં રણુજા ગામે જીવતાં સમાત લીધી ને પીર તરીકે પૂજાયા. ત્યારથી ગુજરાત–રાજસ્થાનમાં પીર પંથની શરૂઆત થઈ એમ કહેવાય છે લગભગ એ જ કાળમાં પાબુ, હડબુ, ગોગાદે ને જેસલ પીર થયા. કચ્છના અંજાર ગામે એમની સમાત પૂજાય છે. ત્યારબાદ માંડવી પાસેના ગામે ચારણ સંત રાવળપીર તરીકે પૂજાયા.

એ પછી પાંચાળના થાન ગામે સંત દેવાયત પંડિત પાક્યા. એમના ભજનમાં ક્યાંક ક્યાંક પીરનું સંબોધન થયેલું છે. કચ્છના સંત મેકરણ કાપડીના ભાઈ મુસલમાન બનેલા તે પતંગશા પીર તરીકે પ્રખ્યાત

થયેલા. દાદા મેકરણે પીરાઈનું રહસ્ય બતાવતાં કહ્યું છે કે:

પીર પીર કુરો કર્યો, નાંય પીરેંજી ખાણ
પંચ ઇંદ્રિયું વસ કર્યો, પીર થિંદા પાણ.

જૂનાગઢના ભેસાણ ગામ પાસે પરબની જગ્યા છે. ત્યાં જેસા પીર અને વેળદાન પીરની આરામગાહો છે. જેસો આહિર હતા અને વેળદાન હતા કાઠી. બે ય સંતોએ અભેદની ઉપાસનાને અંતે સાથે જ જીવતાં સમાત લીધેલી.

અઢારમી સદીના સાધુ જેરામભારથી અને સંત નૂરશાહનાં નામ ઘણાં જાણીતાં છે. શિષ્ય હિંદુ અને ગુરૂ મુસલમાન. આ અભેદથી જેરામભારથી જેરામશાહ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા અને નૂરશાહ નૂરસતાગર તરીકે. બન્ને સંતો બીલખા પાસેની ડુંગરમાળમાં વસતા. તેમનાં સ્થાનકો ત્યાં જ છે.

બીલખાથી ઉત્તર દિશાએ ત્રણેક માઈલ છેટે એક અંતરિયાળ સ્થળે જંગલીશાહ પીરની દરગાહ છે. કોઈ ફકીર ત્યાં નથી રહેતો. વરસમાં એકવાર ત્યાં મેળો ભરાય છે. કહે છે કે જંગલમાં રખડતા કણબીના છોકરા પર જેરામભારથી અને નૂરશાહની કૃપા દૃષ્ટિ થતાં જંગલીશાહ પીર થઈ ગયા.

અઢારમી સદીમાં તો સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સંતો પાકયા છે. પણ પાંચાળનું પીરાણું તો મળ્યું ચલાળાના દાના ભગતને અને વીસામણ ભગતને. કયાંક કયાંક દાનો પીર કહેવાયા અને ડાકુ વીસામણ તો 'વીહળો પીર' કહેવાઈ ગયા ને પાળીઆદમાં ગાદી પણ ચાલી.

સંત દેવીદાસના શિષ્ય સાદુળ ભક્ત પણ 'સાદુળો પીર' કહેવાઈ ગયા. આ ઉપાધિઓ લોક સમુદાય તરફથી જ એમનાં જીવન કવન જોતાં મળ્યે જતી. સિંધની જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં પીરની ગાદી કે વારસો હિન્દવા પીરોનો નથી ચાલ્યો. ત્યારે દાના ભગતના શિષ્ય અને વીસામણ પીરે જેને પંજો થાપેલો તે મુસલિમ ગધઈનો બાળક ગીગો 'ગીગા પીર' તરીકે પ્રખ્યાત થયા અને ગિરમાં સત્તાધારમાં જગ્યા બાંધી.

ભાવનગર જિલ્લામાં સ્વામીના ગઢડા નજીક આવેલા જનડા ગામે 'જનડાપીર'ની દરગાહ છે. એને લાકુની માનતા થાય છે. એ પછી આવે છે 'સેલાની શા' પીર. એ સાદુળ ભક્તના શિષ્ય હતા. એમની આરામગાહ પરબની જગ્યામાં પ્રવેશદ્વારની સામેના ચોકમાં છે. આ સેલાનીશાહ ધોરાજીમાં પણ રહેલા:

ધોરાજીમાં ધૂમ મચાવી બાવે,
ખરે બપોરે દીધો ડારો;
પરબુંવાળા પીર પાદશાહ
ધૂન ધણી મેં ધાર્યો.

એ પછી પીરોની નામાવલિમાં આવે છે રૂડો પીર. એ સંત દેવીદાસના શિષ્ય થઈ ગયા. એમણે સાદુળ ભગતને આપેલ વચન અનુસાર પોતાનું માથું મોકલાવેલું. એમની આરામગાહ છે કમીઆ–દુધાળા ગામની ધાર ઉપર. અને આ પીરાણામાં છેલ્લું નામ મળે છે કરમણપીરનું. તેઓ સાદુળ ભગતના શિષ્ય હતા. એમના નામે પણ પીરાઈ ચાલી છે:

ગોલીડે ગંજા ખોડિયા, નેચળ ચલાવ્યાં નીર;
પરબે પીર જાગ્યા ભલા, પરગટ કરમણ પીર.

કરમણ પીરનો દેહાંત સને ૧૮૪૨માં થયેલો. ત્યારપછી કોઈ સંત–ભક્તને પીરનું બહુમાન મળ્યું નથી. એટલે કે ચૌદમી સદીથી શરૂ થયેલ એ પીરાઈ ૧૯ મી સદીના વચગાળે પૂરી થાય છે. ઘણુંખરૂં મોટાપંથ–મહાપંથ સાથે આ પીરાણાને સંબંધ છે. પીર નામે જુદો પંથ તે આ રામદેપીરનો. માર્ગી સાધુઓ અને મોટે ભાગે ગૃહસ્થાશ્રમી માર્ગી સાધુઓ જેના મહંત હોય છે એવી જગ્યાઓ સાથે આ પંથનો સંબંધ છે. એની કંઠી બંધાવનાર સેવક કહેવાય છે. મૃત્યુ પછી એની માંડવી નીકળે છે ને પલોંઠી વળાવી જમીનમાં દાટવામાં આવે છે. એને સમાત આપી કહેવાય છે. મૃત્યુ પાછળ રડવાનો રીવાજ નથી. રામદેપીર એના આરાધ્ય દેવ ગણાય છે.

મહાન ભક્તો, સંપ્રદાયના સંસ્થાપકો અને ગુરૂઓને જ્યાં પીરની પદવી નથી મળી હોતી ત્યાં એના શિષ્યોને મળી હોય છે એ અજબ જેવી સંશોધન માગતી વાત છે. અહિં તો એ સંશોધન માટેની પ્રાથમિક ભૂમિકા જ આપવામાં આવી છે.

આધુનિક ધર્મ-પ્રવાહો

પ્રો. અરુણભાઈ મહેતા

ઓગણીશમી સદી દરમ્યાન કારકુનો પેદા કરવાના ઇરાદાથી આપવામાં આવેલી અંગ્રેજી કેળવણીએ ભારતીઓને પશ્ચિમના આધુનિક વિચારોથી પરિચિત કરાવ્યા. તેથી પશ્ચિમી વિચારસરણીમાં રહેલા બુદ્ધિવાદ, માનવતાવાદ જેવાં તત્ત્વોથી ભારતનો યુવાન-વર્ગ ખૂબ પ્રભાવિત બન્યો. પરિણામે ભારતીય સમાજમાં ઘર કરી ગયેલાં દૂષણો સામે ઝુંબેશ ઉઠાવવા માટે બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. શ્રી જાવડેકરના મંતવ્ય મુજબ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણમિશન વગેરે સંસ્થાઓએ માત્ર ધાર્મિક તથા સામાજિક સુધારણા માટે જ આંદોલન કર્યાં નથી પરંતુ તેઓએ ભારતના રાષ્ટ્ર-ધર્મને જાગૃત કરવામાં પાયારૂપ કાર્ય કર્યું છે. કદાચ આ વિધાન એટલા માટે કરવું પડયું છે કે પશ્ચિમનું એટલું બધું જ સારું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સ્પર્શે ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે સૂગ ઉત્પન્ન કરી ત્યારે સ્વામી દયાનંદે અને રામકૃષ્ણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનાં કેટલાંક મહાન પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખીને પશ્ચિમના આક્રમણને રોકવાને સફળ પ્રયત્ન કરેલો.

હિંદુ ધર્મમાં સુધારો કરવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના દ્વારા કર્યો. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે લખેલ બ્રાહ્મધર્મ ગ્રંથમાં દર્શાવેલ મુખ્ય તત્ત્વોમાં ચાર (૧) આરંભમાં કંઈ હતું નહીં, માત્ર પરમ બ્રહ્મ એક હતો. આખું વિશ્વ સર્જ્યું. (૨) તે જ એકલો સત્યનો ઈશ્વર છે, અનંત જ્ઞાન, સત અને શક્તિ છે. તે સનાતન અને સર્વવ્યાપી છે, એક ને અદ્વિતીય છે. (૩) તેની ભક્તિથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં શ્રેય થાય છે. (૪) ઈશ્વર પર પ્રેમ રાખવો અને તેને જે પ્રિય છે તે કરવું એ ભક્તિ છે—સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ થાય છે. આ ધર્મની એક શુભ અસર એ થઈ કે હજારો હિંદુઓ ખ્રિસ્તી બનતા અટકી ગયા અને તેના પ્રભાવથી મુંબઈમાં રામબાલકૃષ્ણે 'પરમહંસ મંડળી'ની સ્થાપના કરી. આ મંડળીના પ્રમુખ રામબાલકૃષ્ણ બન્યા અને મંત્રી તરીકે સૂરતના પાંચ જાણીતા 'દદ્દા'માંના એક દાદોબા પાંડુરંગ બન્યા. તેમના દ્વારા ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જાણીતી બની. આ મંડળીની પ્રવૃત્તિમાં મુખ્યત્વે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ, એકેશ્વરવાદની માન્યતા, વિશ્વપ્રેમ, જ્ઞાતિભેદનો વિરોધ, વિધવા વિવાહની હિમાયત વગેરે ગણાવી શકાય. જ્ઞાતિભેદનો ખુલ્લો વિરોધ કરવાની શક્તિનો વિકાસ બહુ થવા ન પામ્યો તેથી, આ મંડળીની પ્રવૃત્તિ ગુપ્ત રીતે ચલાવવામાં આવતી રહી. કેટલાક મુસ્લિમ સભ્યો પણ આ મંડળીમાં હતા. પાંડુરંગ દાદોબાએ 'પારહંસિક બ્રાહ્મોસમાજ' નામનું ચોપાનિયું બહાર પાડીને જ્ઞાતિપ્રથા અને પ્રચલિત ધર્મો પર જોરદાર ફટકો માર્યો. પરિણામે ૧૭ મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૬ ના રોજ મુંબઈમાં ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગના મકાનમાં એક સભા મળી જેમાં એવો નિર્ણય થયો કે, મુંબઈમાં બ્રહ્મોસમાજ જેવી જાહેર સંસ્થાની જરૂર છે, અને એ રીતે પ્રાર્થનાસમાજની વિધિવત સ્થાપના ૩૧ માર્ચ ૧૮૬૭ માં થઈ. પ્રખર પ્રાર્થના સમાજવાદી શ્રી વૈદ્ય વગેરેના પ્રયત્નથી આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ફૂલી ફાલી. ત્યારબાદ, શ્રી વી. એન. ચંદાવરકરે પ્રાર્થના-સમાજની સામાજિકસેવા અને સામાજિક સુધારણા ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો. શ્રી કેલકર, શંકર પાંડુરંગ પંડિત, રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડે જેવા સમર્થ વિદ્વાનો તેના સભ્યો હતા અને બ્રહ્મોસમાજનું માર્ગદર્શન પણ આ પ્રવૃત્તિને મળતું હતું.

આરંભની પરમહંસસભા અને પાછળથી તેમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાર્થના સમાજમાં અનેક ગુજરાતી સજ્જનો હતા. અલબત્ત બહુ વિસ્તૃત વિગતો પ્રાપ્ત નથી થતી, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ સમાજની ગુજરાતીઓ પર પ્રગાઢ અસર પડેલી. કવિ નર્મદ પણ એનાથી પ્રભાવિત હતા. તેમાં રાજકીય અને ધાર્મિક વાદવિવાદ કરવાની મનાઈ હતી અને કવિએ એની

સામે ચળવળ ઉપાડી. પરંતુ એમાં નિષ્ફળ જતાં ધર્મની ચર્ચા કરવા માટે 'તત્ત્વશોધક' સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. કવિએ બ્રાહ્મો ધર્મનું ભાષાન્તર ઘણી જહેમત બાદ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂકયું. મુંબઇની પ્રાર્થનાસમાજની અસરથી સૂરતમાં 'માનવધર્મ-સભા'ની સ્થાપના દુર્ગારામ મહેતાએ કરી અને ત્યારબાદ અમદાવાદમાં સનાતન ધર્મસભાની સ્થાપના થઈ. એમાં શ્રી ભોળાનાથ સારાભાઈ દીવેટિયા, મહિપતરામ નીલકંઠ અને રણછોડભાઈ રેંટિયાવાળાના પ્રયત્નથી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિ વધારે પ્રચલિત બની. ભોળાનાથ સારાભાઈએ પ્રાર્થનાસમાજની અઠવાડિક બેઠકમાં ગાવા માટે ગીતો–પદો રચીને 'પ્રાર્થનામાળા'ની રચના કરી. એ બેઠકોમાં દાદોબા પાંડુરંગ, દુર્ગારામ મંછારામ, દામોદરદાસ ભાઈદાસ, બાલકૃષ્ણ, લાડકોબા આત્મારામજી, ઈશ્વરદાસ હરગોવિંદદાસ, પાર્વતીશંકર દુર્ગાશંકર, કહાનદાસ, પ્રભુદાસ તલકચંદ, પ્રાણનારાયણ મયાશંકર, સુંદરરાવ મોહુબા પ્રભુ, આનંદરાવ ચાંપાજી, મોદી દાદાભાઈ બરજોરજી વગેરેની હાજરી અચૂક રહેતી. પાછળથી 'માનવધર્મ સભા' દ્વારા ધર્મ સુધારણાનું કાર્ય તેમણે ઉપાડયું. તેમણે જ્ઞાતિભેદ, મૂર્તિપૂજા, અનેક દેવદેવીઓની માન્યતા સંબંધી વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતના લોકોને બહોળા પ્રમાણમાં આકર્ષી શકી નહીં, કેમકે નિરાકાર, અમૂર્ત સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની પ્રાર્થનાનું જ મહત્ત્વ હતું. પરંતુ માનવહૈયાના ભાવોને પકડી શકે તેવી શક્તિ એમાં નહોતી. વળી, રૂઢિચુસ્તોનો સાથ અને ટેકો આ પ્રવૃત્તિઓને ન મળ્યો. તેમ છતાં, લોકજાગૃતિની દૃષ્ટિએ આ પ્રવૃત્તિ સફળ રહી.

પરંતુ, ગુજરાતમાં એની સામે આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યનો શ્રેયઃસાધકવર્ગ, નથુરામ શર્માની પ્રવૃત્તિ દ્વારા હિંદુધર્મ અને વિચારનું સાચું સ્વરૂપ લોકો સમક્ષ મૂકવાના કેટલાક પ્રયત્નો થયા. આર્યસમાજની હિલચાલના પ્રણેતા મૂળશંકર–દયાનંદ સરસ્વતીએ હિંદુધર્મની સુધારણાનો ઝંડો ફરકાવ્યો. વેદ અને તેને અનુસરતાં આપણાં સ્મૃતિ–પુરાણો આર્યસમાજને માન્ય છે. વેદાભ્યાસ અને બ્રહ્મચર્ય પર ભાર મૂકી દયાનંદ સરસ્વતીએ હિંદુધર્મનું ધ્યાન વેદ પ્રતિ આકર્ષિત કર્યું. સર્વ સત્ય વિદ્યા, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ, શુદ્ધિકરણ વગેરે દશ આદર્શો તેમણે રજૂ કર્યા. સં. ૧૮૭૫માં મુંબઈમાં અને ૧૮૭૭માં પંજાબમાં લાહોર ખાતે આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ. આ પ્રવૃત્તિને રૂઢિચુસ્ત હિન્દુઓ, મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ સામે ટક્કર ઝીલવી પડી. અલબત્ત, આર્યસમાજે કરેલા વેદોના અર્થ સંબંધે મતભેદ પ્રવર્તે છે તેમ છતાં, હિંદુસમાજમાં નવો જુસ્સો લાવવામાં એનો ફાળો અવશ્ય છે. બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજમાં ખ્રિસ્તીધર્મની ગંધ જોતા આર્યસમાજની સહાયક વૃત્તિ અને બધું જ વેદોમાં જોવાની વૃત્તિ જનસમુદાયમાં અપ્રિય થઈ પડી. પરિણામે, એનિબિસાંટની થિયોસોફી પ્રવૃત્તિએ સ્થાન લીધું. આ પ્રવૃત્તિએ હિંદુઓની નબળાઈ, દોષ કે ખામીઓ પર સીધા આક્ષેપો ન કરતાં આર્યધર્મ અને તેની ઉજ્જવળ બાજુનું ચિત્ર રજૂ કર્યું. તેમણે જ જણાવ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનમાં પહેલ પ્રથમ જૂના ધર્મો–હિંદુ, જરથોસ્તી અને બૌદ્ધધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરી તેને મજબૂત કરી, તેનો ઉત્કર્ષ કરવાનું હતું; એ રીતે સ્વમાનની લાગણી ઉદ્‌ભવતાં, તેના ભૂતકાળ માટે મમત્વ બંધાયું અને ભવિષ્ય આશાવંત જણાયું અને તેના પરિણામે સ્વદેશાભિમાન અને સમાજની પુનઃ રચનાની અભિલાષા જાગૃત થઈ. આ રીતે, ભારતમાં અને ગુજરાતમાં થિયોસોફીકલ સોસાયટીએ સ્વધર્મ માટે મમત્વની લાગણી પેદા કરી. આ સોસાયટીનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ જ હતો કે વિશ્વમાં આત્મભાવ વિસ્તારવો અને સર્વધર્મના અભ્યાસથી મૂળ સત્યને પ્રાપ્ત કરી ધાર્મિક કંકાસ દૂર કરવો. સૌરાષ્ટ્રમાં જેમ આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ ટંકારા, જામનગર, પોરબંદર અને રાજકોટમાં ફૂલી, તેમ થિયોસોફીકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ રાજકોટ અને ભાવનગરમાં મુખ્યત્વે રહી. ભાવનગરમાં હરજીવનભાઈ અને વેણીભાઈએ થિયોસોફી સોસાયટીની સ્થાપવામાં ભાગ ભજવ્યો હતો. પોરબંદર ખાતે પણ સુદામા લોજ અને પોરબંદર લોજ એમ બે મંડળ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. ગુજરાતી

સાક્ષર મણિભાઈ નભુભાઈ પણ થિયોસોફીના આદર્શો પ્રત્યે આકર્ષાયેલા અને તેમના સાહિત્યમાં એ પ્રભાવ જોઈ શકાય છે.

ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ પાશ્ચાત્ય વિચારોના પ્રભાવ નીચે હતા અને આર્યસમાજ પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ તરફ નજર સ્થિર કરીને બેઠો હતો ત્યારે એ બંને વિચારસરણીનો સમન્વય કરવાનું કાર્ય રામકૃષ્ણ પરમહંસે કર્યું. કાળીના આ ઉપાસકે અનુભવ્યું કે, બધા ધર્મો–ઉપાસનાના માર્ગો એક જ ઈશ્વર તરફ લઈ જનારા છે. તેમના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે શિકાગો ખાતે વિશ્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વો સ્પષ્ટ કર્યાં. પંડિત નહેરુએ જણાવ્યું છે તેમ, રામકૃષ્ણના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે ભારે ધગશથી પોતાની ભાવવાહી વાણીમાં રાષ્ટ્રીયતાના મંત્રનો પ્રચાર કર્યો. તેમનો રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્ર કોઈપણ રીતે મુસલમાન વિરોધી કે બીજા કોઈનો પણ વિરોધી નહોતો તેમજ આર્યસમાજ જેવી કંઈ સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતા નહોતી. તેનાં મૂળ હિંદુધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના એમના આદર્શોનું પરિણામ છે. આમાં સાચો સમાજવાદ જોવા મળે છે અને સેવાના સુદૃઢ પાયા પર મિશન ઊભેલું છે. દુષ્કાળ, અતિવર્ષા કે કુદરતી આફતમાં સપડાયેલી માનવજાતને મદદ કરવા આ મિશનના અનુયાયીઓ હમેશાં તૈયાર છે. સ્વામીકૃપાનંદ, અભયાનંદ, યોગાનંદ, હરિદાસી, ભગિની નિવેદિતા જેવા શિષ્યોથી ઓપતી આ પ્રવૃત્તિ ભારત અને વિદેશમાં કેટલીય શાખાઓ ધરાવે છે. સાધુઓ અને સંસારીઓના બે અલગ વર્ગોમાં આ પ્રવૃત્તિ વહેંચાયેલી છે. અમેરિકા જતાં પહેલાં વિવેકાનંદ ગુજરાતમાં પણ રોકાયા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન રાજકોટ ખાતેનું રામકૃષ્ણ મિશન રહ્યું.

ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, થિયોસોફી સોસાયટી અને રામકૃષ્ણમિશન જેવી જ મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરનાર બે પ્રખર પુરુષો છેઃ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય અને નથુરામ શર્મા. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યની પ્રવૃત્તિ 'શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે 'મહાકાળ' નામના માસિક દ્વારા ગુજરાતની જનતાને જાગૃત કરવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો. તેમના ગ્રંથમણિ 'સિદ્ધાન્તસિંધુ' અને 'ભામિનીભૂષણ'ની નોંધ સ્વ. મણિલાલે પણ લીધી હતી. તેમના પ્રગાઢ વ્યક્તિત્વને લીધે દી. બ. નર્મદાશંકર. પ્રો. કણિયા, છોટાલાલ માસ્તર, કૌશિકરામ, નગીનદાસ સંઘવી જેવા તેમના શિષ્યો બન્યા. આ વર્ગ મૂર્તિપૂજા અને જાતિભેદમાં માને છે તથા ઈશ્વર અવતાર લે છે એમ પણ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાનને મહત્ત્વ આપતો આ વર્ગ ભક્તિ દ્વારા મુક્તિની વાત પણ સ્વીકારે છે. ગુરૂપૂજનનો પણ મહિમા છે. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય બાદ તેમના પુત્ર ઉપેન્દ્રાચાર્યે પણ આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. આ પ્રવૃત્તિમાં રહસ્યમય બાબતોમાં શ્રદ્ધા–બુદ્ધિપૂર્વક સમજવાને બદલે શ્રદ્ધા અને સાધના પર વિશેષ ભાર જોવા મળે છે. શ્રી નથુરામશર્મા નાનપણથી ધર્મ પ્રત્યે રુચિ રાખતા. સંધ્યાવંદનાદિ આચારનો આગ્રહ, આહાર–વિહાર, વર્ણશુદ્ધિ, શાસ્ત્રગ્રંથોનું સંપાદન–પઠનપાઠન, ચર્ચા–સમાધાન માટે તેમણે બીલખામાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ સ્થાનોની તેમણે યાત્રા કરેલી અને ઘણી જગ્યાએ આશ્રમો સ્થાપેલા. એમના શિષ્યોમાં હિંદુ સિવાયના ધર્મના પણ જોવા મળે છે. આ મત યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિથી પૂર્ણ છે. અહીં હિંદુ મહાસભા, લક્ષ્મીનારાયણ પંથ, બહાદરપંથ, તુલસીસાહેબ, સત્યસમાજ, રામતીર્થ સભા, પ્રિયતમ ધર્મસભા, આનંદસભા, મોક્ષમંદિર વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ શ્રી ઘારેખાનના આધારે થઈ શકે. ભ્રાતૃભાવની પ્રવૃત્તિવાળો શ્રીમેશન વર્ગ પણ અહીં એટલા માટે યાદ કરવો જોઈએ કે, સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જેવા શહેરોમાં એનું અસ્તિત્વ હતું તેવું સાંભળ્યું છે. તમામ પ્રવૃત્તિઓ ગુપ્ત રાખતો આ વર્ગ આમ તો પુરાણો છે.

આમ સંખ્યાબંધ નામી–અનામી સન્તો–ભક્તોએ ગુજરાતની પ્રજાને ધાર્મિક ચેતનાથી જાગૃત કરી. જો કે, મુખ્ય પ્રવર્તક પંથ કે વાડા બાંધવા નથી ઈચ્છતા હોતા, પણ તેમના મૃત્યુ બાદ પંથો શરૂ થતા હોય છે અને તેમાં સંકુચિતતા, સડો પ્રવેશતાં હોય

[અનુ. પૃ. ૫૯૯

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય : આયુર્વેદ બૃહસ્પતિ

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં છે. મહારાષ્ટ્રના ખાનદેશ વિસ્તારમાં કેટલોક પ્રચાર છે. રાજસ્થાન અને ઉત્તર ભારતમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક છે. એ સિવાય જ્યાં જ્યાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય જોવા મળે છે તે ગુજરાતીઓની સાથે સાથે ગયેલો અને સ્થિર થયેલો છે. આ રીતે આ સંપ્રદાય હિંદુસ્તાનનાં મોટાં શહેરોમાં જ નહિ, આફ્રિકાના કેટલાક દેશો અને ઈંગ્લાંડ તથા અમેરીકા સુધી પણ પહોંચ્યો છે. અને ત્યાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરો બંધાયાં છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓની કેટલીક વિશેષતાઓ તરત નજરે ચડે છે. સાધુઓ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કરતા નથી. સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવાનો પણ નિષેધ પાળે છે. સ્ત્રીઓ સામે નજર માંડીને જોવામાં અધર્મ સમજે છે. સાધુઓ સોના રૂપાની ધાતુઓને કે એનાં નાણાંને પણ સ્પર્શ કરતા નથી. મોટાં મંદિરોમાં ભગવાનની પૂજા માટે રાખેલા અલંકારો પ્રતિમાને ચડાવવાના હોય તેટલા પૂરતા સ્પર્શની છૂટ હોય છે. નાણાકીય વ્યવહાર માટે મંદિરોમાં જેઓ સાધુ થયા વિના પણ બ્રહ્મચારી જીવન ગાળીને સેવા કરતા હોય છે તેવા પાર્ષદો હોય છે. સાધુઓની મદદમાં આવે વખતે ગૃહસ્થો પણ રહે છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ઈષ્ટ દેવ તરીકે શ્રી કૃષ્ણને વર્ણવ્યા છે. પરમાત્માનાં બધાં સ્વરૂપો સંપ્રદાયને માન્ય છે. મંદિરોમાં ગોપીનાથ શ્રી કૃષ્ણ, નરનારાયણ, મદન મોહન વગેરે સ્વરૂપો પધરાવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સર્વ અવતારોના અવતારી, પરબ્રહ્મ, પ્રગટ પુરુષોત્તમ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તે છે. એથી પ્રત્યેક મંદિરમાં સહજાનંદ સ્વામીની ચિત્ર પ્રતિમા અથવા ધાતુ કે આરસની પ્રતિમા અવશ્ય પધરાવવામાં આવે છે. અને અન્ય સ્વરૂપો પણ સહજાનંદ–સ્વામી–સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં જ સ્વરૂપો છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવામાં આવે છે. સંપ્રદાયના કેન્દ્રમાં સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે.

શ્રી સહજાનંદ સ્વામીમાં આવી પ્રગટ પુરુષોત્તમની દૃઢ નિષ્ઠા બંધાવા પાછળની મજબૂત ભૂમિકા છે. સહજાનંદ સ્વામીનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત મોહક અને પ્રભાવશાળી હતું. એમનાં દર્શનથી અનેક માણસોને સમાધિ થતી. એમાં એમને પોતપોતાના ઈષ્ટદેવનાં દર્શન થતાં. અને એ જ ઈષ્ટદેવ રૂપે સહજાનંદ સ્વામીનાં દર્શન થતાં. વિરોધીઓ વિરોધ કરવા આવતા, અથવા કારસ્તાનીઓ કપટ કરવા આવતા એ પણ એમના શિષ્ય બનીને જતા હતા. ઠુમરીના પ્રસિદ્ધ ગાયક અને ગુજરાતના પ્રથમ પ્રેમ કવિ શ્રી પ્રેમાનંદ સ્વામી સહજાનંદ સ્વામીની દંતાવલિ દેખીને મુગ્ધ થયેલા અને સંસાર છોડીને સાધુ બનેલા. બ્રહ્માનંદ સ્વામી રાજસ્થાનનાં મોટાં મોટાં રાજ્યોના રાજ કવિ હતા. વડોદરાના રાજ કવિ તરીકે પણ નિમણૂક મળેલી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ભક્ત બનેલી બે બહેનોની ટકોર માત્રથી સહજાનંદ સ્વામીનો મહિમા સમજી ગયા અને બધું તજીને સાધુ થઈ ગયા. શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામી સમર્થ યોગી અને બ્રહ્મવિદ્ હતા પણ સહજાનંદ સ્વામીના દર્શન માત્રથી ભક્ત બની ગયા. આવા તો કેટલાય મોટા મોટા વિદ્વાનો અને રાજ પુરુષો પતંગિયાં દીવા પર આવી આવીને પડે એમ સહજાનંદ સ્વામીના વ્યકિતત્વથી ખેંચાઈ આવેલા. પ્રભાવ તો એવો જામેલો કે એક વખત સહજાનંદ સ્વામીએ કચ્છ બેઠાં ચિઠ્ઠીઓ મોકલી કે આ ચિઠ્ઠી વાંચીને તરતજ બધું છોડીને, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને ચાલી નીકળજો અને અહીં અમારી પાસે આવી પહોંચજો. આ ચિઠ્ઠી વાંચીને કેટલાય ગામ ધણીઓ, મોટા ખેડૂતો અને વેપારીઓ ભગવાં પહેરીને હાજર થઈ ગયા. બે ત્રણ વરરાજાઓ મીંઢોળ તોડીને પણ ચાલી નીકળેલા. ચિઠ્ઠીમાં નામ ઉપરાંત ઈત્યાદિ લખેલું એમાં પોતાનો પણ સમાવેશ માનીને કેટલાક સાધુ થઈ ગયેલા. આવા આવા પાંચસો પરમહંસો

ભેગા થયેલા. સહજાનંદ સ્વામી કસોટીઓ પણ આકરી કરતા વારંવાર નવાં નિયમનો–પ્રકરણો ઊભા કરતા. આવાં ૧૦૮ પ્રકરણો ચલાવેલાં, જેમાં સાધુઓને વગર માગ્યે ભિક્ષા ન મળે તો ભૂખ્યા રહેવાથી માંડીને ગુણ-પાટનાં જ કપડાં પહેરીને ફરવાના નિયમો પણ આવતા. અને એ બધા આજ્ઞાજડ પણ ન હતા. સહજાનંદ સ્વામીએ એક વખત એમાંથી કેટલાકને કાશીએ સંસ્કૃત ભણવા જવા ફરમાવ્યું. એમાં તરુણો હતા અને કાંઠે પહોંચેલા વૃદ્ધો પણ હતા. બધા ગયા અને થોડા વખતમાં સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો રચી શકે એવા પંડિત થઈને આવ્યા.

જોબન પગી જેવા ડાકુનાં પરિવર્તનને કારણે સયાજીરાવ ગાયકવાડને સંપ્રદાય પ્રત્યે ખૂબ આદર થયો. અને રાજવીઓનો સહકાર પણ મળ્યો. જૂનાગઢના નવાબે અને કચ્છના ફતેહમહમદ જમાદારે પણ સંપ્રદાયને પૂરો સહકાર આપ્યો હતો. સ્વામિનારાયણ ભગવાનનો આ પ્રતાપ જોઈને એમનો રાજકીય લાભ ઉઠાવવા પણ કેટલાકે પ્રયાસ કરેલો. અંગ્રેજી હકુમતને ગુજરાતમાં આગળ વધતી અટકાવવા માટે વિચારનારા ત્યારે પણ હતા. પરંતુ એની પાછળ રાષ્ટ્રીય ભાવના કરતાં પોતાની સત્તા અને વગ વધારવાની ઈચ્છા પ્રધાન હતી. કેટલાક આગેવાનો સહજાનંદ સ્વામીને મળ્યા. સહજાનંદ સ્વામી તો દેશભરમાં ફરી આવ્યા હતા અને આવી રહેલા રાજકીય પલટાનાં એંધાણ નજરે જોયાં હતાં. એમણે કહ્યું કે "નવી સત્તા હવે આવે જ છે, તમારી રોકી એ હવે રોકાય એમ નથી. પરંતુ એ સરકાર તમારી પાસેથી કાયદો કરીને જે કરાવશે એ તમે ધર્મ સમજીને પહેલેથી જ શું કામ ન કરો ? જાડેજાઓને કહ્યું કે "દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનું બંધ કરો." કાઠીઓ અને કોળીઓને લુંટફાટ બંધ કરવાનું કહ્યું. "સદાચાર એ જ ખરો ધર્મ છે, તમે સદાચાર પાળતા થાઓ." એ માટે આકરા થઈને કહેલું એવી એક સંતની વાતોમાં નોંધ છે. પેશ્વાના સુબાને સાધુઓ અને સંપ્રદાયનો દ્રોહ કરવા બદલ ઠપકો આપ્યો. સુબો એથી વધારે છંછેડાયો અને કહી દીધું કે અમારા રાજ્યમાં તમે ન આવશો. સહજાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું 'ક્યાં સુધી ?' સુબાએ જવાબ આપ્યો: "જ્યાં સુધી અમારું રાજ્ય રહે ત્યાં સુધી" સહજાનંદ સ્વામીએ ભવિષ્ય દેખતા હોય એમ કહ્યું "તમારા રાજ્યનો અંત હવે દૂર નથી" અને થોડા વખતમાં જ પેશ્વાનું રાજ્ય ગયું.

મુંબઈના ગવર્નર સર માલ્કમે સ્વામિનારાયણ ભગવાન સાથે રાજકોટમાં ખાસ મુલાકાત ગોઠવીને એમનું અભિવાદન કર્યું હતું. સહજાનંદ સ્વામીએ કાયદાના નિષ્પક્ષ રાજ્યની પ્રશંસા કરી હતી અને ઉમેર્યું હતું કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તાઓમાં લોભ નહીં પ્રવેશે ત્યાં સુધી કોઈ હરકત નહીં આવે.

સંપ્રદાયના પ્રભાવ નીચે સ્ત્રીઓ પણ આવેલી. એમને સત્સંગ અને પૂજા છોડી દેવા માટે શ્વસુરપક્ષ-માંથી ખૂબ દબાણ આવે. મારપીટ થાય, ખાવા ન દે. પણ સ્ત્રીઓ પણ મક્કમ રહી. જેતપુરની એક બ્રાહ્મણ બાઈને તો એનો પતિ એની છાતી પર પલંગનો પાયો રાખીને સૂતો. સહજાનંદ સ્વામીને એની જાણ થઈ. બહુ દુઃખ થયું. બાઈને નાસી આવવા સંદેશો મોકલ્યો. બાઈ ધોવાનાં કપડાં બાંધીને ભાદર નદીએ આવી. નદીમાં પૂર આવેલું. સામે કાંઠે સહજાનંદ સ્વામી ઊભા રહ્યા અને હાથ ઊંચો કર્યો. બાઈએ કપડાં પડતાં મૂકીને પૂરમાં ઝંપલાવ્યું. સામે કાંઠે ઈશ્વરકૃપાથી પહોંચી ગઈ. બાઈને કાઠી બહેનોના રક્ષણ નીચે મૂકી દીધી. સ્ત્રી સમાજ પર એ બનાવની ઉત્તમ છાપ પડી. કેટલીય બહેનોએ સાંખ્ય યોગ લીધો એટલે કે પુરુષ માત્રને જીવનભર સ્પર્શ ન કરવાનું વ્રત લીધું. બ્રહ્માનંદ સ્વામી જ્યારે લાડુ ભટ્ટ હતા ત્યારે એમનાં રસ સભર કવિત્વને કોઈએ પડકાર આપ્યો કે આ બહેનોને સંસારમાં રસ લેતી કરો તો તમે શૃંગારના ખરા કવિ ગણાઓ. કવિએ મુલાકાત માગી. શૃંગારનો મહિમા એવી છટાથી રજૂ કર્યો કે વાહ વાહ થઈ ગયું. પરંતુ બહેનોએ એટલી જ ટંકાર કરી કે "કવિરાજ, આ સરસ્વતીનો ઉપયોગ આવા હાડમાંસના બનેલા ક્ષણ ભંગુર દેહને લડાવવામાં જ વાપરશો ?" કવિનો આત્મા જાગી ગયો. બાઈઓનો આભાર માનીને સ્વામિનારાયણ ભગવાનને ચરણે પડ્યા અને દીક્ષા લઈ લીધી. સંપ્રદાયે વિધવાઓને પણ આત્મપ્રતિષ્ઠા આપી. સ્ત્રીઓ માટે અલગ મંદિરો આ સંપ્રદાયે જ આપ્યાં છે.

નીચી ગણાતી કોમો માટે તો સંપ્રદાય તારણહાર

બની ગયો. હડધૂત મનાયેલા શ્રમજીવીઓમાં સંપ્રદાયે આત્મનિષ્ઠા અને વ્રત પાલનનું ગૌરવ સીંચ્યું. સગરામ વાઘરીએ પણ લીંબડીમાં ભાગવતની કથામાં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મહારાજ જીવનું સ્વરૂપ સમજાવશો? કથાકાર મહારાજ પણ વિચારમાં પડી ગયા. અને સ્વામિનારાયણનો એ શિષ્ય છે એમ જાણીને પોતે પણ સ્વામિનારાયણને શરણે ગયા.

સાહિત્ય નિર્માણ તો સંપ્રદાયે થોડા સમયમાં ઘણું કર્યું છે, આગળ કહ્યું તેમ સપ્રદાયમાં જોડાયેલા વિદ્વાનો અને કાશીએ ભણીને આવેલા નવા વિદ્વાનો એ સૌએ મળીને ગણનાપાત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો અને સ્તોત્રો રચ્યાં. હિંદી વ્રજભાષા અને ગુજરાતીમાં મુખ્યત્વે કાવ્યગ્રંથો અને કીર્તન રચાયાં છે. સહજાનંદ સ્વામીનું ચરિત્રવર્ણન, તીર્થવર્ણન, જીવન લીલા–વિરહ ઉપદેશ વગેરેને લગતાં એ કાવ્યો છે. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ રચેલી વૈરાગ્યની ચોસઠપદી જાણીતી છે. મુક્તાનંદ સ્વામીની સતીગીતા વગેરે ગ્રંથો સર્વોપયોગી પણ છે. અધ્યાત્મનાં ઊંડા જ્ઞાનને સરળ અને સચોટ ભાષામાં રજૂ કરતાં સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં વચનામૃતો સાહિત્યમાં અમર રહેશે. સંતોએ કહેલી વાતો એમના શિષ્યોએ લખી લીધેલી. એ કેટલીક છપાઈ છે, કેટલીક હવે છપાય છે. એમાં જ તત્કાલિન પ્રજાજીવનનો ધબકાર સંભળાય છે અને વાત કરનારનું અનુકંપાભર્યું જે દૈવત પ્રગટે છે એ નોંધપાત્ર છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો ખૂબ પ્રચલિત છે. હમણાં આધારાનંદ સ્વામીની વાતો પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમાં તો વચનામૃત ઉપરાંત સ્વામિનારાયણ ભગવાને કહેલી અનેક માર્મિક વાતો જોવા મળે છે.

શિક્ષાપત્રી સંપ્રદાયની સ્મૃતિ છે. એમાં સંપ્રદાયનું તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર વિચાર, વ્યવહારના નિયમો શિષ્ટાચાર–સદાચાર અને ધર્મતત્ત્વો બધું સંક્ષેપમાં પણ અસરકારક રીતે આપેલ છે.

કલાક્ષેત્રે સંપ્રદાયે ઉજવેલા ઉત્સવોએ ઘણો ફાળો આપ્યો છે. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી સુતાર હતા. સાધુ થયા પછી પણ ભગવાનની પ્રસન્નતા ખાતર ક્યારેક એમણે એ કલા જાળવી રાખેલી. બાર દરવાજાવાળો હિંડોળો એમની અદ્ભુત કૃતિ છે. સ્વામિનારાયણ ભગવાનને ભેટ ધરવા માટે લાવવામાં આવતી ઉત્તમ વસ્તુઓ તૈયાર કરવા પાછળ કારીગરો હૈયાનું હીર ખર્ચતા. સંગ્રહોમાં કલાના ઘણા એવા નમુના સંઘરાયા છે.

મંદિરો દ્વારા સંપ્રદાયે શિલ્પ અને સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે ઘણું આપ્યું છે. સંતોએ મંદિરોનું નિર્માણ બહુ કાળજીથી કર્યું છે. એમાં પણ ઘણાય કલાના નમુનાઓ મળી રહે એમ છે.

સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો વિશાળ અને ઘેઘુર વડલો છે. મુખ્યત્વે શ્રી. સહજાનંદ સ્વામીનું જ સર્જન ગણાય. પણ સંપ્રદાયનાં બીજ તો ઘણાં વર્ષો પહેલાં નખાઈ ચૂકેલાં. નવાનગર રાજ્યમાં રૂપારેલ નદીને કાંઠે આવેલા કુંભાવત ગામમાં વિશ્વંભર ભટ્ટ નામના એક મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ સંવત ૧૭૩૦માં થયેલો. તેઓ ગૃહસ્થ હતા. પરંતુ એમને વૈરાગ્ય જાગ્યો અને ઘર બાર છોડીને જ્ઞાનની શોધમાં નીકળી પડયા. તળાજા પાસે ગોપનાથ મંદિર છે. ત્યાંના બ્રહ્મચારી ગોપાળાનંદજી પાસે રહીને બ્રહ્મવિદ્યા શીખ્યા અને એમની પાસેથી 'પરમહંસની દીક્ષા લીધી અને આત્માનંદ સ્વામી નામ ધારણ કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ રાજકોટ પાસે ત્રંબા રહેતા. એ આત્માનંદ સ્વામી આ સંપ્રદાયના આદિગુરૂ. એમના શિષ્યોમાંથી ભાઈ રામદાસ વગેરે કેટલાક વૃદ્ધ સંતો તો સહજાનંદ સ્વામી સંગાથે પણ હતા.

એ આત્માનંદ સ્વામી પાસે એવા જ એક મુમુક્ષુ ઉત્તર ભારતમાંથી અયોધ્યાથી આવ્યા. એમણે આત્માનંદ સ્વામી પાસેથી દીક્ષા લીધી અને રામાનંદ સ્વામી નામ ધરાવ્યું એ બીજા ગુરૂ. એમને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાં હતાં પરંતુ આત્માનંદ સ્વામી નિરંજન નિરાકારવાદી–બ્રહ્મવાદી હતા. એમની રજા લઈને રામાનંદ સ્વામી ઈશ્વર દર્શનની શોધમાં નીકળી પડયા. તેલંગ પ્રદેશમાં રામાનુજાચાર્ય મળ્યા એમણે એમની લગનીની કદર કરી અને ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારની રીત બતાવી. એ રીતે એમને ઈશ્વર દર્શન થયાં એથી ખૂબ આનંદ થયો અને પાછા ત્રંબા આવીને આત્મા-

નંદ સ્વામીને વાત કરી. આત્માનંદ સ્વામીને પણ રામાનંદજીની સફળતાથી બહુ આનંદ થયો અને પોતે ગુરૂ હોવા છતાં શિષ્ય પાસેથી ઈશ્વર દર્શનની રીત શીખ્યા. ઈશ્વર સાક્ષાત્કારથી કૃતાર્થ બનીને એમણે દેહ છોડયો.

રામાનંદ સ્વામીએ આત્માનંદ સ્વામીના શિષ્યોનું નેતૃત્વ લઈને 'ઉદ્ધવ સંપ્રદાય' શરૂ કર્યો. સાધુઓ સદાવ્રત ચલાવે, પરબો માંડે, ધર્મોપદેશ કરે અને તળાવ-કૂવા વગેરે પૂર્તકર્મો પણ કરે એમની સાથે કેટલાય નવા સાધુઓ જોડાયા. મુક્તાનંદ સ્વામી એમાંના એક હતા.

રામાનંદ સ્વામીના એક ભક્ત હતા અયોધ્યા પાસેના છપૈયા ગામના શ્રી હરિપ્રસાદ પાંડે. એમણે અને એમનાં પત્ની પ્રેમવતી માતાએ રામાનંદ સ્વામી પાસે કંઠી બંધાવેલી, તેમને ઘેર સંવત ૧૮૩૭ની રામનવમીની રાત્રે એક દિવ્ય પ્રતિભાવાળા પુત્રનો જન્મ થયો. એમનું નામ ઘનશ્યામ રાખ્યું. નિલકંઠ બ્રહ્મચારી પણ કહેતા. એ કિશોર વયના થયા ત્યાં માતપિતાનું અવસાન થયું. એક મોટા અને એક નાના એમ બે ભાઈઓ હતા. પરંતુ બ્રહ્મચારીને હવે ઘરમાં રહેવાની કોઈ જરૂરત ન રહી., ૧૧ વર્ષની ઉમરે તેઓ છપૈયા છોડીને ચાલી નીકળ્યા. હિમાલયમાં અને ઉત્તર-પૂર્વ-દક્ષિણ એમ બધા દેશમાં ફર્યા. એમને રોકી લેવા ઘણા જગ્યાધારીઓએ પ્રયત્ન કર્યા પણ એમનો જીવ કયાંય ઠર્યો નહિ. ફરતાં ફરતાં તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં માંગરોળ પાસે સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ના રોજ લોજ ગામ આવ્યા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય મુક્તાનંદ સ્વામી અને બીજા સાધુઓ રહેતા હતા. સહજાનંદસ્વામી એ સાધુઓને મળ્યા. દર્શન માત્રથી જ પરસ્પર અનુરાગ બંધાઈ ગયો. પિતાના ગુરૂ રામાનંદ સ્વામીના આ શિષ્યો છે એ જાણીને વધારે આનંદ થયો. રામાનંદ સ્વામી આવ્યા અને મળ્યા. દર્શન માત્રથી જ નિલકંઠ બ્રહ્મચારીને થયું કે હું જેમને ઈચ્છતો હતો એવી વ્યક્તિ આ છે. રામાનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું કે હું જેની રાહ જોતો હતો તે હવે આવી પહોંચ્યા છે. હું તો ડુગડુગી વગાડનારો જ છું. ખરા નટ તો હવે આવ્યા છે. સંવત ૧૮૫૭ના કારતક સુદ ૧૦ના રોજ બ્રહ્મચારીને દીક્ષા આપીને સહજાનંદ સ્વામી નામ ધરાવ્યું. અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના આચાર્યપદની ધૂરા પણ એમને સંવત ૧૮૫૮ના કારતક સુદ ૧૧ના રોજ સોંપી દીધી. થોડા વખતમાં પોતે મોક્ષ પણ પામ્યા.

હવે સહજાનંદ સ્વામીએ સમગ્ર સંપ્રદાયની ધૂરા સંભાળી લીધી. સંપ્રદાયને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું નવું નામ આપ્યું. નવી દીક્ષા શરૂ કરી. સંવત ૧૮૫૮થી સહજાનંદ સ્વામીએ મનુષ્યોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે મોટા પાયા પર કાર્ય આરભ્યું. સદાવ્રતો, પરબો, પૂર્ત કાર્યો વગેરેની જવાબદારી સ્થાનિક ગૃહસ્થોને સોંપી દીધી અને બધા સાધુઓને વ્યાપક ધર્મોપદેશની ઝુંબેશમાં કામે લગાડયા. સહજાનંદ સ્વામી માત્ર ૪૯ વર્ષ આ પૃથ્વી પર રહ્યા. ૨૮ વર્ષ સુધી સતત ઘોડા પર, ગાડાંપર અને પગપાળા ફરતા રહ્યા. કયાંક મોટો યજ્ઞ કરે. કયાંક હોળીનો ઉત્સવ કરે. કયાંક બીજો ઉત્સવ કરે. લોકોને આનંદ અને ઉલ્લાસથી એવા તરબોળ કરી દે કે એ લીલાની સ્મૃતિ માણસ કેમેય ન વિસરે. દરરોજ સાંજ સવાર-રાત ઉપદેશ આપે. મુખ્યત્વે તો પ્રશ્નોત્તરી ચલાવે. કવિઓનાં કાવ્યો સાંભળે. સાધુઓના પ્રવાસના અહેવાલ સાંભળે. સાધુઓ અને હરિભક્તોએ પણ એટલી જ ઉત્કટતાથી સાથ આપ્યો, સંવત ૧૮૮૬ના જેઠ સુદ ૧૦ના રોજ સહજાનંદ સ્વામી અંતર્ધાન થયા પણ ત્યાં સુધીમાં એમણે સંપ્રદાયનો ખૂબ જ વિસ્તાર વધાર્યો હતો એટલું જ નહિ એને વ્યવસ્થિત પણ કરી લીધો હતો.

સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા માટે એમણે જુદા જુદા ત્રણ ચાર પ્રયોગો કર્યા પરંતુ જણાયું કે નેતૃત્વ માટે સાધુઓમાં પણ વિખવાદ થવા સંભવ છે આથી એમણે મોટા સંતોના આગ્રહથી પોતાના બે ભાઈઓ અયોધ્યા હતા ત્યાંથી તેડાવ્યા અને સંપ્રદાયની બે ગાદી કરી. એકેક ભાઈના પુત્રને એકેક ગાદી પર આચાર્યપદે સ્થાપ્યા. આચાર્ય ગૃહસ્થ રહે જેથી વંશપરંપરા ગાદી વારસ રહે. સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા આચાર્ય, સાધુઓ અને હરિભક્તો મળીને કરે. મિલકત દેવની ગણાય અને આચાર્ય એના ટ્રસ્ટી

ગણાય. સાધુઓનાં મંડળો રચાયાં. એ મંડળો વારાફરતી નિયત કાર્યક્ષેત્રમાં ફરે, ઉપદેશ આપે, ધર્માદો ઉઘરાવે, નવા સાધુઓની ભરતી કરતા રહે અને એ વિસ્તારનાં મંદિરોને સાચવે, હરિભક્તોની ધર્મભાવના વિકસાવે, શિક્ષાપત્રીમાં એના પણ નિયમો આપ્યા. આ શિક્ષાપત્રીને કારણે સંપ્રદાય વ્યવસ્થિત છે એટલું જ નહિ સાધુઓ અને હરિભક્તો પણ દેશકાળ સમજનારા અને વ્યવહારકુશળ બને છે. ટુંકમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે આપત્તિના કાળે જે સદાચાર અને સંસ્કારની રક્ષાત્મક વાડય કરી દીધી જે આજે પણ રક્ષા કરી રહી છે.

સંપ્રદાયનું તત્ત્વજ્ઞાન

સ્થાપિત સંપ્રદાયો અને અન્ય વિદ્વાનોએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની વેદગ્રાહ્યતા પડકારેલી. હિંદુ ધર્મમાં કોઈ પણ સંપ્રદાય વેદગ્રાહ્ય હોય તો જ સંપ્રદાય તરીકે સ્વીકૃત રહી શકે એ માટે પ્રણાલી મુજબ શાસ્ત્રાર્થો બે વખત યોજાયા. એક શાસ્ત્રાર્થમાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ નેતૃત્વ લીધેલું. બીજા શાસ્ત્રાર્થનું નેતૃત્વ મુક્તાનંદ સ્વામીને અપાયું. ત્યારે મુક્તાનંદ, સ્વામીએ વિનયપૂર્વક કહ્યું કે હું કંઈ વિદ્વાન નથી. પંડિતોની સભામાં હું જઈને શું કરું ? પણ સહજાનંદ સ્વામીએ જવાબ આપ્યો કે સભામાં તમે નહિ, તમારાં વર્તમાન–ચારિત્ર્ય બોલશે. ખરેખર એવું જ બન્યું. મુક્તાનંદ સ્વામીની દ્રઢ પરમાત્મ નિષ્ઠા, નમ્રતા, વિવેક અને શીલની એવી સરસ છાપ પડી કે એમણે આપેલા જવાબો સભાએ અત્યંત આદરપૂર્વક માન્ય રાખ્યા.

હિંદુધર્મમાં વેદો, ઉપનિષદો અને ગીતા એ ત્રણને પ્રસ્થાનત્રયી કહેવામાં આવે છે. પ્રચલિત વિચાર સંપ્રદાયથી કોઈ અલગ વિચાર આપીને નવો સંપ્રદાય શરૂ કરવા ઈચ્છે તો એણે પ્રસ્થાનત્રયી પર પોતાના વિચારને અનુરૂપ પ્રસ્થાનત્રયીનું ભાષ્ય કરવું પડે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર નિરૂપ્યો નથી પરંતુ રામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત સ્વીકાર્યો છે અને એમણે પ્રસ્થાનત્રયી પર જે રામાનુજે ભાષ્ય કર્યું છે એને અનુસર્યો છે. એમાં થોડોક ઉમેરો પણ કર્યો છે. અદ્વૈતવાદીઓએ જ્ઞાનને જ કલ્યાણનો એક માત્ર ઉપાય માન્યો છે-જ્ઞાનને જ મોક્ષ કહ્યો છે. પરંતુ એમાં ભયસ્થાન એ છે કે કોઈવાર માણસ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એમ માનીને એ કક્ષાએ પહોંચ્યો ન હોવા છતાં પોતાને કૃતાર્થ માનીને જરૂરી વિધિનિષેધોને પડતા મૂકી દે છે અને આખરે પોતે પડે છે અને સમાજને પણ પાડે છે. શુદ્ધાદ્વૈતવાદીઓ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માને છે. અંશે પૂર્ણને પામવા માટે ભક્તિ અનિવાર્ય બને છે. પરંતુ એમાં એમ પણ માનવામાં આવ્યું છે કે અંશને પણ પૂર્ણ તરફથી પુષ્ટિ મળતી જાય છે અને જે બ્રહ્મને સમર્પિત થયો એનું બધું ધ્યાન પરમાત્મા પોતે જ રાખે છે. ભાવપ્રધાન ભક્તિમાં ઘણીવાર ભક્ત અનાચારમાં લપસી પડે છે. એથી વિશિષ્ટાદ્વૈતે મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. જીવ એ શુદ્ધ થઈને બ્રહ્મરૂપ બને છે, પરંતુ બ્રહ્મ પરબ્રહ્મનો અંશ નથી. બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ શરીરને શરીરી, ધામ અને ધામી જેવાં એક છે. પરબ્રહ્મ એ બ્રહ્મનો આત્મા છે કેન્દ્ર છે અને બ્રહ્મરૂપ થઈને પણ પરબ્રહ્મની ભક્તિ કરવાની રહે જ છે. ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ આ વિચારનું ઘણું મહત્ત્વ છે. અદ્વૈતવાદીઓએ પરમાત્માને નિરંજન નિરાકાર કહ્યા છે. માયિક દૃષ્ટિએ પરિમાણમૂલક આકાર પરમાત્મામાં કલ્પવો એ જ મિથ્યા પ્રયાસ છે. પરંતુ ઉપાસના અને ભક્તિની દઢતા દૃષ્ટિએ પરમાત્માના દિવ્ય સ્વરૂપનો દઢ નિશ્ચય સંપ્રદાયે જરૂરી માન્યો છે. ઉપરાંત સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચેનો વ્યવહારભેદ પણ સ્વીકાર્યો છે. બ્રહ્મ તો શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જીવ પૂર્વજન્મનાં કર્માનુસારે કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ દેહોથી બંધાયેલો છે. જ્યાં સુધી જીવ સંપૂર્ણપણે બંધન મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને ધર્મની મર્યાદામાંથી છટકી શકે નહીં. ધર્મની વ્યાખ્યા અહીં સંપ્રદાયે સદાચારના અર્થમાં કરી છે. સદાચાર છોડીને ગમે તેવી ભક્તિ કરવામાં આવે છતાં એ નિરર્થક છે અને ભક્તને કયારેક પાડનારી પણ બને છે. સહજાનંદ સ્વામીએ તો ભક્તિ કરતાં ધર્મને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપ્યું છે કે એમણે કહ્યું છે કે પ્રગટ ભગવાન પોતે

પણ અધર્મ આચરવાનું કહે તો એ ત્યારે ન માનવું. એથી ભગવાન કચવાતા લાગે તો વધારે કચાવાવવા પણ આજ્ઞા તરીકેય અધર્મ ન આચરવો. સહજાનંદ સ્વામીના આ વચનો બહુ મૂલ્યવાન છે.

અને ભક્તિ એટલે ફક્ત ભગવાનની મૂર્તિની સેવા પૂજામાં જ રમમાણ રહેવું એમ નહીં. પૂજા નિયમિત ભાવપૂર્વક કરવી. સમયે સમયે માનસી પૂજા પણ કરવી એટલે કે મનથી ભગવાનની સેવા અર્ચના કરતા હોઈએ એમ ચિંતવવું. એ ઉપદેશ એમણે જ આપ્યો છે. છતાં પોતાના સમગ્ર સુખી સંસારનો ત્યાગ કરીને સાધુ થવા આવનાર એક હરિભક્તને એમણે જ અગતરાઈના પર્વતભાઈ પટેલની ખેતી સંભાળવા મૂકયા. એવી જ રીતે મંદિરમાં રહીને ભગવાનની સેવા કરવા આવેલા એક ગોવાળને દાદાખાચરની ગાયો ચરાવવાનું સોંપ્યું. અને એ ભક્તોએ જીવનપર્યંત એ કાર્ય ભક્તિના એક અંગ તરીકે ઉત્તમ રીતે કર્યા કર્યું. સ્વામિનારાયણ મંદિરોમાં રસોઈથી માંડીને શ્રમનાં તમામ કાર્યો સાધુઓ જાતે જ કરે છે. મંદિરો બંધાતાં હોય ત્યારે સાધુઓ પોતે પણ તગારાં ઉપાડે છે અને ગારો ખૂંદે છે. સહજાનંદ સ્વામી પોતે પણ વડતાલમાં તળાવ ખોદાયું ત્યારે તગારાં ઉપાડતા અને ગઢડામાં મંદિર બંધાયું ત્યારે પથરો સારતા. ધર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન ત્રણેય સાથે રહેવાં જોઈએ. ભકિત વિનાનું જ્ઞાન લુખ્ખું હોય છે. ધર્મ વિનાની ભકિત પાડનારી બને છે. પણ એ ત્રણેયની સાર્થકતા એમાં છે કે સાધકના દિલમાંથી સંસાર પ્રત્યેનો રાગ ઘટતો જાય. ધર્મ, ભકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ચારેય મળીને એકાંતિક ધર્મ બને છે અને એ હોય ત્યારે જ માણસનું કલ્યાણ થાય છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે કલ્યાણનો ધોરી માર્ગ બાંધી આપ્યો છે.

ચાલુ પૃ. ૫૯૩]

છે. કાળક્રમે આવા પંથો લુપ્ત થઈ જાય છે યા તેમની અસર નહિવત બની જતી હોય છે. તેમ છતાં, તદ્દન નજીકના ભૂતકાળની વાત કરીએ તો સત્ય શ્રી સાંઈબાબા, શ્રી રંગઅવધૂત, ભક્ત જલારામ, હરિ ૐ આશ્રમના પૂ. મોટા, પોંડિચરી અરવિંદ આશ્રમની શાખાઓ દ્વારા ગુજરાતની જનતાને બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં અપૂર્વ માર્ગદર્શન આપ્યું છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

સંદર્ભગ્રંથો

(૧) Bankim – Tilak – Dayanand By Shri Arvindo (૨) Arya Samaj By Lala Lajpatray (૩) Discovery of India By Jawaharlal Nehru (૪) સત્યાર્થપ્રકાશ–દયાનંદ સરસસ્વતી (૫) The future of Indian Potitics By Anni bessant (૬) For India's uplift By Annibesant (૭) અર્વાચીન ગુજરાત ખં. ૨, લે. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (૮) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો લે. રા ના. પંડયા (૯) દુનિયાના ધર્મો તથા મ્હારા ધર્મવિચારો (ભા.૨), લે. ધારેખાન અને પટેલ (૧૦) ભારતનો ધાર્મિક ઈતિહાસ લે. શાહ દેવજી લલ્લુભાઈ (૧૧) भारतीय राजनैतिक चिन्तन–डी. वर्मा और डा. दुबे

*

ચાલુ પૃ. ૬૦૨]

પર વ્યક્તિના હક સાબિત થાય છે.

Theosophy dos not belong to Theosophical Society

થીઓસોફી–બ્રહ્મવિદ્યા તે માત્ર થીઓસોફીની મિલ્કત નથી.

The Theosophied Society belongs to Theosophy

થીઓસોફીકલ સોસાયટી તે થીઓસોફીની મિલ્કત છે..

સ્વ. એન. શ્રી. રામ જેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ હતા તેમણે લખ્યું છે–આપણે એક જ જીવનના ભાગીદારી હોઈ બંધુત્વ સમ્યક્ સંબંધ છે અને જે કોઈ તેને માટે પોતાને સમર્પિત કરે છે તે પોતાને માટે અનંત શક્તિ અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે છે.

થીઓસોફીકલ સોસાયટી સૌરાષ્ટ્રમાં

આચાર્ય નર્મદભાઈ જ. ત્રિવેદી

થીઓસોફીકલ સોસાયટી – બ્રહ્મવિદ્યામંડળની સ્થાપના તા. ૧૭–૧૧–૧૮૭૫ ના અમેરિકામાં ન્યૂયોર્ક શહેરમાં થઈ. તેના આદ્ય સ્થાપક એક રશિયન આર્ષ-દૃષ્ટા જેવી નારી, જેઓ H. P. B. ના ટૂંકા નામે, અને હેલના પેટ્રોવના બ્લેવેટ્સ્કીના નામે જાણીતાં છે તેમણે તેમના સહકાર્યકર કર્નલ હેન્રી સ્ટીલ ઓલ્કોટ અને શ્રી વિલ્યમ કયુ જજ તથા અન્ય પાંચ અમેરિકીનોના સાથમાં પ્રારંભ કર્યો.

આવી સંસ્થા સ્થાપવાની પ્રેરણા તિબેટવાસી એક મહાત્માએ ૧૮૫૧ માં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીને આપી હતી. એમની પ્રેરણાથી પાછળથી 'આઈસીસ અન-વેઈલ્ડ'નું પુસ્તક તેમણે પ્રકાશિત કર્યું છે.

૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે ભૌતિકવાદ વધ્યો. ધાર્મિક માન્યતાઓ અવૈજ્ઞાનિક નિવડતી ચાલી. અને પરિણામે સાચા ધર્મની સમજની જરૂરત ઊભી થઈ. મહાન ચિંતકો, આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતાની તેજ–અંધારની છાયામાં ચંચલ ચિત્તથી ક્ષુબ્ધ હતા ત્યારે થીઓસોફીનું પ્રાગટય થયું છે. આ રીતે થીઓસોફીએ અસ્થિર થતા માનવને ફરી સ્વસ્થ-બનાવ્યા છે.

કોઈ ગૂઢ પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી તથા કર્નલ ઓલ્કોટ હિન્દ આવ્યા. ગીરગાવ રોડ ઉપર મુંબઈમાં એક મકાન ભાડે રાખ્યું. 'થીઓ-સોફિસ્ટ' માસિક શરૂ કર્યું જે હજુ ચાલે છે. મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી તથા કર્નલ ઓલ્કોટ હિન્દના અનેક શહેરોમાં ઘૂમ્યા. વાર્તાલાપો આપ્યા. થીઓસોફીના કાર્યની સમજ સૌને આપી.

૧૮૮૨માં તામીલનાડુમાં અડયારમાં જમીન ખરીદાઈ. અને ત્યાં સોસાયટીનું મુખ્ય મથક રચી, કર્નલ તથા એચ. પી. બી. અડયાર નિવાસી બન્યા.

સૌરાષ્ટ્રમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું કાર્ય સમજીને વિસ્તાર આપનાર વ્યક્તિઓ અનેક છે. અડયારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય થીઓસોફીનું મથક સ્થપાયું ન હતું ત્યારે મુંબઇ સાથે સંપર્ક રાખનાર સૌરાષ્ટ્રના વિચારશીલ વિદ્વાનો આ વિચારસરણીના પરિચયમાં આવ્યા. ભાવનગર પાસે વરલના દરબારશ્રી હરિસિંહજી ગોહિલ આવી વ્યક્તિઓમાંના એક :હતા જે થીઓ-સોફીના અનન્ય પ્રેમી બન્યા. મોરબીના ઠાકોર સાહેબ તથા વઢવાણના ઠાકોર સાહેબ શ્રી દાજીરાજજી મુંબઈ ગયા ત્યારે મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીના તથા કર્નલ ઓલ્કોટને મળ્યા હતા.

ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કુલના આચાર્ય અને ભાવનગર રાજ્યના કેળવણી નિયામક ખ્યાતનામ પ્રિન્સીપાલ ઉનવાળા સાહેબ થીઓસોફીના સભ્ય બન્યા.

મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને કર્નલ સાહેબ ૧૮૮૨માં વઢવાણ પધાર્યા અને વઢવાણ ઠાકોર સાહેબના મહેમાન બન્યા. કહેવાય છે કે તે સમયે મહાત્મા મૌર્યનો તેમની બેઠકમાં પત્ર સાંપડેલ. જેમાં આ કાર્યને કોણ આજીવન ટેકો આપનાર છે તે વિશે પૃચ્છા થઈ હતી.

૧૮૮૪ માં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને ડૉ. હાર્ટમેન અને બાબુ મોહિની મોહન ચેટરજી શિહોર આવેલ. શિહોરની નજીક વરલ છે. અને તેથી ગોહિલ હરિ-સિંહજી ઠાકોરના મહેમાન તરીકે રહેલ.

૧૮૮૭માં કર્નલ ઓલ્કોટ ભાવનગર આવ્યા હતા. અને તે સમયે મહારાજા તખ્તસિંહજી અને બુદ્ધિધન શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા બન્નેને મળ્યા હતા. શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાએ તે સમયે સન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું. તે સમયે પણ વરલ દરબારના મહેમાન તરીકે કર્નલ સાહેબ રહ્યા હતા. વરલ ઠાકોરે કર્નલને ગિરનાર યાત્રા કરાવી. જૂનાગઢમાં તેના નવાબ અને દીવાન શ્રી હરિદાસ બિહારીદાસને મળ્યા. કર્નલ સાહેબે ત્યાં 'ઈસ્લામ' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

કર્નલ લીંબડી પણ વરલ દરબાર સાથે ગયા હતા. અને લીંબડી ઠાકોર શ્રી જસવંતસિંહજીનો તેઓ સારો આદર સત્કાર પામ્યા.

વરલ દરબાર મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્રના ઠાકોરમાં સીઓસોફીના નિકટ પરિચયમાં રહ્યા હતા. તેમણે અડયાર જેવા તેમના રાણી સાહેબા સાથે યાત્રા કરી હતી. આજે ત્યાં તેમના એક કુંવરના નામનો સ્થંભ અડયાર પટાંગણમાં ઊભો છે. .

સૌરાષ્ટ્રમાં થીઓસોફીનો સારો પ્રચાર થયો અને આધુનિકતાથી નિહાળનાર ચિંતક વર્ગ તેમાં ભળ્યો. પ્રિન્સીપલ ઉનવળા, વરલ રાજકુટુંબ અને વઢવાણના રાજવી શ્રી દાજીરાજજી વગેરેના પ્રયાસો અને ભક્તિથી સૌરાષ્ટ્રમાં થીઓસોફીને સારો આવકાર મળ્યો.

રાજકુમાર કોલેજના લોકપ્રિય શિક્ષક શ્રી માણેકલાલ માસ્તરે રાજકોટમાં થીઓસોફીના સભ્ય તરીકે સારૂં કાર્ય કર્યું છે. એમની દ્વારા નાના મોટા રાજકુમારોને થીઓસોફીના સંસ્કાર મળ્યા હતા.

શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગરના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક વિદ્વાન બ્રહ્મવાદી સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી થીઓસોફીના પ્રખર ટેકેદાર હતા. તેમના સંપર્કમાં લાઠી ઠાકોર શ્રી સૂરસિંહજી–'કલાપી' આવ્યા. અને વડીઆ દરબાર શ્રી બાવાવાળા તથા હડાળા દરબાર શ્રી વાજસૂરવાળા વગેરેને થીઓસોફીની સમજ એમણે આપી.

હડાળા દરબારે સૌરાષ્ટ્રના થીઓસોફીના વટવૃક્ષની સારી માવજત કરી છે. વર્ષો સુધી થીઓસોફીની શિબિરો, સમૂહ મિલનો એમના ઉત્સાહથી થતાં અને આવા અભ્યાસવર્ગો દ્વારા થીઓસોફી એક સંચલન તરીકે ગતિશીલ બની.

મોરબીમાં થીઓસોફીકલ લોજ સ્થપાઈ ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર સાહેબશ્રી સર વાઘજી પોતે પ્રમુખ બન્યા. જૂનાગઢમાં દિવાન શ્રી ઝાલા પુરૂષોત્તમરાયે થી. લોજ સ્થાપી. ત્યાંના બહાદીન કોલેજના આચાર્ય અંગ્રેજીના ખ્યાતનામ પંડિત પ્રિન્સીપલ સ્કોટ આ કાર્યમાં ખૂબ જ રસ લેતા. રાવ સાહેબ રાણાએ પણ થીઓસોફીના વિકાસમાં સારો ભાગ ત્યાં ભજવ્યો છે.

રાજકોટમાં આવ્યા પછી શ્રી રાણાએ રાજકોટ લોજને સારો વિકાસ આપ્યો. જામનગરમાં લોજ સ્થપાઈ હતી. અને ત્યારે ત્યાંના શિક્ષણ ખાતાના વડા શ્રી ખંડુભાઇ તેના અધ્યક્ષસ્થાને હતા.

રાજકોટની થીઓસોફીકલ લોજે અનેક સાચા થીઓસોફીસ્ટો આપ્યા છે. મેજર ખીલ, શ્રી પ્રાંજપે, શ્રી લક્ષ્મણ કાનજી મિસ્ત્રી, શ્રી કૃષ્ણરાવ ગણેશ, શ્રી નરસિંહરાવ, શ્રી હરિશંકર પંડયા વગેરેએ ખૂબ પ્રેરક કાર્ય કર્યું છે.

પોરબંદરમાં થોડા સમય માટે દરબાર શ્રી વાજસૂરવાળા જોઈન્ટ એડમીનીસ્ટ્રેટર હતા ત્યારે થી. લોજ સ્થપાઈ. તે સમયે શ્રી કલ્યાણરાય બક્ષી ત્યાં હતા. ત્યારબાદ અનેક નાના મોટાં સ્થળોએ થી. લોજો સ્થપાઈ. ચૂડામાં લોજ સ્થપાઈ હતી. અને ફેડરેશન પણ ત્યાં ભરાયું હતું. વડિયા દરબારશ્રી સુરગવાળા થીઓસોફિસ્ટ હતા. જામનગરના એક વરિષ્ઠ અધિકારી શ્રી મૂળજીભાઈ સોલંકી થીઓસોફિસ્ટ હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રીમતિ ડૉ. એનીબેસન્ટ વારંવાર આવતાં. ભાવનગર, મોરબી, રાજકોટ, જૂનાગઢ, હડાળા જેવાં સ્થળોએ વ્યાખ્યાનો આપતાં. તેમના પ્રયત્નથી બનારસની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની સ્થાપના માટે સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ તથા ઉદાર વ્યાપારીઓ દ્વારા નાણાંકીય સહાય મળી. ડૉ. એરૂંડેલ તથા તેમનાં પત્ની કલા નિષ્ણાત શ્રીમતી રૂકમણિદેવી, શ્રી જીનરાજદાસ, શ્રી એન. શ્રી. રામ વગેરે આંતરરાષ્ટ્રીય થીઓસોફીના પ્રમુખો તરીકે સૌરાષ્ટ્રની અનેકવાર સંસ્કાર યાત્રા કરી ગયા છે.

હાલ ભાવનગર, રાજકોટ, હડાળા, પોરબંદર જૂનાગઢ, કોંજલી, શિહોર. વગેરે સ્થળોએ લોજો કાર્ય કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રના ગઈ પેઢીના કાર્યકરોમાં ભાવનગરના શ્રી હરજીવનદાસ મહેતા, વેણીલાલ ગો. ભટ, વગેરેએ આજીવન થીઓસોફિસ્ટ તરીકે કાર્ય કર્યું છે.

થીઓસોફી એક જીવન દૃષ્ટિ–એક જીવન-

સરણી છે. સર્વધર્મ સમભાવ, સત્યની શોધ અને માનવ બંધુત્વ ત્રણ મહાન આલંબનો લઈને ગતયુગની વૈજ્ઞાનિક શંકાઓ, આ યુગની ભૌતિકતા, બન્ને આપત્તિઓમાંથી તે ઉઘાડ આપે છે. સર્વધર્મ સમભાવ પૂ. ગાંધીજી, ટાગોર, વગેરે દ્વારા વ્યાપ્ત થયો છે.

બધા ધર્મોમાં રહેલા સત્યોનો અભ્યાસ કરી, વ્યક્તિ પોતાના આત્માની અભિરુચિ પ્રમાણે સત્યાન્વેષણ કરી જીવનનું રહસ્ય ઉકેલવા યત્ન કરે છે. વૈચારિક વિનિમયનો, મતમતાંતરો છતાં સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન શોધવા માટે થીઓસોફી અવકાશ આપે છે. માનવ બંધુત્વ દ્વારા શાંતિ સર્વથા લબ્ધ બને તે માટે યત્ન કરેછે.

બ્રહ્મજ્ઞાન, તથા વિજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા માનવ જીવનનાં સનાતન મૂલ્યોને થીઓસોફી સમજાવવા મથે છે. ખરૂ જોતાં શ્રી અરવિંદ જેને integrated yoga કહે છે તેને થીઓસોફીકલ વિચારણામાં મહત્ત્વ મળે છે. 'એકં સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ' તે વાકય થીઓસોફી દ્વારા સાચું પડે છે. દેશ, જાતિ, કોમ, પ્રજા, રાષ્ટ્ર વગેરે કોઈ પણ બંધન મર્યાદાથી અતીત બનીને મનુષ્ય- પ્રકૃતિ, પ્રાણ અને પરમેશ્વરની લીલાનો અભ્યાસ કરી આત્મલીલાને સમજે તે તેનું પરમ ધ્યેય છે. સૌરાષ્ટ્રની કેટલીયે સંસ્થાઓમાં શાળા કોલેજના વૈચારિક વિકાસમાં અનેક મૂક કાર્યકરોએ ફાળો આપ્યો હશે તે કેમ ભૂલવી શકાય? વિશ્વમાં થીઓસોફી પશ્ચિમના ભાતિકવાદના જ મુખમાંથી આધ્યાત્મવાદી જન્મી જેમ હિરણકશ્યપના વંશમાંથી પ્રહલાદ પાકયો તેમજ માનવનું પરમ ધ્યેય, તેની શુદ્ધ સાધના, તેના મનની નિરંકુશ ગતિ, યોગ, કર્મ ભક્તિ વગેરે સોપાનોથી માણસ આત્માના પ્રકાશ તરફ ગતિ કરે છે. તેનાં અનેક માર્ગો છે. જગતે રચ્યા છે. તેવો જ એક ધોરી માર્ગ છે થીઓસોફી. જે ઊંડાણથી સમજે તેને આ રહસ્ય સમજાશે. બહારથી તો માનવીની અનેક મર્યાદાઓ સંસ્થાઓને પણ જેમ ઝાડને વેલો ઝકડી લે તેમ ઝકડી લેતા હોય છે.

થીઓસોફીનું વૈચારિક આંદોલન તે કાળના રાજવી અમીરોને ઉજાળી શકયું, તેને જીવનની ગંભીરતા સમજાવી શકયું, વિશ્વના વિચાર પ્રવાહોથી તેને સુસંસ્કારી કરી શકયું. અને બ્રિટિશ હકુમતના નેજા નીચે દબાયેલા સનાતન ધર્મનાં મૂળો સમજાવી શકયું, કે જેને માટે ડો. એની બેસન્ટે સ્વદેશ છોડી ભારતને પોતાનો માતૃદેશ બનાવ્યો હતો તે ઘટના ઐતિહાસિક રીતે અમૂલ્ય છે.

આજે રાષ્ટ્રીય વિચારણાના નેજા નીચે પ્રાદેશિક સંકુચિતતાને રાજ્યો પોષી રહ્યાં છે ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાતમાં આજે પણ વાડાશાહી રહેલા છે તે મૂળ સૌરાષ્ટ્રના માનસને તે કાળે આવો વૈશ્વિક, વ્યાપક દૃષ્ટિનો મરોડ અપાયો હશે તેણે તે બંદિયાર યુગમાં કેવું સુખદ દર્શન આપ્યું હશે તે તો માત્ર કલ્પના જ કરી શકાય. મૂર્ધન્ય ભાવનાઓના સર્જનમાં થીઓસોફીએ જગતભરમાં તેમજ ભારતમાં ઘણું મોટું કાર્ય કર્યું છે. તેટલું સમજીએ. આ વિચાર પ્રવાહ પણ એક કલ્યાણ હેતુક ઘડાયેલો, સાધકોએ પવિત્ર કરેલો એક આત્માના પ્રદેશ તરફ વળવાનો કેડો છે તેમ લઈએ. માનવના અપાર વિકાસની શકયતા છે તો તેના માર્ગો પણ અનેક છે. થીઓસોફી આવો એક ધોરી માર્ગ છે તેમ જાણીએ તો પણ ઘણું.

અનેક થીઓસોફીકલ લોજોના મૂક તેમજ બોલતા સભ્યો આજે પોતાનું કાર્ય કરે છે. જનતાને મંગળ માર્ગ ચીંધે છેઃ અને તે પણ હઠાગ્રહ વિના. માનવ નિજી સ્વતંત્રતાથી સત્ય પારખી પ્રમાણી ગૃહી શકે છે, ત્યજી શકે છે. જીવન માત્ર એક છે. એક જ પ્રકાશ સૌમાં વસ્યો છે. એક જ પ્રેમ સૌને માળામાં ગૂથી રહ્યો છે. એ તત્વને પારખવું એ જ આપણું સર્વસ્વ છે, ધ્યેય છે, મુક્તિ છે;

ડૉ. એની બેસન્ટે કહ્યું છે—

Theosophy is Divine Wisdom.

થીઓસોફી તે દિવ્ય જ્ઞાન છે.

It belongs to none exclusively

તે કોઈ એક વ્યકિત—કે પ્રજાને જ માત્ર મળ્યું નથી.

It belongs to each inelusively

તે જ્ઞાનનો દરેક વ્યક્તિ હકદાર છે.

The power to receive it is the right to possess it.

તે જ્ઞાનને મેળવવાની શક્તિ વડે જ તેના

[અનુ. પૃ. ૫૯૮

ગાંધીજીની ધર્મભાવના અને તેની અસર

બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય : આયુર્વેદ બૃહસ્પતિ

ગાંધીજી કોઈ ધર્મ પ્રવર્તક ન હતા એમણે કોઈ સંપ્રદાય કે ધાર્મિક મત ચલાવ્યો નથી. પોતે જન્મે હિન્દુ હતા. વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. ચુસ્ત સનાતની હિંદુ અને વૈષ્ણવ કહેવરાવવામાં એમણે ગૌરવ માનેલું. એમણે કહેલું કે 'હું વેદોને, ઉપનિષદોને, પુરાણોને અને જે બધા ગ્રંથો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોને નામે ઓળખાય છે, તેમને માનું છું અને તેથી અવતારોને અને પુનર્જન્મને પણ માનું છું. વર્ણાશ્રમ ધર્મને એના મૂળ વૈદિક અર્થમાં માનું છું. આજના એના લૌકિક અને અણઘડ અર્થમાં નહીં. હું ગોરક્ષાને તેના આજના લૌકિક અર્થ કરતાં ઘણા વધારે વિશાળ અર્થમાં માનું છું. મૂર્તિપૂજાને વિષે મારી અનાસ્થા નથી.'

હિંદુધર્મનો ઋણ સ્વીકાર કરતાં ગાંધીજી લખે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મ એ જ હિંદુધર્મે જગતને અર્પેલી એક અદ્વિતીય ભેટ છે. જેમ પશ્ચિમના લોકોએ દુન્યવી વસ્તુઓ વિષે અદ્ભુત શોધો કરી છે તેમ હિંદુધર્મે ધર્મના, મનોવૃત્તિના, આત્માના ક્ષેત્રમાં એથીય અદ્ભુત શોધો કરી છે.... હિંદુધર્મ કાળના આટલા વારાફેરા સામે ટક્યો છે એનું કારણ એ છે કે તેણે આર્થિક પ્રગતિના નહીં પણ પારમાર્થિક આદર્શને સેવ્યો છે. મૂક જીવ સૃષ્ટિ સાથે મનુષ્યના અભેદની કલ્પના એક અદ્વિતીય વસ્તુ છે. મારે મન ગોપૂજા એ ભવ્ય વિચાર છે અને એને વ્યાપક કરી શકાય એમ છે. ચાર આશ્રમોની ભેટનો વિચાર કરો. એનો જોટો આખી દુનિયામાં નહીં જડે. દરેક છોકરાને પ્રથમ આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી પસાર થવું પડતું. એ કેવી ભવ્ય કલ્પના હતી ? મેકસમુલરે ચાળીસ વર્ષ પહેલાં કહ્યું કે યુરોપ હવે સમજતું જાય છે કે પુનર્જન્મ એ વાદ નથી પણ સત્ય હકીકત છે. એ પણ સર્વાંશે હિંદુધર્મની જ ભેટ છે.'' ગાંધીજી જે કસોટીઓમાંથી પસાર થયા એને અનુલક્ષીને તેઓ કહે છે કે 'હિંદુ ધર્મ જો મને ઉગારવા ન ધાયો હોત તો મારે માટે આપઘાત એ એક જ રસ્તો હતો. હું હિંદુ રહ્યો છું કારણ કે હિંદુ ધર્મ એક એવી વસ્તુ છે જે પોતાની સુવાસ સર્વત્ર ફેલાવીને દુનિયાને વસવા યોગ્ય બનાવે છે.

ધર્મક્રાંતિ

હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે આટઆટલી શ્રદ્ધાએ જ એમને હિંદુ ધર્મમાં યુગપરિવર્તનકારી ક્રાંતિ કરવા પ્રેર્યા. એમણે કહ્યું કે "આજે વર્ણાશ્રમ ધર્મને તેના પૂજકો ખોટા સ્વરૂપે બતાવીને તેનો ઈન્કાર કરી રહ્યા છે. એનો ઉપાય વિનાશ નથી પણ શુદ્ધિ છે. આપણે આપણા જીવનમાં સાચી હિંદુવૃત્તિને સજીવન કરીએ અને પછી પૂછીએ કે એથી અંતરાત્માને સંતોષ થાય છે કે નહીં !"

એ ક્રાંતિકારી શુદ્ધિકાર્ય ગાંધીજીએ કર્યું. ધર્મના ગ્રંથોનો અભ્યાસ તો એમણે થોડોક ઈંગ્લાંડ હતા ત્યારે શરૂ કર્યો અને ત્યાર પછી આફ્રિકા ગયા ત્યારે વધાર્યો. આચરણ તો એમણે પહેલેથી જ શરૂ કરી દીધું હતું. સત્યનો આગ્રહ અને અસત્યનો વિરોધ તો તેઓ ગમે તે ભોગે કરતા. અને એમાં ટકી રહેવાનું બળ તેઓ ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાંથી મેળવતા. રામનામ એમનું હથિયાર હતું.

ગાંધીજીએ હિંદુધર્મમાં પેઠેલાં અસત્યો સામે પ્રચંડ ઝુંબેશ ઉપાડી. એમાં સૌથી પહેલો આરંભ ધર્મને નામે જ્ઞાતિએ પરદેશ જવા સામે ઉઠાવેલા વિરોધથી થયો. ગાંધીજીએ વિરોધને નમતું આપવાની વિવેકપૂર્વક છતાં સ્પષ્ટ ના પાડી. એને કારણે એમને જ્ઞાતિબહાર મૂકવાનો ઠરાવ થયો એની પણ પરવા ન કરી. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાની સામે મોટી ઝુંબેશ ઉપાડી. શાસ્ત્રોના આધાર લઈને ધર્માચાર્યોએ એ ઝુંબેશનો સખત વિરોધ કર્યો. મદ્રાસના પંડિતોને ગાંધીજીએ કહેલું કે "આ ધર્મગ્રંથોનું મને કશું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એવો મારો દાવો નથી. છતાં જે મુદ્દાનાં સત્યો ધર્મશાસ્ત્રો ઉપદેશે છે તે હું અંતરથી ઓળખું છું અને લાગણીથી સમજું છું, એવો અલબત્ત

મારો દાવો છે." અને ઉમેર્યું કે 'શાસ્ત્રના મારી બુદ્ધિને કે નૈતિક દૃષ્ટિને અળખામણા લાગે એવા કોઈ પણ અર્થથી–પછી તે ચાહે તેટલા વિદ્વતાપૂર્ણ કાં ન હોય બંધાવાની હું ના પાડું છું." આમ કહીને ગાંધીજીએ હિંદુ સમાજને શાસ્ત્રોના અર્થઘટનમાંથી મુક્તિ આપી દીધી.

શાસ્ત્રોના અર્થનો સુવાંગ અધિકાર લઈને બેઠેલા શાસ્ત્રીઓ અને શંકરાચાર્યોને એમણે કહી દીધું કે 'અત્યારના શંકરાચાર્યો અગર શાસ્ત્રીઓ પોતે હિંદુધર્મશાસ્ત્રોનો જે અર્થ કરી બતાવે છે તે જ એક સાચો અર્થ છે એવો દાવો કરતા હોય તો હું તેનો વધારેમાં વધારે આગ્રહપૂર્વક નિષેધ કરું છું.' આમ કહીને ધર્માચાર્યોની અયોગ્ય પકડમાંથી પણ હિંદુ સમાજને મુક્ત કરી દીધો. અને હિંદુ ધર્મની સાચી વૃત્તિ પ્રસ્થાપિત કરતાં કહ્યું કે "હું તો એમ માનું છું કે....જેણે અહિંસા, સત્ય અને બ્રહ્મચર્યમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત નથી કરી તેવો કોઈ મનુષ્ય શાસ્ત્રોને પૂરેપૂરા સમજી જ ન શકે, એ ધર્મ-સૂત્રમાં મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે અને શાસ્ત્ર વચનને પણ અપ્રમાણ ગણવાનો પોતાનો અધિકાર રજૂ કરતાં કહ્યું કે "શાસ્ત્રો વાંચવા, સમજવાની ચાવી મને હાથ લાગી છે. જે શાસ્ત્ર વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. કોઈએ અધિકારનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો ત્યારે જવાબ આપ્યો કે અધિકાર પાંચ યમ–અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્યરૂપી સદાચારનો છે. શાસ્ત્રનો અર્થ કરનારો આ યમોનું પાલન કરનારો હોવો જ જોઈએ."

અને આ અધિકારના જોરે ગાંધીજીએ હિંદુ-ધર્મ અને સમાજનાં અનેક દૂષણો સામે વિશાળ પાયા પર લડત ઉપાડી. વર્ણાશ્રમ ધર્મને નામે સમાજમાં પેઠેલ અસંખ્ય જ્ઞાતિઓના અને પેટા જ્ઞાતિઓના વાડા, એ બધા વચ્ચે ઊંચ નીચના ભેદો, અસ્પૃશ્યતા, બાલ-વિવાહ, સ્ત્રીઓ પરનાં પાર વગરનાં બંધનો, ધર્મ પ્રસંગે અને મૂર્તિ પૂજાને નામે ચાલતા ઠઠારા, મૃત્યુ પાછળનાં જ્ઞાતિભોજનો, યજ્ઞો નિમિત્તે અથવા દેવો નિમિત્તે થતી હિંસાઓ એ બધાં સામે એમણે 'નવજીવન' અને 'યંગ ઈંડીઆ' પત્રોમાં લખવાનું અને સભાઓમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું. દેશભરમાં ફેલાયેલા કાર્યકરોને પણ એ કાર્યમાં પ્રેર્યા. પરિણામે જે દેશમાં યુદ્ધને વખતે પણ રસોઈના ચોકા જ્ઞાતિવાર સૈનિકો અલગ અલગ રાખતા એ દેશમાં રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા માટે ચાલતા સત્યાગ્રહોમાં લાખો માણસો જેલમાં ગયા અને હિંદુઓ કોમના–છૂતા–છૂતના અને ધર્મના પણ ભેદો ભૂલીને એક પંગતે જમતા થયા. લાજ પડદામાં રહેનારી અને ઘરની બહાર ન નીકળનારી સ્ત્રીઓ દારૂનાં પીઠાં ઉપર પીકેટીંગ કરવાની અને જેલમાં જવાની હિંમત કરતી થઇ. આઠ નવ વર્ષે જે કન્યાઓનાં લગ્ન થઈ જતાં તેને બદલે એ કન્યાઓ મોટી ઉંમર સુધી અને કેટલીક તો આજીવન કુમારિકા રહીને દેશની અને સમાજની સેવા કરવા બહાર આવી.

કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાને ઈશ્વરના અવતાર ગણાવી અથવા ગુરૂનો મહિમા કરીને પોતાની પૂજા કરાવતા અને સ્ત્રીઓને ફસાવતા. એમણે ગુરૂપદનું વિગતે વિશ્લેષણ કરીને છેવટે લખ્યું કે 'આજકાલ ચાલતી મનુષ્યપૂજાનો જ્યાં બની શકે ત્યાં હું વિરોધ જ કરું છું અને સહુને વિરોધ કરવા પ્રેરું છું.' આમ ધર્મને નામે ચાલતાં પાખંડોને તોડી નાખ્યાં.

વિધવાઓને ગાંધીજીએ ત્યાગમૂર્તિ કહીને બીરદાવી. હિંદુ સમાજમાં એમનું દર્શન અમંગળ ગણાતું, એમને હાથે કોઈ શુભ કાર્ય ન થતું. ગાંધીજીએ સમાજમાં એમને પુનઃગૌરવ અપાવ્યું એટલું જ નહીં વિધવા પુનર્લગ્ન કરવા ઈચ્છે એને પણ અનુકૂળતાઓ આપી.

ગોરક્ષાના સંદર્ભમાં ગાંધીજીએ સમગ્ર જીવોની રક્ષાને વણી લીધી. ગાયને ચાંદલો કરીને પૂંછડે હાથ અડાડીને એક રોટલી એના મોઢામાં મૂકી ગોરક્ષાનો સંતોષ માનનારા અથવા તો કસાઇખાનેથી બચાવીને મરવા વાંકે જીવતાં પશુઓને સાચવીને પાંજરાપોળ ચલાવ્યાનો સંતોષ માનતા હિંદુ સમાજને એમણે સાચી ગોરક્ષા પ્રત્યે દોર્યો.

હિંદુ ધર્મમાં દાનનો મહિમા મોટો છે. પરંતુ ભિખારીને બટકું રોટલો અથવા પાઈ પૈસો ભીખ

આપીને સંતોષ માનનારાઓને એમણે કહ્યું કે "આ દેશ ભુખમરાથી એવો પીડાય છે કે ભિખારીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે ને તેઓ ખાવાને સારૂ સામાન્ય મર્યાદાનો પણ લોપ કરે છે. ધનિક લોકો વગર વિચારે આવા ભિખારીઓ સારૂ કામ શોધી આપવાને બદલે તેમને ભિક્ષા આપીને પોષે છે." એમણે તો એમ પણ કહ્યું કે માણસને કામ ન આપતાં ભિખ આપીને આપણે એને આળસુ બનાવીએ છીએ અને બેવડું પાપ કરીએ છીએ. ખરી રીતે એને સામે બેસાડીને આપણે કાંતવું જોઈએ અને એને કાંતતાં શીખવવું જોઈએ. જેથી એ સ્વમાનપૂર્વક પોતાની રોજી મેળવી શકે." ગાંધીજીએ દાન પ્રવૃત્તિને પણ સાચી રચનાત્મક દિશામાં વળી.

સૌથી મોટું પ્રદાન

પરંતુ ગાંધીજીનું સૌથી મોટું પ્રદાન તો એમણે ભક્તિ અને ઈશ્વરોપાસના જે અત્યાર સુધી ફક્ત મંદિરોમાં કે ઘરની દિવાલોમાં પૂરાઈ હતી અને ફક્ત નામ જપ, માળા, ધૂન ભજન અને ષોડશોપચાર પૂજામાં સમાપ્ત થતી હતી એને એમણે સેવામાં વાળી. અત્યાર સુધી એમ મનાતું કે સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિ સાથે કશો સંબંધ નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે "ઈશ્વરની પ્રાર્થના ગમે તે નામે કરાય. કરવાની રીત હૃદયથી પ્રાર્થના કરવામાં છે. હૃદયની પ્રાર્થના શીખવાનો માર્ગ સેવા ધર્મ છે. આ યુગમાં જે અંત્યજની સેવા હૃદયથી કરે છે તે શુદ્ધ પ્રાર્થના કરે છે. કંગાળોને અર્થે જે રેંટિયો ચલાવે છે તે પણ સેવાધર્મ આચરે છે અને હૃદયની પ્રાર્થના કરે છે." વળી બીજે સમયે કહ્યું કે "ભક્તિ એટલે નામ ઉચ્ચારણ જ નહીં પણ તેની સાથે રહેલું સતત યજ્ઞ કાર્ય. આજ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિ સાથે કશો સંબંધ નથી. આ અસત્ય છે. સત્ય તો એ છે કે આ જગતમાં સર્વ કામોને ધર્મ અધર્મની સાથે સંબંધ છે. એક સુતાર કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા સુતારી કરે તેમાં લાકડાની ચોરી કરે છે ને કામ બગાડે છે. મનુષ્ય ભગવાનને વાચાથી જ નથી ભજતો પણ વાચાથી, મનથી અને કાયાથી ભજે છે. આ ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો તે ભક્તિ નથી" ગાંધીજીએ પોતે આવા જ ભક્તિભાવથી રક્તપિત્તિ પરચુરે શાસ્ત્રીની સુશ્રુષા કરેલી. મોટા બેરીસ્ટરો અને પટ્ટણી સાહેબ જેવા દીવાનોને યજ્ઞાર્થે કાંતતા કરેલા. રેંટીઓ અને ખાદી પ્રવૃત્તિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, આદિવાસીઓની સેવા, દારૂ નિષેધ, નિસર્ગોપચાર વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ગાંધીજીને મન ઈશ્વરભક્તિની જ રીતો હતી અને દેશને આ પ્રવૃત્તિઓમાં એ જ ભાવનાથી જોડેલો. એમને મન તો સ્વરાજ્ય માટેની લડત અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ પણ ભક્તિનું જ અંગ હતી.

ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે પંડિતો ખૂબ ચર્ચા કરતા હોય છે. ગાંધીજી ક્યારેય એ ચર્ચામાં પડયા નથી. એમણે તો કહ્યું કે 'આ ઈશ્વર જેનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવા ઈચ્છીએ છીએ તે સત્ય છે અથવા કહો કે સત્ય એ જ ઇશ્વર છે. સત્ય એટલે સાચું બોલવું એટલું જ નહીં. સત્ય એટલે આ જગતમાં જે હંમેશાં એને રૂપે હતું, છે અને હશે, અને એના સિવાય બીજું કશું જ નથી, જે પોતાની શક્તિ વડે છે, જેને કોઈનો આશ્રય જોઈતો નથી, પણ જેને આશ્રયે જે કંઈ છે તે છે. એ જ શુદ્ધ ચેતન છે. શુદ્ધ આનંદ છે. એને ઈશ્વર કહીએ. કેમકે એની સત્તા વડે જ બધું ચાલે છે. એ અને એનો કાયદો એક જ છે. તેથી કાયદો ચેતન રૂપ છે. એ કાયદાને આધારે આખું તંત્ર ચાલે છે. એ સત્યના આરાધના એટલે કે આપણી સત્યરૂપ થવાની ઈચ્છા—પ્રાર્થના. એટલે કે ઈશ્વર સ્તુતિ." 'આત્મકથા'માં એમણે લખ્યું છે કે આવા વ્યાપક સત્યનારાયણના દર્શનને સારૂ જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઈચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની પૂજા મને રાજકારણમાં ખેંચી ગઈ છે. ધર્મને રાજકારણ સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી. એમ કહેતાં મને સંકોચ થતો નથી એમ કહેવામાં હું અવિનય કરતો નથી." આને લીધે દેશની સ્વાતંત્ર્ય સાધના પણ કેટલાય માણસો માટે ભક્તિની ઈશ્વરોપાસનાની એક રીત બની.

આત્મશુદ્ધિ

પ્રાર્થનાની એક વ્યાખ્યા ગાંધીજીએ અંતર શોધન અથવા આત્મશુદ્ધિ કરેલી. ગાંધીજી કહેતા કે બ્રહ્માંડનું પૃથક્કરણ અશક્ય છે. ઋષિઓએ એથી એક મોટી વાત શીખવી છે 'યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે' ! પોતે પોતાને ઓળખ્યો એટલે જગતને ઓળખ્યું." ગાંધીજીએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે આત્મશુદ્ધિ વિના જીવ માત્રની સાથે ઐક્ય ન સધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિંસાધર્મનું પાલન સર્વથા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પરમાત્માનું દર્શન કરવા અસમર્થ છે. શુદ્ધિ સાધ્ય છે કેમકે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની વચ્ચે એવો નિકટસંબંધ છે કે એકની શુદ્ધિ અનેકની શુદ્ધિ બરાબર થઈ પડે છે." આ શ્રદ્ધાને અનુસરીને ગાંધીજીએ જ્યારે જ્યારે સમાજમાં કંઈ અસાધારણ અઘટિત બનતું જોયું ત્યારે પોતે અંતર શોધન કર્યું અને આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપવાસો કર્યા. બિહારમાં જ્યારે મોટો ધરતીકંપ થયો ત્યારે પણ એમણે તો કહ્યું કે "આપણી અસ્પૃશ્યતાના પાપનું આ ફળ છે." કવિવર ટાગોર જેવાએ પણ અવૈજ્ઞાનિક ગણાય એવી આ માન્યતાનો વિરોધ કર્યો પણ ગાંધીજીએ કહ્યું કે "સૃષ્ટિના બનાવો અને માણસની નીતિ વચ્ચે જે સંબંધ છે. તેમાં મને એવી ગાઢ શ્રદ્ધા છે કે તેથી કરીને હું ભગવાનની વધારે સમીપ જઈ શકું છું, નમ્ર બનું છું, અને એની આગળ ઊભા રહેવા સારૂ વધારે તૈયાર બનું છું." નોઆખલીમાં જે અમાનુષી અત્યાચારો થયા એથી ગાંધીજીનું હૃદય એટલું વ્યાકુલ થયેલું કે એમણે પોતાના બ્રહ્મચર્યમાં હજુ ક્યાંય ખામી, કોઈ વિકાર રહી ગયો નથી ને, એ જોવા ગંભીર પ્રયાસ કર્યો. નોઆખલીમાં, પોતે ગયા. પરંતુ એનો ઉપાય શોધ્યો પોતાની વધારે આત્મશુદ્ધિમાં. શ્રી પ્યારેલાલજીએ એ પ્રસંગનું વિસ્તૃત વર્ણન 'લાસ્ટ ફેઈઝ' નામના પુસ્તકમાં કર્યું છે.

ગાંધીજી પોતે દેશનું પ્રાયશ્ચિત કરતા અને સમગ્ર દેશને પ્રાયશ્ચિતને માર્ગે વાળતા. દેશમાં ઊઠતી કોઈ પણ સમસ્યાના મૂળમાં કોઈકનો દોષ હોય જ છે. પ્રાયશ્ચિતની ભાવનાથી એ દોષ શોધીને દૂર કરવાના પ્રયત્નો થતા રહે તો દેશમાંથી વર્ગ વિગ્રહ અને બીજા જે અનેક સંઘર્ષો ચાલ્યા કરે છે તે સહેજે નિષ્ફળ થાય.

ઇશ્વર સાક્ષાત્કાર

ગાંધીજી અંતર શોધનને માર્ગે આત્મશુદ્ધિ કરતાં કરતાં ઈશ્વર સમીપે કેટલી હદે પહોંચ્યા હતા એનો ઈશારો પૂ. વિનોબાજીના પુસ્તક 'ગાંધી'માંથી મળે છે.

એક વાર વિનોબાજીએ ગાંધીજીને પૂછ્યું "તમે સત્ય એ જ પરમેશ્વર કહો છો તે તો ઠીક પરંતુ ઉપવાસ વખતે તમે કહ્યું હતું કે તમને અંદરથી અવાજ સંભળાયો એ શું વાત છે, એમાં કંઈ રહસ્ય ગૂઢતા છે?" ત્યારે એમણે જવાબ વાળેલો. હા, એમાં એવું કંઈક છે ખરૂં. એ તદ્દન સાધારણ બાબત નથી. મને અવાજ સાફ સાફ સંભળાયો હતો. માણસ બોલે ને સંભળાય તેમ સંભળાયો હતો. મેં પૂછ્યું કે મારે શું કરવું જોઈએ? તો એણે જવાબ દીધો કે ઉપવાસ કરવા જોઈએ. મેં વળતું પૂછ્યું કે કેટલા ઉપવાસ કરવા જોઈએ? એણે કહ્યું એક વીસ" વિનોબાજી આ વિષે આગળ લખે છે કે "આમાં એક જણ પૂછનાર હતો અને બીજો જવાબ દેનાર હતો. એ બિલકૂલ કૃષ્ણ અર્જુન સંવાદ જ હતો. બાપુ તો સત્યવાદી હતા એટલે આ કોઈ ભ્રમ તો નજ હોઈ શકે. એમણે કહ્યું કે સાક્ષાત્ ઈશ્વરે મને વાત કરી."

વિનોબાજી લખે છે કે "એ કહેવું જ પડશે કે ઈશ્વરનું દર્શન થાય છે. એને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એનો સ્પર્શ પણ થાય છે. તે વિના બીજા કોઈ-રીતે વિકારોનો નાશ થતો નથી. એવી કોઈ અનુભૂતિને આપણે ભ્રમ કે મિથ્યા ન કહી શકીએ. પરમેશ્વર જે ભૂમિકાએ અશબ્દ છે તે ભૂમિકાએ અરૂપ પણ છે. અને જે ભૂમિકાએ સશબ્દ છે તે ભૂમિકામાં સસ્વરૂપ પણ છે."

એક પુસ્તકમાં વિનોબાજી આગળ લખે છે કે 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ" એમાનાં બીજાં બધાં લક્ષણો બાપુને લાગુ પડે છે પણ 'રામનામ શું તાળી લાગી' એ લક્ષણ કંઈક ઓછું લાગુ પડે છે. આ લગભગ ૧૯૨૮ની સાલ હતી પરંતુ એ પછી તેઓ એટલી ઝડપથી આગળ વધતા ગયા કે જોત જોતામાં તેઓ રામનામમાં તન્મય થઈ ગયા જે આખરમાં તો જાણે એમણે રામનામની રટ જ લીધી હતી. દિલ્હીનાં એ વેળાનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો છાપામાં છપાતાં હતાં.

છેલ્લા દિવસનું વ્યાખ્યાન છાપાંવાળાઓએ "હે રામ" એટલું જ છાપ્યું છે. એમનાં બધાં વ્યાખ્યાનો કરતાં આ વ્યાખ્યાન જ મહાન છે."

ગાંધીજી હિંદુ ધર્મની સાચી વૃત્તિ પકડીને એ માર્ગે ઈશ્વરની ખૂબ જ નજીક પહોંચી ગયા. એટલું જ નહીં હિંદુ ધર્મને પણ એમણે 'હિંદુ' શબ્દની મર્યાદામાંથી મુક્ત થવા જેટલો ઊંચે લીધો. રામનામની વ્યાખ્યા કરતાં એમણે કહ્યું કે મારો રામ દશરથ પુત્ર રામ નથી પરંતુ સચરાચર વ્યાપીને રહેલ પરમાત્મા છે. હિંદુ ધર્મનાં એક એક મહાન તત્ત્વોને એમણે એવી રીતે ઓળખ્યા અને ઓળખાવ્યા કે એથી એમની પ્રાર્થનામાં સૌ કોઈ જોડાયાં. નોઆખલીમાં પણ રામધુન ચાલી. વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના ઝનુની પઠાણો પણ અહિંસક બનીને એમની પ્રાર્થનામાં જોડાયા. અને ધર્મના અનુયાયીઓએ આદરપૂર્વક સાંભળ્યું.

જૈનોને એમણે કહ્યું કે સ્યાદ્વાદની મદદથી જ હું હિંદુ એટલે વૈદિક મત અને જૈન મતનું ઐક્ય સાધી શકું છું. મેં તો તેની મદદથી ધર્મો માત્રની એકતા મારા પૂરતી કયારની સાધી લીધી છે. છતાં જૈન ઉપદેશને અનુસરીને ડુંગળી, બટેટાં વગેરે કંદમૂળ ખાવાની બાબતમાં પતિ–પત્ની વચ્ચે કલેશ થતો હોય અથવા કુટુંબ ભાંગી પડતું હોય એવી સમસ્યા આવી પડી ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું કે "હિંસામાં ડૂબી રહેલો મનુષ્યસમાજ ખાવા પરત્વે પણ ઓછી હિંસા કરે એ સ્તુત્ય છે. વનસ્પતિ જીવને વિષે પણ આપણે જ્ઞાનપૂર્વક દયાભાવ કેળવીએ એ સ્તુત્ય છે. ઇંદ્રિય દમનને અર્થે અનેક સ્વાદોનો ત્યાગ આવશ્યક છે. આમ કબુલ કરવા છતાં, અનેક પદાર્થોના ત્યાગનો મને મ્હાવરો હોવા છતાં શ્રાવકોનો ગાઢ અને મીઠો પરિચય હોવા છતાં બટાટા ઈત્યાદિના ત્યાગમાં ભારે ધર્મ જોવા મારૂં હૃદય ચોકખી ના પાડે છે. એ પતિ પત્નિ વચ્ચે કંકાસનો વિષય કદી ન થવો જોઇએ."

કોલંબોમાં બૌદ્ધોની સભામાં એમણે કહ્યું કે 'મારા એક દીકરાએ મારા પર બુદ્ધના અનુયાયી હોવાનો આરોપ મૂકયો છે. હિંદુ ધર્મને નામે બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાનો આરોપ મારા દેશભાઈઓ પણ મૂકે છે. મારા પર બુદ્ધના અનુયાયીપણાનો આરોપ મૂકાય છે એમાં હું કેટલીકવાર ગૌરવ પણ માનું છું, આમ છતાં અત્યંત વિવેક અને નમ્રતા-પૂર્વક એમણે કહ્યું કે મોટો ગોટાળો ઊભો થયો છે કે બુદ્ધ ઈશ્વરને માનતા નહીં પણ કેવળ નીતિ નિયમોમાં જ માનતા. અને ઈશ્વર વિષેના આ ભ્રમને લીધે 'નિર્વાણ' એ ભવ્ય શબ્દના ખરા અર્થ વિષે પણ એવો જ ગોટાળો થઇ ગયો છે. અને ત્રીજું બુદ્ધનો ઉપદેશ બૌદ્ધધર્મ બન્યો અને પરદેશમાં ફેલાયો ત્યારે તો પશુપક્ષીના જીવનની પવિત્રતાનો અર્થ સાધારણ માણસો કરે છે એવો પણ રહ્યો નહીં.

ખ્રિસ્તિઓની ઈશ્વર પ્રિત્યર્થ દીનદુ:ખીઆ-ઓની સેવાએ ગાંધીજીને મુગ્ધ કર્યા હતા. છતાં એમણે લખ્યું કે "ઈસુખ્રિસ્ત એ જ એક ઈશ્વરનો પુત્ર છે તે વાત મને ગળે ન ઊતરી ઈશ્વરને જો પુત્ર હોઈ શકે તો આપણે બધા એના પુત્રો છીએ. ....ઈશુના મૃત્યુથી જગતને ભારે દ્રષ્ટાંત મળ્યું પણ તેના મૃત્યુમાં કંઈ ગૂઢ ચમત્કારી અસર હતી એમ મારૂં હૃદય સ્વીકારી શકતું ન હતું.

આવા આવા તાત્ત્વિક ભેદો ગાંધીજી પ્રેમપૂર્વક તે તે પક્ષને કહેતા પણ એમની દ્દઢ શ્રદ્ધા હતી કે 'જ્યાં જ્યાં ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને સત્ય છે ત્યાં ભેદો પણ લાભકારક નીવડે છે આથી તો તેઓ કહેતા કે બુદ્ધના ઉપદેશને અને સ્યાદ્વાદને જે રીતે હું સમજ્યો છું તે રીતે હું બૌદ્ધ છું, જૈન પણ છું. જો બાઈબલનો મારો અર્થ કરીને હુ મને ખ્રિસ્તી કહેવડાવી શકું અથવા કુરાનનો મારો અર્થ કરીને મને મુસ્લિમ કહેવડાવી શકું તો હું તેમ કરવાને જરાય સંકોચ ન ખાઉં. એમ થઈ શકે તો હિંદુ, ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન એ બધી સમાનાર્થ સંજ્ઞા થઈ પડે...હું અવશ્ય માનું છું કે ઈશ્વરના દરબારમાં કોઇ હિંદુ નથી, કોઈ ખ્રિસ્તિ નથી કે નથી મુસલમાન, ત્યાં તો ઈશ્વર એમ પૂછશે કે "તેં કેવાં કર્મ કર્યાં છે?" ગાંધીજી એક પ્રસંગે લખે છે કે "મેં જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોનું ઓછું વત્તું જ્ઞાન મેળવ્યું. આત્મનિરીક્ષણ વધ્યું. જે વાંચવું તે પસંદ કરવું તેનો અમલ કરવો

એ ટેવ દૃઢ થઈ.'' આજ ટેવથી ગાંધીજી સર્વ ધર્મો માટે આદરણીય બન્યા એટલું જ નહીં દેશમાં સર્વ-ધર્મ સમભાવની દૃઢ બુનિયાદ નખાઈ.

હિંદુ ધર્મ છે, હિંદુ સમાજ પણ છે. હિંદુ ધર્મના પેટામાં અનેક મતમતાંતરો છે. પરંતુ હિંદુ સમાજની એકતા હિંદુધર્મમાં મનાયેલી સદાચારની એકતા છે. સત્ય અહિંસા વગેરે યમો બધા મતોને માન્ય છે. એટલે રીત રિવાજોમાં, પૂજાવિધિમાં અને ઈષ્ટ સ્વરૂપોમાં ગમે તેટલા ભેદો હોય પરંતુ આચારની એકતા સમગ્ર હિંદુ સમાજને એક રાખે છે. જૈન મત ઈશ્વરમાં ન માનતો હોવા છતાં અને સ્થાનકવાસી જૈનો મૂર્તિમાં પણ માનતા ન હોવા છતાં તેઓ હિંદુ સમાજના એક અંગ છે તે આ આચારને કારણે જ. એવું જ બૌદ્ધ ધર્મ દેશમાં હતો ત્યારે હતું. ગાંધીજીએ આચારમાં મૂકવાના યમોથી ધર્મનો આરંભ કર્યો. સત્ય અહિંસા અને બ્રહ્મચર્યને આચારના કેન્દ્રમાં રાખ્યા અને એ દૃષ્ટિએ સંસારના બધા સંબંધોને મૂલવવાનું શીખવ્યું, એને પરિણામે ગાંધીજીએ હિંદુ ધર્મને એક સંકુચિત સમાજમાંથી ફેરવીને આંતર-રાષ્ટ્રીય માન્ય સમાજ સાથે બંધુભાવે આગળ વધતો અધ્યાત્મમાર્ગી ધર્મ બનાવ્યો અને વિશ્વના બધા ધર્મોને એ આચારની ભૂમિકા પર સહકાર અને એકતાનું માર્ગદર્શન કરાવ્યું.

એ જ માર્ગને સિદ્ધ કરવા માટે ગાંધીજીનું બલિદાન અપાયું. ગાંધીજીના પ્રયત્ન અને એમનું બલિદાન વ્યર્થ થઈ ન શકે. કારણ કે ગાંધીજીની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે "પ્રયત્ન વ્યર્થ થાય પણ વચન વ્યર્થ નથી.'' પ્રયત્નને સફળ થવા માટે અનુકૂળ કાળ-બળ પાકવાની અપેક્ષા રહે છે. ગાંધીજીનાં વચનો વ્યર્થ નથી જ.

ઈતિહાસની પણ એ મોટી કરુણતા છે કે ઈશુની જેમ ગાંધીજીના નિધનનું નિમિત્ત પણ એમના જ દેશના અને ધર્મના એક ભાઈ જ બન્યા. વિશેષ કરુણતા એ રહી કે ઈશુના નિધનનું નિમિત્ત બનનારા જૂનવાણી રુઢિચુસ્ત યહુદીઓ હતા. એમને પ્રચલિત રુઢિઓમાં કોઈ સુધારો ખપતો ન હતો. પણ અહીં ઊલટી સ્થિતિ હતી. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્ય-તાને હિંદુ ધર્મની શરમ અને કલંક ગણાવીને એની સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી ત્યારે સનાતની હિંદુઓએ ઘણે ઠેકાણે તોફાનો કરેલાં. ગાળો દીધેલી. પથરા મારેલા. પરંતુ મારી નાખવાની કલ્પના પણ કોઈએ કરી ન હતી. જ્યારે ગાંધીજીના નિધનનું નિમિત્ત બનનાર વ્યક્તિઓ તો સુધારક હિંદુઓમાંની હતી. તેઓ રુઢિગ્રસ્ત ન હતા છતાં એમને ગાંધીજી દુશ્મન લાગ્યા. ગાંધીજીનો નાશ નહીં થાય તો હિંદુઓનો નાશ થશે એટલી હદે એમને લાગ્યું હશે ત્યારે જ આવું ઐતિહાસિક પાપ-કર્મ કર્યું હશે ને ?

ગાંધીજીએ પોતે હિંદુ તરીકે જીવવામાં ગૌરવ માન્યું. 'હિંદુ ધર્મે મને બચાવ્યો ન હોત તો મેં આપઘાત કર્યો હોત' આમ કહીને હિંદુ ધર્મનું અંગત ઋણ પણ એમણે સ્વીકાર્યું. એમણે હિંદુ ધર્મની જે મહાન સેવાઓ કરી છે તેનું મહત્ત્વ પણ ઈતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાયેલું રહેશે. એ સૌથી વધુ નોંધ પાત્ર સેવા છે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ. હિંદુઓથી હડધૂત થયેલા લાખો હરિજનો મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તિ થયા છે. ખ્રિસ્તિ થયા પછી એને મળતા અધિકારો, એ જ હિંદુઓ તરફથી મળતું સન્માન, શિક્ષણ અને ઉચ્ચ નોકરીઓની સગવડો. બ્રિટીશ અમલ સ્થપાયા પછી આ પ્રલોભન બહુ અસરકારક રહેલું અને બ્રિટીશ સરકાર અને યુરોપ અમેરીકાના ધનિકોનો પૂરો ટેકો લઈને ચાલતાં ખ્રિસ્તિમિશનોની વટાળ પ્રવૃત્તિ માટે આ ક્ષેત્ર સાવ મોકળું અને અત્યંત અનુકૂળ હતું.

પરંતુ ગાંધીજીની ઝુંબેશને પરિણામે હરિજનોમાં નવી શ્રદ્ધા અને આશા પ્રગટી. દેશના સાતે કરોડ હરિ-જનો હિંદુ મટી જતાં અટકયા એટલું જ નહિ, એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા બંધાઈ કે દેશના ભાગલા પડયા પછી હિંદુઓને પાકીસ્તાનમાં હિજરત કરીને હિંદુસ્તાન પાછા ફરવું પડયું એમાં સારી એવી સંખ્યા હિંદુહરિજનોની પણ હતી. મુસલમાન થવાનાં પ્રલોભનો અને પ્રચંડ દબાણની સામે પણ હરિજનો ટકી રહ્યા અને હિંદુત્વને જાળવવા નોકરી અને વતન છોડવું પણ કબૂલ કર્યું.

બ્રિટીશ વડા પ્રધાન મેકડોનલ્ડે કોમી ચૂકાદાની

રમત ખેલીને હરિજનોને પણ હિંદુઓથી અલગ મતાધિકાર આપવાનું ઠરાવ્યું. મુસ્લિમ લીગ તો એ ઈચ્છતી જ હતી. પરંતુ ગાંધીજીએ ઈંગ્લાંડમાં જ જાહેર કરેલું કે હરિજનોને હિંદુઓથી અલગ કરવાનો કોઈ પણ પ્રયાસ મારા શબ ઉપર જ થઈ શકશે. ચૂકાદો જાહેર થતાં જ ગાંધીજી આમરણાંત ઉપવાસ પર ઊતર્યા. સ્વ. ડૉ. આંબેડકર હરિજનોના નેતા હતા. જીવનમાં સવર્ણોને હાથે ખૂબ દુભાયેલા હતા. છતાં મોટા દેશભક્ત હતા. અને હરિજન પ્રશ્ને તો ગાંધીજી ભલે હરિજન ન હતા છતાં ડૉ. આંબેડકર કરતાં એમની મનોવેદના જરાય ઓછી ન હતી. ડૉ. આંબેડકરે ઈચ્છી એવી બધી સલામતીઓ ગાંધીજીએ હરિજનો માટે સ્વીકારી અને ડૉ. આંબેડકરે હિંદુ સમાજ સાથે હરિજનોની એકતા સ્વીકારી. અને મેકડોનલ્ડને ચૂકાદો ફેરવવો પડયો. ડૉ. આંબેડકર પોતે સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણના એક અગ્રણિ ઘડવૈયા બન્યા. કાયદાની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા દેશભરમાંથી નાબુદ થઈ. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજને ગાંધીજીનું આ શ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે.

સાંતાલો, ભીલો, ગોંડ અને બીજા લાખો આદિવાસીઓ જંગલોમાં વસે છે. એ બધા હિંદુ સમાજનાં જીવંત અંગો છે. પરંતુ એમનાં અજ્ઞાન, અત્યંત ગરીબાઈ અને પછાતપણું ખ્રિસ્તિ મિશનોની વટાળ પ્રવૃત્તિ માટે ખુલ્લું મેદાન આપી રહ્યાં હતાં. ગાંધીજીની પ્રેરણા અને રાહબરી નીચે ઠક્કર બાપા વગેરેએ આદિવાસીઓની જે લાગણીપૂર્વક સેવા કરી છે એથી એમની હિંદુ અને ભારતીય તરીકેની અસ્મિતા જાગી છે અને એટલી હદ સુધી વધી છે કે અનેક કાવાદાવાઓ છતાં નાગા અને મીઝો જેવી સમસ્યાઓ ફક્ત દેશના એ એક ખુણા પૂરતી જ મર્યાદિત રહી શકી છે. આદિવાસીઓની વિશાળ સંખ્યા ધરાવતા આ દેશ માટે આ સામાન્ય સિદ્ધિ નથી.

સ્ત્રીઓની પશુથી પણ બદતર દશા, વૈધવ્યને પરિણામે વેઠવી પડતી હાલાકીઓ વગેરે પ્રશ્નોએ ભારતની સ્ત્રી જાતિને હિંદુધર્મની બહાર ધકેલવામાં ઓછો ફાળો નથી આપ્યો. સ્ત્રીઓમાં ગાંધીજીએ જે આત્મભાન પ્રગટાવ્યું છે અને સમાજમાં એમને જે સ્થાન અપાવ્યું છે એની પણ નોંધ લેવી પડે એમ છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો સંપર્ક વધતાં અને નવ્ય વિજ્ઞાનનું અધિભૌતિક શિક્ષણ વધતાં દેશના શિક્ષિત વર્ગમાં બે પ્રકારની હવા બળવાન બનેલી. ખ્રિસ્તિ ધર્મની સેવાવૃત્તિ અને એની આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું આકર્ષણ શિક્ષિત હિંદુઓને હિંદુ ધર્મથી અળગા કરી રહી હતી. બીજી બાજુથી ભૌતિકવાદને પરિણામે આવતી નાસ્તિકતા પણ તેઓને હિંદુ ધર્મથી વિમુખ કરી રહી હતી. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ આર્ય સમાજ, રામકૃષ્ણ મીશન વગેરેએ એનો પ્રતિકાર પોતાની રીતે કર્યો જ હતો. પરંતુ ગાંધીજી સંસારના બધા પ્રશ્નોની વચ્ચે રહીને, ધર્મની ચાવીરૂપ વ્રતોને જાગ્રતપણે આચરતાં આચરતાં જે રીતે જીવ્યા એને કારણે સામાન્ય લોકોમાં જ નહીં, શિક્ષિત વર્ગમાં પણ રામનામની ધૂન, ગીતા પાઠ અને હિંદુ ધર્મગ્રંથો પ્રત્યેની આદરભરી અભિરૂચિ ઊભી થઈ અને વિસ્તરી. હિંદુ ધર્મ કર્મકાંડ ને અને ઉચ્ચ તત્વજ્ઞાનની લુખ્ખી ચર્ચાઓનો ધર્મ મટીને જીવંત ધર્મ બનાવ્યો. હિંદુ ધર્મ પર ગાંધીજીનું આ રીતે એટલું મોઘું ઋણ ચડયું છે અને એ પણ ઈતિહાસની એવી પળે મળ્યું છે કે એને ઈતિહાસ કયારેય ભૂલી નહીં શકે.

છતાં ગાંધીજીનું નિધન એક પ્રગતિશીલ હિંદુના હાથે થયું. એનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે અપરાધીની રજુઆત પણ લીથો થઈને જાહેર વાચનાલયોમાં ગુપ્ત હાથે સમયસર પહોંચાડી દેતા. એ બતાવે છે કે એની પાછળ હિંદુઓના એક સંગઠિત વર્ગની સહાનુભૂતિ પણ હતી. એનું શું કારણ?

ગાંધીજીના આશ્રમનાં એક અંતેવાસી શ્રી. મીરાંબહેને એક વખતે કહેલું કે "એ ભૂલવું ન જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં જ છે. ત્યારે ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્ત ધર્મ વિશ્વના ઘણા દેશોમાં છે." અને હિંદુસ્તાનમાં પણ ઐતિહાસિક કારણોને લઈને ઈસ્લામ સામાન્ય લઘુમતીમાં ગણાય એવો રહ્યો ન હતો. ઉપરાંત મુસલમાનોના મોટા ભાગના વડવાઓ બે કે ચાર પેઢી પહેલાં હિંદુ જ હતા, સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો

અથવા સત્તાકાંક્ષી મુસલમાનોની રમતનો ભોગ આ દેશની સામાન્ય હિંદુ–મુસ્લિમ પ્રજાને બનવા દઈ શકાય નહીં. એમાં ય જ્યારે એ પ્રશ્નને હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય આડે અવરોધ તરીકે મૂકાતો હોય ત્યારે તો એની વિચારણા જૂદી જ ભૂમિકા ઉપર કરવાની જરૂરત ઊભી થઈ હતી.

ગાંધીજીએ એમની સ્વાભાવિક રીતે આ સમસ્યાને વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુથી ઉકેલવા પ્રયાસ કર્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો અબ્દુલ્લા શેઠના આમંત્રણથી જ તેઓ ગયા હતા. અને ત્યાંથી લડતમાં હિંદુ મુસ્લિમ સૌ સાથે હતા. ગાંધીજી દેશમાં આવ્યા ત્યારેપણ એમને મુસલમાનોનો સારો એવો સહકાર મળતો થયો હતો. બ્રિટીશરોએ પણ વધતી જતી કોંગ્રેસની અસર સામે રાજકીય બળ ઊભું કરવા માટે મુસ્લિમ આગેવાનોને મહત્વ આપવાનું શરૂ કર્યું જ હતું. એ તબક્કે ખિલાફતનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ગાંધીજીએ મુસ્લિમોના આ પ્રશ્નને સમગ્ર દેશના પ્રશ્ન તરીકે અપનાવી લીધો. અને ખિલાફતની લડતને પૂરો સાથ આપ્યો. હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનાં દ્રશ્યો એ અભૂતપૂર્વ હતાં. પરંતુ મુસ્લિમોના ખલીફા જે દેશના રાજા હતા એ જ દેશના યુવકોએ કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે બળવો કર્યો અને તુર્કસ્તાનને પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું. એથી ખિલાફતની લડત પડી ભાંગી. મુસ્લિમોમાં જે જાગૃતિ આવેલી તેને સ્વાર્થી નેતાઓએ કોમવાદ તરફ વાળી. કોમી હુલ્લડો થયાં. ગાંધીજીએ ખિલાફતની લડતને આપેલા ટેકાની હિંદુસમાજમાં ટીકા પણ થઈ. પરંતુ ગાંધીજીનું મન સ્પષ્ટ હતું. “મુસલમાનો સાથેનું ઐકય આપણે એમને અણીને ટાંકણે મદદ ન કરીએ તો ટકાવવું મુશ્કેલ છે. વળી રાષ્ટ્ર શરીરનો ચોથો ભાગ રહી ગયેલો હોય તે આપણા દેશાભિમાનનો વિકાસ થવો અશકય છે.” જીવનભર ગાંધીજી આ માન્યતાને વળગી રહીને કોમી એકતા માટે ઝઝુમતા રહ્યા.

મહમદઅલી જીણાના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમ લીગે મુસ્લિમો અલગ પ્રજા છે– અલગ રાષ્ટ્ર છે એવો બે રાષ્ટ્રનો સિદ્ધાંત આગળ કરીને પાકીસ્તાનની માગણી કરી ત્યારે ગાંધીજીએ એનો સખત વિરોધ કર્યો. શ્રી. જીણા સાથે અનેકવાર વાટાઘાટો કરી. સ્વતંત્ર ભારતના વડા પ્રધાન તરીકે શ્રી. જીણા આવે એવી દરખાસ્ત પણ રજૂ કરી. પણ બધા પ્રયાસો એળે ગયા. કોંગ્રેસના અગ્રણીઓ પાસે દેશની પરાધીનતા અથવા ભાગલા બેમાંથી એકની નિશ્ચિતપણે પસંદગી કરવી જ પડે એવી સ્થિતિ આવી ત્યારે અગ્રણીઓએ ભાગલા પાડવાનો સ્વીકાર કર્યો, દેશમાં આ મુદ્દા પર વિખવાદ ન થાય એ માટે ગાંધીજીએ આ નિર્ણયનો વિરોધ ન કરવા દેશને અપીલ કરી અને ભાગલા પડયા, પરંતુ એ દરમ્યાન અને ત્યાર પછી જે કોમી ખૂનરેજી ચાલી એથી ગાંધીજીને અત્યંત દુ:ખ થયું. એક બાજુથી હિંદુસ્તાન અને પાકીસ્તાન વચ્ચે સદ્ભાવ જાળવી રાખવા અને બીજી બાજુથી હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે આ દેશમાં ભાઈચારો જળવાઈ રહે એ માટે ભગીરથ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. દિલ્હીનું વાતાવરણ અત્યંત ઉગ્ર હતું. તાજા હુલ્લડ પછી નિરાશ્રિત બનેલા મુસલમાનોના પુનર્વસવાટ માટે આ ઉંમરે પણ તેમણે અથાક પ્રયાસો કર્યા. ભાગલાના કરાર મુજબ પાકીસ્તાનને ભારતે આપવાના ૫૫ કરોડ રૂપીઆ પણ ગાંધીજીના આગ્રહથી આ તબક્કે અપાયા. આ બધું હિંદુત્વના સ્વમાન વિરોધી છે એમ અનુભવનારા એક વર્ગના પ્રતિનિધિ જેવા ગોડસે અને તેના સાથીઓએ ગાંધીજીને પ્રાર્થના વખતે જ ગોળીએ દીધા.

ધર્મને નામે માણસોમાં ભાગલા પડે એ વાત ગાંધીજીના હૈયામાં વસતી ન હતી. એમને તો એ જોવાની પ્રબળ આકાંક્ષા હતી કે “હિંદુ, ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન એ બધા સમાનાર્થ સંજ્ઞા થઈ પડે.” તેઓ તો કહેતા કે હું અવશ્ય માનું છું કે ઈશ્વરના દરબારમાં કોઈ હિંદુ નથી, કોઈ ખ્રિસ્તિ નથી કે નથી મુસલમાન. ત્યાં તો ઈશ્વર એમ પૂછશે કે તમે કેવાં કર્મ કર્યાં છે ?” ગાંધીજી તો જીવનના આખર સુધી હિંદુ, મુસ્લિમ સૌને સાચાં કર્મ પ્રત્યે વાળવા સતત પુરુષાર્થ અને પ્રાર્થના કરતા રહ્યા.

ગાંધીજીનાં ખૂનથી અમુક હિંદુઓનાં સ્વમાનની લાગણી સંતોષાઈ હશે. પરંતુ કરોડો માનવીઓનાં, કોઈ પણ ધર્મના લેબલથી નિરપેક્ષ એવાં ઈશ્વરદત્ત સ્વમાનને પ્રસ્થાપિત કરવાનો ગાંધીજીનો પ્રયાસ તે દિવસે ખંડિત થયો.

૨૭૦૬૭

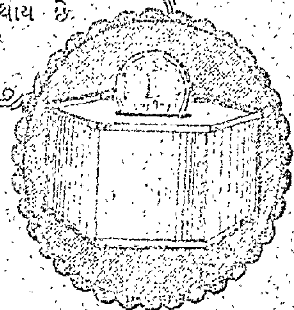

એક દીવાથી બીજો દીવો પેટાય છે... એક નાનકડી
જ્યોત ઘર આખામાં અજવાળું કરી મૂકે છે...

આપ રોજ એક એક પૈસો કે એક એક
રૂપિયો બચાવતા થાઓ તો એ નાનકડી
બચતમાંથી મોટી રકમ બનીને રાષ્ટ્રનાં
ઉપયોગી કાર્યોમાં મદદરૂપ થાય છે.

નાની બચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટેરું પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

Oormy Navrachana Rajkot-1 (Oct.-Nov. '73) કિં. ૬-૦૦ Regd. No. G. 68

'ભારત સિલ્ક મિલ્સ' ના

કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આર્ટ સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ફ્રોક
નાયલોન ઘોરી
વગેરે

શ્રી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુર્લા-૭૦: મુંબઇ.